

М. Шунуров

**Забони мо-
-ҳастии
мост**

11007
2119

МУХАММАДЧОН ШУКУРОВ

ЗАБОНИ МО ҲАСТИИ МОСТ

«МАОРИФ»
ДУШАНБЕ,
1991

А. ШУКУРОВ
У. ШУКУРОВ
У. ШУКУРОВ
У. ШУКУРОВ

4309
ББК 81.2 Тоҷик

Шукуров Муҳаммадҷон.

Ш 95 Забони мо ҳастии мост.— Душанбе: Маориф
232 сах.

ISBN 5—670—00400—0

Дар ин маҷмӯа мақолаҳои донишманди мо
мо узви пайвасти Фарҳангистони улуми То
Муҳаммадҷон Шукуров гирд оварда шуданд,
хо мавзӯҳои гуногуни тозагии забон ва мадад
хан, фарҳанги мардумамонро дар бар мегирад
худшиносии худогоҳи, ки имрӯз бас муҳим ас
меомӯзад.

Китоб ба донишҷӯёни факултаҳои забон
биёт, инчунин доираи васеи хонандагон, ба ҳа
ҳое, ки забон ва фарҳангамонро гиромӣ медоранд
бинӣ шудааст.

Ш 4309000000—520
504(12)—91 97—91

ББК 81

ISBN 5—670—00400—0

© Шукуров

Муҳаммадҷан Шукуров

ЯЗЫК НАШ — БЫТИЕ НАШЕ

(на таҷ. (форси) тилике)

Мудире редакция *Х. Имоҷӣ*
Муҳаррир *Уктаи Холиқназар*
Муҳаррири ороиш *Г. Шукуров*
Муҳаррири техникӣ *Т. Любичкая*
Мусаҳҳеҳ *Ҳасанова М.*

ВА № 1812

Ба чопаш 15.10.91 имзо шуд. Формати 60×90¹/₁₆. Қоғазӣ № 2. Г
турааш адабӣ. Чопи барҷаста. Ҷузъи чопии шартӣ 14.5. Ҷузъи на
ҳисоби 8,96. Адади нашр 12000. Супориши № 336. Нарҳаш 4 сум.

Нашриёти «Маориф»-и Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба
Ҷуот. 734063. Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

В.Э.БЛОТОВА
ДУШАНБИНСКОГО
ГОСПЕДИНСТИТУТА
им. Т. Г. Шевченко
уч.о.

УНСУРИ АСОСИИ МАДАНИЯТУ МАЪРИФАТ

(Ба ҷои сарсухан)

Инсон бояд аз худ беҳабар намонад. Чамъият бояд ҳамеша аз ҳоли худ огоҳ бошад. Худшиносӣ аз шартҳои асосии зиндагии одамвор аст: агар одам барин зиндагӣ қардан хоҳем, бояд лаҳзае аз худҷӯиву худрасӣ намонем, бояд ҳамеша худо-гоҳиро такмил диҳем.

Ин гап чӣ маънӣ дорад? Ба таври оддӣ гӯем, маънии ин гап ҳамин аст, ки инсон агар аз гирду атрофи худ, аз дунёе огоҳ набошад, дар зиндагӣ коре аз дасташ нахоҳад омад. Доништа пой мондан лозим аст, то ки дар роҳи зиндагӣ қадам задан натиҷа дошта бошад. Як чӯзӣ ҳамин донистакорӣ шинохтаи худ аст. Инсон бояд мизоҷи худро донанд, ки гарм аст ё хунук, яъне аз хӯрданиҳо чиҳо ба ӯ мефорад ва чиҳо намефорад. Ҳар касе хатман бояд огоҳ бошад, ки чӣ коре аз дасташ меояд ва чӣ кореро анҷом дода наметавонад, ба он кор бояд ҳаргиз даст назанад. Агар ба коре часпад, ки иҷрои он аз дасташ намеояд, шакл нест, ки он корро вайрон мекунад, аввало худаш зарар мебинад ё шарманда мешавад. Доништан лаёқату қобилияти худ, феълу хӯй ва сифатҳои мусбату танфии худ, дар ниҳояти қор доништанӣ моҳияти инсонии худ арӯр аст. Ин ҳама шинохти худ хоҳад буд. Мақсад аз шинохти худ ҳамон интиҳоби роҳи дурусте дар зиндагист: масалан, гар кас ҳислатҳои неку бади худро донанд, имкон меёбад, ки ҳислатҳои некуро пайваста такмил диҳад, ҳислатҳои бади худро нест кунад ё дар лаҳзаҳои зарурӣ амали онҳоро маҳдуд аҷояд.

Бечиз нест, ки К. Маркс дониш ва донистакориро аз настиҳ заруроти зиндагӣ медонист ва гуфта буд, ки «худшино-якумин шартӣ хирадмандист».

Мутаассифона, ҷомеаи мо то ин вақт бисёр шартҳои хирадмандиро ба назар нагирифта, гӯё бо ҷашми пушида амал мекард. Дар муҳимтарин лаҳзаҳо на ба ҳоли худ ҷашм кушом, на ба ҳоли олами атроф. Гаҳ ҳар қор қардем, ё бо ниҳад ва ё надоништа қардем. «Қӯр асоҷашро як бор гум меҷад», вале мо қӯре будем, ки ҳар лаҳза як асо гум мекунад. Ҳин вақти он аст, ки ҳоки бозсозиро тӯтиёи ҷашм қунем, ба ин худ ва дигарон ба ҷашми ибрат ниғарем, илоҷи воқеа ҷам.

Аввало бояд донем, ки мо чӣ аҳвол дорем, дар чӣ вазъе ҳас-

тем, ба ҷи дардҳо гирифтorem ва илочи ин дардҳо аз кучо бояд ҷуст. Ҳоло замони худҷуиву худшиносии шахс ва ҷомеа фаро расидааст. Ҳар дараҷа ки дар худҷуиву худрасӣ бештар комгор хоҳем омад, ҳар қадр ки мундариҷаи худшиносии мо ба ҳақиқати воқеӣ наздиктар хоҳад буд, комъебӣ бештар насиби мо хоҳад гардид.

Аз ҳамин ҷост, ки бозсозӣ аз танқиди саҳт сар шуд. Ҳоло наҷоти мо аз қувваи биниши танқидии таҳлилӣ, аз қувваи ҷамъбасти амиқии илмӣ ва кушодагӯӣ хоҳад омад. Лозим аст, ки таҳлили танқидиро то рафт вусъат дода ва амиқ бурда, хулосаҳои калонтари илмӣ барорем, ин хулосаҳоро асоси хатти ҳаракати худ қарор диҳем. Таҳқику тадқиқи амиқрав бояд ҳама соҳаҳои ҳаётро фаро гирад ва баробар пеш барад. Аз ҷумла забони адабӣ ва маданияти суҳан яке аз муҳимтарин соҳаҳои ҳаёти маънавий, ки таҳқиқи ҳамешагӣ ва ҷорабиниҳои доимӣ хоҳон аст.

Лозим аст, ки шахс ва ҷомеа дар риштаи забон ва маданияти суҳан ҳамеша аз паи худҷӯӣ ва худтакмилиӣ бошанд. Шахс ва тамоми ҷамъият доимо бояд донанд, ки дар забони адабӣ ва маданияти суҳани вай ҷӣ ҳодисаҳо рӯй дода истодаанд, аҳвол ҷист, тамоюли инкишоф ба кадом тараф аст. Ҳазар аз ғафлат, кушише барои огоҳӣ оғози шоҳроҳи комъебист.

Лекин мумкин аст, ки вазъиятро ҳар кас ба таври худ фаҳмад ва моҳияти онро ба фаҳми худ шарҳ диҳад. Аз ин рӯ зарур аст, ки равшанфикрон, онҳое, ки салоҳият доранд, фикри худро баён кунанд, ҳар кас моро аз назари худ огоҳ созад. Дар асоси ин мубодилаи афкор муайян кардани моҳияти аслии вазъият муяссар хоҳад гардид.

Ба ин мақсад камина хостам, ки баъзе андешаҳоеро, ки дар бораи вазъи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ва маданияти суҳани мо аз дастовардҳои бозсозӣ ва ошкорогӯӣ ба ҳосил омадааст, ба диққати алоқамандон арз намоям. Дар натиҷа мақолае ба номи «Забони мо ҳастии мост» қалами шуд. Ин мақола монанди дигар навиштаҳои пештараи камина шояд бисёр фикрҳои баҳсталаб дошта бошад. Онро бо ҳама сараву сақате, ки дорад, ба ҳукми хонандагон пешкаш кардан раво дониста шуд. Шояд аз баъзе ҷиҳатҳо судманд ояд.

Ғайр аз ин, андешае пайдо шуд, ки ба ин маҷмуа дохил гардидаи мақолаҳое, ки камина оид ба мақоми давлатии забони тоҷикӣ навишта будам, шояд аз ғоида холи набошад. Ин мақолаҳо барои дарк шудани зарурати мақоми давлатии забони тоҷикӣ навишта шуда буданд ва он ҷӣ дар бораи вазъи ҳозираи забони адабӣ дар ин мақолаҳо гуфта омадааст, аз тарафи баъзе аз равшанфикрони пешқадам ҳамраъӣи дида буд (ва аз ин сабаб онҳо ба чанде аз ин мақолаҳо ба тарзи дастҷамъӣ имзо гузошта буданд), аз тарафи ҳавоҳонии забони модарӣ маъқул дониста шуда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки ин мақолаҳо барои амалӣ шудани Қонуни забони РСС Тоҷи-

кистон ёрї расонанд. Ба ин андеша дар ин китоб, ки ҳоло дар даст доред, дубора чоп шудани онҳо лозим дониста шуд. Хусусан, ки яке аз онҳо — «Забони миллї ғамхории махсус хоҳон аст» ба унвони «Ҳар қас ба забони ҳештан дармонад» ба забони рӯсї дар Маскав ду бор — аввал дар «Литературная газета» — 15.12.1989 ва баъд дар маҷмуаи «Говоря открывено» соли 1989 нашр гардидааст. Пас ба тоҷикї ҳам тақрибан ба дастраси мардум қарор гирифтани ҷунин мақолаҳо матлуб аст.

Як қисми ин маҷмуаро мақолаҳои ташкил кардаанд, ки соҳаи гуногун ба ҳар муносибат таълиф ёфтаанд. Аксари онҳо ба мавзӯҳои амалии маданияти суҳан баҳшида шудаанд. Онҳо ба равије, ки дар китоби муаллиф «Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад» пайравї шуда буд, ба вучуд омадаанд. Мақсад аз онҳо ёрмандие барои аз вайронии тоза қардани забони адабї, қувват додани муборизаи роҳи тозагии забон аст.

Мубориза дар роҳи тозагии забон ҳоло пас аз қабул шудани Қонуни забон аҳамияти махсус пайдо кардааст. Қонуни забони РСС Тоҷикистон (бо вучуди бисёр нуқсонҳои) бояд марҳилаи муҳимме дар инкишофи маданияту маънавияти мардуми тоҷик оғоз намояд. Ба фикрам, ҳақ ба ҷониби Рустам Ваҳҳобов аст, ки гуфта буд: «Дар маданияти тоҷикон оид ба забон давраи нав сар шуда истодааст. Хосияти ин давра ҳамин аст, ки унсурҳои асосии маданияту маърифат худӣ забони модарї қарор мегирад». (Р. Ваҳҳобов. «Нагуяд парї ҷуз ба лафзи дарї». «Адабиёт ва санъат», 31 авг. 1989, №35, саҳ. 4). Унсурҳои асосии маданияту маърифат қарор ёфтани забони модарї ходисаи бузурге хоҳад буд, ки барои дар як маънавияти олий ифода ёфтани ҳама ҳастии иҷтимоиву таърихии халқ замина муҳайё хоҳад қард. То ҳол инкишофи маданияти халқ ҷандон ба забони модарї такья намекард, забони модарї бунёдгоҳи асосии инкишоф набуд, дар инкишоф кам иштирок дошт. Лозим аст, ки инкишоф асоси маънави дошта бошад, маънавият бунёди тараққии иҷтимоии иқтисоди, сиёси, мадани, илмиву техникиро ташкил намояд. Он гоҳ тараққии ҳақиқии табиӣ ва пурсамаре хоҳад буд, ба гуманизми олий асос хоҳад ёфт. Ва ҳол он ки бунёди ҳастии маънавии инсон забони модарист. Забони модарї, он ҷей бо шири модар омадааст, табиияти асили инсонро таъмин мекунад. Илму фарҳанг ва маънавияти асил он аст, ки аз ҳамин ҷашмаи табиияту асолат парвариш ёфта бошад. Бегумон, нисбат ба оби хушгӯвори дигар ҷашмаҳо безътиноӣ набояд қард, аз ҳар тушае ғизои руҳ бояд ёфт, вале ба ҳар ҳол аввало аз ҷашмаи асолати худ шодоби бояд ҷуст.

Ин аст, ки шири модарро пок доштан лозим аст ва забони модарї бояд аз ғилу ғаш тоза бошад. Ҳоло экологияи фарҳанг, экологияи руҳ ва ҳастии маънавии инсон дар рузноман ҷома аз масъалаҳои дараҷаи яқум аст. Қонуни забон дар роҳи

ҳалли ин масъала як қисми асосии борро бар душ дорад. Агар он конун чиддан амалӣ шавад, забони миллиро ба чунин маснади ҷамъияти, ки сазовори он аст, хоҳад нишонид. Аз ҳастии маънавии худ умед дошта бошем, бояд коре кунем, ки забони модарӣ баробари шири модар рӯхи моро ғизо диҳад.

Забони модарӣ пояи асосии бинои фарҳанг ва маърифату ҷаҳонфаҳмист. Ин поя бояд ҳамеша устувор ва зебову назаррабо бошад.

ДУ СИЛСИЛАЧУНБОНИ МАДАНИЯТИ ТОЧИКОН

Ҳар гоҳ ки ба сари Осиёи Миёна ва Афғонистону Эрон фалокате омад, мардони равшандили ин сарзаминҳо ба Ҳиндустон паноҳ мебурданд. Хусусан дар замони истилои ваҳшатзон муғулон (асри XIII), ҳангоми ба сари Осиёи Миёна чун мӯру малах рехтани анбӯҳи туркони ўзбак (асри XVI), ҷангҳои хонумонсӯзи аҳди Аштархониён (асри XVII) ва ғайра аҷдоди мо ҳазорон ҳазор ба Ҳиндустон гурехтаанд. Асосан мардумони шаҳр — ҳунармандону қосибон, шоирону олимон, санъаткорон, табибон ва монанди инҳо рӯ ба фирор меоварданд. Онҳо аз молу манол бо худ бештар китоб мебурданд, аз ҷама пеш китобро — маҳсули ақлу хиради гузаштагону ҳамзамонони худро аз дастбурди замон, аз оташи ҷангу ҷуши ваҳшиёна начот додан меҳостанд.

Ҳиндустон — ин кишвари афсонамонанди сулҳҷӯени ҳикматпарвару ғарибнавоз он ҷама гурезагони фалокатзадаву ваҳшатдидаро хуш қабул намуда, бо меҳрубони паноҳ меод ва ба қадри имкон бо қутӣ лоямӯте таъмин мекард. Агарчи Ҳиндустон оғӯши гарму нарме дошт, ин бечорагони паноҳҷӯӣ дар мулки ғарибӣ ба ҳазор азоб рӯз ба сар мебурданд. Аз ин ҷост, ки гуфтаанд:

Рӯ ба Ҳинд овардани соҳибдилон аз баҳри чист,
Рӯзгор оинаро мӯҳтоҷи ҳокистар кунад.

Оре, оинаи покбини соҳибдилон ва фарзандони онҳо дар ҳоли дурафтадагӣ аз ватан гоҳ занги кудурат гирифта, ба аҷаб ҳокистарҳое мӯҳтоҷ мешуд. Онҳо машаққат мекашиданд, хорӣ медиданд, ба ҳолатҳои ногувори маънавию психологӣ дучор меомаданд.

Инсон дар ғарибӣ очизу нотавон аст ва дар ҳар қадам азияти рӯҳӣ мекашад. Аз ҷумла одатан ба назари ғарибони беватан ҷунон менамояд, ки забони онҳо дар печи рангомезиҳои хушчилои забони зиндаи маҳаллӣ заиф аст. Хусусан агар он забони маҳаллӣ монанди баъзе забонҳои Ҳинд ғаномандиҳо дошта бошад, эҳсоси камрангиву камтавонии забони худ бештар қувват меёбад. Ин ҳолат кам-кам ба он ғарибони порсигӯӣ мо ҳам рух намудан гирифт. Муҳити бегоназабонҳо дар байни муҳочирони мо пояҳои забони модариро андак-

андак сусти меовард. Ғайр аз ин, ба он муҳочирон боз як холати дигар рӯй дод.

Дар ҳар шаҳри Ҳинд форсизабонҳои вилоятҳои гуногун зиндагӣ мекарданд, ки гуруҳе аз Бухорову Самарқанд ва Балх омада буданд, гуруҳе аз Ҳироту Нишопур, гуруҳе аз Шерозу Исфаҳон ё Табрез ва ҳоказо. Ҳар кадоми онҳо ба лаҳҷаи зодгоҳи худ гап мезаданд. Азбаски ба расми хатти арабиасоси форсӣ садонокҳои кутӯҳ навишта намешаванд ва чигунагии талаффузи садонокҳои дароз ҳам чандон маълум нест, аксари фарқҳои лаҳҷаву шеваҳои мухталиф номаълум мемонд. Хатту алифбо фарқи лаҳҷаи вилоятҳои гуногунро гӯё аз байн бурда, ҳамаро ба якдигар наздик меовард ва муттаҳид мекард. Аммо ҳангоме ки намояндагони лаҳҷаҳои мухталиф дар Ҳинд як ҷо ҷамъ шуданд, фарқи шеваҳо маълум шудан гирифт. Мардум диданд, ки як калимаро намояндаи ҳар лаҳҷа ба тарзи дигаре талаффуз мекунад: яке кадом меғуяд, дигаре — кудом, яке — пушаймон, дигаре — пашеймон, яке — нукта, дигаре — ноқте, яке — хона, дигаре — хуне ва ҳоказо. Онҳо ба ҳайрату таъҷуб бовар ҳосил менамуданд, ки дар гуфтори аҳли ҳар вилоят таъбирҳои урфият, мачозу истирорау ташбеҳҳои халқӣ, сохтори ҳазлу мутоиба аз ҳам фарқ дорад. Шеваи гуфтори аҳли ҳар вилоят ба назари мардуми вилояти дигар гоҳ хеле хунук ё хандаовар менамуд. Дар натиҷа баъзеҳо ба тарзи гуфтори ҳамдигар механдидагӣ ва якдигарро масҳара мекардагӣ шуданд. Ҳар кас шеваи худро бехтар мешумурд ва муайян кардан душвор буд, ки ҳақ ба ҷониби кадом аст.

Мусофирату ғарибӣ форсигӯёро ба ҳам наздик ва муттаҳид кунад ҳам, фарқи шева миёни онҳо ҷудой меандоخت.

Аз байни муҳочирон, аз наслҳои баъдинаи онҳо касоне пайдо шуданд, ки барои устувор кардани иттиҳоду ягонагии форсигӯёни Ҳинд ҳиммат ғумошанд. Аз ҷумла баъзеҳо дар роҳи ниғаҳдошти асолати сухани форсӣ мубориза карданд.

Асолати сухан ва меъёрҳои асливу асили он ҳар ҷӣ бештар падидор ояд, ба назари мардумони гуногунлаҳҷа намудор бошад ва дар ҷомеа пойдорӣ пайдо кунад, иттиҳоди халқ афзунтар хоҳад гардид, ягонагии вай мустаҳкамтар хоҳад шуд. Аслият, ҳусну зебой ва ростиву дурустӣ бо қувваи кашиши худ мардумонро ба ҳам наздик меорад, тавони дилу рӯҳи онҳоро афзоиш медиҳад. Баръакс, носуфтагиву сохтакорӣ ва сиритту сирати бад ба дилҳо кароҳат меоварад, рӯҳро мекоҳонад, риштан пайванди мардумро суст мекунад. Лаҳҷаву шева на танҳо бо фарқҳо, балки бо нотарошидагҳои худ ҳам гоҳ миёни одамон тухми беғонагӣ мекорад, аммо забони адабии сайқалдида бо шевой, суфтагӣ, ягонагиву умумияти нормаҳо ҳам наздикиро зиёд мекунад.

Ин аст, ки донишмандони форсигӯи Ҳинд сарғаҳу оғозгоҳҳои асолати сухан ва шаклу тарзҳои аслии онро ҷустанд. Ҷунонки, Муҳаммад Ғиёсиддин, ки аз ҷумлаи бузургворони илми

забон буд, дар «Ғиёсул-луғот» гоҳ шаклҳои гуногуни як калимаро ҳамачониба тафтишу тадқиқ карда, хеле ҷаҳду ҷадал ба харҷ додааст, ки шакли асливу талаффузи дуруст, маъноҳои гуногун ва ҷигунагии корбурди онро муайян кунад, барои рафъи шакку шубҳаҳо ва ҳалли масъалаҳо, ки дар байни аҳли вилоятҳои гуногун ё мардумони мухталифсавия боиси мунозира-ву муноқиша мегардиданд, ёрии амалӣ расонад. Барои барта-раф кардани пиндори нодурусти баъзеҳо, барои ҳалли баҳсу мунозираҳо махсусан ба таҳқиқи ҷиддии илмӣ пардохтани муал-кифро аз баъзе моддаҳои «Ғиёс-ул-луғот» пай бурдан мумкин аст.

Дар омади гап бояд дигар, ки соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» монанди баъзе муҳаққиқони дигар гоҳ талаффузи гуногуни лаҳҷавии як калима ё ки дар ҳар ноҳия ба кадом маънӣ ба кор рафтани калимаеро муфассалан аз назар гузаронида ва дурусти-ву нодурустии ин тафовутҳоро ҳақиқат карда, ахир хулоса баровардааст, ки шеваи аҳли вилоят, яъне шеваи мардуми Мовароуннаҳру Хуросон дуруст аст. Бо ифтихор бояд таъкид намоем, ки шеваи Мовароуннаҳр — Бухорову Самарқандро дар бисёр мавридҳо намуна ва сазовори ибрат донистанд.

Бисёре аз олимони замони мо бар инанд, ки маҳз дар Ҳинд ба вучуд омадани аксарияти луғатномаҳои форсӣ бесабаб нест. Он ҷо барои ин гуна тадқиқот эҳтиёҷоти махсусе дар миён буд ва донишмандон ба ин эҳтиёҷ ҷавоб меғуфтанд. Дар Ҳинд сушт шудани пояҳои забони форсиро пешгирӣ кардан лозим буд ва олимони забоншинос ба ин хидмат камар бастанд.

Шароити иҷтимоии таърихӣ хусусан дар ду-се қарни охир чунон омад, ки мавқеи забони форсӣ дар Ҳинд ҳар ҷи бештар ҳалал меидид ва онро бо тадқиқоти илмӣ, фарҳангсозӣ ва дигар тадбирҳо мустаҳкам кардан мумкин набуд. Ниҳоят, авлоди муҳоҷирони собиқ ба миллати хиндиву покистонӣ пайвастанд ва забони форсӣ аҳамияти ҷамъиятии худро қариб тамо-ман аз даст дод.

Бо вучуди ин, бояд таъкид кунем, ки он ҳама ғазолияти пурдоманаи олимони забоншинос ва ривочу равнақи фарҳанг-созӣ дар вақташ барои инкишофи забони форсӣ (ҳатто як ан-доза метавон гуфт, ки форсии тоҷикӣ) дар Ҳиндустон аҳамия-ти бузурге дошт.

Маҳсули он тадқиқоти илмӣ, хусусан фарҳангҳои форсии Ҳиндустон дар ватани аслии он — Осиёи Миёна ва Афғонис-тону Эрон низ хизмати басазо адо намудааст. Барои тараққии забони форсии тоҷикӣ то ҷи андоза аҳамият пайдо кардани он, аз ҷумла «Ғиёс-ул-луғот»-ро аз ин ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки дар Бухоро пеш аз инқилоб нодортарин шахс дар хо-на ҷизе надошта бошад ҳам, як танбӯру як «Ғиёс-ул-луғот» дошт.

форсигӯӣ рӯӣ дода буд, дар замони мо дар Тоҷикистони Шуравӣ пайдо шуд ва ҳанӯз ба назар мерасад. Ҳоло, масалан, дар шаҳри Душанбе тоҷикони вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна гирд омадаанд. Онҳо намоёндагони лаҳҷаҳои гуногунанд. Ҳар гурӯҳе дар шеваи худ саҳт пофишорӣ дорад ва шеваи дигарро эътироф намекунад. На танҳо дар Душанбе, балки умуман дар Тоҷикистон ҳоло аҳвол чунон аст, ки ҳар кас фақат тарзи гуфтори мардуми ноҳияву вилояти худро дуруст меҳисобад ба. Масхара доштани лаҳҷаи дигарон низ бисёр ба мушоҳида меояд. Баъзеҳо кӯшиш доранд, ки забони адабиरो донанд ва дар навишту гуфтор талаботи онро риоя кунанд, лекин, афсӯс, ки кам муяссар мешавад. Завқи забон аз комхорафтааст. Маданияти сухан ҳеҷ ба дараҷаи кофӣ баланд намешавад, бесаводӣ меафзояд.

Намедонам, ки дар вақташ дар Ҳиндустон кор ба ин дараҷа расида буд ё не, ба ҳар ҳол гоҳе гумон мекунам, ки мо, тоҷикон, ҳоло дар Ҳиндустонем. Гуё аз решаҳои худ канда, аз сарғаху сарчашмаҳои забон дур, аз асосҳои маданияту маънавият маҳрумем.

Чаро чунин тасаввур пайдо мешавад? Аз чист, ки маданияти зоҳириву ботинӣ, маънавият ва ахлоқу одоб, аз ҷумла забондониву маънирасӣ имрӯз ин кадр паст меравад? Чӣ шуд, ки тоҷикони мо, ки як вақтҳо суханашон, чунонки ишора кардем, намунаи ибрати дигар форсигӯён буд, имрӯз дар масъалаи забону савод ба ин дараҷа очизу нотавонанд ва дар пеши мардуми Эронӣ Афғонистон зардрӯӣ мекашанд?

Чун аҳволи тоҷикони имрӯзаро аз назар мегузаронем, ин гуна суолҳо паи ҳам пеш меоянд. Албатта, ба ҳамаи онҳо якбора ҷавоб гуфтан аз доираи имкон берун аст. Ҷавоби онҳо таҳқиқоти илмӣ гуногунҷиҳат ва дастҷамъиро меҳақад. Ихтисосмандони соҳаҳои гуногуни илм бояд ба чунин тадқиқот машғул гарданд ва ҳар кас аз рӯи имконоти ихтисосӣ худ ба ҳаљи масъала наздик шавад. Он гоҳ шояд илоҷи воқеа муяссар гардад.

Шак нест, ки пайдоиши чунин дардҳои саҳти ҳамагир сабабҳои ҷиддии иҷтимоиву сиёсӣ дорад. Мо ҳоло дар бораи баъзеи ин сабабҳо изҳори ақида кардан меҳоҷем.

Аксари воқеаҳои бузурги таърихӣ, ба хусус инкилобҳои иҷтимоӣ одатан дар ҷамъият чун як қувваи азими ҳаробкору эҷодкор амал мекунанд, ҳам месӯзанду ҳам месозанд. Инкилоби Октябр низ чунин кард. Октябр олами кӯҳнаи феодализмӣ бадмури Осиёи Миёнаро ба боди фано дод ва халқҳои ин кишварро аз маҳдудияту дарбастиҳои феодализмӣ наҷот бахшида, заминае фароҳам намуд, ки бо рӯҳбаландӣ дар майдони таърих ба ҷавлон оянд. Лекин ҳайати инкилобкорон ҳаранг ва гуногунманфиат буд ва онҳое, ки ба сари кор гузаштанд, марому маслаки гуногун, ҳатто зидди якдигар доштанд. Аз ин рӯ, аз аввал чунин равише ҳам пайравӣ гардид, ки про-

цесҳои инқилобӣ ва дигарсозҳои кулли иҷтимоиро ба роҳи номатлубе дохил намуд, қувваҳоеро фаъолият бахшид ва шахсонеро болодастӣ дод, ки баъзе масъалаҳои бузургеро, ки таърих дар пеши инқилоб гузошта буд, на аз руи принципҳои адолати иҷтимоӣ, балки бо худраъӣ, бо худбинии синфӣ ё миллӣ ҳал карданд.

Инқилоб халқҳоро на танҳо бо суръат ба сӯи ҳудогоҳии иҷтимоиву синфӣ бурдан гирифт, балки худшиносии миллии онҳоро низ тақон дод ва ба ҷунбиш овард. Аммо дар раҳбарият бартарӣ ёфтани ҳисси синфӣ бар арзишҳои умумииinsonӣ ва миллий, хусусан суиистифода аз шиорҳои синфии сиёсӣ аксаран ба зарари манфиатҳои ҷонии халқҳо амал мекард. Дар ин маврид тоҷикон аз ҷумлаи халқҳои буданд, ки бештар аз ҳама зарар диданд ва талаф доданд.

Сиёсати расмӣ дар Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон ва Республикаи Халқии Советии Бухоро аз аввал ошкоро бар зидди тоҷикон равона шуд, мавҷудияти тоҷиконро ба сифати як халқи мустақили сернуфуси Осиёи Миёна инкор карда, забони тоҷикиро аз мактабу маориф, матбуоту нашриёт ва идорахонаҳои давлативу ҷамъиятӣ, умуман аз доираи расмият берун ронд. Соли 1924, ҳангоми тақсими ҳудуди миллии Осиёи Миёна тахминан фақат сеяки тоҷикон, яъне аз 2. 100. 000 нафар танҳо 739. 503 нафари онҳо истиқлоли миллий гирифтанд. Аз се ду ҳиссаи халқи мо аз ҳудуди давлати миллии худ берун монд. Он давлати миллии тоҷикон — республикаи худмӯхтори Тоҷикистон ҳам дар қуҳистони Бухорои Шарқӣ, дар як гӯшаи дурдасту ақибмондаи Ватани таърихӣ онҳо барпо гардид. РАСС Тоҷикистон ягона ҷумҳурияи шӯроӣ буд, ки шаҳре надошт. Маркази ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодиву сиёсӣ, марказҳои маданияти тоҷикон — Бухоро, Самарқанд, Хучанд аз қаламрави республика хориҷ монда буданд.

Ин беадолатии иҷтимоиву миллий баъди таъсиси республикаи иттифоқии Тоҷикистон, ки соли 1929 сурат гирифт, фақат қисман бартараф гардид: танҳо Хучанд ба ҳаёти Тоҷикистон гузаронида шуд, аммо Самарқанду Бухоро боз ҳам дар Ўзбекистон монданд.

Аз даст рафтани Бухорову Самарқанд чӣ маънӣ дошт? Маҳрумӣ аз Самарқанду Бухоро барои инкишофи иҷтимоиву иқтисодӣ ва маданияти тоҷикон дорои чӣ пайомадҳое буд? Оё мумкин буд, ки ин талаф барои тоҷикон беқибат ё камнатиҷа бошад?

Не, ҳаргиз не! Шаҳр марказест, ки қувваҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва маданияти халқе ва кишваре ё ки қувваҳои як бахши он кишвару он халқро як ҷо гирд оварда, яке бар чанд афзуда, тавонову фаъл карда, ба иҷрои вазифаҳои муҳимме, ки тараққии таърихӣ он халқу он кишвар тақозо дорад, сафарбар менамояд. В. И. Ленин шаҳрро «ҳаракатдиҳандаи асосии пешрафт» номида буд. Вай гуфтааст: «Шаҳрҳо маркази ҳаёти

иктисодӣ, сиёси ва маънавии халқанд ва ҳаракатдиҳандаи асосии пешрафт мебошанд». Ин аст, ки аз даст рафтани марказҳои таърихӣ чунин маънӣ дошт, ки халқ аз «ҳаракатдиҳандаи асосии пешрафт» маҳрум гардидааст.

Дар ҳақиқат, зиёда аз ҳазор сол аст, ки Самарқанду Бухоро чун як қувваи марказиятбахш маданияти тоҷиконро ташаққул додаанд. Асрҳои тулонӣ ин ду шаҳр, хусусан Бухоро маркази сиёсӣ, маркази иқтисоду маданияти мо буданд. Намоёнтарин фарзандони халқ — нависандагон, олимон, табибон, санъаткорон, касибони забардаст аз ҳар гӯшаву канори Осиёи Миёна ва атрофи он маҳз ин ҷо ҷамъ мешуданд, қувва як қарда, маданияти моро раванқ меоданд! Ташаққули маданияти оли, меъёрҳои классикии бадеияти адабиёту санъат, нормаҳои забони адабӣ одатан на дар ноҳияҳои дурдаст ва шаҳракҳои деҳот, балки маҳз дар маркази асосӣ сурат мебандад ва анъана афзуда, ривҷ меёбад, ба тамоми мамлакат паҳн мешавад.

Ин аст, ки забони адабии форсии тоҷикӣ дар қарнҳои IX — X дар асоси лаҳҷаҳои форсии дарии ин ду вилоят шакл гирифт ва чунон тараққӣ кард, ки забони давлатӣ, забони илму адаб ва санъат гардид, яъне аз ҳамон вақт барои муттаҳиди шудани тоҷикон, барои аз тарафи онҳо то рафт амиқтар эҳсос гардидани ягонагии этники бағоят роли калон бозид. Адабиёти оламшумули форсӣву тоҷикӣ низ ҳамон вақт асосан дар Бухоро — пайтахти давлати бузурги Сомониён, ки давлати феодалии мутамакказ буда, қувваи азими марказиятдиҳӣ дошт, ташаққул ёфт. Дар садаҳои баъдина роли шаҳрҳои гуногуни монанди Балху Ҳироту Марвӯ Нишопуру Хучанду Истаравшан барои тараққи забони адабӣ, адабиёти бадеӣ, соҳаҳои гуногуни санъати мо бузург буд, вале аз ин байн Бухорову Самарқанд мақеи махсус доштанд.

Барои амиқан дарк намудани он ҳақиқат, ки Бухорову Самарқанд дар муддати ҳазор сол барои забону адабиёти тоҷикон роли махсусе дошт, масалан, ҳаминро бояд ба назар гирем, ки бунёдгузори адабиёти классикии мо устод Рӯдакӣ аз Самарқанд (аз Панҷакент) буд, аммо дар Бухоро ба мартабаи олии шоирӣ расида, шӯҳрати ҷаҳонӣ ёфт, асосгузори адабиёти советии мо устод Айнӣ аз Бухоро (аз Ғичдувон) буд, лекин пурмахсултарин қисми умрашро дар Самарқанд ба сар бурда, аз ин шаҳр номаш ба ҷаҳон рафт. Ин тарз бо сарнавишти худ Самарқанду Бухоро сахт ба ҳам бастанӣ устод Рӯдакӣ ва устод Айнӣ тасодуф нест ва маънии амиқ дорад: дар муҳимтарин давраҳои таърихи забону адабиёти маданияти тоҷикон, дар давраҳои асосии сарнавиштсозе, ки тақдирҳои халқи тоҷик ҳал мешуд, ин ду вилоят ба пешсафи таърих баромада ва ин ду шаҳр даст ба даст дода, қадами ҷиддии қатъӣ пеш мегузоштанд ва роли асосиро ба ўҳда мегирифтанд.

Аз қаламрави давлати навбунёди тоҷикон, аз ҳудуди РСФСР Тоҷикистон берун мондани Бухорову Самарқанд чунин маънӣ

дошт, ки ин халқ аз фаъолтарин бахши қувваҳои созмондеҳи забону адабиёту маданияти худ маҳрум гардид, он хоку бумро, ки ҳастии маънавии ӯро бештар аз ҳама устувор медошт, аз даст дод.

Оё мумкин буд, ки ин барои забони халқ беоқибат монад?

3

Инро ҳам бояд таъкид кард, ки агарчи аморати Бухоро дар ду-се қарни охир як кишвари ақибмондаи феодалӣ ва аксаран дар ҳукми иртиқоиёни мутаассиб буда, ахиран истиқлоли он маъноӣ нисби дошт, ба ҳар ҳол давлате буд, ки аксари тоҷикони Осиёи Миёнаро гирди худ ҷамъ оварда, шаҳри Бухоро ба сифати пойтахт ҳам қувваи кашиш ва таъсир дошта, Ҳисору Хатлон, Қаротегину Бадахшон, ҳатто Самарқанду Истаравшанро бо риштаи илму адабиёту санъат ба худ пайваста, анъанаҳои бузургу пурзури бостонии он барои ҳамаи тоҷикони аморат ва хориҷи он дар соҳаи маданият бештар роли созмондӣ ва қонунгузорӣ иҷро менамуданд. Анъанаҳои маданияи Бухоро ҳамчунон қуввае доштанд, ки худро ба маркази равияҳои гуногуни инкишофи маданият гирифта, он ҳама равияҳоро ва муҳимтарин тамоюлоти онҳоро ба ҳам созгор оварда, роҳҳои асосии инкишофи маданият, аз ҷумла нормаҳои асосии забони адабиро муайян мекарданд. Аз ин рӯ вақте ки Бухоро ба сифати як давлати мустақил барҳам дода шуд ва анъанаҳои қадимии он шаҳр ҳам зеру забар гардид, марказгурезии низомшиқани маданиятсӯз қувват ёфтанд. Давлатдорӣ дар асрҳои охир ба ниҳояти таназзул расида бошад ҳам, бо барҳам хӯрдани он хусусан омили ташаккулдеҳи ҷамъият дар соҳаи маънавияту маданият суст шуд: маданияти сиёсӣ, маданияти омӯзишу парвариш, эҳтироми таърих ва азиздошти гузаштагон, маданияти муошират ва ахлоқу одоби қоҳиш ёфтанд, вале фароҳам овардани шароити зарурии ташаккули маданияти тоза ва инсонӣ нав ба мамониатҳои ҷиддӣ дучор омад.

Рафти замон чунон буд, ки маданияти анъанавӣ дар дигар шаҳрҳо ҳам ба суръат зеру забар шудан гирифт. Ин ҳолат қувваҳои эҷодкори халқро пароканда карда, моҳияти анъанавию миллии онҳоро ба сустӣ овард.

Оре, мо дар андак муддат маркази нави бунёдгузоштем, ки шаҳри зебо ва шукӯхманди Душанбест. Лекин Душанбе барои тоҷикон бештар маркази иқтисодиву сиёсӣ буда, дар соҳаи забон ҳанӯз ба мақоми марказҳои қадимии маданият наздик наомадааст. Душанбе аз аввал он сифатҳоеро, ки марказҳои бостонии маданияти мо доштанд, соҳиб набуд ва ҳанӯз соҳиб нест, аз ҷумла дар соҳаи забон, хусусан забони адаби ҷунин анъанаҳои устувори маданӣ надорад, ки барои шикастани тамоюлоти марказгурезии лаҳҷаву шеваҳо, барои ба худ

тобеъ кардан ва ба як омили ягонаи умумӣ табдил додани онҳо имкон пайдо намояд. Душанбе дар соҳаи забон аз заминаи маданияи сайқалгарӣ, танзимкорӣ, меъёрғуздорӣ маҳрум буд ва имрӯз ҳам иҷрои ин вазифаҳо ба ӯ ками дар кам муяссар шуда истодааст (ва ин, ба назари мо, чандин сабаби дигар ҳам дорад, ки баъдтар ишора хоҳад шуд).

Аз ҳамин ҷост, ки мардуми вилоятҳои гуногуни тоҷикнишин, ки ҳоло дар Душанбе ҷамъ омадаанд, ҳанӯз ҳар кадоме ба таври худ гап мезананд, ба забони адабӣ ва маданияти забон даст ёфта наметавонанд, зеро ин ҷо ҷунин қуввае, ҷунин анъанаҳои зӯрманди устуворпояе мавҷуд нест, ки ин мардумони гуногунлаҳҷаро ба ҳукми худ дарорад.

Аз ҳамин ҷост, ки мо имрӯз гӯё дар Ҳиндустонем, гӯё аз заминаи табиӣ маданияи забон, аз решаҳои худ ҷудо шудаем, дар заминаи нав ҳанӯз реша нарондаем.

Лекин имрӯза Тоҷикистони азизи мо магар бароямон сарзамини навест? Оё ин хоки пок аз қадим қароргоҳу сарпаногии мардуми тоҷик набуд ва ин обу ҳавои дилнишин тану ҷони онҳоро парвариш карда, ғизои рӯҳ намедод? Пас чаро акнун рӯҳпарварӣ намекунад ва аз таъмини заминаи маънавии инкишофи мо гӯё саркашӣ пеш гирифтааст? Ё ки очиз омадааст?

Не, саркашӣ намекунад, вале гоҳ дар ҳақиқат очиз меояд.

Ҳар рӯзи нек, ҳар шаҳси некукор файзе дорад, ки аз рӯзи дигар, аз шаҳси дигар фарқ мекунад. Гушау канорҳои Ватани паҳновари мо низ ҷунинанд: ҳар кадоме дорои файзу баракати дигаре мебошанд. Ҳар гушаи Ватани тоҷикон, ҳар ноҳияи он дар таърихи тулониву пурфайзи вай нақше аз саховати моддиву маънавий гузоштааст. Лекин дар таърихи маданият мавқеи марказҳои дорои анъанаҳои устувори чандинасра дигар аст: онҳо ҳама ғайрату ҳиммати маънавии халқ, балки зиёда аз ин, маҳсули ақлу хиради чандин халқи гирду атрофро дар як нукта ғун оварда, ба як нурафкани зӯрманде табдил медиҳанд, ки дуртарин гушау канорро ҳам равшан мекунад ва ҳама нурҷӯёни покбинро сӯи худ мекашад, то ки боз ҳам аз қувваи онҳо чандин нурафкан созад.

Фаронсаविҳо мақоле доранд, ки мегӯянд: «Шоирон дар музофот ба дунё меоянду дар Париж аз дунё мераванд». Оре, Парижҳои тоҷикон ҳам дар мағзи дил бисёр шоирону олимону санъатварони забардастери абадӣ маҳфуз доранд, ки аксари онҳо дар музофот таваллуд шудаанд. Фақат нимаи дуввуми асри XIX ва ибтидои қарни XX-ро гирем, Исо ва Садри Сарир аз Балх, Афзал аз Пирмаст, Мирзо Азими Сомӣ ва Айни аз Ғичдувон, Сабҳо аз Вобқанд, Шоҳин ва Ҳоҷӣ Ҳусайн аз Кӯлоб, Туғрал аз Фарғар ва чандин шoir аз минтақаҳои дигар буда, ҳамагӣ доиман ё чандин муддат дар Бухоро зиндагӣ кардаанд. Дар Самарқанд ҳам чанд нафар аз суҳанварони дигар ноҳияву вилоятҳо умр ба сар бурдаанд. Нависандагону олимону санъатгарон дар шаҳри асосӣ аз қувваҳои офа-

ридгории марказиятёфтаи халқ тавонони рӯҳонии худро яке бар чанд афзуда, ба тамоми халқ (на ин ки фақат ба деҳаи зодгоҳи худ) хизмат мекарданд.

Қалимаи «интеллигенция» аз «интеллект» гирифта шудааст, ки ақл, фаҳм, дониш гуфтан аст. Бечиз нест, ки ба тоҷикӣ интеллигентро зиёӣ ва равшанфикр меномем. Интеллигенцияи ақлу хиради миллатро дар худ таҷассум додааст. Ба ин вачҳ А. П. Чехов гуфта буд: «Қувваи халқ аз зиёиёни ӯст».

Оре, равшанфикрони ҳақиқӣ ақлу хиради халқро дар худ ҷамъ оварда, ба хидмати ҷамъият сафарбар медоранд ва ба зиндагӣ нуру зиё мебахшанд. Нумӯёгоҳи асосии зиёиён шаҳрҳои калон ва умдатарин марказҳои маданият мебошанд. Аз ин ҷост, ки чун соли 1924 Бухорову Самарқанд аз даст рафт, якбора риштаи пайванди тоҷикон аз муҳимтарин парваришгоҳи зудбадорони фикри худ, аз захираи ҷандинасраи ақлу заковати хеш қанда шуд.

Оре, аз Самарқанду Бухоро ҷудо шудани тоҷикон чунин маънии даҳшатомез дошт! Мо ин маъниро ҳанӯз амикан дарк накардаем. Шояд минбаъд кам-кам дарк шавад.

Посирагоҳи ҷандинасраи ҷавҳари фикри тоҷикон дар пайвандгоҳи роҳҳои қорвони маданияти халқҳои гуногун, дар маркази воқиаҳои ҳамаи замонҳо воқеъ шуда буд ва аз ин сабаб посираи якҷаҳини ақил дошт. Ҳангоме ки ин ганҷи шойғони асрҳо аз даст рафт, лозим омад, ки захираи набе гузорем. Ин захирагоҳи тозаи мо Душанбеи дилрабо, пойтахти имрӯзаи Тоҷикистон, маркази асосии иқтисодиву сиёсии ҳозираи мост, ки акнун барои тараққиӣ забону маданияти худ аз он умедвор ҳастем. Лекин захираи зарурии анъанаҳои олии маданияту забон дар ин посирагоҳи нави мо дар муддати тӯлонӣ зарра-зарра ҷамъ хоҳад шуд. Ин захира ҳанӯз ночиз аст. Равшанфикрони покдили ҳалолкор лозиманд, ки авлод ба авлод меҳнат карда, дурдонаҳои забони халқро гирд оварда, анъанаҳои суфтани корқарди он дурдонаҳоро ба дараҷаи баланди маданият расонанд. Он гоҳ инҳо анъанаҳои пурсамари хоси Душанбе, анъанаҳои набе хоҳанд буд, ки маданияти забони халқро мувофиқи талаби замон ба пояҳои тоза хоҳанд бардошт.

Афсӯс ки Душанбе барои иҷрои ин вазифаи таърихӣ ҳанӯз заминаи зарурии надорад. Душанбе, на танҳо шаҳри нав аст, балки моҳиятан шаҳри тоҷикӣ нест. Ин ҷо ҳафтаду ду миллат ҳаст, аммо тоҷикон дар кӯчаҳои он гоҳ хол-хол ба назар мерасанд ва сухани тоҷикӣ аҳён-аҳён шунида мешавад. Дар чунин хол ин ҷо реша давондани муҳимтарин анъанаҳои милли душвор аст, парвариши зиёиёне, ки дар заминаи забону фарҳанги милли пой устувор дошта бошанд, амри маҳол аст. Ин гап чунин маънӣ дорад, ки мо аз марказҳои бостонии маданияти милли маҳрум шудем, вале моҳиятан маркази нав сохта натавонистем, чунин як маркази асосии маданият надо-

рем, ки марказҳои дигари мо — Хучанд, Истаравшан ва Кӯлобро гирди худ чамъ оварда муттаҳид намояд.

Дар ин сурат боқимондаҳои анъанаҳои қадимии Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Истаравшан, Хатлон, Ҳисор ва ғайра бояд зарра-зарра чамъоварӣ ва ниғаҳдорӣ шавад. Ҳусусан бояд аз анъанаҳои бостонии Бухорову Самарқанд чудо нашавем, нагузорем, ки ин силсила қанда шавад. Он анъанаҳоро бояд дар мағзи устухони худ дорем, то ки устухони маданияи мо пурмағз бошад, офатҳои фарҳангсӯзи замон онро хушк қарда натавонанд.

Бояд нагузорем, ки сарчашмаҳои маорифу маданияти тоҷик дар Бухорову Самарқанд хушқида, ба дараҷаи нестӣ расанд. Вазифаи ҳар як тоҷик аст, ки барои дар Самарқанду Бухоро ва ҳама атрофи онҳо ҳар чӣ афзудани манбаъҳои маорифу маданият, забон, адабиёт, санъати тоҷик мубориза барад, қушода шудани мактабҳои миёнаву олӣ ва ҳунаристонҳо, ба вучуд овардани созмонҳои маданият, дастаҳои хаваскорӣ ва ғайраро талаб намояд.

Бустони фарҳанги тоҷикон дар Бухорову Самарқанд ҳамеша бояд сарсабз бошад.

Шоирӣ ҳавон Паймон дуруст гуфтааст (агарчи гуфтааш на чандон суфта аст):

Туро, то ҳафт пушти худ надонӣ,
Надонад низ фарде, бенишонӣ.
Чуни гар аз Самарқанду Бухоро
Гузаштӣ, бод андар мушт монӣ!

Пайванди мо ва Самарқанду Бухоро бояд рӯзафзун бошад. Дарки амики ин, ки ҳастии маънавии мо тоҷикон бидуни Бухорову Самарқанд лаҳзае тасаввур намешавад, аз муҳимтарин омилҳои амиқрафти худшиносии миллии мо хоҳад буд. Бухорову Самарқанд барои тоҷикон фақат ду шаҳру вилояте за ҷумлаи чандин шаҳру вилоят нест, балки муҳимтарин ҷузъи ҳастии маънавии онҳо, умдатарин сарғаҳу сарчашмаҳои ин ҳастист.

1989

4 ЗАБОНИ МО ҲАСТИИ МОСТ

1

Файласуфи машҳури замони мо М. Ҳайдеггер гуфта буд: «Фикр ба ҳастӣ сухан ато мекунад. Забон хонаи ҳастист. Дар манзилгоҳи забони инсон зиндагигузин аст. Мутафаккирону шоирон ниғаҳбони ин манзиланд. Ниғаҳбонии онҳо ба вучуд овардани қушодагии ҳастӣ мебошад ва ин ба ҳамон андоза ки онҳо ба ин қушодагӣ бо нутқи худ сухан ато мекунанду бо ин

кор он кушодагиро дар забон нигоҳ медоранд, муяссар мешавад»¹.

Ин аст, ки забон ҳама ҳастии инсонро дар худ маҳфуз медорад ва ин ҳастии инсон ба рӯи аҳли олам, ба пешвози воқиаҳои дунё ва дирузу имрӯзи ҷаҳон дарҳои манзили худро кушодааст, ҳамаи онҳоро дар бар гирифтааст. Чун мутафаккирону шоирон нутқ оғоз карданд, ин ҳастии ҳамагири инсон аз кушодадилӣ ба сухан меояд ва арзи ҳол мекунад. Чунонки сарчашмаҳои ҳастии инсон ба ғоят гуногун аст, сухане, ки фикр ба ӯ ато кардааст, низ оғозгоҳҳои гуногун дорад. Хиштҳои бинои забон аз хоку оби ноҳияҳои бисёре рехта шудаанд ва ҳама рангу бӯи зодбумҳои худро кам ё беш нигоҳ медоранд. Ин ҳам як сабаб аст, ки сухан ин қадар рангбандиҳо, лаҳномезиҳо, нозукадоиҳо дорад.

Этимологияи забон, мумкин аст, гуногун бошад. Забони тоҷикӣ дар сарзамини паҳноваре, дар чанд ноҳияи таърихӣ ташаккулу тараққи ёфта, унсурҳои забонҳои паҳлавӣ, суғдӣ, хоразмӣ, бохтарӣ ва ғайраро дар бар гирифтааст. Пайдоиши забоне бо паҳнои ҷуғрофӣ, бо унсурҳои гуногуни ҳамназдик ё мухталифмазмун вобастагӣ дошта бошад ҳам, семантикаи он аксаран дар як марказ ё дар чанд маркази наздикшароит сурат мебандад. Забон одатан дар марказ сайқал ёфта, аз ғилу ғаш тоза шуда, шакли адабӣ ба худ мегирад. Забон асоси маданияти миллӣ ва бо инкишофи рӯйдодҳои ғавқӣ забон — шеър, насри бадеӣ, илми таърих, фалсафа ва ғайра, инчунин санъатҳои гуногун маҳз дар маркази забони намуна ба миён меояд, ки нормаҳои он аз тарафи умум қабул гардида, мавриди ибрат қарор мегирад ва дар атрофу акноф пайравӣ дида, паҳн мешавад.

Гуруҳе аз муҳаққиқон бар инанд, ки форсии дарӣ дар ноҳияи Бухорову Самарқанд ташаккул ёфт ва бо тараққи камназири илму адаб басо қар хӯрда, шакли намунавии он ба дигар ноҳияҳо паҳн шуд. Дар ҳақиқат, ҳатто солҳои бисти қарни XX забони Бухоро дар Самарқанд забони намуна ба шумор мерафт (чунонки Ҳасани Ирфон, Тӯрақули Зехнӣ ва дигарон ба нигоранда гуфтаанд, зиёиёни Самарқанд ба сухани зиёиёни бухороӣ бо диққат ғуш мекарданд, Ҷангоми халли баҳсҳои оид ба забон ҳукми бухороӣро бартар медонистанд), забони Бухорову Самарқанд дар Қобул ханӯз ҳам эътибори маҳсус дорад. Аз эътибори он дар пеши донишмандони Эрони ҳозира сухани Саиди Нафисӣ гувоҳ аст, ки орзу доштааст «дар умри худ як бор забони ширини форсиро аз даҳони самарқандиён, бухориён ва балхӣён бишнавад». Эътибори забони Мо-вароуннаҳр дар Ҳинд ҳам хеле баланд аст.

Интишори забони адабии намуна дар қаламрави забоне

¹ М. Хайдеггер. Письмо о гуманизме — маҷм.: Проблема человека в западной философии. М. «Прогресс», 1988, с. 314.

одатан ҳалқа-ҳалқа ба вуқӯъ мепайвандад. Ҳалқаҳои интишор дар атрофи маркази асосӣ то рафт калонтар шуда, ҳар чӣ аз марказ дуртар раванд, қувваи таъсири забони намуна камтар амал менамояд. Лекин дар роҳи васеъ шудани ҳалқаҳои таъсир чо-чо марказҳои хурдтаре ва ҳатто марказҳои калони пурзӯре метавонанд падида оянд, ки ба атрофи худ боз ҳалқаҳои нав мефиристанд. Балх, Хирот, Марв, Нишопур ва ғайра аз чунин марказҳои пурзӯри инкишофи забони форсӣ дар Хуросон буданд. Хучанду Истаравшан ҳам барои интишори забони намуна дар Осиёи Миёна хизмат карданд.

Ба ҳамин тариқ, забони адабӣ дар қаламрави худ паҳн шуда, мардумонро ба ҳам наздик ва муттаҳид мекунад. Худуди сиёсӣ маъмурии вилоятҳову давлатҳо, худуди асрҳову замонҳо гоҳ аз монеъ омадан ба интишори забон очизанд.

Ба интишору инкишофи забони намуна ҳалал расонида на-тавонистани сарҳадҳо чунин маънӣ надорад, ки забони адабӣ аз таъсири макону замон озод аст. Не, забон дар ҳар ҷузъе аз қаламрави худ, дар ҳар замоне кам ё беш хусусиятҳои нав пайдо карда, аз имконоти маконҳову замонҳо ғаномандӣ меафзояд.

Забони форсӣ, аз ҷумла шохҳои тоҷикӣ он низ дар роҳи тулонии таърихӣ, дар сарзамини паҳновари интишори худ пасту баланди бисёре дида, равишу равияи гуногуноро санҷида, таҷриба андӯхтааст ва ба сифати як забони ғаноманди мутараққӣ то ба мо расидааст.

Мо чигунагии давраҳои гуногуни таърихи инкишофи забон — чи давраҳои тараққӣ он ва чи замонҳои пастравӣ, инкирозу таназзули онро бояд ба хубӣ бидонем. Таърих дарси ибрат меомузад. Барои ин ки имрӯз ва фардо ба роҳи хато қадам нагузорем ё камтар ба саҳву ғалат роҳ диҳем, аз дархонаи таърих сабақ омӯхтан зарур аст. Ба таърих ё баъзе давраҳои муҳимми он бо чашми ибрат нигаристан имкон медиҳад, ки вазъи имрӯзии худро беҳтар бифаҳмем, вазифаҳои навбатии худро дурусттар таъин бинамоем.

Вазъи ҳозираи забони адабии тоҷикӣ ва маданияти суҳан ҳар яки моро бар он вомедорад, ки зуд-зуд ба таърих нигарем, ба таърихи халқ ва забону фарҳанги худ, ба таърихи халқҳову забонҳои дигар, ба таҷрибаи таърихии дирӯзу имрӯз гаштаву баргашта нигоҳи ибратҷӯӣ андозем.

Ҳоло ақидае маъмул аст, ки дар нимаи дуввуми қарни XIX забони адабии тоҷикӣ печ дар печ, мураккаб, душвори дандоншикан, аз халқ дур, аз асоси халқии худ ҷудо шуда буд. Барои тасдиқи ин фикр одатан ба гуфтаҳои устод Айнӣ такя мекунанд. Вале устод Айнӣ асосан назму насри пайравони Бедил, номанависӣ ва ҳуҷҷатҳои расмиро дар назар дошт, ки дар ҳақиқат душворфаҳм буданд.

Устод гуфтааст: «Дар замонҳои охир насрнависӣ, гуфта мешавад, ба таҳрири иншои мактуб махсус шуда монда буд. Беҳ-

тарин муншӣ ва мактубнавис ҳамон кас ҳисоб меёфт, ки муд-
даоро, ки бо як ҷумла ифода карданаш мумкин аст, дар ду
саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонад. Мактубҳо ва иншо-
ҳо айнан мисли «Нукот»-и Бедил буд» (Куллиёт, ҷ. 1, сах. 54).

Чунонки мебинем, Айнӣ бештар услуби коргузории расми-
ро дар назар дорад. Ба ин вачҳ набояд ҳукм кунем, ки тамо-
ми забони адабӣ чунин буд. Сабки бедилӣ, назму насри бе-
дилрасҳо танҳо як шохани услуби бадеиро ва навиштаи мирзо-
ву муншиҳо — ҳуҷҷатҳои коргузори фақат як шохан забони
адабию ташкил мекунад. Душворписандӣ ва печидагӣ дар
асри XIX ва оғози асри XX тамоми забони адабии тоҷикиро не,
балки фақат ҳамин шохҳо, яъне як қисми онро фаро гирифт-
та буд. Дигар шохҳои забони адабӣ ба ҳамон соддагиву ра-
вонӣ, ки қарнҳо боз вучуд дошт, инкишоф меёфт. Муборизае,
ки Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ дар охири садаи XIX ва
оғози қарни XX дар роҳи демократӣ кардани забони адабии
тоҷикӣ давом доданд, асосан ба муқобили печидагӯиҳои пай-
равони ношудӣ Бедил, бар зидди суҳанбозиҳои пучи коргузо-
рони расмӣ равона шуда буд. Дар натиҷа баъзе нависандагони
намоёне аз қабилӣ Савдо, Аҷзӣ ва Асири аз услуби бедилӣ
даст кашида, ба содданависӣ гузаштанд.

Бино бар ин, чунин тасавури имрӯзаи мо, ки гӯё муғлак-
баёнӣ дар забони адабии тоҷикии пеш аз Октябрь ғалаба кар-
да, ба пояҳои халқии он футур оварда буд, ба ақидаи камина,
мувофиқи ҳақиқати ҳол нест.

Ба диди мо, дар асрҳои охир дар забони адабии тоҷикӣ
иллати дигаре пайдо шуда буд, ки инкишофи онро аз роҳи та-
бии таърихӣ берун мекард. Ин иллат аз содданависӣ, ки беҳ-
тарин сифати ҳар як забони адабӣ, аз ҷумла забони форсӣ ва
муҳимтарин намунаҳои он аст, сар зада буд.

Форсии дарӣ, хусусан шохани тоҷикии забони форсӣ, ки дар
Мовароуннаҳру Хуросон роиҷ буд, аз аввали пайдоишаш, аз
замони Рӯдакиву Фирдавсӣ ва Ибни Сино бо роҳи содданависӣ
пеш мерафт.

Албатта, сайри таърихии ин забон якранг набуда, равия-
ҳои гуногун дошт ва дар бисёр мавридҳо, хусусан дар баъзе
марҳилаҳои инкишофи он, аз ҷумла дар замони ривоҷи шакл-
писандӣ равияҳои нораво ба миён омада муғлакбаёнӣ, орои-
ши аз ҳадду андоза зиёд низ нуфуз пайдо мекард. Чунонки,
дар садаи XV — дар замони Ҷомиву Навоӣ ҳамин ҳолат рӯй
дод ва аз ҳамин сабаб Ф. Энгельс душворписандиҳои муалли-
фи «Равзат-ус-сафо»-ро дар назар дошта гуфта буд, ки забо-
ни он «хеле образнок, вале комилан беазмун» ва «насри фор-
сӣ насри ҷонқоҳ аст»¹. Лекин содданависӣ дар ҳамаи давраҳо
аз равияҳои асосӣ буд. Ҳатто асарҳои ба вучуд омаданд, ки

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. I, М., 1957, с. 336.

соддабаённи муаллифи онҳоро ба андак сарзаниш соддагии «туркфаҳмона» номидаанд¹.

Осиёи Миёна пас аз асри XV ба сабаби ақибмондагии иқтисодиву сиёсӣ ва маданӣ, ба сабаби ин ки чандин муддат паёпай ба ҳамлаи қabilaҳои мухталифи турк дучор омада, ба як майдони чангу ҷӯш табдил ёфт ва аз раванди умумичаҳонии таърих канда шуда дар ҳолати дарбастагӣ оғуштаи хоку хун афтада буд — ба бисёр сабабҳои ҷиддии иҷтимоиву сиёсӣ ба бӯҳрони маънавию рӯхонӣ ва маданӣ гирифтор шуд. Ин бӯҳрони саҳти кашолдор маънавият ва ахлоку одобро хароб намуд, чашмандозро танг кард, тафаккурро соддаву оддӣ сохт. Шак нест, ки ин ҳол ба инкишофи забони тоҷикӣ низ таъсири манфӣ расонид.

Аз адабиёти тоҷикии садаҳои XVIII — XIX нишонаҳои оддӣ шудани сухан ва паст рафтани маданияти шеър бисёр ба назар мерасад. Сухан матонатеро, ки доим дошт, кам-кам аз даст медод, фикри бикр ва сухани асил кам мешуд, ҷои онро гапи муқаррарии пастмаҳак мегирифт. Аз ҷумла шеъри аксари намояндагони доираи адабии дарбори амир Умархон аз балогату фасоҳати шеъри классикӣ хеле пасттар меистад. Ҳатто матлабҳои ҷиддии иҷтимоӣ дар шеъри онҳо аксаран бо сухани оддӣ обшуста адо шудаанд. Ин ҳолатро кам ё беш аз дигар доираҳои адаби ҳам мебинем.

Агар ибтидои асри XX-ро гирем, бешак, дар ҳар доираи адабӣ шоироне буданд, ки аз матонати сухани классикон баҳра бурдаанд. Саидахмадхоҷаи Аҷзӣ дар Самарқанд, Тошхоҷаи Асирӣ дар Хучанд, Зуфархони Ҷавҳарӣ дар Истаравшан аз ҳамин ҷумлаанд. Лекин аксари шоирони ин доираҳо дар бадеият ва тарзи баён аз савияи Аҷзӣ, Асирӣ ва Ҷавҳарӣ хеле дуранд.

Матонати классикии сухани тоҷикӣ дар асрҳои охир дар Бухоро бештар устуворӣ дошт. Ин ҳақиқатро аз шеъри Аҳмади Дониш, Шоҳин, Савдо, Музтариб ва дигарон метавон дид. Ҳатто он шеърҳои Савдо, Ҷайрат, Айнӣ, ки бо истифодаи фаровон аз унсурҳои гуфтугуӣ муқаррарии авомона эҷод гардидаанд, шеърҳои ҳаҷвӣ, ки низ ба услуби «паст» гуфта шудаанд, бисёр нишонаҳо аз сухани асили шоирона доранд.

Пасттабъӣ ва сухани обшуста ба доираи адабии Бухоро низ роҳ ёфта буд ва намунаҳои он гоҳ ҳадафи тири ҳаҷв карор мегирифт. Чунончи Садри Зиё баъзеи онҳоро дар «Тазкират-ул-хумақо» ҳаҷв кардааст.

Аз ҷумла як ғазали Комил, ки матлааш ин аст:

Цигаррешам, кабомам, дилфигорам, ахгари ишқам,
Ғарибам, бекасам, дармондаам, хоки дари ишқам.

Дар ин бора ниг.: Алимардонов. Сарсухан, дар кит.: Абулфазли Алломи. Йёри дониш, Душ., 1988, сах. 10.

аз тарафи устод Айнӣ бо ин байти пурзарофат чамъбаст шу-
дааст:

Чувозам, даббаам, дӯлам, ба гирди кунда машгулам,
Зи сар то шона равған гаштаам, равғангари ишқам.

Аммо он чӣ дар Бухоро ҳадафи тири ҳаҷвияи обдоре қарор мегирифт, дар дигар ноҳияҳо намунаи савияи умум буд.

Пасттабъӣ, ҳу гирифтан ба сухани пасти беранг, вайронии таносуби сухан ё сохтори калимаву ибора ва монанди инҳо хусусан пас аз Инқилоб бисёр ривоҷ ёфт.

Инқилоб оммаро ба майдони воқеаҳои таърихӣ баровард ва адабиёт ба ҳамин оммаи халқ, ба мардуми авом нигаронида шуд. Бино бар ин лозим буд, ки забони назму наср содда бошад. Лекин аз нахустин солҳои инқилоб содданависӣ дар шеър ба оддигӯӣ гузаштан гирифт. Мазмуни шеърро шиору баёноти инқилобӣ, ки дар маҷлисҳои митингҳо ва рӯзномаҳо гуфта мешуданд ва дар андак муддат ба ҳақиқатҳои оддӣ табдил ёфтанд, ташкил медоданд. Ҳақиқатҳои оддӣ рафта-рафта марому маслаки шахс ва дастури ҳаёти ӯ қарор гирифтанд ва тафаккури оддӣ қолабӣ ба вучуд оварданд. Аммо аз тафаккури қолабӣ фикри олий ва сухани баланд набояд чашм дошт.

Азбаски равшанфикрони кӯҳна ба сохтмони ҳаёти нав кам роҳ дода шуданд, матбуоту нашриёт ва маорифу маданият хусусан аз солҳои сӣ ба дасти онҳое гузашт, ки дируз бесавод буданд ва ба ҳам бастани ду ҷумла барои онҳо хеле душворӣ дошт. Рӯзномаҳои солҳои бисту сиро бинем, сухан на фақат оддист, балки ҷумлаҳои вайрон ва калимаҳои ибораҳои беқолиб бисёр дорад. Ва ҳол он ки аз рӯзномаи «Бухорои шариф», ки пеш аз инқилоб нашр мешуд ва маҷаллаи «Шӯълаи инқилоб», ки нахустин солҳои баъди Октябр мебаромад, чунин нишонаҳои бесаводӣ ба назар намерасад.

Дар ин шароит процесси таърихӣ демократӣ шудани забони адабии тоҷикӣ зуд-зуд аз шоҳроҳи зарурӣ берун гардида, ба кӯрроҳаҳое мебаромад. Ба ҷои ин ки ба забони адабӣ аз забони умумихалқӣ унсурҳои ифодақори серимқоният дохил шавад, бенизомӣ ва дуруштиҳои гуфтугӯӣ кӯчаву бозор мегузашт. Ин ҳолат низомии забонро аз дарун вайрон мекард. Забон чун як низомии мураттабу мавзун, ки бо хушоҳангӣ ва расоӣ, бо назаррабоиву гӯшнавозӣ дилҳоро ба худ кашида мардумро муттаҳид месозад, то рафт камтар роль мебозид.

Режими тоталитарии мутлақ, низомии фармонфармониву зӯрварӣ, ки солҳои сол дар мамлақати мо ҳукмронӣ дошт, аз ҷумла итоати бечунуҷаро ва ҳамрангиву берангӣ, рафтору гуфтори якхелаи бефарқ ва механикӣ талаб менамуд, муҳимтарин сифатҳои инсониро аз инсон нест карда, одамро ба сӯи ноодамӣ мебард. Баъзе аз падидаҳои инро Чорч Оруэлл дар романи «1984» нағз тасвир кардааст.

Дар шеъри устод Айни «Самарқанду Бухоро» (1917) чунин байт ҳаст:

Мил бар дида гузоранду бигуянд: «Ҳамуш!»
Тир бар сина халонанду бигуянд: «Манол!»

Ин байт дар боран золимони замони феодалии арафаи инкилоб гуфта шудааст. Вале пас аз инкилоб низоми фармонфармоиву зуровари, режими сталинӣ дар кишвари мо шароит ба вуҷуд овард, ки мазмуни байти мазкур ба он пурра мувофиқ меояд. Дар ҳаққи инсон анвои ҷавру зулму раво мебуданд ва намегузоштанд, ки охе кашад. Рӯзҳое фаро расид, ки ба қавли шоир:

Зиндагӣ чашмбаста мазлум аст,
Даҳр — чаллоди дастбурда ба тег.

Дар чунин шароит аз мардум забонавариву суҳанварӣ умед кардан на ҳамеша дуруст аст. Чун инсон ба даҳшати харобкории хонабарандози замон, ба хориву зорӣ, муфлиси руҳонӣ, бемаънавияти ва фасоди ахлоқ дучор омада, дар ҳар қадам ба ҳолатҳое меафтад, ки ӯро аз маданияти ботинӣ маҳрум мекунанд, ҷи ҷои забондонӣ ва маданияти суҳан!

Замон одамияти одамро хароб мекард. Дар сурате ки инсонии инсон ба харобӣ рӯй овардааст, аз ӯ на танҳо сухани расову шево, ҳатто ҳатту саводи оддӣ чашм доштан нашояд.

Маданияти суҳан солҳои бисту сӣ ва чилу панҷоҳ дар ҳамаи республикаҳои мамлакати советӣ пайваста рӯ ба нишебӣ дошт. Ин процес забони русиро ҳам бо ҷамеи услубҳои он фаро гирифт. Ҳоло дар ин бора дар матбуоти марказӣ ва дар республикаҳо мақола бисёр ҷоп мешавад¹. Хусусан масъалан ин, ки поймол шудани адолати иҷтимоӣ, ривочи беинсофӣ, хори инсон ва хунрезӣ, зиндагии батарсу ҳарос ва бесару сомон ба забон ҷӣ таъсирҳое кардааст, дар ҷанд мақолаи Ҳасан Ҳусайнов муфассалан таҳқиқ шудааст². Ҳ. Ҳусайнов дар боран имрӯзи мо гуфтааст: «Вазъи забонро дар мамлакати мо дар замони ҳозира ва ояндаи наздике нимзабонӣ метавон донист». «Нимзабонӣ» ки ин ҷо ёдоварӣ шудааст, хеле очизона, андаке ва фақат барои бартараф кардани оддитарин эҳтиёҷоте доништани забон аст.

Солҳои шасту ҳафтод дар баъзе республикаҳо, аз ҷумла дар Украина, Озарбойҷон, Ўзбекистон ва Тоҷикистон барои пешгирии ин процесси пурсуръат, барои аз харобиҳо тоза кардани забон, барои ҷустани оғозгоҳҳои асолати суҳан кӯшише сар шуда, баъзе натиҷаҳо дод, вале ба вазъи забони адабӣ ди-

¹ Масалан, ниг.: Говоря откровенно. Заметки писателей о межнациональных отношениях. М. 1989.

² Г. Гусейнов. Речь и насилие «Век XX и мир». 1988, 8, с. 36 — 41; ево же. «Сколько ни таинничай, а будет сказаться», «Знание — сила», 1989, № 1. с. 73 — 79

гаргунии куллӣ ворид наовард. Носуфтагиву дуруштӣ, қолаб-
ҳои вайрони сухан ва примитивизм дар забон ҳамчунон давом
дорад.

2

Ҳоло забон ҳар чӣ бештар аз асоси эҷодии худ маҳрум гар-
дида, чун як воситаи мусовилот — коммуникация, робитаву ало-
қаи байни мардум хизмат мекунаду бас. Бегумон, вазифаҳои
мувосилотии забон барои ҷамъият бисёр заруранд ва ҳастии
мо бидуни онҳо тасаввурпазир нахоҳад буд. Вале вазифаҳои
забон аз ин зиёдтаранд ва моҳияти он ба тарзҳои дигаре ҳам
ифода мегардад.

Забон таҷассуми фикр аст, ҳама ҳастии маънавию рӯҳии
инсонро ифода карда, оламҳои маънавию рӯҳиро ба ҳам мепай-
вандад ва оламҳои навоҷод менамояд, зеро зотан эҷодгар
буда, на танҳо нуруи эҷодкории инсонро афзоишу тақомул ме-
диҳад, балки ӯро тамоман дигар мекунад, фаҳми ӯро ташак-
кул ва ё ба куллӣ тағйир дода, одаму олами дигаре месозад.
Асоси эҷодгарии забон ва моҳияти эҷодкории инсон саҳт ҳам-
бастаи якдигаранд, аз якдигар оғоз меёбанд. Лекин агар ин-
сон дар ҳақиқат эҷодгар бошад, забон ҳам эҷодкору халлоқ
хоҳад буд, вагарна набояд аз забон ҳаллоқият ҷашм дошт.
Қувваи беканори маъниофаринӣ, маънавиятпарварӣ ва инсон-
созии забон ба қувваи фикру рӯҳи ҳуди инсон вобаста аст, ба
он воқеияти иҷтимоӣ вобастагӣ дорад, ки барои зиндагии ин-
сон, барои қувватафзоӣ ва парвози фикри ӯ замина тайёр ме-
кунад. Агар шароити иҷтимоӣ мавҷуд набошад ва инсон мо-
ҳияти эҷодгарии худро зоҳир карда натавонад, аз шукуфти
табъи эҷодкори забон ҷои умед намоёнад.

Дерест, ки мо дар шароите, ки барои тараққи қувваҳои
эҷодии инсон имконият то рафт кам мешавад, умр ба сар ме-
барем. «Маданияти умумӣ», «фарҳанги ҳамагонӣ» инсонро ба
сӯи маънавияти олии роҳ надода, табъу завқро мекушад. Ин
аст, ки аз забон бегона шудаем. Табъи мардум аз суханпар-
варӣ ва суханофаринӣ дур меравад. Гӯе мардум дигар соҳиби
забон нестанд ва дар ҳар қадам очизӣ аз истифодаи озодонаи
он зоҳир мекунанд. Гӯе одамон фикре надоранд, ки барои ифо-
даи он ягон сухани махсус, ягон шакли воситаи алоҳида ҷус-
тан зарур бошад ва дошта бошанд ҳам, чандон нест, ки ба-
рои ифодаи он ҷустуҷӯе даркор шавад: як навъ, ниму нимко-
ра, бо ду-се калимаи шикастаю вайрон ба забон оранд, кифоя
аст.

Бо фикри даррок асрори зиндагӣ ва ҳиссу ҳаяҷони атро-
фиёро кашф кардан, барои ифодаи кашфи ҳақиқат, барои ба
дигарон фаҳмо овардани маъниҳои борики мураккабу душвор
ва ҳисси нозуки пурҷилои гуногунтоб сухан ҷустану ёфтани,
воситаҳои нав ихтироъ намудан ба инсон болидарӯҳӣ ато ме-

кунад, мурғи фикру ҳисси ўро ба парвози баландтар мефирис-
тад. Чун шоир гуфтааст, ки «Тариқи мардуми бегонаошно ин
чост», ба забон омадани калимаи ачиби бегонаошно шояд ил-
ҳоми ўро дучанд боло бурда буд. Ин калима ҳақиқатан ачиб
аст ва на танҳо бисёре аз хонандагону шунавандагон, шояд худ
ди шоирро ҳам хангоми гуфтани ин мисраъ ба ҳайрат оварда
бошад. Бегонаошно аз ду калимаи зидди якдигар — бегона ва
ошно сохта шудааст. Ду маънои хилофи якдигар ба ҳам ома-
да, тамоман як маънои дигар ба миён овардаанд. Бегонаош-
но — касест, ки бо бегонагон ошноӣ дорад ва аз ошноӣни де-
рин ҷашм пӯшидааст. Ин маънои зоҳирии калима аст ва аз
эҳтимол дур нест, ки аз ҳар матни дигар як ё чанд маънии
таҳтуллафзи он ҳосил шавад. Ин гуна ба ҷилва овардани су-
хан, ин тарз аз калима маъниҳои нав кашида ва аз забон имко-
ноти тоза ҷустан ба шахсе муяссар мешавад, ки фикру ҳисси
қавӣ ва таъби равон дорад, ҳама имконоти эҷодгарии забон-
ро ба осонӣ ва хеле табиӣ ба кор дароварда метавонад.

Забони тоҷикӣ забони маҷозот аст. Маҷозҳо, кинояву исти-
ораҳои он қобиланд, ки паҳлуҳои гуногуни маънӣ, ҳама мурак-
кабиҳо, ғаномандиҳо, ҷилваҳои рангомези олами ҳастиро ба
тарзе ҳайратангез ба тобиш оранд.

Афсӯс, ки ин хусусияти забони тоҷикӣ дар айёми мо кам
зоҳир мегардад. Холо суҳанро берангу бетобиш, «рост» ва «туп-
па-туғрӣ» мегӯем, ки холи аз маънии дуввуму савум буда,
урёни беоронш аст, «луччаку пӯстканд» гап мезанем.

Садри Зиё дар «Латифу мутоибот» як ҳикоячаи воқеӣ до-
рад, ки ин аст:

«Ҳазрати охунд алайҳирраҳма (яъне домullo Ҳасан ном
мударрисе — М. Ш.) аксару ағлаб аз забони мардум авсофи
ҳамидаи Мирзо Абдулқодири Бедилро мешуниданд. Рӯзе яке
аз таломиза (муллобача)-ашонро (ки) муътақиди Бедил буд,
гуфтанд:

— Аз ашъори Бедил ягон байт хон, бинам, ки маънӣ до-
рад ё не.

Шаҳси маъмур ин байти Бедилро, ки осонтар ва ба фаҳ-
ми ҳазрати охунд наздиктар буд, хонд:

Зиндагӣ бар гардан афтадааст, Бедил, чора чист,
Шод бояд зистан, ношод бояд зистан!

Ҳазрати охунд алайҳирраҳма фурсате дар тафаккур шу-
данд ва охир сар бардоштанду гуфтанд:

— Бедил ҳам касе набуда, ин ҳама гапи бисёр ҷи даркор?
«Хафа шудам» гӯяд, кифоя мекард».

Холо бисёр қасон монанди қаҳрамони ҳамин ҳикоя фикр
мекунанд ва амал менамоянд: дар ҷунин мавридҳо «хафа шу-
дам» мегӯянд бас, обу ранге намеҷунанд ва гӯё зарурати обу
рангеро ханӯз фаҳм накардаанд. Ҳамин ки суҳан андаке аз
маънои асли дур шуд, мумкин аст, ки ба ҷунин қасон номаф-

хум ояд. Камина боре ҳангоми суханронӣ гуфтам: «Рӯдакӣ шоирест, ки номаш ба ҷаҳон рафтааст». Яке аз хозирон маънои ин гапро нафаҳмидааст ва суол кард. Хостам бидонам, ки ӯ дигар мафҳуми шуҳратро, ки бо «ном» ифода шудааст, хоҳад фаҳмид ё не. Ба ин ният гуфтам: «Ба ҷаҳон рафтани ном сухане аз қабиле он аст, ки бигӯем: Рӯдакӣ шоири номдор аст». Он кас гуфт: «Ҳар кас наме дорад, дигар шоирон магар ном надоранд, ки Рӯдакиро номдор мегӯед?»

Дар айёми мо мардум бештар ба номбари чизе, ҳодисае, ҳиссе майл доранд, аммо аз як процесси эҷодӣ, ки дарки он чиз, он ҳодиса ё ҳис бо ёрии сухан аст, гурез меҷӯянд. Гуё ба табиатҳо танбалӣ ғалаба кардааст, мардум монда шудаанд, хаставу беҳоланд, дигар ҳатто фикр кардан намехоҳанд, чӣ чои дарки олам бо ёрии сухан, чӣ парвои маънирасӣ?

Ҳам аз нигорандагон ва ҳам аз хонандагон ҳар чӣ бештар зоҳир шудани тангии доираи назар, пастии савияи маданият, ривочу равнаки камсаводию курсаводӣ яке аз сабабҳои оғост, ки дар забон ба оддиат ва примитивизм роҳ кушоданд. Чун қаламдастҳои мо аз аввали солҳои бист пайгирона кушиданд, ки ҳар матлабро ба ниҳояти соддагиву фаҳмоӣ баён кунанд, бегумон ин кӯшиш бояд фақат ҳодисаи мусбати муҳим доништа шавад. Лекин пастсуханиву оддигӯӣ аз соддабаёнӣ ва ҳалқияти забон хеле дур буда, нишонҳои паст шудани маданияти фикр аст. Бино бар ин аз он ҳазар кардан лозим аст. Вале нависандагон, рӯзноманигорон, тарҷумонҳои мо, баръакс, худро ба савияи авом мувофиқ карданд, аз солҳои бист кушиданд, ки ҳар чӣ соддатар, балки дурушттар нависанд, то ки матлаб номафҳум намонад. Тарси ин, ки хонанда матлабро нахоҳад фаҳмид, ҳама қаламдастонро фаро гирифта буд, баёнро ҳар чӣ бештар ба оддиат, дуруштиву дағалӣ мебард. Устод Айни ҳатто дар асарҳои бадеӣ баъзе таъбиротро дар қавс ё дар зернавишти саҳифа эзоҳ медиҳад, ки ин ҳолат тасвири бадеъро ҳалал меорад ва аз ҷараёни табиӣ берун мекунад.

Чунин «соддабаёнӣ» суханро аз чиддиат дур мебарад ва зехнҳоро кунд мекунад. Ба ин тарз фикрҳои олии, матлабҳои чиддӣ, чунончи, мавзӯҳои мураккаби илмиро, чунонки бояд ва шояд, баён кардан мумкин нест. Бино бар ин ҳам қобилияти нигоранда ва ҳам фаҳми хонанда то рафт кам мешавад.

Ин аст, ки маънои соддасуханиро дуруст фаҳмидан лозим аст. Марому маслаки соддасуханӣ чиддитарин фикрҳоро аз чиддиат нафуроварда, бо ҳама мураккабиву нозуқиҳояш, вале соддаву равои ва зебо, ба ниҳояти дараҷа фаҳмо баён кардан аст. Чунин соддабаёнӣ кори душвор буда, фаҳмишу дониш ва таъби салим мехоҳад, вале чун даст дод ва хусусан агар расм шавад, ақлро қувват медиҳад, фикрро равшанӣ ва ҷило мебахшад.

Азбаски солҳои бисту сӣ хонандае доштем, ки шояд ҳафт пушташ бесавод ва худаш навсаводу навомӯз буд, нависандагону рӯзноманигорон маҷбур мешуданд, ки савияи ӯро ба

назари эътибор гиранд ва гоҳ суханро оддӣ гуянд. Ин одди-корихи нигорандагонро танҳо дар баъзе мавридҳои онвақта дуруст ҳисоб кардан мумкин буд, аммо имрӯз ба ҳеҷ вачҳ бояд дуруст нашуморем.

Имруз агар маданияти фикр ва маданиятии сухан, ҳусни фикру хис ва ифодаи онро кам-кам баланд бардоштани бошем, аз ҳама пеш бояд аз оддисухани парҳез кунем, нагузорем, ки сухан чиддияташро гум кунад, бачагона ва ё кӯчагӣ шавад. Ба назар мерасад, ки аввало фикру суханро ба як низом даровардан, ба талаботи чиддияти масъулиятшиносии эстетикӣ тобеъ намудан лозим меояд. Қаламкашҳо набояд ки ба савияи хонандаи миёнафаҳм фуруд оянд, балки бинишу фаҳмиши ўро ба савияи фикри низомдори тобеи қоидаҳои эстетикаи сухан бояд баланд баранд.

Медонем, ки пас аз инқилоб дар забони адабии тоҷикӣ дигаргуниҳои чиддии пурсамаре рӯй дод, забони адабӣ аз забони умумихалқӣ ё баъзе лаҳҷаҳо воситаҳои имконоти навеста қасб карда, иқтисодӣ худро афзоиш дод. Лекин аксари ин қолибҳои нав ба дасти кӯрсавадон ва ё онҳое, ки халқиятро иборат аз дуруштию оддият медонанд, афтода, ҳусни худро бар бод дод, боиси олудагии забон гардид. Чунончи, яке аз қолабҳои, ки баъди инқилоб дар забони адабӣ пайдо шуд, муайянқунандаи дорои-аш буд: **шахси саллааш ба гардан печонидашуда** (С. Айнӣ), **як марди қоматбаланди чашмонаш калон-калон**. Ин навъи муайянқунанда дар офаридаҳои устод Айнӣ намунаҳои қолибе дорад. Аммо қаламдастҳои мавридношинос онро сунистифода карда, тамоман нобачо қор фармудан гирифтанд. Онҳо ба қои **кундзехн—зехнаш кунд** (бачаи зехнаш кунд), ба қои **лабчок—лабаш чок** (занаки лабаш чок), ба қои **қоматбаланд — қоматаш баланд** ва ҳоказо меғуфтагӣ шуданд. Ҳоло муайянқунандаи дорои -аш қои калимаи мураккабро гирифта, ҳомазанҳоро аз қобилияти сохтани калимаи мураккаб маҳрум карда истодааст. Ба ин вачҳ дар забони адабӣ нақши манфӣ дорад. Ҳар қолаб бояд дар мавриди ҳудаш ба қор равад ва ноҳақ қои қолиби дигареро нагирад.

Дигар навъи муайянқунандаи дорои пешоянд, яъне қолиби **дӯсти аз чашм дур** дар забони адабии асрҳои гузашта гоҳ-гоҳе ба назар мерасиду дар замони мо хеле фаъол шуд. Вале дар истифодаи ин қолиб ҳам мавридношиносӣ бисёр дида мешавад. Баъзеҳе ҳеҷ фаҳмидан намехоҳанд, ки **қасони ба спид гирифт** гуфтан нағз нест, **гирифт** қои спид гуфтан беҳтар аст. Зиеда аз ин, ҳатто муайянқунандаҳои тафсилии ба ин бе-низоми пайдо шуданд: **қасонаки хеле бо ҳавсала сохташудаи тиркашаш аз резинҳои дарозу тирдонаш чармин**. Чунончи мебинем, ин муайянқунанда ду пешоянд — **бо** ва **аз**, **ду -аш**, як сифати феълӣ — **сохташуда** дорад, ҳамагӣ аз II калима иборат буда, ба назари мо, нишонҳои печидагии фикр аст.

Дар забони адабии ҳозира фаъол шудани сифати феълӣ —

сохташуда, рафтаистода, бавучудомада, задабароварда ва монанди инҳо низ яке аз он чизҳост, ки ба сухан вазниниву носуфтаги ва гоҳ бемантиқӣ меоранд. Сифати феълӣ бо таъсири забони русӣ ва ўзбекӣ бениҳоят фаъол шуд. Ин фаъолиятгари сифати феълӣ сухани тоҷикиро аз табиият берун карда истодааст, зеро хилофи табиати он аст.

Агарчи дар забони адабӣ пайдо шудани чунин қолибҳо ё фаъол гардидани онҳо дар асл ҳодисаи муҳимме буда, дар баъзе мавридҳо нақши мусбате ба инкишофи он гузоштааст, савияи пасти шуури ҳамагонӣ онҳоро аз ҳусн ба қубҳ табдил дод, навапардозии пурсамаре моҳиятан чун омили харобкоре амал кард.

Замон чунон буд, ки ҳар нияти нек ҳам рафта-рафта моҳиятан дигар мешуд ва оқибатҳои баде меовард.

Замон ва шуури оммаро дигар кардан лозим аст, то ки натиҷаҳои матлуб ба ҳосил ояд.

3

Оре, лозим аст, ки вазъи ҳозираи забонро ҳар чӣ батафсилтар ва бо чузъиёташ бидонем, то ки вазифаҳои минбаъдаи худро дурусттар муайян кунем. Ҳар кас, ки салоҳият дорад, фикри худро дар бораи ин, ки аҳволи забони мо ҳоло чист, бояд бигӯяд. Чигунагии вазъият ва сабабҳои рӯй додани он беҳтар маълум шавад, шояд тартиб додани барномаи ислоҳи қор бештар муваффақиятомез ояд.

Чандин сол аст, ки ихтисосмандони забоншиносӣ ва қормандони амал — адибон, тарҷумонҳо, рӯзноманигорон, муҳаррирони нашриёту радиову телевизион ва дигарҳо дар бораи маданияти сухани тоҷикӣ ва чораҳои баландтар бурдани он мақола менависанд. Дар ин мақолаҳо фикрҳои ҷолиб бисёранд, вале, мутаассифона, ҳанӯз як ҷо гирд оварда нашудаанд ва парокандаанд. Лекин дар он навиштаҳо фикрҳои, ки ҳаргиз қобили қабул нестанд, низ мавҷуданд ва равшан кардани моҳияти онҳо низ барои пешрафт зарур аст.

Дар бораи сабабҳои паст шудани маданияти сухани тоҷикӣ чанд сол боз баъзе фикрҳои ҳам баён мешаванд, ки чунон ки дил гувоҳӣ медиҳад, ба ҳақиқати ҳол рост намеоянд ва ҳоло дар ин бора андак муфассалтар сухан рондан лозим аст. Ин фикрҳо аввал ҳангоми сӯбатҳои ҳусусӣ ба миён меомаданд, вале соли 1989 ба майдони матбуот гузошта шуданд. Муаллими ховалингӣ Одил Исломов дар мақолаи «Ҳам дар наъл, ҳам дар пошна» («Тоҷикистони советӣ», 26 январи 1989) хулласи он фикрҳоро чунин ба қалам овард, ки гӯё дар солҳои бисту сӣ «онҳое ки дар сари мансабҳои сиёсии ҷумҳурӣ қарор доштанд, нависандагон ва журналистонро маҷбур мекарданд, ки фақат ба забони он тоҷиконе нависанд, ки забонашон бо туркӣ махлут буда, аз сарфу наҳви форсӣ дур бошад», гӯё ба ин

тарз лаҳҷаи Бухорову Самарқанд — ин «лаҳҷаҳои дурагаи забони тоҷикӣ ба унвони забони адабӣ ворид гардид (? — М. Ш.)», яъне ба забони адабӣ нуфуз пайдо кард, гуё он гоҳ «азбаски сардамдорони (? — М. Ш.) вақт, аксари нависандагону шоирон намояндаи лаҳҷаҳои дурага буданд», «ғайр аз садҳо луғат ва ибороти туркиву муғулий дар забони мо низоми ҷумла-созии туркӣ низ ҳукмрон гардид» ва ҳоказо.

Хуллас, ки дод аз дасти тоҷикони дурага ва лаҳҷаҳои дурага! Онҳоянд, ки забони адабии ҳозираи тоҷикиро хароб кардаанд ва аз ин сабаб имрӯз аз нути қалами шикастаи О. Исломов ягон ҷумла сиҳату саломат ба руи қоғаз намеояд, ҳама по дар ҳаво дорад!

Такроран мегуям, ки инҳо фикри хусусии як нафар нестанд, балки ҳоло як миқдор тарғибгарон пайдо кардаанд, яке аз онҳо ки Темур Қиличзода Варкӣ ном доштааст, ҳатто ба забони русӣ мақолае навишта, хонандаи русро низ огоҳӣ додан мехоҳад, ки дар вақташ «ба сифати нормаҳои адабии варианти адабии (? — М. Ш.) лаҳҷаи тоҷикони Самарқанду Бухоро, ки ба аҳолии асосии Тоҷикистон бегона аст, қабул шуда буд» («Комсомолец Таджикистана», 30 июня 1989 г.).

Мо чунин гуфтаҳоро фақат натиҷаи ноогоҳии пурра, худношиносӣ ва маҳрумӣ аз ҳофизаи таърихӣ медонем. Агар чунин ноогоҳие дар миён намебуд, дар ҳаққи лаҳҷаҳои, ки аз садаи X то садаи XX қисми асосии бори забони адабии моро бар дӯш доштаанд, ин гуна носазо намешунидем. Абдурауфи Фитрат соли 1909 навишта буд, ки «Мунозира»-ро «ба таври муҳовараи бухориён тартиб дода»-аст. Ё ки устод Айни дар бораи як ҳикоячани дохили мақолаи «Забони тоҷикӣ» (1928) гуфтааст, ки «ин порча бо лаҳҷаи Бухоро таҳрир шудааст» (Қуллийет, ҷ. XI — 2). Инак, «Мунозира»-и Фитрат ва он ҳикоячани Айниро, ки махсусан ба лаҳҷаи Бухоро навиштаанд, бинед, ки магар аз забони адабии тоҷикӣ дуранд? Ҳаргиз! Он асарҳо аз забони адабӣ ҳеч дурӣ надоранд. Пас, бадназарӣ нисбат ба онҳо як навъ қадношиносист:

Чӣ хуш гуфт Бахлули фархундаҳу,
Чу бигзафт бар орифи чангчу:
Гар ин муддаӣ дӯст бишнохтӣ,
Ба пайкори душман напардохтӣ.

Бале, ин ҳама ноогоҳиву худношиносӣҳо хавфе азим пеш меоранд: бо маҳдудназарӣ худбинии маҳалгароиро ривоч дода, оқибат теша ба решаи халқи худ мезананд. Чунин фикрҳо барои инкишофи минбаъдаи халқ ва забони ӯ фақат зарар дорад. Аммо Ф. Начмонов, О. Хўҷамуродов ва У. Сафаров гуфтанд, ки «аз назари мо дар ин ҷо ҳеч гуноҳе аз тарафи Одил Исломов сар назадааст («Тоҷикистони советӣ», 16 март 1989). Не, ба фаҳми мо, О. Исломов фақат саҳв накардааст, балки

азбаски бадқасдиҳои исроркоронаи вай бисёр зарар доранд, бояд гуем, ки дар назди халқи худ гунаҳ содир кардааст.

Аз ҳамин сабаб Чалол Икромӣ дар «Мактуби кушода...» («Тоҷикистони Советӣ», 22 феввали 1989) ва Сотим Улуғзода дар мақолае бо сарлавҳаи «Тоҷики дурага? Қист вай?» («Тоҷикистони советӣ» 16 март 1989) ҳақ доштанд, ки дар бораи гуфтаҳои О. Исломов бо ҳашму ғазаб суҳан ронанд. Қомилан ҳақ ба ҷониби Сотим Улуғзода аст, ки на ин ки танҳо О. Исломов, ҳамаи моро ҷунин огоҳӣ додааст: «Ҳар гуна ҳаракати тафриқа андохтан дар миллати муттаҳидаи тоҷик гуноҳи набахшиданист. Аз тафриқа то низоъ ҳам дур нест».

Мо баъди пайдо шудани мақолаи О. Исломов, ки ба оҳанги саҳте навишта шуда, дар ҳаққи «тоҷикони дурага», «лаҳҷаҳои дурга» ва ду намояндаи онҳо — академик Раҷаб Амонов ва профессор Раззоқ Ғаффоров латифагуҳои таҳқиромез дорад, маҷбур шудем, ки дар боло дар бораи роли Бухорову Самарқанд барои инкишофи забону маданияти тоҷикон андак ба тафсил суҳан ронем.

Ҳоло бисёр қасон ба хубӣ дарк карда истодаанд, ки аз даст рафтани Самарқанду Бухоро барои тоҷикон ҷӣ фоҷиае шуд. Инак, номзади илми фалсафа В. Мазагаев ҳангоми муҳокимаи лоиҳаи Қонуни забони РСС Тоҷикистон гуфтааст: «Мо дар як маҳалли аҳолинишин, ки аз ҷиҳати таърихӣ ҳеч ҷолибият надорад, пайтахт сохтему бо ҳамин қори худ ваъи ҳозираи забонро пешақӣ муайян намудем, метавон гуфт, ба барнома гирифт» (В. Мазагаев. Конституционное право. «Вечерний Душанбе», 28 июни 1989). Ин гап ҷон дорад. Ин ҷо андешаи ҷиддӣ баён шудааст. Ҳангоми муайян кардани сабабҳои ахволи имрузаи забони тоҷикӣ ва ҷораҳои ислоҳи қор инро бояд ба назар гирифт.

Ҷунонки дидем, аз байн рафтани таъсири пурқуввати анъанаҳои чандинасраи марказҳои маданият ё ки суғт шудани ин таъсир ба забони адабӣ ҳаробӣ овард. Аммо О. Исломов забони адабиро аз таъсири марказҳои таърихӣ боз ҳам дуртар бурда, ба лаҳҷаҳои қуҳистони ҷануб асос додан мехоҳад. У ҳатто мегӯяд, ки «худӣ устод Айнӣ... ибтидо ба унвони забони китобҳои мактабии тоҷикон лаҳҷаҳои тоҷикони қуҳистонро пешниҳод мекард, зеро ба қавли устод ин лаҳҷаҳо аз луғати туркӣ ори буда, бар қоидаи сарфу наҳви форсӣ мутобиқати тамом доранд». Оре, устод Айнӣ барои таъмини тараққии забони адабӣ пурра истифода кардани имкониятҳои фаровони лаҳҷаҳои қуҳистони Тоҷикистонро зарур медонист (ва мо инро дар мақолаи дигаре хоҳем дид), лекин ба сифати пояи асосии забони адабӣ истифода гардидани лаҳҷаҳои Миёнқолат — Бухорову Самарқандро дуруст мешумурд. На фақат адабиёти классикии форсиву тоҷикӣ, балки дар замони мо таҷрибаи эҷодии худӣ устод Айнӣ ва нависандагони дигар ҳам ба субут расонидааст, ки он гоҳ бунёди асосии забони адабӣ дуруст таъин гардида

буд. Баъдтар вазъият дигар шуд ва ҳоло асоси забони адабии тоҷикӣ шаҳри Душанбест. Аз анъанаҳои устувори инкишофи олии забони адаби маҳрум будани Душанбе имкон намедихад, ки ин вазифа бо муваффақият иҷро шавад. Вале ба ҳар ҳол азбаски дар Душанбе намояндагони ҳамаи районҳои вилоятҳои тоҷикнишини ҷамъ омадаанд, имкон бештар аст, ки онҳо ҳама якҷоя забони адабири ғизо диҳанд, асоси забони адаби то андозае фарох бошад, унсурҳои шеваҳои лаҳҷаҳои гуногунро фаро гирад. Агар фақат лаҳҷаи як вилояти кӯҳистон, чунон ки О. Исломов меҳодад, асоси забони адаби қарор меёфт, мо аз заминаи фароҳи забони адаби маҳрум мегардидем, аз анъанаҳои марказҳои таърихи бостонӣ боз дуртар мерафтем.

Имруз иштироки лаҳҷаҳои кӯҳистон дар инкишофи забони адаби ба маротиб зиёдтар аз он аст, ки дар солҳои бисту сӣ буд. Акнун на танҳо шоирони бисёре, балки насрнависоне ҳам ҳастанд, ки ба адабиёт аз кӯҳистон омадаанд. Намояндагони кӯҳистон дар байни рӯзноманигорон, кормандони телевизиону радио, матбуоти нашриёт, мактабу маориф, аз ҷумла дар миёни муаллимони мактабҳои олии ҳоло бисёранд. Ҳамаи инҳо соҳаҳои мебошанд, ки ба инкишофи забони адаби таъсири доимӣ доранд. Пас, таъсири лаҳҷаҳои ҷануб ба забони адаби минбаъд боз меафзояд. Афзоиши таъсири лаҳҷаҳои ҷануб ба забони адаби имруз як процесси қонунманди таърихист, ки асоси забони адабири фарохтар, имконияти онро афзунтар, бунёди халқии онро устувортар хоҳад кард.

Бисёр муҳим аст, ки афзоиши ин таъсир хилофи роҳҳои инкишофи таърихи забони адаби ва анъанаҳои пурсамари он сурат нагирад, ба андӯхтаҳои олии он ба тарзи табиӣ дороиҳои тоза илова наояд. Барои ин, ки дар воқеъ чунин шавад, лозим аст, ки монанди О. Исломову Т. Варқӣ рафтор накунем, таърихро дурусту бетаҳриф донем, аз анъанаҳои бузургу ҷаҳоншумули инкишофи фарҳанги худ огоҳ бошем.

Ғайр аз ин чунонки забони адаби мардумро ҳамназдики, якдилӣ, ягонагӣ меомӯзад, баҳсҳои атрофи забон ҳам бояд ба ранге сурат ёбанд, ки иттиҳоди мардум мустаҳкам шавад.

Ҳокимиятҳои мансабталашон дар сари тақсими «минтақаҳои ҳукмронӣ» ва маснадҳои байни халқи мо ҷудой меандозанд. Онҳо моро пораву парешон кардаанд. Ба манфиати онҳо буд, ки дар вақташ моро аз марказҳои маданият маҳрум намуданд ва хоستانд, ки ояндаи моро ба боди нестӣ диҳанд. Имруз ҳам маҳалларастӣ танҳо ба фоидаи як мушт дунбечӯёни бадғараз, танҳо бар зарари халқ, бар зарари ягонагии миллӣ амал мекунад. Ва ҳол он ки дар шароити ҳозира халқе, ки ягонагии миллӣ надорад, оянда нахоҳад дошт. То ин ҳукмхоҳҳои маснадчӯйҳо имкон доранд, ки ба шуури мардум заҳри маҳалларастӣ пошанд, хавфи маҳрумӣ аз оянда ба сари халқи мо таҳдид хоҳад кард. Ин ҷо позаҳре зарур аст, доруе даркор аст, ки таъсири он заҳрро нест кунад. Як ҷузъи ин позаҳр

ҳамоно мубориза дар роҳи маданияти сухан ва тозагии забон аст, муборизаи умумӣ барои устувор кардани пояҳои забони адабист. Дар ин роҳ бояд ҳама баробар мубориза кунем.

Мубориза дар роҳи мақоми давлатии забони тоҷикӣ тамоми халқро ба по ҳезонд. Он гоҳ ҳама аз як гиребон сар бароварданд. Мубориза дар роҳи маданияти сухан низ бояд муборизаи ҳамагонӣ бошад, тамоми халқ, мардуми ҳамаи ноҳияву вилоятҳоро баробар фаро гирад. Забони адабии ғаноманду зӯрманд ва зебову шево ба тамоми халқи мо — чи ба кӯлобиву ғармӣ, чи ба ҳисориву истаравшанӣ, чи ба хучандӣ ва самарқандиву бухорой зарур аст. Барои ҳамаи инҳо як забони адабии умумӣ даркор аст. Пас, бояд дар мубориза ҳама якдигар ҳамдаст бошанд. Он гоҳ мурод ҳосил хоҳад шуд.

Забони адабӣ беҳтарин хусусиятҳои ҳамаи лаҳҷаҳову шеваҳоро бояд дар бар гирад. Ҳар як тоҷики маданий бояд кам ё беш аз беҳтарин хусусиятҳои ҳар шеваю лаҳҷа огоҳ бошад, то ки муносибати онҳоро ба забони адабӣ муайян карда тавонад, чун лозим омад, аз ҳисоби онҳо тавонони забони адабиرو як зарра афзоиш диҳад.

Ҳар неку баде, ки халқ дорад, бояд бидонем. Як зарра имконияте, ки дар ягон ғӯшаи зиндагии халқ ҳаст, бояд аз назар дур намонад ва ба ғойдаи ҳуди халқ истифода шавад. Ҳоло на маҳалпарастӣ, балки ҳамапарастӣ, халқпарастӣ зарур аст! Агар ҳар кадоми мо ба гилемғӯшаи худ часпида бинишинем, ҳама баробар ё паси якдигар набуд хоҳем шуд! Чисман ё маънан нест хоҳем шуд! Пас, ҳама якҷоя бояд мубориза барем.

4

21 феввали соли 1989 дар шаҳри Душанбе, дар назди хонаи ҳукумат якумин намоиши ҷавонони тоҷик баргузор гардид. Ҷавонон нахустин бор барои ҳақталабӣ ба майдон баромаданд ва ба саволҳои худ ҷавоб хостанд. Саволҳои онҳо асосан ба мақоми давлатии забони миллий дахл дошт.

Яке аз ҷавонон ҳангоми суханронӣ аз минбар дар сохтани як ҷумла саҳв кард ва саҳви худро ислоҳкунон аз аҳли митинг узр пурсид, ки забони модарии худро чандон намедонад, доништан мехоҳад, вале имкон набуд ва ҳанӯз нест, ки нағз бидонад, аз ҳамин сабаб бисёр ғалат мекунад.

Чун он шахс узри саҳви худро гуфт, бисёр ҷавонони майдон ба тасдиқи гуфтаи ӯ садо баланд карданд. Донистам, ки онҳо ҳама медонанд, ки аз забон дур шудаанд ва мехоҳанд, ки онро нағз бидонанд. Ҳар дафъа ки ба ин ҳақиқат бовар ҳосил мекунам, хурсанд мешавам, зеро, алҳақ,

Он кас, ки надонад ва бидонад, ки надонад,
У лошакҳари хеш ба манзил бирасонад.
Ҳар кас, ки надонад ва надонад, ки надонад,
Дар ҷаҳли мураккаб абадуддаҳр бимонад.

Аз ҷаҳли мураккаб ҳазар! Пай бурдан аз надониستاني худ давлати бузургест, зеро ба сӯи донистан раҳнамун метавонад буд. Ҳоло, ки бисёр касон аз пиру ҷавон ба надониستاني забони модарӣ ё бад дониستاني он иқроранд, инро аломати некӣ бояд донист.

Ин аст, ки дар муҳокимаҳову мушовираҳо, саҳифаҳои матбуот ва ғайра роҳҳои ислоҳи кор таклиф шуда истодааст, ки барои беҳтар, шудани вазъи забони адабӣ, барои беҳтар дониستاني забони модарӣ чӣ кардан лозим аст. Бисёре аз ҷавонону миёнсолон бар ин ақидаанд, ки барои беҳтар кардани вазъи забони адабии тоҷикӣ ба форсии имрӯзаи Эрон ва дари Афғонистон рӯй овардан даркор аст, аз онҳо, ки асолати халқиву классикии суҳанро беҳтар нигоҳ доштаанд, бисёр чизҳо бояд омӯхт.

Аз солҳои шаст аст, ки дар Тоҷикистон майлу рағбат нисбат ба Эрон Афғонистон, хусусан забони форсии ин кишварҳо пайваста меафзояд. «Об агар сад пора гардад, боз бо ҳам ошност». Ҳамин ки рафтуомади мардуми советӣ ва хориҷӣ саршуд ва дида ба дидори ҳамхунони ҳамсоя расидан гирифт, боз меҳри онҳо дар дили мо ба чунбиш омад.

Ҳоло мардуми тоҷик ҳар чӣ беҳтар мефаҳманд, ки забони тоҷикӣ як ҷузъи забони форсӣ, байни забони мо ва дари Афғонистону форсии Эрон фарқи кироӣ нест, ин се моҳиятан як забон аст. Донишмандони Эрон Афғонистон низ инро ба таъкид меоранд. Олими машҳури Эрон Парвези Нотили Хонларӣ гуфтааст: «Забони форсии тоҷикӣ ба забони ҳозираи форсии адабӣ беш аз лаҳҷаҳои дигар қаробат дорад». Ба ин ҳукми донишманди мӯхтарам шак овардан лозим нест. Забони устод Айнӣ, забони навиштаҳои баъзе нависандагони дигари мо аз ҳамин ҳақиқат гувоҳӣ медиҳад. Лекин забони баъзе тарҷумаҳо, рӯзномаву маҷаллаҳо, як қисми барномаҳои радиои телевизиони Тоҷикистон, гуфтугӯи нимтоҷикии баъзе «зиёӣён» ва ғайра чунон аст, ки онро тоҷикӣ номидан чандон дуруст нахоҳад буд ва аз ин рӯ аз форсӣ ҳам дур аст. Тоҷикии асил, тоҷикии ҳақиқии покизаву дуруст ҳамон форсӣ аст. Тоҷикии сакат форсӣ нахоҳад буд, сазовори ин ном нест.

Моддан якуми Қонуни забони РСС Тоҷикистон ин аст: «Забони давлатии Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошад». Чунон ки мебинем, расман эътироф шудааст, ки тоҷикӣ форсӣ аст. Пас, забони мо бояд сазовори ин ном бошад. Ин ном хеле олист. Забони форсӣ дар ҷаҳон чун яке аз мӯъҷизаҳои эҷодкори маънавии инсон шуҳрат ёфтааст. Барои ин ки ҳақ дошта бошем забони худро бо ифтихор забони форсӣ ё форсии тоҷикӣ бинем, лозим аст, ки маданияти суҳани тоҷикӣ, хусусан сифати эстетикӣ навиштаҳои худро ба савияи баланди баробари шуҳрати забони форсӣ боло барем.

Маълум аст, ки забони мо аз аввал, аз замони Рӯдакӣ, ҳат-

то хеле пештар аз он форсӣ ва форсии дари ном дошт. Номи адабиёте, ки дар Мовароуннахру Хуросон ба вучуд омадааст, низ адабиёти форсӣ буд. Устод Айни агарчи соли 1926 китоби машхури худро «Намунаи адабиёти тоҷик» унвон кардааст, дар дохили он нисбат ба забону адабиёти Осиёи Миёна аксаран истилоҳи «забони форсӣ» ва «адабиёти форсӣ»-ро ба кор мебарад. Соли 1929 Тоҷикистон ба ҷумҳурияи иттифоқӣ табдил ёфту ба ин муносибат як китоби раиси Шӯрои Комиссарони Халқии РСС Тоҷикистон Абдурахим Ҳочибоев ба номи «Ҷумҳурияи ҳафтум — Тоҷикистон» чоп шуд. Муаллиф дар ин китоб гуфтааст. «Забони асосии тоҷикон... форсӣ аст. Забони форсии тоҷикон аз забони ҳозираи Эрон бо тозагии худ фарқ дорад» (саҳ. 11).

Ин аст, ки номи «форсӣ» нисбат ба забони мо дар Тоҷикистон то аввали солҳои сӣ давом карда, баъд тамоман «тоҷикӣ» шуд.

Пас, чи сабаб буд, ки забони форсӣ дар Осиёи Миёна баъди Инқилоби Октябр забони тоҷикӣ ном гирифт? Ин кор худ ба худ шуд ё ки касеву воқеае сабаб гардид? Бешубҳа, ин ҷо сабабҳои ҷиддӣ дар миён буданд.

Номи «забони тоҷикӣ» (на «адабиёти тоҷикӣ»), инчунин иборан «лугати русиву тоҷикӣ» ва монанди инҳо дар баъзе сарчашмаҳои Осиёи Миёнаи қарни XVIII—XIX ва оғози асри XX гоҳ-гоҳе ба назар мерасид, вале «забони тоҷики» ҳануз чандон маънои истилоҳӣ надошт ва номи расмӣ набуд. Аммо номи «Тоҷикистон» тамоман вучуд надошт. Устод Айни соли 1932 гуфта буд:

Понздаҳ сол пеш аз ин ба ҷаҳон
Тоҷикистон набуду номаш ҳам,
Буд оре ба ном қухистон,
Қухсоре харобу пурмотам.

Истилоҳи «Тоҷикистон» аз нимаи солҳои бист, аз вақти таъсиси ҷумҳурияи мо (1924) пайдо шуд: унвони республикаи навбунёди моро аз номи халқи тоҷик гирифтанд. Ба ҳамин муносибат ва аз ҳамин вақт истилоҳи «забони тоҷикӣ» мақоми расмӣ ва шӯҳрат ёфт ва номи «адабиёти тоҷик» пайдо шуда, аз охири солҳои сӣ, асосан баъди нашри дуввумин тазкираи советии тоҷикӣ — «Намунаҳои адабиёти тоҷик» (Сталинобод, 1940) нисбат ба адабиёти то садаи XVI истилоҳи «адабиёти форс-тоҷик» ба кор даромад.

Чунон ки мебинем, пайдоиши истилоҳоти «Тоҷикистон», «адабиёти тоҷик», «адабиёти форс-тоҷик», расмӣ ва шӯҳрат ёфтани истилоҳи «забони тоҷикӣ» натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ-сиёсии солҳои бисту сӣ, аз ҷумла натиҷаи таъсиси давлати миллии тоҷикон буд. Мо он гоҳ бо ифтихори тамом номи давлати худ, инчунин номи забону адабиёти худро аз калимаи «тоҷик», ки чанд аср пештар номи эронӣ Осиёи Миёна, яъне унво-

ни халқи мо шуда буд, гирифтем. Якумин бор халқи мо бо номи худ шўхрат ёфт ва забону адабиёти ӯ бо он ном гушннишини аҳли олам гардид. Ба ин маънӣ истилоҳоти мазкур барои амикрафти худшиносии иҷтимоиву таърихӣ халқ ва ҳудогоҳии миллии мардум бағоят роли калон бозид.

Истилоҳоти нави «Тоҷикистон», «забони тоҷикӣ», «адабиёти тоҷик» ва монанди инҳо солҳои бист барои устувор шудани пояҳои миллат, барои аз нобудӣ ниғаҳдорӣ шудани тоҷикон, барои муборизаи зидди пантуркизм ва боқимондаҳои вай хизмати басазо адо намуд. Метавон гуфт, ки мо маҷбур будем истилоҳоте аз қабили «забони тоҷикӣ» ва «адабиёти тоҷик» рӯи кор орем. Чунонки маълум аст, пантуркистҳо солҳои бист даъво доштанд, ки халқе ба номи тоҷик вучуд надорад ва онҳое, ки ҳоло ҳудро тоҷик мегӯянд, дар асл узбек мебошанд, вале бо таъсири мактабу мадраса забони модарии ҳудро гум карда, забони форсиро қабул намудаанд, ба ин мардум истиқлоли миллии ва ҷумҳурият додан лозим нест. Дар айни замон ҳар кас ҳудро ба исрор тоҷик номида, барои халқи тоҷик ҳақ талабад, хусусан агар забони ҳудро забони форсӣ хонад, пантуркистҳо ба ӯ гуноҳи панэронистӣ ва панисломисти нисбат медоданд. Ва ҳол он ки панэронизму панисломизм он вақтҳо чараёнҳои зидди соҳти советӣ ба шумор омада, барои маҳкум намудани касе ё аз байн бурдани ӯ дар дасти сиёсатфурӯшҳо чун як силоҳи хуби сиёсӣ хизмат мекард.

Дар он шароити муборизаҳои саҳти сиёсӣ сиёсатмадорону равшанфикрони тоҷикро лозим омад, ки ҳудро аз дигар халқҳои эронии кишварҳои ҳамсоя андаке дур гиранд, асли эронии ҳудро таъкид накунанд, решаҳои халқи ҳуд ва маданияти ӯро фақат ба номи «тоҷик» устуворӣ диҳанд. Аз ҳамин ҷост, ки забони форсиро барои тоҷикони Осиёи Миёна «забони тоҷикӣ» номидан лозим омад, ба ҷои истилоҳи мавҷудаи «адабиёти форсӣ» истилоҳоте монанди «адабиёти тоҷик» ва «адабиёти форсиву тоҷикӣ» сохтан зарур шуд.

Барои пайдоиши ин истилоҳоти нав, ба амал ҷорӣ гардидан ва ба расмият шинохта шудани онҳо чанде аз пешвоёни халқ, аввало устод Айнӣ ва Абдулқодир Муҳиддинов, инчунин Шотемур, Нусратулло-маҳсум Лутфуллоев, Бобоҷон Ғафуров ва дигарон басо талош кардаанд ва хизмати онҳо фаромушношуданист. Истилоҳоти мазкур дар дасти он муборизон барои барқарор доштан ва муҳофизати истиқлоли халқи тоҷик, барои исботи ҳуқуқи тоҷикон ба мероси фарҳангӣ, аз ҷумла барои исботи ин, ки тоҷикон дар адабиёти бузурги форсӣ иштирок намудаанд ва имрӯз ба он ҳаққе доранд, чун силоҳи бурсе хизмат кардааст.

Ин аст, ки ин истилоҳот ба фармоиши таърих пайдо шуданд ва дар сарнавишти халқи тоҷик роли таърихӣ бозиданд. Аз ин рӯ, онҳо барои мо бисёр азизанд ва ба назари дигар миллатҳои эронинаҷод ҳам имрӯзу минбаъд арзишero сазоворанд.

Инак, боз меоем ба сари баҳсҳои имруза, ки дар Тоҷикистони мо торафт авҷ мегиранд ва ба муносибати макоми давлатӣ ёфтани забони тоҷикӣ аҳамияти махсус пайдо мекунанд.

Гуруҳе аз қаламкашҳои ҷавону миёнсол кӯшиш доранд, ки забони адабии тоҷикӣ ҳарчӣ бештар ба форсии Эрон ва дари Афғонистон наздик бошад, на фақат баъзе истилоҳот, балки бисёр калимаву ибораҳо ва тарзҳои ибораориву ҷумлабандӣ, ки дар форсиву дариҳои ҳозира маъмуланд, ба тоҷики ҳам расм шаванд.

Гуруҳи дигар, ки бештар иборат аз қаламкашҳои солдида ва аҳли назария мебошанд, дар ин кор моро ба эҳтиёт даъват менамоянд ва таъкид мекунанд: «Шарт нест, ки дар тақлиди ҳамсояҳои ҳамзабон калимаҳои номашхури арабӣ, форсии қадим, воситаҳои архаистии грамматикӣ ва монанди онҳоро фаровон истифода барем» (Р. Амонов ва Р. Гаффаров. Дар забон чӣ қачравӣҳо мавҷуд аст. «Тоҷикистони Советӣ», 7 декабри 1988).

Ин баҳс, ки солҳои охир авҷ ёфт, хеле пештар — охири солҳои бист сар шуда буд. Он гоҳ ҳам баҳсе ба миён омада буд, ки забони адабии тоҷик бояд чӣ гуна бошад. Он вақтҳо — солҳои бист баъзеҳо маслиҳат дода буданд, ки форсии онрӯза, забони матбуоти онвақтаи Эрон дар Тоҷикистон ҳам ба сифати забони адабӣ қабул шавад, то ки тоҷикон тавонанд, ки дар Шарқи форсигӯён ғояҳои инқилобӣ интишор диҳанд. Устод Айни ба ин пешниҳод зид баромад ва гуфт: «Аввал хеш, баъд дарвеш», аввал бояд халқи худро хатту савод омӯзем ва ба роҳи пешрафти замони барорем. Устод Айни ақида дошт, ки тақлиди форсӣ норавост, забони адабии мо аввалан бояд ба оммаи тоҷик фаҳмо бошад ва тоҷикии ҳақиқӣ ба форсигӯёни дигар кишварҳо мафҳум хоҳад омад. Ин ҳақиқатро он вақт баъзе зиёиёни дигар ҳам пай бурда буданд. Чунончӣ, Абдулқодир Муҳиддинов, ки дар мубориза ҳамфикру ҳамдасти устод Айни буд, гуфтааст: «Забоне, ки барои оммаи мо фаҳмиданаш осон бошад, он забон барои мардуми порсигӯи Эрон Афғонистон ва Ҳиндустон ҳам чун забони адабии умумӣ пазируфта хоҳад шуд».

Ба назар мерасад, ки чунин гузориши масъала он рӯз ҳам дуруст буд, имрӯз ҳам дуруст аст. Фақат мафҳуми «забони содда» имрӯз назар ба фаҳмиши мардуми он рӯз андаке маъноии дигар бояд дошта бошад: ҳоло миёни «забони содда» ва забони оддӣ бояд фарқе гузорем. Забони адабии тоҷикӣ имрӯз ҳам бояд содда бошад, вале оддӣ не. Дар ин сурат тоҷикии имрӯза ба форсии ҳозира наздиктар хоҳад буд.

Оре, солҳои бисту сӣ ҳам маълум буд, ки форсиву тоҷикӣ як забон аст. Устод Айни таъкид мекард, ки «дар миёни онҳо фарқи асосӣ нест». Модомки дар миёни форсӣ ва тоҷикӣ фарқи асосӣ мавҷуд набудааст, пас чаро устод Айни намехост, ки

форсии адабии ҳозира барои тоҷикон ҳам ба сифати забони адаби қабул шавад? Ин оё чунин маъни надорад, ки форсӣ дигар асту тоҷикӣ дигар ва ҷои ҳар кадоме бояд дигар бошад? Дар ҳақиқат, ин ҷо магар зиддияте дар ақидаи Айнӣ ва та- рафдорони у роҳ наёфтааст?

Ба фикрам, ин ҷо зиддияте ба назар намеояд. Айнӣ ақида дошт, ки дар миёни форсӣ ва тоҷикӣ «фарқи асосӣ нест», вале аз ин мебарояд, ки фарқи ғайри асосӣ ҳаст. Устод Айнӣ ба ҳар ҳол байни форсӣ ва тоҷикӣ ҳозира фарқи меид, вале ба ин хеле муҳим аст. Инро имрӯз ҳам бояд фаромӯш накунем.

Устод ин фарқро пеш аз ҳама аз он иборат медонист, ки дар форсии ҳозира калимаю ибораҳои арабии бисёранд ва он-ҳо чӣ ба авомӣ эронӣ, чӣ ба авомӣ тоҷикӣ номафҳуманд. Албатта, дар забони форсӣ калимаю ибораҳои арабии зиёдтар аз он аст, ки дар тоҷикӣ мебинем. Лекин аз эҳтимол дур аст, ки ба ин сабаб, масалан, навиштаҳои рузномаи форсӣ ба хонандагони худаш мафҳум набояд. Агар фаҳмо намебуд, рузнома-нигорон он калимаю ибораҳои арабии фарқро ба кор намебарданд. Бисёре аз он калимаю ибораҳо ба форсӣ ҳазм шудаанд ва би-нобар ин беиҷод ва фаровон ба кор мераванд.

Ба форсӣ бештар нуфуз доштани забони арабии аз истифодаи ҷамъи шикаста ҳам маълум мешавад. Ҷамъи шикастаи арабии (хабар-ахбор, матлаб-матлоб, ҷавҳар-ҷавҳир, шоир-шуаро, фозил-фузалу ва ғ.), бо часпаки -от ҷамъбандӣ шудани калима (талаб-талабот, ахбор-ахборот ва ҳоказо) дар забони форсии Эрон ва дари Афғонистон бисёр ба ҷашм меҳурад, аммо дар забони умумихалқии тоҷикӣ хеле кам мушоҳида мешавад ва бинобар ин дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ кам истифода мегардад.

Ҳоло баъзеҳо мехоҳанд, ки ҷамъи арабии фарқро ба забони адабии тоҷикӣ ҳарчӣ бештар ҷорӣ кунанд. Ба фикри мо, худдорӣ аз ин кор беҳтар аст. Чун ҷамъи арабии дар забони умумихалқии тоҷикӣ кам аст, агар дар забони адабии бисёр шавад, забони адабии аз асоси халқӣ дур мебарад.

Дуруст аст, ки дар забони адабии асрҳои гузашта, аз ҷумла дар асарҳои, ки дар Мовароуннахру Хурӯсон таълиф ёфтаанд, ҷамъи арабии бисёр дида мешавад. Ин ҳам як далел аст барои он рафиқон, ки дар тоҷикӣ ҳозира ҷамъи арабии фарқро бештар ҷорӣ кардан мехоҳанд. Вале ба ин муносибат ҳаминро хотиррасон кардан лозим аст, ки ҷамъи арабии дар офаридаҳои гузаштагони мо — дар навиштаҳои асрҳои гузашта на ҳамеша ва на дар ҳамаи асарҳо бисёр буд, балки дар асарҳои, ки муаллифонашон ба ороиши сухан диққати махсус додаанд, бештар буда, дар асарҳои, ки нигорандашон камтакаллуф аст, хеле кам ба назар мерасад. Чунончӣ, хангоме, ки ин мақола дар дасти таълиф буд, китоби «Ҳақоқиқ-ул-адвия» ба номи «Гиёҳномаи Абумансури Муваффақ» аз ҷоп баромад. Камини хостам, ки таносуби ҷамъи тоҷикиву арабии аз ин китоби асри

Х бисанчам ва фақат аз ду саҳифаи аввали он (муқаддима) чамъбандиро ба шумур овардам. Натиҷа ин аст: часпаки хо 19 бор, часпаки -он — 9 бор, чамъи араби — 5 бор омадааст. Албатта, дар асоси ду саҳифа хулосаи куллий баровардан мумкин нест, аммо аз ин рақамҳо қатъи назар кардан ҳам нашоёд. Ин рақамҳо нишон медиҳанд, ки дар гузашта баъзан чамъи араби нисбат ба чамъи форсӣ мавқеи ночизе доштааст. Пас, чаро имрӯз бояд мавқеи бештар дошта бошад? Не, имрӯз ҳам мавқеи он дар забони адаби бояд чунон бошад, ки дар забони умумихалқӣ ҳаст.

Саид Сиддиқ ва Ҳусайн Нарзулло таклифе пеш ниҳоданд, ки ба тоҷикии адабии ҳозира калимаҳои араби аз руи қридаҳои араби, яъне ба тарзи шикаста ва бо часпаки -от чамъбандӣ шаванд, аммо калимаҳои тоҷикии сирф мувофиқи қондан тоҷикӣ, яъне бо часпаки -ҳо ва -он чамъ шаванд («Тоҷикистони советӣ», 2 июли 1989). Фикри камина ин аст, чунин пешниҳод қобили қабул нест, чунки ба сухан маҳдудияти сунъӣ меандозад. Чунин «тақсимот», ки калимаҳои араби фақат ба қондан араби чамъбандӣ шаванд ва часпақҳои тоҷикӣ танҳо бо калимаҳои тоҷикӣ ба қор раванд, дар забони мо ҳеҷ гоҳ вуҷуд надошт. Қасе ҳақ надорад, ки қоидаҳои мавҷудаи забонро ба назар нагирифта, худсарона қоидаҳои нав бофта бароварад.

Оре, чамъи араби дар форсии адабии ҳозираи Эрон ва дари имрӯзаи Афғонистон бисёр ба қор меравад, вале ин ҳаргиз далел бар ин шуда наметавонад, ки дар форсии тоҷики ҳам бояд фаровон истифода гардад.

Хулласи гап, миёни забони тоҷикиву форсӣ фарқ ҳаст. Агарчи «фарқи асосӣ нест» ва бештар тафовути чузъӣ дида мешавад, ба ҳар ҳол баъзан чузъиёти қиддӣ ҳам ба назар мерасад. Муҳаққиқони забоншинос як қисми он фарқҳоро нишон додаанд.

Баъзе аз ин фарқҳо ба ҳамин қарибиҳо ё ду-се қарн пештар пайдо шудаанд, баъзеи онҳо аз ин ҳам зиёдтар таърих доранд. Форсии Мовароуннаҳру Хуросон аз аввал дорои махсусиятҳои буд ва чунон ки ишора шуд, аз форсии дигар вилоятҳои фарқ мекард. Дар зарфи ду-се садсолаи охир, ки робитаҳои Осӣи Миёнаву Эрон суғур шуда буд, чунин фарқ бештар қувват гирифт. Роҳҳои инкишофи забони форсӣ ва тоҷикӣ дар садаи XVIII — XIX аз баъзе ҷиҳатҳо ба якдигар кам монандӣ дошт. Ин номонандӣ дар асри XX бо суръати бештар афзуд.

Устод Айни шояд ҳамин тафовутҳоро дар назар дошт, ки ба сифати забони адабии Тоҷикистон қабул шудани форсии ҳозира мувофиқи мақсад намедонист. Ба фаҳми камина, ин ҳақиқатро имрӯз ягон лаҳза аз ёд набояд барқарем.

Бешубҳа, кам-кам ба форсии Эрон ва дари Афғонистон наздик шудани забони адабии ҳозираи тоҷикӣ рӯйдоди судманди муҳимме буда, боиси афзоиши имконоти забони тоҷи-

ки ва баландтар рафтани маданияти сухан хоҳад гашт. Вале бояд нагузорем, ки ин раванд махсусиятҳои таърихии забони тоҷикӣ, фарқҳои форсии Осиёи Миёнаро аз байн барад. Мо аз форсию дарӣ ниғаҳдошти асолати сухан ва риояи меъёрҳои халқиву классикии забонро бояд омӯзем, вале симои хоси худро аз даст надихем. Агар мо дар забон махсусиятҳои мовароуннаҳрии қадимии худро аз даст диҳем, дар олами порсигӯӣҳо аз мавқеи таърихии худ маҳрум мешавем, дар тараққиҳои забони форсии ягона дар оянда бо рангбандиҳои махсус ҳиссан хосе гузошта наметавонем.

Халқи тоҷик ҳамеша як қузъи олами порсигӯён буд, узви ғаъоле буд, ки барои тараққиҳои ин олами нопайдоканор дар ҳар ришта саҳме мегирифт ва ин ҳам доимо саҳми хосе буд. Ин саҳмириии таърихии халқи тоҷик минбаъд бояд нақши намоёнтаре дошта бошад. Аммо чунин вазифаи бузургеро бидуни ривочи шеваи хоси худ наметавон иҷро кард. Чи дар забон, чи дар адабиёт, чи дар соҳаҳои гуногуни санъат бояд шеваи хосе дошта бошем, то ки ба захираи умумӣ чизе аз худ илова намоем.

Ин вазифаро ба тақлид иҷро карда наметавонем. Баъзе ҷавонон, ки ба форсии Эрон ва дариӣ Афғонистон тақлид мекунанд, барои инкишофи забони адабии тоҷикӣ хизмати хирсона адо менамоянд. Миёни омӯзиши эҷодкорона ва тақлид фарқи ҷиддӣ бояд дид. Тақлид асосан хоси овони кӯдакиву наврасист. Агар хоҳем, ки овони кӯдакӣ бисёр кашол наёбад, ҳарчӣ зудтар роҳҳои омӯзиши эҷодкоронаро бояд ҷуст.

Асрҳост, ки ҷунон ки ишора рафт, ҳама порсигӯён форсии тоҷикиро намунаи ибрат доништаанд. Агар имрӯз ҳам намуна аст, шояд аз ҷиҳати харобӣ ва пастмаданиятӣ бӯшад. Гардиши айёмро бинед, ки дирӯз ҳама ҳамзабонони мо аз мо форсӣ меомӯхтанд, имрӯз мо аз онҳо бояд тоҷикӣ омӯзем. Осиё ба навбат будааст, имрӯз навбати мост. Пас, бояд аз навбат намонем, дар вақташ, ба он андоза, ки эҳтиёҷ ҳаст, ғами фардову пасфардору хурем.

Набояд гумон кард, ки он вақтҳо, ки ҳамзабонони мо аз мо забон ёд мегирифтанд, мо аз касе чизе намеомӯхтем. Не, ҳаргиз чунин нест. Мардуми мо дар тӯли таърих ба ҳоли ҳама дидаи ибрат дӯхта буданд, на танҳо забон, ҳама чиз ёд мегирифтанд. Он омӯзиши аҷдоди мо ҳамеша омӯзиши эҷодкорона буд, на тақлидкорона. Аз ҳамин сабаб онҳо аксаран ҳампои пешсафони таърихи башар қадам задаанд.

6

Солҳои сиву чилу панҷоҳ имкон надоштем, ки аз порсигӯёни Эрону Афғонистон, аз он ҳамхунҳову ҳамзабонҳои худ чизе биёмӯзем. Ин кор манъ шуда буд. Ҳатто солҳои шаст чун қалимаҳои донишқада, донишгоҳ, донишҷӯӣ ва монанди инҳо ба тоҷикӣ истифода шудан гирифт, аз ҷумла камина истифо-

дан онхоро чоиз дониста, низ ба кор бурдам, як забоншиноси мансабдор ба ман айби сиёси нисбат дод, ки гӯё пайрави феодализми шоҳаншоҳи Эрон ҳастам, забони тоҷикиро аз калимаҳои университет, институт, студент маҳрум намуда ва аз забони русӣ чудо карда, ба забони форсӣ пайвастан мехоҳам, ғъне миллатчиём.

Чунин сиёсатфурӯшиҳо ва маҳдудиятандозиҳо ҳамеша ба зарари забони тоҷикӣ амал мекард. Азбаски зимомдориҳои замон ба ҳама чизҳову қорҳои дунё фақат аз назари синфӣ менигаристанд, агарчи забон синфӣ нест, ҳар як унсури он аз ҷиҳати идеологӣ шубҳаангез менамуд ва метарсидем, ки дар истилоҳот, захираи луғавӣ ва дигар соҳаҳои забон чизе аз ин лиҳоз ягон шакку шубҳа ба миён намеоварда бошад? Вале ҳарчӣ бештар метарсидем, гумон бештар пайдо мешуд. Ҳама умр ба тарс ва бадгумонӣ мезистем.

Забон монанди ҳар соҳаи дигари зиндагӣ инкишофи озод ва бемаҳдудият мехоҳад. Маҳдудиятҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, мафкуравӣ, динӣ ва ғайра, ки ба тақозои замон пеш меоянд, боис мешаванд, ки як гӯшаи мулки сухан нообод мемонад. Чунин ноободиҳо зиёд шудан гиранд, рӯзе хоҳем дид, ки мулк ҳама харобазор аст.

Тараққиӣ озод ва бар ҳам задани маҳдудиятҳо чунин маънӣ надорад, ки аз талаботи ҳар гуна қоидаву тартибот озодем ва ҳақ дорем, ки ҳар чӣ хоҳем, бикунем. Забону услуб талаботи сахте ҳам дорад, ки доништан ва риояи он зарур аст. Худсарӣ дар забон, истифодаи худсаронаи калимаю ибораҳо, қолибҳои сухан — тарзҳои калимасозӣ, иборабандӣ, ҷумлапардозӣ ва ғайра, ба ихтиёри худ ба онҳо нисбат додани вазифае ё маъние натиҷаи ноогоҳист. Инҳо ба забон бесару сомонӣ оварда, боиси ифодаи хираи фикр мегарданд ва ҳар дафъа фикри чандин нафарро ба хирагӣ мекашанд, чандин касро ба хирабаёнӣ меоранд. Истифодаи забон ва воситаҳои он бояд ба дониши устувору таъби салим асос ёфта бошад.

«Чуз аз вайрон сухан н-ояд бурун аз хотири вайрон,
Ба ҳикмат чун иморат шуд дилат, некусухан гаштӣ.

Тақлид, аз дигарҳо айнан гирифтани калимаю ибора ё қолабе, мумкин аст, сохтори забонро аз дарун хароб кунад. Гох, ҷавонони мо калимаву ибораҳоеро, ки аз форсиву дарӣ омӯхтаанд, чунон ба кор мебаранд, ки дар он матн ё ҷумла ҳаргиз ғунҷоиш надорад, чун як чизи сохтаву сунъӣ ва бегона аз матн чудо шуда меистад. Калимаву ибораҳои олиҷаноби хушреҳт ва пурмаъно дар ҷумлаи сусту вайрон ё барои ифодаи як фикри ночиз қорбае омада бошад, албатта аз мавридношиносӣ ва бетаъбии ғӯянда дарак медиҳад, ҳаргиз аломати ҳусни сухан нест, баръакс, аз маданияти пасти фақр бозгӯӣ мекунад.

Ба диди камина, гап дар ин нест, ки калимаҳоеро аз қаби-

ли қазоват, тасмим (тасмим гирифтан), бархе, баррасӣ, озмун, иброз, кумак, суннат, азиздошт, зодруз, зодсол, чашнруз дар навиштаҳои ҳарӯза, дар матбуоти ҷорӣ оммавӣ қор фармоям ё не. Қорбасти онҳоро манъ қардан мумкин нест. Ягона талаб, ба ақидаи мо, ин аст, ки онҳоро дар ҷои худ, дар мавриди зарурат, яъне агар мазмуну услуби суҳан дар мавриди муайян иҷозат диҳад, ба қор бурдан лозим аст. Дар дигар мавридҳо худдорӣ бехтар аст.

Солҳои охир расме пайдо шуд, ки ба ҷои **оид ба, доир ба нисбат ба** аксаран **оиди..., доири..., нисбати...** мегуянд. Дар сари ин табдил баҳсе ҳам ҳануз давом дорад ва қаламқашҳо ба ду гуруҳи зидди якдигар тақсим шудаанд. Ба назари мо ҷунин мерасад, ки ҳар ду тарз ҳам дар забони мо метавонад вуҷуд дошта бошад. Ҳарду тарз ҳам дуруст аст. Агар яке аз онҳо нодуруст, шаклан ё маънан вайрон мебуд, аз истифодаи он худдорӣ лозим меомад. Фақат ба ин сабаб, ки навъи дуввум, яъне **нисбати...** аз дарӣ ё фӯрсии ҳозира омадааст, онро манъ қардан нашоёд.

Лекин аз руи он одати бади мо, ки як гапи нав, ягон қалима, ибора ё қолиби тоза ёд гирем, зуд гапи қӯхнаро фаромуш мекунем, ҳоло қор ҷунин сураи гирифтааст, ки дар рузномаҳо, ҳатто дар баъзе асарҳои бадеӣ дигар **оид ба, доир ба, нисбат ба** ҳеч ба назар намеояд, фақат **оиди..., доири..., нисбати...** ме-нависанд. Ё ки **нафар** гӯё фаромуш шуда истодааст, гоҳ мебинем, ки ба ҷои он фақат **тан** (ду тан, дах тан) истеъмол гардидааст. Ба ҷои **нафар** бештар истифода шудани **тан** ҳам шояд аз таъсири дариву фӯрси бошад.

Вале дар ин ки иборати **соли равон** ҳоло ҳозир аз фӯрсии Эрон ё дарии Афғонистон омад, шак нест. Бисёр хуб шуд, ки омад, зеро иборати нағзест. Лекин аз ҷӣ бошад, ки баъди омадани он аз гапи муқаррарии худ **соли қорӣ** даст кашидем, онро дигар ба қор намеорем. Ва ҳол он ки **соли қорӣ** ҳам айбе надорад. Ба ин зудӣ аз он ба қуллӣ ру гардонидани мо, ба назарам, навъе аз носипосист.

Ғайр аз ин, бояд таъкид қунем, ки **соли равон** ба фӯрси на ба маънои соли қорӣ, балки ба ҷои соли, ки ба охир мерасад, ба қор мерафтааст. Агар дар ҳақиқат ҷунин бошад, онро ба ҷои соли қорӣ қор фармудани нусхабардорони мо як тақлиди қор-қӯрона будааст.

Ҷун як муродифи нав ёфтем, муродифи пештараро тамоман аз лавҳи хотир тарошида партофтани ё қатъиян аз он даст кашидан нишонани қиддият нест, балки аз муносибати руяқӣ ва булҳавасонаи мо дарак медиҳад. Муродифҳо барои он пайдо шудаанд, ки шаклҳои суҳан, воситаҳои ифода, қолабҳо, имконоти забон бисёртар ва гуногуну рангоранг бошад. Агар ҳамин ки муродифи наве омӯхтем, муродифҳои мавҷударо аз ёд берун қунем, имқониятҳои забон зиёдтар намешавад, шояд ҳеч

имконияти наведе ба даст наояд. Аз чунин муродифчуи фоидае нахоҳад буд.

Як одати бад, ки аз солҳои аввали инқилоб бисёр ривож ёфт, ин буд, ки ҳар чиро, ки аз замони гузашта боқӣ мондааст, чизи бад, зарарнок ё нодаркор донистем ва кӯшидем, ки нест кинем. Ҳатто рагзанӣ ва шуллукуздорӣ, ки дар тибби халқӣ ва илмии Шарқ асрҳо боз вучуд дошт, азбаски дар тибби аврупоӣ эътироф нашуда будааст, солҳои бисту сӣ манъ гардид. Соли 1949 инқилоби социалистӣ дар Хитой пирузӣ ёфту духтурҳои советӣ баъзе чизҳо аз усули хитойӣ таъбабат ёд гирифтанд. Он гоҳ шуллукуздорӣ чун як навъи «таъбабати социалистӣ» эътироф гардид ва шуллуқ ба аптекаҳо баромад. Мисли ҳамин қорҳои ҳоло дар забони матбуоти тоҷикӣ низ рӯй дода истодааст. Чун баъзе қавонун чанд чиз аз дариву форсӣ ёд гирифтанд, ба ҷӣ сабаб бошад, қарор додаанд, ки ҳатман ин қазҳоро ба забони тоҷикӣ ҳам қорӣ кунанд ва албатта муродифҳои мавҷудаи тоҷикии онро аз истъмоли берун созанд. Дар натиҷа баъзе чизҳоеро, ки то ин вақт ба тоҷикӣ расм шуда буд ва аз ягон ҷиҳат айбе ҳам надорад, фақат ба сабаби ин, ки ба дариву фарсӣ чунин намегӯянд, аз тоҷикӣ бароварда истодаанд. **Оид ба, нисбат ба, назар ба, баромада истодааст, анъана, маданият** ва монанди инҳо аз ҳамин ҷумлаанд. Ҳоло аз **баромада истодааст, гуфта истодаам, давида рафт, часта хест** ва монанди ин баъзе шаклҳои феъл шарм мекунанд, **анъана** намегӯянд, ҳатман **суннат** мегӯянд қариб аст, ки ба ҷои маданият ҳам **култур** гӯянд, чунки дар қадом кишваре **вазирати култур** мегуфтаанд.

Ин тақлидқорӣ гоҳ ба қулӣ хилофи махсусиятҳои забони тоҷикӣ меравад. Чунончи, дар забони форсӣ пешоянди аз нисбат ба тоҷикӣ фаъл буда, дар мавридҳои ҳам меояд, ки дар форсӣ тоҷикӣ дар он мавридҳо одатан дигар воситаҳои забон истифода мешаванд: ба форсӣ — **дифоъ аз миҳан**, ба тоҷикӣ — **мудофиаи ватан**; ба форсӣ — **ҷонибдорӣ аз пешниҳодот**, ба тоҷикӣ — **тарафдорӣ тақлифҳо**; ба форсӣ — **интиқод аз касе қардан**, ба тоҷикӣ — **қасеро танқид қардан**, ба форсӣ — **аз маномфеи қасе посдорӣ қардан**, ба тоҷикӣ — **манфиатҳои қасеро ҳимоя қардан** ва ҳоказо. Мебинем, ки вазифаи пешоянди аз, ки дар ин ибораҳои форсӣ ҳаст, ба тоҷикӣ бо изофат ё пасоянди **-ро** ифода мешавад. Ин ҷо махсусияти форсӣ ва тоҷикии имрӯза аз ҳам фарқ дорад. Ҳин фарқро бояд ба назар гирем ва ҳатман риоя кунем. Аммо баъзеҳо аз ин хусусияти тоҷикии ҳозира чашм пушидан меҷоҳанд. Онҳо дар ин мавридҳо сухани тоҷикиро ба қолаби форсӣ ҷо мекунанд. Мо ин равиҷро дуруст ҳисоб қарда наметавонем. Забони тоҷикӣ бояд хусусиятҳои худро ба ҳеҷ ваҷҳ аз даст надихад. Нигаҳдошти хусусиятҳои забони модарӣ вазифаи муқаддаси ҳар яки мо.

Мо он чиро, ки ҳоси забони худӣ мо, яъне ҳоси шоҳи тоҷикии забони форсӣ, бояд чун гавҳараки чашм эҳтиёт ва ни-

гахдори кунем, дар айни замон бикӯшем, ки он чиро, ки фақат хоси фәрси ё дари ҳозира аст, айнан ба тоҷикӣ нақӯҷонем, балки аз форсиву дари он чиро гирем, ки асоси ҳамагонӣ дорад, дар миёни ҳар се шоҳи забон муштарак аст ё ки қобилияти умумӣ шудан дорад, ҷунончи қолабҳои рехтаву суфтаи калимасозӣ — қолабҳои калимаи мураккаб, ба фикри мо, бештар қобили иқтибосанд.

Аз ҷизҳои худӣ ор қардан ва аз паси ҳар ҷизе, ки аз берун омадааст, рафтани мо як навъи мавридношиносист. Ин ҳам айнан монанди ҳамон аст, ки дар вақташ аз ҷизҳо ва таъмулоти маҳаллӣ ҳар ҷиз ба тасаввуроти нави «инқилобӣ» мувофиқ наояд, онро нодарқору зарарнок шуморида, ба муқобилаш мубориза сар қардем.

Аз он ҷӣ хоси забони тоҷикист, бояд ор накунем. Хосияту махсусият доштан айб нест, баръакс, маҳрумӣ аз хосияту махсусият айб аст. Агар орият дошта бошем, аз он вайрониву нодурустиҳо, ки дар тоҷикии имрӯза ҳаст, бояд ҳиҷолат кашем ва барои аз онҳо тоза намудани забон кӯшем. Баръакс, бисёр вақтҳо мебинем, ки аз он ҷизҳо, ки ҳаргиз муҷибӣ ору номус наметавонад буд, баъзе рафиқон бо ҳиҷолат даст мекашанд, аммо аз қабохати вайрониву харобиҳо, баъзе қолибҳои нодурусти калимасозӣ ё ҷумлабандӣ беҳабар мемонанд ё аз калимаҳое, ки бо **-кунӣ** ва **шавӣ** сохта шудаанд (**маҳдудкунӣ**, **ҷомашӯикунӣ**, **азнавбарқароркунӣ**, **маҳдудшавӣ**, **анзаббарқароршавӣ** ва ғ.) ва ба сухан хеле дурушти меоранд, ор намекунанд. Як мебинем, ки ҷумлае ба равияи дари ба ин тарз сохтаанд: «Созмонҳои Ҷумҳурии Шӯравии Сусиёлистии Тоҷикистон ва ҷамоҳири бародар, инҷунин шаҳрвандон ва созмонҳои мамолики хориҷа метавонанд саҳм бигиранд». Ва дар паҳлуи ин ҷумла ҷумлае ба ин тарз омадааст: «Пуршавии ҳазинаро ҳар шахси ватанпараст чун қори қонии хеш пазируфтааст» Ин ҷо **пуршавӣ** ба сабки умумии матн (масалан, ба ҷумлаи боло) ҳаргиз мувофиқ намеояд, тамоман ҳилофи он аст. Чун **қори қонӣ** ҳам қолабест, ки аз русӣ омадааст, ба матне, ки ба тақдири форсӣ сохтаанд, бо ширеш ҳам намечаспад. Аммо қаламрон аз ин носозвориҳо беҳабар мнндааст.

Такроран мегӯям, ки ман ба истифодаи **суннат**, **баррасӣ**, **бархе**, **роҷеъ ба** (ба ҷои **оид ба**) ва монанди инҳо ҳаргиз муқобил нестам. Инҳоро ҳар кас хоҳад, истифода кунад, имконияти забони тоҷикӣ афзун мегардад, муродифҳои он зиёд мешавад. Ман мехоҳам, ки чун **суннат**, **бархе**, **роҷеъ ба** аз худ шуд, **анъана**, **гурӯҳе**, **оид ба** фаромӯш нашавад, низ дар забон боқӣ монад.

Анъана калимаи арабӣ ва дар асл аз истилоҳоти ҳадисшиносон буда, баробари **суннат** дар Шарқи исломӣ машҳуру мафҳум аст. Бино бар ин тарсе бояд дар миён набошад, ки шояд барои хонандаву шунавандаи хориҷӣ номафҳум ояд. Ба

чуз ин дил мехоҳад, ки ба муносибати калимаи **анъана** мулоҳизаи зерин ба назар гирифта шавад.

Дар оғози қарни XX ва солҳои аввали пас аз инқилоб дар забони тоҷикӣ як идда истилоҳоти нав пайдо шуданд, ки аз забони туркии усмонӣ омадаанд. Чунонки медонем, бо таъсири инқилоби русии соли 1905 дар байни равшанфикрони тоҷик ҳаракати маорифпарварӣ вусъат ёфт ва ҷамъияти «Тарбияи атфол» чанд гуруҳ ҷавонони Бухоро ба Туркия барои таҳсил фиристод. Ин ҷавонон баъди хатми таҳсил бо маорифу маданияти нав омаданд, тасаввуроту мафҳумҳои тоза, аз ҷумла истилоҳоти ҷамъиятиву сиёсӣ ва илмӣ оварданд. Баъзеи онҳо пантуркизм ҳам оварданд, ки хусусан солҳои пуршӯри дигарсозӣи иҷтимоиву сиёсӣ ба халқи тоҷик хеле зарар расонид. Лекин ҳамаи он таҳсилдидагони Туркия пантуркист набуданд. Бисёре аз онҳо солҳои бисту сӣ бо фаъолияти маорифпарварӣ барои ташаккули шуури нави халқи тоҷик хизмат карданд. Як ҷузъи ин хизмат тартиб додани истилоҳоти нав буд.

Истилоҳоти тозаи замони, ки аксарашон бо ёрии онҳо аз туркии усмонӣ ба тоҷикӣ гузаштанд, аз ин қабиланд: **анъана**, **маданият**, **ҷамъият**, **ҷумҳурият** (на **ҷумҳурӣ**), **санъат** (ба маънои **хунар**, искусство), **саноат**, **эҳтирос**, **зиёӣ**, **вергул**, **обуна**, **танқид**, **фоиз**, **фирқа** (партия), **шарқӣ** (суруд), **синф**, инчунин калимаҳои аз қабиле **ашаддӣ**, **оид ба**.

Аксарияти ин истилоҳот дар форсии имрӯза ва дарии Афғонистон андак дигаранд. Имрӯз баъзе рафиқони мо мехоҳанд, ки барои таъмини ягонагии истилоҳоти тоҷикиву форсӣ аз он калимаҳои, ки дар забони тоҷикӣ 70—80 сол таърих доранд, даст кашанд ва ба ҷои онҳо истилоҳоти имрӯзаи форсиро қабул кунанд.

Ба фикри камина, калимаҳои мазкурро дар забони худ нигоҳ дорем, беҳтар аст. Хусусан, ки аксари он калимаҳо ба хонандагони эрониву афгонӣ мафҳуманд, бо истифода шудани ин калимаҳо ҳам навиштаҳои мо ба хонандагони афғониву эронӣ мафҳум хоҳанд омад. Албатта, муодилҳои форсиву дарии ин калимаҳоро низ истифода кардани мо зараре надорад: ин муодилҳо ба он чи мо худ доштем, илова шуда, имконияти моро зиёдтар мекунанд. Он чи имрӯз аз дигарон мегирем, шарт нест, ки он чиро ки худ доштем, ҳатман нест кунанд. Имконпазир аст, ки ин ҳарду ҷаҳлу ба ҷаҳлу амал кунанд.

Ба ҳам наздик шудани истилоҳоти тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ зарур аст. Хусусан ки мутахассисони Эрону Афғонистон дар истилоҳсозӣ ва ихтирои калимаҳои нав аз мутахассисони мо зиёдтар салоҳият доранд, таҷрибаи онҳо барои забони тоҷикӣ ва таъмини тозагии он хеле фоидаманд хоҳад буд.

Лекин ин кор боз ҳам бояд боиси даст кашидан аз он чи мо худ дорем, нагардад. Дил мехоҳад, ки хусусан он калимаҳои, ки бо нахустин маорифпарварони мо омадаанд, дар забони тоҷикӣ боқӣ монанд. Замон ба халқ имкон надод, ки дар

ҳаққи бисёре аз он маорифпарварони худ андаке сипосгузори зоҳир намояд. Баръакс, онҳо аксаран аз бадғумонии ҳукуматдорон таъкиб медиданд. Соли 1937 низ онҳо бештар талафот доданд. Акнун вақте расидааст, ки онҳоро дар ёдҳо зинда кунем ва ҳол он ки мо ҳатто номи бисёре аз онҳоро намедонем. Ба назар мерасад, ки агар калимаҳои мазкур дар забони тоҷикӣ ниғаҳдорӣ шаванд, бехтарин сипосгузорию мо хоҳад буд.

Баъзе истилоҳоти имрӯзаи забони русиро М. В. Ломоносов қорӣ кардааст. Ду-се истилоҳи забоншиносии русӣ, ки аз ӯ мондааст, имруз кӯҳна шудааст ва ба талаботи ҳозира ҷавоб дода наметавонад. Бо вучуди ин, ихтисосмандони забони русӣ аз он истилоҳот даст намекашанд. Он истилоҳот чандон дуруст набошанд ҳам, фақат ба хотири М. В. Ломоносов дар илми русӣ хануз маҳфузанд.

Мо ба ин гуна азиздошти гузаштагон пайрав бошем, бехтар аст, зеро риояи шартӣ қадршиносӣ воҷиб аст.

Албатта ҳар сари чанд гоҳ истилоҳотро як аз ғалбер гузаронида, тасҳеҳу такмил кардан матлуб аст. Вале чунон ки номи шаҳрҳо, районҳо ва деҳаҳо ҳар рӯз дигар кардани мо кори баде буд, зеро ба инсофи таърихӣ рост намеомад ва хофизаи таърихро кунд мекард, истилоҳотро низ зуд-зуд тағйир додан мумкин нест. Хусусан дар ҳаққи он қисми истилоҳоту мафҳумот, умуман калимаю ибораҳо, ки аз ягон ҷиҳат аҳамияти таърихӣ доранд, ғамхориву эҳтиётқорӣ ва қадршиносии махсус шарт аст. Дар ин масъала ҳам бояд аз носипоси гурезон бошем.

Ҳангоми аксари мувоҳисаҳои, ки перомунӣ маданияти забон ва ҳусни суҳан баргузор мешаванд, асосан калимаҳои алоҳида ва ё чанд гурӯҳи калимаҳо мавриди гуфтугузор қарор мегиранд. Дар баҳс нисбат ба дигар қисмҳои забон бештар диққат ҷалб кардани лексика, албатта, беسابаб нест. Сабаб шояд ин бошад, ки аз ҳар матн аввало луғат ба ҷашм мерасад ва мавриди таваҷҷӯҳ ё бозрасии танқидӣ мегардад. Дар ҳақиқат ҳангоми баҳсҳои мо дар бораи бисёр калимаҳо фикрҳои ҷолиб баён шудаанд.

Мо ҳоло мехоҳем, ки боз ба чанд масъалаи баҳсталаби ҷиҳати лексикӣ маданияти суҳан диққати хонандаро ҷалб намзем.

Гоҳ аз мо талаб мекунанд, ки баъзе калимаҳои, ки аз форсии имрӯза ба тоҷикӣ гузаштааст, танҳо ба он маънои маҳдуди истилоҳӣ, ки дар форсӣ доранд, истифода намоем. Фикри камини ин аст, ки калимаи иқтибосӣ ба маънои аслии ҳақиқӣ, яъне ба он маъно, ки дар забони асл дорад, ба қор равад, ба он аз худ маънои дигаре нисбат надихем, бехтар аст. Вале одатан риояи ин шарт кам муяссар мегардад. Аксаран ҳамин ки калимае аз берун гирифта шуд, шаклан ё маънан андак ё хеле тағйир меёбад, ба шароити нав мувофиқ мешавад, ба дархосту ниёзҳои маҳаллӣ ҷавоб мегуяд. Ин яке аз

қонунҳои умумии иқтибоси луғат дар ҳамаи забонҳост. Аксари калимаҳое, ки ҳоло аз форсии ҳозира гирифтаем, низ тибқи ҳамин қоида андак маънӣ дигар кардаанд.

Аз ҷумла О. Исломов шикоят карда буд, ки «мо ҳам мактабу институт ва ҳам омӯзишгоҳро донишгоҳ мегӯем» ва ҳол он ки ба форсӣ **донишгоҳ** фақат университет аст, ё ки ҳам ясливу ҳам боғчаро **қудакистон** номидаем, ва ҳол он ки ба форсӣ **қудакистон** танҳо боғчаи бачагон аст, аммо яслиро ба форсӣ **ширхоргоҳ** мегӯянд ва ҳоказо (ниг. «Тоҷикистони советӣ, 13 ноябри 1988»). Ба фикрам, дар ин тағйирот, дар ин, ки калимаҳои мазкур маъноеро, ки дар форсии ҳозира доранд, ба тоҷикӣ андак дигар кардаанд, ҳеч ҷои таъҷуб ва хашму ғазаб нест. Ин калимаҳо ба форсӣ бештар маънои истилоҳӣ доранд, аммо ба тоҷикӣ пештар ба маънои асли ва ғайриистилоҳӣ ба қор мерафтанд, ҳануз истилоҳ нашуда буданд, маънои онҳо ба тоҷикӣ аз маънои маҳдуди истилоҳӣ васеътар буд. Он гоҳ ки **донишгоҳ**, **донишкада**, **донишҷӯӣ**, **қудакистон** ва монанди инҳо ба тоҷикӣ ҳам истилоҳ шуданд, маҷбур гардидем, ки онҳоро бештар фақат ба маънои танги истилоҳӣ истифода кунем. Дар ин маврид аз маънои истилоҳии онҳо дур нарафтан бештар аст. Чунончи модом ки **донишкада** ба форсӣ факултет будааст, онро ба ҷои институт ба қор овардани мо, ки ҳоло бисёр дида мешавад, матлуб нест.

Аз баҳсҳои матбуот боз як паҳлуи дигари масъалаи иқтибосот аҳамият пайдо карда истодааст. Ин ҳам бошад, хоҳиши маҳдуд кардани иқтибос дар баъзе соҳаҳо ё аз баъзе манабаҳост. Чандин сол аст, ки чун перомуни масъалаҳои забон баҳс сар шуд, ҳатман аз истифодаи калимаҳои **ӯзбекӣ**, **русӣ**, **юнониву лотинӣ**, баъзе калимаҳои арабӣ ва ғайра норозигии бисёре мешунавем. Баъзеи ин эътирозҳо беасос нестанд. Иқтибос аз ягон ҷиҳат норасоне дорад ё қобили қабул нест. Дар ин сурат баҳс натиҷаҳои матлуб медиҳад.

Гоҳ аз ин баҳсҳо тасаввуре пайдо мешавад, ки баъзе рафиқон забони тоҷикиро аз луғатҳои иқтибосӣ ё аз иқтибосоте, ки аз забонҳои муайян омадаанд, тоза кардан мехоҳанд, хоҳиш доранд, ки масалан, калимаҳои **ӯзбекӣ** ё аврупоӣ дар забони тоҷикӣ кам бошанд, ҳатто набошанд. Сабаби пайдоиши ин хоҳиш фаҳмоист: **хусусан** калимаҳое, ки аз забонҳои аврупоӣ омадаанд ва калимаҳои советии интернационалӣ меномем, дар забони тоҷикӣ аз ҳадду андоза берун мавқеъ ишғол карда истодаанд. Истилоҳоти баъзе соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва илм фақат аз онҳо иборат аст. Агар истилоҳотро аз дигар забонҳо ба ин тарик айнан иқтибос кардан ғирем, имкониятҳои дохилии ҳуди забони тоҷикӣ аз баъзе ҷиҳатҳо ва дар баъзе соҳаҳо торафт кам мешавад, барои инкишофи имконоти дохилии забон замина кам менамояд. Ин ҳолат, бешубҳа тараққиӣ умумии забонро суст мекунад.

Як сабаби афзонии шумораи калимаҳои иқтибосӣ он аст,

ки аҳли қалам, ихтисосмандони соҳаҳои алоҳида, тарҷумонҳо ва дигарон, ки пайдонши калимаҳои нав бештар вобаста ба фаъолияти онҳост, дар мавриди зарурӣ бо истифодаи имконоти забони тоҷикӣ зуд калимае сохта наметавонанд ё калимае месозанд, ки шаклан ё маънан нуқсе дорад ва қобили қабул нест. Он гоҳ маҷбур мешавем, ки асли он истилоҳро аз русӣ айнан қабул намоем. Ҳақиқатан асли он калимаҳо ба он шакл, ки дар русӣ ҳаст, баъзан беҳтар аз калимаҳои нави безеби вайронсохти мост.

Сабаби асосии афзоиши шумораи калимаҳои иқтибосии аврупоӣ ин аст, ки зиндагонии халқи тоҷик бо зиндагии халқҳои аврупоии кишвари мо, хусусан бо халқи рус ҳар чӣ бештар робитаву умумият пайдо кард. Албатта, ин ҳамбастагии рузафзун дар ҳамаи соҳаҳои зиндагӣ, аз ҷумла дар забон ҳамрангиву ҳамоҳангӣ меорад. Ин як процесси объективии зиндагист, ки ба ғаноафзоии забони тоҷикӣ, хусусан афзоиши захираи луғавӣ ва тартиб ёфтани ислоҳоти замонии он сабаб шуд.

Дар забони чанде аз халқҳои мамлақати мо, масалан, дар Осиёи Миёнаву Қазоқистон як принциби илмӣ умумӣ дар амал аст, ки принциби ягонагӣ ва ҳамназдикии истилоҳоти ҷамъиятиву сиёсӣ ва илмиву техникӣ. Қарор шудааст, ки барои ин, ки аз адабиёти илмӣ русӣ истифода кардани намоёндагонӣ ҳаман халқҳои мамлақат осон шавад, истилоҳоти забони онҳо бояд ба истилоҳоти русӣ ягонагӣ ва наздикии куллии дошта бошад. Аз ҳам фарқ кардани истилоҳот дар истифодаи навиштаҳои илмӣ якдигар, хусусан осори олимони рус ва тарҷуман русии асарҳои олимони намоёни Ғарб душвориро пеш меорад. Принципи ягонагӣ ҳамназдикии истилоҳоти халқҳои гуногун аз ин ҷиҳат дар забони тоҷикӣ роли мусбат бозид.

Дар айни замон бояд гӯем, ки мо ин принципро ба ҳадди ифрот расонидем. Айнан иқтибос кардани калимаҳои нав аз ҳадду андоза гузашт, боиси ин шуд, ки баъзе калимаҳои мавҷудан тоҷикӣ ё арабии тоҷикишуда ва ғайра бо муодили аврупоии худ иваз шуда, аз истеъмол баромаданд. Зарари асосии принциби ягонагӣ ҳамназдикии истилоҳот ин аст, ки имконоти забони тоҷикиро дар калимасозӣ ва иборабандӣ маҳдуд кард, монетае дар роҳи раванқи қобилияти суҳанфарини эҷод намуд.

Инкишофи пурсуръати илму техника, навиҳон ҳайратангезе, ки ҳамаруза ба зисту маишат сар мебароранд, қариб дар тамоми гушаҳои ҷаҳон ба сифати як фишанги пурзуре барои суръатафзоии тараққиҳои лексика хизмат карданд: лаёқати дохилии забонро фаъоли бахш намуда, ба иҷрои вазифаҳои тоза сафарбар сохтанд. Аз як тараф, дар аксари кишварҳои ҷаҳон паст шудани маданияти суҳан дида шавад, аз ҷиҳати дигар, тараққиҳои имконоти калимасозӣ ва афзоиши захираи луғавӣ ба

назар мерасад. Аммо дар забони тоҷикӣ якумӣ, яъне паст рафтани маданияти сухан бештар ба мушохида меояду дуввумӣ, яъне пешрафти калимасозӣ чандон қобили мулоҳиза нест. Ва он чӣ ҳаст, сифатан на ҳамеша ба дараҷаи матлуб аст.

Аз ин рӯ зарурате пеш меояд, ки аз маҳдудияти соҳаи калимасозӣ раҳолӣ ёфтани лозим аст. Барои ба дархостҳои нав ба нави замон ҷасурона ҷавоб ҷустан зарур аст, ки ҳама имконоти забони тоҷикиро ба қор андозем, аз забони тоҷикӣ имконоти нав қовему ёбем. Айнан иқтибос гирифтани осонтарин қорест. Бояд ба дафъи душвориҳо миён бандем, далерона таҷриба сар қунем. Он гоҳ барои инқишофи имконоти забони тоҷикӣ замина васеъ хоҳад шуд, забон аз ғайзи замон бештар баҳра хоҳад ёфт.

Ҷаъолиятағзоии имқониятҳои забони худ ва маҳдуд қардани иқтибос ҳавфи бисёре ҳам дорад. Як ҳавф ин аст, ки калимасозӣ, қустуҷуи имқони иғодаи мағҳумҳои нав зиёд шудан қирад, мумқин аст, ки ҳама калимасозӣ оғоз ниҳанд, ҳар қас қалимаҳои нав соҳтан қирад. Он гоҳ шояд қунин қалимаҳои аҷибу ғариб «иҳтироъ» намоянд, қунин қизҳое «эҷод» қунанд, ки то ин вақт дар қуттии ҳеч атторе надидаем. Қунин «эҷод» ҳаробқории маҳз дар забон хоҳад буд. Ба таъқиди устод Айни, истилоҳсозӣ чандон қори саҳл нест, ки ҳар қас ба он даст занад. Умуман қалимаи наве ва ибораи тозае ба вучуд овардан қорест, ки ба устодони сухан муяссар меқардад. Баъзе нависандағони намоён дар умрашон ҳамағи ду-се қалимаи нав соҳтаанд, ки дар забон қун унсуре ғаъол боқӣ мондааст.

Ёфтани шақли иғодаи мағҳумҳои нав ва тартиб додани истилоҳоти соҳаҳои алоҳидаи ҳаёт ва илму техника бояд ба қасоне сугурда шавад, ки ба ин қор салоҳият доранд. Бо ин мақсад Қомитети истилоҳот таъсис додан лозим аст. Гуфтани мумқин нест, ки ҳоло қомитети истилоҳот надорем. Дорем, вале яғон нафар дар он қо қор намеқунанд. Пас, моҳиятан қомитет вучуд надорад. Ва ҳол он ки таъсиси он зарур аст. Мо бояд қомитете дошта бошем, ки қормандони салоҳиятдорро як қо қирд оварда ва муташаққилона ба ҳалли назариву амалии маъсалаҳои истилоҳот сафарбар намоянд.

7

— Худдори аз иқтибоси луғат на ба он маънист, ки дигар қалимае аз забоне ба забони мо айнан иқтибос набояд шавад, қатъи иқтибос бояд қард. Не, аз иқтибоси қалима илоқи гурез надорем. Умуман аз иқтибос ор қардан лозим нест. Дар дунё забоне нест, ки аз дигар забонҳо хеле мағҳумҳо, қалимаи ибораҳо нағирифта бошад. Аз луғатномаҳои этимоқологии забони русӣ маълум мешавад, ки тамоми қалимаҳое, ки дар ҳарфи а омадаанд, дар асл ғайривусӣ мебошанд. Дар дигар ҳарфҳои

китоби луғати русӣ ҳам калимаҳои иқтибосӣ зиёданд. Калимаҳои омада дар бисёр забонҳо аз нисф зиёди захираи луғавиро ташкил мекунанд. Забони тоҷикӣ аз ҳамин ҷумла аст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» этимологияи калимаҳо ишора шудааст. Аз ин ишораҳо намудор аст, ки аксарияти калимаҳо ғайритоҷикӣ аст. Ин аз вусъати доираи робитаҳои халқи мо ғувоҳӣ медиҳад. Забони форсӣ ҳамеша аз сарватҳои маънавию моддӣ дигар халқҳо, аз ҷумла, аз дорониҳои забони онҳо то ҳадди имкон истифода кардааст. Имрӯз низ ҳамин равиш бояд идома ёбад.

Дар ҳамаи ҳолатҳо хусусан дар замони мо, ки зиндагӣ бо суръати тамоми пеш рафта истодааст, ҳар рӯз калимае аз забони дигаре ба забони мо меояд, гоҳ чандин калима якбора дохил мегардад ва мо худ беҳабар мемонем.

Аз ин ҳол набояд тарсид. Ин процес агар ба ҳоли худ ғузошта нашавад ва ба қадри имкон ба тартиб оварда шавад, ҳамеша ба дорониҳои забони мо дорониҳои нав илова хоҳад кард, иқтидори онро афзунӣ хоҳад овард.

Гоҳ мебинем, ки рафиқоне ғӯё забони тоҷикиро аз калимаҳои узбекӣ, юнониву лотинӣ, русӣ ва ғайра тоза қардан мехоҳанд, ҳар ҷо ҷунин калимае бинанд, хат мезананд. Онҳо ба калимаҳои «бегона» мубориза эълон кардаанд. Ин кор ба фоидаи забон нахоҳад буд, дорониҳои имкониятҳои забонро кам хоҳад кард. Аксаран сабаби омадани калимае аз забоне ба забони мо он аст, ки мо ба он калима эҳтиёҷе доштаем. Агар эҳтиёҷ намедоштем, аз берун калимаи ибора намегирифтём. Модомки калимае даркор шуду аз забони дигар гирифтём, ба он худсарона муомила қардан манъ аст. Ин калима моли халқи мо нест, ба қонуни қондаҳои забони мо итоат мекунад ва мувофиқ мешавад, аз руи эҳтиёҷоти мо андак ё хеле шакли маъно тағйир медиҳад, бо ин тағйирот бисёр нишонаҳои бегонани он аз байн мераванд.

Аз ин рӯ, калимаҳои русӣ, юнониву лотинӣ ва ғайраро ба он шакл, ки дар забони русӣ доранд, айнан қабул қардани мо кори нодурустест. Ҳар калимае, ки аз забоне ба забоне гузашт, ҳеҷ мумкин нест, ки ба дигаргуниҳои дучор наояд. Ба ин муносибат бояд ёдовар шуд, ки зотан забони форсӣ, аз ҷумла тоҷикӣ аз он қабил забонҳост, ки аз дигар забонҳо калима гиранд, шаклан қариб айнан мегиранд, кам тағйир медиҳанд. Инро профессор Е. Э. Бертельс таъкид карда буд. Вай гуфта буд, ки номи олимони Юнони Қадим бидуни дигаргуни ба араби ва аз он ба форсӣ гузаштааст: **Гален — Ҷолинус, Платон — Фалотун, Афлотун, Эвклид — Ақлидус, Сократ — Сукрот, Аристотель—Арастутолис** ва монанди инҳо. Иқтибоси калимаҳои ғайри исми хос низ ба ҳамин минвол сурат гирифтааст. Андак дигаргуни, ки хаст, аксаран дигаргуниҳои фонетикӣ қонунист, хатмист, ки фонетикаи забони араби ё форсӣ ба он водоштааст. Ҷунончи бадалаи **г** ба **ҷ**, **а** ба **о**, **о** ба **у** ва ғайра. Вақте ки

ин калимаҳо аз арабӣ ба форсӣ гузаштанд, низ дар шакли онҳо тағйироте ворид наомад. Ба ин ҳақиқат аз калимаҳои туркии забони тоҷикӣ ҳам бовар ҳосил мекунем. Агар гуем, ки дар забони тоҷикӣ ягон калимаи ўзбекӣ вайрон нашудааст, шояд хато накунем (ва ҳол он ки калимаҳои тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ ва дигар забонҳои туркӣ — қазокӣ, қирғизӣ, туркманӣ, тоторӣ ва ғайра чунон шакл дигар кардаанд, ки гоҳ шинохтан душвор аст).

Табиати халқи мо ва забони мо ҳамин аст, ки ҳар чӣ аз дигарон гирад, ба эҳтиёт ва эҳтироми тамом мегирад. Ин ҳам як нишона аз маданияти баланди халқ ва забони ўст. Ин як нишонаи инсоф низ ҳаст. Аз инсофи халқи мо ва фарзандони бузурги ҳунарманду санъаткори у ҳамин гувоҳ бас аст, ки ҳар баҳши «Шашмақом» ба мусиқии халқҳои ҳамсоя алоқамандие дошта бошад, инсофан ҳатто дар номи он қисм таъкид шудааст — Қашкарчаи Дугоҳ, Муғулчаи сеғоҳ, Рок ва ҳоказо. Дигар нашудани шакли калимаҳои иқтибосӣ низ чизе аз ҳамин қабил аст: модомки шакли ин калимаҳо дигар нашудааст ё фақат аз рӯи қоидаву қонун андаке тағйир ёфтааст, онҳоро шинохтан, аслашон ва аз қадом забон омаданашонро таъин кардан осон аст. Халқи мо бо ин кори худ гӯё ба соҳиби аслии ҳар калимаи иқтибосӣ арзи эҳтиром карда ваъда додааст, ки онро аз ҳар осеб ва харобӣ ниғаҳдорӣ хоҳад намуд, чун гавҳараки чашм эҳтиёт хоҳад кард.

Расми ҳақшиносӣ ва сипосгузори аз аҷлоди худ бояд омӯзем ва дар ҳар қадам риоя кунем. Аз ҳар забон калимае даркор шавад, бояд ба шакли асли, ношикаста, вайрон нокарда бигирем.

Мо ин расми ниёгон, ин анъанаи муҳимми забони худро дар 50 — 60 соли охир бисёр вайрон кардем. Як намунаи харобкори мо ин аст:

Қоидаи дурусте дорем: азбаски калимаҳои аврупоӣ — юнонӣ, лотинӣ, англисӣ ва фаронсавӣ ва монанди инҳоро на бевоҳита аз худӣ он забонҳо, балки аз забони русӣ мегирем, шакли русии онҳо ба тоҷикӣ ҳам риоя мешавад, баъзе дигаргунӣҳо, ки дар забонҳои русӣ ба он калимаҳо ворид омадааст, ба тоҷикӣ ҳам мегузарад. Масалан, **газета, журнал, институт, университет, пакет, фольклор, роман, композиция** ва ғайра ба забони тоҷикӣ ба навишту талаффузи русӣ гузаштаанд. Ин навишту талаффуз ба табиати забони тоҷикӣ хилоф нест ва аз ҳамин сабаб қомилан қобили қабул аст.

Лекин ин принцип дар баъзе мавридҳо кӯр-кӯрона амалӣ шуда, ба тоҷикӣ боиси вайрон шудани қоидаи асосӣ мегардад: шакли тоҷикӣ аз ҳад зиёд ба қонунмандии забони русӣ тобеъ шуда, аз шакли асли хеле дур меравад, ба шакли аслии калима дигаргунӣ хилофи қоида дохил мегардад.

Чунончи, агар калимаи аврупоӣ дар навишти русӣ **дж** дошта бошад, мо онро ба тоҷикӣ **ҷ** менависем ва талаффуз меку-

нем, ки тамоман дуруст аст: бино бар он ки ба русӣ овози ҷ нест, онро дж менависанд, мо ки худ ҷ дорем, бояд на ифодаи русӣ, балки ифодаи асли ва тоҷикии он пазируфта шавад. Вале ин принципи муҳим нисбат ба он калимаҳо, ки дар забонҳои дигар овози ҷ доранд, риоя намешавад: дар калимаи аврупоӣ ё шарқӣ овози ҷ бошад, онро ба русӣ х ё г менависанд мо ҳам ба тоҷикӣ онро айнан монанди русӣ менависем. Калимаҳои галогенез, галлюцинация, гател, гаплоид, гафний, гипноз, госпиталь ва дигарҳо, ки дар ҷилди дуввуми Энциклопедияи советии Тоҷикистон бисёр омадаанд, исмҳои хоси машҳуре ба монанди Генрих Гейне, Гельмгольц, Гельвеций, Галлей, Гашек, Гитлер, Гиппарх, Хиросима Ханой, Хельсинки аз ҳамин ҷумлаанд. Аксари ин навъи калимаҳо дар забони аслии вомдеҳ ба Ҳ навишта ва талаффуз мешаванд. Азбаски ба русӣ овози Ҳ нест, онро бо Г ё Х ифода мекунанд. Лекин мо, ки ҷ дорем, бояд ин навишту талаффузро аз русӣ айнан нагирем, балки он тарз, ки дар забони вомдеҳ ва забони худамон ҳаст, яъне ба Ҳ нависему ҳалогенез, ҳаллюцинация, ҳантел, ҳаплоид, ҳафний, ҳипноз, ҳоспитал, инчунин Ҳайнрих Ҳайне, Ҳелмхольц, Ҳелвеций, Ҳаллей, Ҳашек, Ҳиппарх, Ҳиросима, Ҳельсинкӣ, Ҳаной ва ҳоказо.

Ғайр аз ин бино бар он ки дар забонҳои асл ва забони тоҷикии мо эдатан нармию дуруштии талаффуз дар навишт ишора намешавад, ҳамаи ифодаҳои нармиро аз навишти тоҷикӣ берун кардан даркор мешавад. Дар он сурат калимаҳои мазкур ба тоҷикӣ чунин шакл мегиранд: ҳалогенез, ҳаллюцинация, ҳантел, ҳаплоид, ҳафний, ҳипноз, ҳоспитал, инчунин Ҳайнрих Ҳайне, Ҳелмхольц, Ҳелвеций, Ҳаллей, Ҳашек, Ҳиппарх, Ҳиросима, Ҳелсинкӣ, Ҳаной ва ҳоказо.

Фақат баъзе калимаҳо, алаҳусус исмҳои хос, ки навишти русии онҳо ба тоҷикӣ устувор ҷойгир шудааст ва ба анъана даромадааст, мумкин аст, ба тарзи русӣ навишта шаванд: гуманизм, гипертония, гигиена, Голландия, Гитлер ва монанди инҳо.

Зарурати ифодаи Ҳ дар навишту талаффузи тоҷикии ин гуна калимаҳо, худдорӣ аз ифодаи нармии талаффузи русӣ аз он ҷо сар мезанад, ки мо бояд хусусиятҳои забони вомдеҳи асли, хусусан қоидаҳои забони худро ҳурмат кунем. Имлои тоҷикиро ба қоидаҳои навишту талаффузи русӣ тобеъ кардан беъътимоӣ нисбат ба забони худ ва қонунҳои он аст, як навъ беҳурмати дар ҳаққи онҳост.

Аз русӣ айнан нусха бардоштан дар навишти калимаҳо навъи бисёр дорад. Инак яке аз онҳо.

Як қонуни устувори забони тоҷикӣ ин аст, ки дар аввали калима ду ҳамсадо пай ҳам намеояд. Аз ҳамин сабаб станция дар талаффуз ба истанса табдил ёфтааст, яъне азбаски дар аввали калима ду ҳамсадо — ст омада буд, пеш аз он як и илова шуд, то ки шакли калима ба талаффузи тоҷик мувофиқ ша-

вад. Ин дигаргунии қонунӣ дар калимаҳои **стакан** — **истакон**, **шляпа** — **ишлапа**, **школа** — **ишкул**, **квитанция** — **квивитонса**, **стадион** — **истадиён** ва ғайра низ рӯй додааст.

Рафта-рафта бо таъсири талаффузи русӣ талаффузи тоҷикии ин қабил калимаҳо дигар шуд, ба русӣ наздик омад. Ҳоло дар талаффузи тоҷикии онҳо баъди ҳамсадои якум ним **И** ё ки **У** шунида мешавад: **с(и)такон**, **с(и)тадиён**, **ш(и)лапа**, **ш(и)кола**, **к(и)витанса**. Ин ҳолат имкон медиҳад, ки навишти русии онҳо ба тоҷикӣ айнан нигоҳ дошта шавад: **станция**, **стакан**, **стадион**, **шляпа**, **квитанция**. Ин ҷо байни талаффузу навишт андак фарқ бошад, боке нест. Онро қобили қабул доништан мумкин будагист.

Лекин навишти **пъеса** ва **Вьетнам** тамоман хилофи табиати забони тоҷикист. Мо гуфем, ки ба тоҷикӣ одатан ду ҳамсадо дар аввали калима намеояд, аммо дар **пъеса** ва **Вьетнам** ҳатто як ҳамсадову як бесадо пай ҳам омадааст: **пъ** ва **вь**. Пас, дар ин маврид аз навишти русӣ айнан нуха бардоштани мо ҳаргиз раво нест. Навишти тоҷикии чунин калимаҳо бояд аз рӯи қоидаи тоҷикӣ муқаррар шавад. Чунонки дар **истанса**, **квивитонса** ва монанди инҳо барои аз ҳам ҷудо кардани ду ҳамсадои ҳиҷоӣ якуми калима як садоноки кӯтоҳ **И** ё ки **У** илова кардем, ба ҳиҷоӣ аввали **пъеса** ва **Вьетнам** низ садоноки кӯтоҳи **И** илова кардан лозим меояд: **пиеса**, **Вьетнам**. Дар ин сурат навишту талаффузи ин калимаҳо тоҷикӣ хоҳад буд.

Инро ҳам бояд гуем, ки **пъеса** дар асри XIX ба русӣ ҳам гоҳ **пиеса** навишта мешудааст. А. В. Сухово-Қобилин драмаи худ «Кор» («Дело») ро **пиеса** номидааст («Предлагаемая здесь публице пиеса»). Ин навишт аз русӣ дида ба тоҷикӣ бештар зарурат дорад.

Ин ҳам бояд таъкид шавад, ки **Вьетнам** ба забони ҳуди соҳибони он мамлакат ба хати лотинӣ бо **И** навишта мешавад: **Вьет-нам**. Пас, мо ҳам навишти русиро не, балки навишти ҳуди онҳоро бояд қабул кунем. Навишти русӣ хоси қоидаҳои забони русӣ мебошад. Қоидаҳои як забонро ба забони дигар гузаронидан мумкин нест. Забони вомгир навишту талаффузи калимаҳои иқтибосиро аз рӯи табиати худ бояд таъин намояд. Албатта, шакли аслии калимаи иқтибосӣ, махсусиятҳои забони вомдеҳ ҳатман бояд ба назар гирифта шавад, лекин бештар аз ҳама қонуну қоидаҳои забони вомгир эътибор доранд, зеро калимаи иқтибосӣ акнун моли ҳамин забон аст.

Чунонки мебинем, принципи муҳими анъанавии забони тоҷикӣ — аз дигар забонҳо бидуни дигаргунии шаклӣ иқтибос гирифтани калимаҳо чунин маънӣ надорад, ки ҳангоми иқтибос ба калима заррае дигаргунӣ рӯй намедиҳад. Не, ҳангоми иқтибос гоҳ ба андак дигаргунӣ дучор омадани калима зарурати ҳатмист. Ин як қонуну умумии ҳамаи забонҳост. Мо ин қонунро бояд донем ва дар амалиёти худ қорбаст орем. Вагарна асосати забони мо осеб мебинад, забони мо махсусиятҳои

худро аз даст медиҳад, ба қондаҳои забонҳои дигаре тобеъ ме-
гардад.

8

Дуруст муайян кардани паҳлуҳои гуногуни муносибати худ ба унсурҳои иқтибосӣ яке аз шартҳои муҳимми ниғаҳдошти асолати забон аст. Мутаассифона, чунон ки дар боло дидем, ин ҳақиқат аз тарафи мо ҳанӯз амиқ дарк нашудааст.

Аксари қасоне, ки дар роҳи тозагии забон мубориза кардан меҳоянд, чунонки гуфтем, қушиши бисёре ба ҳарч медиҳанд, ки дар суҳан калимаи ўзбеки, юнонӣ ё лотинӣ ва ё русӣ ба қор наравад, танҳо калимаҳои худӣ истифода шавад. Онҳо фақат аз калимаҳои «бегона» тоза кардани забонро мубориза дар роҳи ҳусни суҳан медонанд. Ба пиндошти қамина, ин яке аз фаҳмишҳои якҷарафаи вазифаи муборизаҳои роҳи маданияти суҳан аст.

Қушише дар роҳи тоза кардани забон аз калимаҳои «бегона» монанди он аст, ки об дар ҳован қубем.

Бешак, бояд нагузорем, ки боғистони забони тоҷикӣ ба зерӣ хасу хасрубаҳои беруна, ба зерӣ бодовардҳои айём монад. Забонро ҳар сари қанд гоҳ аз калимаҳои иқтибосӣ нозаруру номатлуб тоза кардан дарқор аст. Аммо умуман ба муқобили калимаҳои «бегона» мубориза эълон кардан бефоида аст. Шумораи онҳо дар забон то рафт хоҳад афзуд. Забонро бештар на аз калимаҳои «бегона», балки аз унсурҳои, ки ба табиати забон бегонаанд, тоза кардан лозим аст. Мубориза асосан ба муқобили унсурҳои ҳилофи табиати забон бояд равона гардад. Он гоҳ шояд натиҷае ҳосил шавад.

Агар дар матне калимаҳои «бегона» ё архаистӣ ва ё истилоҳоти ҳхтисосӣ бештар омада бошад ва маъноӣ баъзе аз онҳоро нафаҳмем, барои фаҳмидан чора меҷӯем: китоби луғат мебинем ва мефаҳмем. Лекин агар сохтори суҳан бегона бошад, калимаву ибораҳо ва ҷумлаҳо ба қолаби бегона ё вайрон рехта шуда бошанд, он гоҳ маъноӣ суҳанро фаҳмидан душвор ва гоҳе имконнопазир хоҳад буд. Агар сохтори фикр тоҷикӣ набошад, иборавардозиву ҷумласозӣ ҳилофи қонунҳои забони тоҷикӣ воқеъ шавад, ҳама калимаҳо тоҷикӣ бошанд ҳам, аз чунин матн шояд чизе нахоҳем фаҳмид. Дар ин сурат аз китоби луғат ҳам истифода карда наметавонем, зеро аз китоби луғат танҳо маъноӣ калимаи нофаҳмоеро ёфтани мумкин аст, аммо маъноӣ ҷумлаи номафҳумро магар ин ки аз худӣ муаллиф пурсида фаҳмем. Иборасозиви ҷумлабандиҳои нодуруст ва ғайритоҷикӣ дарди бедармонест ва барои фаҳмидани маъноӣ матне, ки чунин ибораву ҷумлаҳо бисёр дорад, на аз китоби луғат ёриё умед наметавон кард, на аз грамматика.

Устод Айни аз тарҷумонҳо талаб мекард, ки замини таҳрир бояд тоҷикӣ бошад. Он вақтҳо, ки устод чунин талабе пеш гузошта буд, ранги ғайритоҷикӣ додан ба замини таҳрир асосан аз тарҷумонҳо содир мешуд. Акнун ин гуноҳ қариб аз ҳа-

ма содир шуда истодааст. Ин таъбири устод, ки замини тахрир бояд тоҷикӣ бошад, чӣ маънӣ дорад? Ба фаҳми камина, устод Айнӣ дар ин маврид ба қолабҳои тоҷикӣ рехта шудани сухан, гурехтан аз сохтори бегона, масалан, худдорӣ аз ҷумласозиву иборабандиҳои русиро дар назар дорад. Дар ҳақиқат, агар сохти ибораву ҷумлаҳо русӣ бошад, агарчи ҳама калимаҳо тоҷикӣ бошанд, аз матн чизе фаҳмидан душвор хоҳад буд, зеро дар ин сурат тахрир аз замини тоҷикӣ маҳрум аст.

Ранги ғамримиллӣ гирифтани «замини тахрир» пурхавфтарини рӯйдодҳост, ки мумкин аст, рафта-рафта забонро аз моҳияти аслии он маҳрум созанд, бисёр махсусиятҳои онро ба нестӣ диҳанд.

Дар ҳақиқат, чунонки ҳоло дар навиштаҳои ҳомазанони тоҷик бисёр дида мешавад, дар баъзе мавридҳо ибораву ҷумлаҳо ба қолаби русӣ резем, баъзан суханро ба тарзи ўзбекӣ гуем, гоҳ ба форсиву дарию ҳозира тақлид кунем, инсоф диҳед, аз худи тоҷикӣ чӣ боқӣ мемонад? Дуруст аст, ки забони тоҷикӣ навъи забони форсӣ форсӣ, як шӯҳан он аст, онро аз дигар шӯҳаҳои форсӣ ҷудо кардан зарарҳои ислохнопазир хоҳад дошт, ҳамназдикии онҳо ҳамеша бояд барқарор дорем, зеро ин ҳоло ба фоидаи забони тоҷикӣ аст. Лекин дар ҳамин сурат ҳам тақлид ҳаргиз сарчашмаи нашъунамо нест. Дар ҳамин сурат ҳам замини тахрир бояд тоҷикӣ бошад.

Ин тарз гоҳ ба ину гоҳ ба он гароянд, гоҳ ба таъсири ину гоҳ ба таъсири он афтадан, худро ба ҳар дар задан, ки ҳоло аз мо зоҳир мешавад, аз он аст, ки роҳи гум кардаем, марому маслак аз даст додаем, намедонем, ки чӣ кор кунем. Дар сари чорраҳае ҳайрону ҳарач мондаем.

Оре, месазад, ки ин вазъи худ ба андеша бигирем, то роҳи равиши худ боз биёбем.

Ҳангоме ки вазъи худ ба андеша меорем, як чиз, ки бояд мавриди баррасӣ қарор ёбад, ба пиндошти камина, ин аст.

Ҳоло масъалаи таъсири забони русиро аз нав ба мулоҳиза гирифтани лозим меояд. Ба фикри мо, таъсири забони русӣ ба забони тоҷикӣ ҳоло моҳиятан на он аст, ки солҳои сӣ буд, кайҳост, ки мазмунан дигар шудааст ва мазмуни имрӯзаи онро ба назар гирифта муносибати худро ба он муайян кардан даркор аст.

Забони тоҷикӣ бештар аз ҳама солҳои сӣ дар майдони вазъе бо забони русӣ ру ба ру омад. Фарҳангу забони русӣ ба руи мо олами наве кушод, моро ба тамаддуни аврупоӣ бурд, ки ҳама арзишҳои он барои мо чизи тозаи замони буданд ва мо аз онҳо бо хирси тамоми баҳра бардоштан гирифтем. Аз забони русӣ ба забони мо мафҳумҳои нав, калимаҳои ибораҳои тоза, тарзҳои бесобиқаи ифодаи фикр фаровон омад.

Ин доронафзоии мо ҳамзамон бо бисёр рӯйдодҳои манфӣ давом дошт: бемаданияти ва пастмаданияти ривоч меёфт, маданияту забони халқҳо бо фармонфармову зӯроварӣ ба якран-

гӣ кашида шуда, миллатҳо ҳар чӣ бештар симои хоси худро аз даст меоданд. Он мояи халлоқияту эҷодгарӣ, ки дар сиришти инсон ҳаст ва дар сухан, дар забони модарӣ амалӣ мегардад, торафт кам мешуд. Нируи эҷодкории инсон ба ҳеҷ мерасид, такрори тӯтивор ва тақлид гул мекард.

Имруз тарҷумонҳо ва аксари қаламкашҳо, ҳатто баъзе адибон дар сухан аз русӣ нусха мебардоранд. Принципи тарҷуман аз русӣ ба тоҷикӣ аксаран ин аст: ба ҷои калимаҳои матни русӣ ба азобе ва баъзеҳо хеле ба осонӣ калимаҳои тоҷикӣ ёфта мегузоранд, аммо қолаби сухан ҳамон аст, ки дар матни русӣ буд ва гоҳе андак дигар мешавад. Фақат калимаҳои тоҷикист, вале қолаби сухан, сохти ҷумлаҳо русист. Ин ҳолатро на танҳо дар тарҷумаҳо, балки дар баъзе мантиқҳо, ки ба тоҷикӣ навишта шудаанд, низ мебинем: матни тоҷикӣ ҳам ба қолаби русист. Тафаккур русӣ шудааст. Бо калимаҳои тоҷикӣ, вале ба тарзи русӣ гап мезананд ва қалам меронанд.

Ин дардест, ки аксарияти ихтисосмандони соҳаҳои гуногуни илму техника гирифтори онанд.

Барои ин, ки маънои навиштаи онҳоро фаҳмем, лозим аст, ки илоче карда шакли русии суханро ба ёд орем. Бояд ба хотир орем, ки ин гапро ба русӣ ба чӣ тарз мегӯянд, он гоҳ мефаҳмем, ки он гапи «тоҷикӣ» чӣ маъно доштааст. Лекин агар асли русии сухан ба ёд наояд ё онро надонем, маънои матни тоҷикиро нахоҳем фаҳмид.

Ин ҳаргиз аз забони русӣ ва имконоти бепоёни он баҳра бурдан нест, балки ба асорати он афтодан аст, ғуломи ҳалқабаргӯши он шуда, аз шахсияти худ ба тамои чашм пӯшидан ва маҳрум гардидан аст. Мутеиву тақлид ва бефаъолияти ҳатман аз истиқлоли таъби маҳрум мекунад, ба бешахсияти меорад.

Бегумон, ин ҷо худи забони русӣ гунохе надорад. Гуноҳ ба гардини он низоми иҷтимоиву сиёсӣ, он сиёсати зӯрварист, ки моро ба мутеиву бандагӣ ва якрангиву берангӣ маҷбур мекард. Инчунин гуноҳ аз худи мо гузашт, ки ба ин ҳол тан додем, ба нусхабардории маҳз одат кардем, ба такрори тӯтивор хӯ гирифтём.

Ҳоло лозим аст, ки ҳамин вазъи ғуломи худро фаҳмем. Зарур аст, ки аз асорати забони русӣ ба ҷандалаҳо наҷот ёбем ва ба сари асолати сухани тоҷикӣ расем. Озодиву озодандешӣ шартӣ асосии покизакориву эҷодгарист. Аз ҳар қайду банд халосӣ ёфта, дар майдони забони модарӣ озод ба ҷавлон омадан лозим аст, то ки аз файзу баракати дигар забонҳо эҷодкорона баҳра бардоштан муяссар гардад.

Як вақтҳо ақида доштем, ки то дунёи мавҷударо зеру забар накунем, дунёи нав бунёд нахоҳад шуд ва то давлатмандонро несту нобуд нанмоем, оммаи халқ ба давлат нахоҳад ра-

сид. Баъдтар маълум шуд, ки сахт саҳв карда будаем: дунъён куҳнаро ба хоки сиёҳ яксон карда бошем ҳам, дунъён нав бунъёд нашуд, ҳама давлатмандхоро ба кӯи адам фиристода бошем ҳам, халқ давлат наёфт ва рӯи осудагӣ надид. Дар ҳақиқат, натиҷаи вайронкорӣ ободӣ нахоҳад буд.

Ба чашми нобовариву бадгумонӣ нигаристан ба бисъёре аз андӯхтаҳои маданияти гузашта, дури чустан аз зебову шевоии забони классикони адабиёти форсиву тоҷикӣ, чунин гумони ботил, ки гӯё он зебову шевоиву расой ба оммаи меҳнаткашон бегона аст, мафҳум нахоҳад омад ва зарар хоҳад дошт, дигар гумони ботил, ки гӯё таъби мардуми заҳматкаши бечора фақат ба дуруштиву дағали одат кардааст ва аз забони адабӣ низ ҳаминро мепазирад — ҳамаи ин пиндорҳои бебунъёди мо забонро ба очизиву нотавонӣ овард. Аз инкори андӯхтаҳои гузаштагон, аз хароб кардани он чӣ ба мерос монда буд, баромака наёфтем. Акнун бояд ободкорӣ сар кунем. Шиори ободкории мо бояд ин бошад: «Зебой ҷаҳонро начот хоҳад дод». Ба ҳамон зебову шевоии классикӣ баргаштан лозим аст. Аз он ҳар чӣ бештар баҳра бурдан зарур аст.

Кӯдак аз овони ширхорагӣ бояд шеъри классикӣ шунавад. Дар ҳар хонадон, дар ҳар ясливу боғча бояд ҳар қадами кӯдак бо шеъри классикӣ гузошта шавад. Барномаи гуманитарии доманадоре бояд тамоми таълими миёнаву олиро фаро гирифта, адабиёти классикӣ муҳимтарин ҷузъи онро ташкил намояд. Омӯзиши алифбон арабии тоҷикӣ дар мактаби миёнаву олии ва курсҳои махсус бояд фақат бо «маҳви бесаводӣ» маҳдуд нагардад (чунон набошад, ки солҳои сӣ буд: курсҳои маҳви бесаводӣ дар ҷумҳурияти мо бесаводӣ паҳн карданд, зеро ба ҳар кас, ки навиштани номашро ёд гирифт, гувоҳномаи савод доданд), омӯзиши ҳатти арабӣ дар ҳамаи марҳилаҳо бояд аз омӯзиши хондану фаҳмидани матни классикӣ иборат бошад, ба дарси сухансанҷӣ, пай бурдани нозуқиҳои сухан, дарси маънирасӣ табдил ёбад.

Инсонро аз аввали зиндагиаш пайгирона ба олами сухани олии ва маъноҳои зебо дохил кардан зарур аст, ки сарчашмаи маънавияту маданият, аз ҷумла ҳусни забон он ҷост.

Ҳар лаҳза нигоҳе ба гузашта бояд андохт, вале на барои он ки аз олами имрӯзӣ аз фардои ҷаҳон рӯ гардонем ва чашми умед фақат аз гузашта дошта бошем, балки барои он ки имрӯзу фардоро ба дируз пайвандем, риштаҳои қандаи робитаро боз васл диҳем. Аз он таҷрибаи иҷтимоии ҳуди мо, ки дар шаст-ҳафтод соли охир гирд овардаем, маълум аст, ки қатъи ҳамбастагӣҳо аз дирузу парирӯз барои имрӯзу фардо фақат зарар меорад. Дирузу парирӯз буд, ки имрӯз фаро расид ва фардо хоҳад омад. Вале мо гумон кардем, ки ҳоло ба рӯи саҳифаҳои таърихи гузашта хати бутлон метавон кашид, зеро таърихи ҳақиқӣ акнун сар мешавад ва онро мо оғоз медиҳем. Ҳайҳот, қариб буд, ки таърих ба рӯи ҳуди мо хати бутлон ка-

шад. Барои ин, ки чунин хавфе дигар ба сари мо наояд, зарур аст, ки аз баландии имруз ҳамеша як назар ба гузашта ва як назар ба оянда андозем, то таносуби зарурӣ доимо рӯна шавад.

Бешак мақсади асли оянда аст, зотан ба нияти таъмини оянда ба гузашта рӯй меорем. Яъне чунонки М. Горький исрор дошт: «Мо бояд аз баландии мақсадҳои оянда ба гузаштаву имруз нигаристанро ёд гирем».

Забони мо ҳастии мост. Ҳар чӣ дар ҳастии мо як вақт буд ё имруз ҳаст, ҳар чӣ дар таърихи иҷтимоиву сиёсӣ ва иқтисодӣ, дар маънавияту маданият ва ахлоқу одоб доштаем, дар забон акс ёфтааст, дурусттар ин, ки забони моро ба вучуд овардааст. Сухан оинаи маънавияти инсон аст, ки маънавияти тамоми ҷамъият ва халқро дар худ акс медиҳад. Имруз оинаи маънавияти мо хиранамост. Аз тирагии маънавияти мост, ки оина губор гирифтааст. Пас, тирагии маънавияти худро илоҷ мебояд кард, мардумро ба сӯи ҳаёти маънавий раҳнамун мебояд шуд, барои инкишофи маънавии халқ шароит ҳозир мебояд намуд, ки он оина покнамо бошад.

Оре, вақти он аст, ки мувофиқи расму одати бостонӣ аз пирон мадад ҷуем, арвоҳи пирони хирад, пирони таърихро ба мададгорӣ хонем. Лозим аст, ки аз сарчашмаи даҳои пирони сухани оли — Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва Низомӣ, Саъдӣ, Ҳофиз ва Ҷалолиддини Румӣ, Ҷомӣ, Бедил, Аҳмади Дониш ва Айнӣ, аз чашмаи хушкношудани асарҳои монанди «Самаки айёр», «Чор дарвеш» ва «Ҳазору як шаб» ҳамеша сероб бошем. Ягона илоҷи мо аз худ қардани офаридаҳои чандин аср аст. Омӯхтани забони халқ бояд ба пояи устувори асарҳои классики такъя кунад. Чунонки Садриддин Айнӣ дар демократӣ қардани забони адабӣ пеш аз ҳама миёни дастовардҳои олиҷаноби устодони гузашта ва забони зиндаи халқӣ ҳамҷӯриву созворие ҷуст, мо ҳам бояд дирӯзу имрӯзро ба ҳам пайвандем, то ки роҳи сӯи фардоро дуруст биёбем.

Ин гап чунин маънӣ дорад, ки бояд дар сари анъанаҳои оламшумули марказҳои маданияти қадимии худ, ба гирди анъанасҳое, ки аз санчиши асрҳо гузашта, аз ҳар озмуне таҷриба ва дорой афзудаанд, ҷамъ оем, муттаҳид шавем, аз як гиребон сар бароварда, ба ҷаҳд амал кунем, он анъанасҳоро эҷодкорона давом диҳем.

Аз айбҷӯӣ, аз масҳара доштани сухани якдигар ва лаҳҷаи якдигар, аз ин, ки ба якдигар ба чашми шубҳаву бадғумонӣ менигарем, барака нахоҳем ёфт. Барака он гоҳ хоҳем ёфт, ки аз гуфтору рафтори якдигар чизи мусбате ҷуему ёбем, аз он ибрат гирем, онро якҷоя қорбасти орем, ба манфиати умум ба қор барем.

Ҳеҷ мумкин нест, ки ҳар кас ягон хислати мусбат надошта бошад. Ҳар лаҳҷаву шева, забони ҳар ноҳияву вилоят низ ҷу-

нин аст. Ҳар гоҳ ки бо чунин ақидае ба гуфтори намояндагони дигар ноҳияхову вилоятҳо диққат мекунем, аз он ҳатман чизҳои ачиби даркорӣ меёбем.

Авалло ҳамин хислатҳои мусбатро бояд дидан омузем, бояд дида тавонем ва як ҷо гирд оварда, як омили зӯрманд бисозем ва дар роҳи тараққии умумии миллат ба кор андозем.

Холо вақте расидааст, ки ҳатман бояд аз роҳи худшиносии коми дил чуем. Бояд худро бишносем, атрофиёни худ, халқу кишвар ва дирузу имрузи онро ба хубӣ бидонем. Фақат аз доништакорӣ чизе умед метавон кард.

1991

УСТОД АЙНӢ ВА ЗАБОНИ ХАЛҚ

Чунон ки маълум аст, дар нимаи дуввуми асри XIX барои демократӣ кунондани забони адабии тоҷик муборизаи домандоре сар шуд. Устод Айнӣ таъкид намудааст, ки сарвару илҳомбахши ин мубориза Аҳмади Дониш буд. Он тадқиқоти илмӣ, ки дар давоми чанд соли охир анҷом ёфт (пеш аз ҳама, тадқиқоти бисёр муфассали ходими хизматнишондодан илм, аъзо-корреспонденти АФ РСС Тоҷикистон марҳум Н. Маъсумӣ), дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX асосан бо қадом роҳҳо ҷараён ёфтани ин процесси таърихро ба таври умумӣ ва аз баъзе ҷиҳатҳо бо ҷузъиёташ муайян кард. Ин тадқиқот ханӯз давом дорад.

Демократӣ шудани забони адаби дар нимаи дуввуми асри XIX ва ибтидои асри XX асосан бо ду роҳ давом кардааст: яке содда кардани забони адабӣ ва дигаре аз ҳисоби забони зиндаи гуфтугӯ афзудани сарвату имкониятҳои он. Дар процесси демократӣ шудани забон имконияти бепоёни забони адабии даврҳои гузашта ҳамаҷониба истифода шуда, дар айнӣ замон ин забони адабии даврҳои гузашта аз баъзе унсурҳои кӯҳнаи архаистӣ, аз шаклу воситаҳои, ки ба инкишофи ҳозираи забони умумихалқӣ мувофиқ намеоянд, тоза гардид ва намуни нави имрузӣ гирифт. Аз ҷониби дигар, ба ганҷинаи забони адабии чандин аср ганҷинаи забони зиндаи гуфтугӯи ҳозира зам шуд, бисёр шаклу воситаҳо, калимаю ибора ва маҷозҳои, ки дар забони мардуми оддӣ тоҷик мавҷуд ва ханӯз ба забони адабӣ надаромада буданд, бо ҷараёни пурзӯре ба забони адабиёти бадеӣ ва матбуот дохил гардиданд ва забони адабиро ба асоси умумихалқии он боз ҳам наздиктар оварданд, қувваю тавоноӣ ва имкониятҳои онро яке бар чанд афзуданд.

Ҷ. Забони адабии гузашта, ки бо номи забони фарси дар Шарқу Ғарб шӯҳрат дошт, басо иқтидорманд буд. Ин забон аз айёми Рудақӣ ва Ибни Сино, яъне аз қарни X то айёми мо дар муддати ҳазор сол тақрибан ёфта, захираҳои беандоза гирд овардааст. Чунин асарҳои бузурги бадеӣ ва илмӣ дар ин за-

бон ба вучуд омадаанд, ки дар инкишофи маданияи башариат мақоми босазо доранд. Устодони бузурги забони форсӣ — Рӯдакӣ, Ибни Сино, Фирдавсиву Низомӣ, Саъдиву Ҳофиз, Ҷалолӣдини Рӯмӣ, Насириддини Тӯсӣ ва Ҷомӣ, Сайидо, Аҳмади Дониш ва дигарон суханро ончунон қудрат бахшидаанд, ки барои ифодаи ҳар фикру ҳисси оӣ, нозук ва мураккаб қобил буд. Устодони сухан, бузургони илму адаб барои сайқал додани забон ва афзудани тавоноии он на фақат аз даҳои халқ, аз чашмаҳои софу беғубори зиндагии мардуми оддӣ, балки аз дастовардҳои маданияи халқҳои ҳамсоя, хусусан аз иқтидори забони араби баҳра бардоштаанд.

Дар таърихи забони адабӣ, хусусан форсии тоҷикӣ, яъне форсии Хуросону Мовароуннаҳр ҳамеша содданависӣ аз равиҳои пурзӯре буд. Такаллуфписандиро на танҳо ба Рӯдакӣ, Ибни Сино, Фирдавсӣ ё Носири Хисрав нисбат додан мумкин нест, балки бисёр нависандагони дигар ҳам, аз қабилӣ Ҷалолӣдини Рӯмӣ, Убайди Зоконӣ ва Ҷомӣ, инчунин Хилолӣ, Мушфиқӣ ва Сайидо—ҳама содданависиро равия карда буданд. Ҳангоме ки адабиётшиносони мо солҳои охир адабиёти қарни XVIII ва нимаи аввали қарни XIX-ро тадқиқ карданд, маълум шуд, ки дар ин давра ҳам содданависӣ тарафдорони бисёре доштааст.

Дар ин маврид он чиро, ки насри омиёна ё насри ривоятӣ меномам, низ фаромӯш кардан лозим нест. Як қисми насри омиёнаро «китобҳои халқӣ» ташкил мекунанд, ки забони онҳо боз соддатар аст. Дар асарҳои сершумори насри омиёна иқтидору тавоноӣ, сайқалдидагӣ ва равонии забони адаби бо соддагӣ табиияти гуфтугӯи муқаррарӣ як шудааст. Ин асарҳо як шоҳаи муҳими забони адаби буда, пайванди ногусастани онро бо забони халқ устувор медоштанд ва дар процесси демократӣ шудани забони адабӣ чи дар оғози садаи XX ва чи дар замони советӣ роли калон бозиданд.

Аз ин рӯ, ба фақри мо, ҳақ ба ҷониби Шарофиддин Рӯстамов аст, ки гуфтааст: «Кӯшиши соддабаёнӣ ва майли оммафаҳмии забони адабӣ дар ягон давраи инкишофи адабиёти классикӣ қомилан аз байн нарафтааст, балки ба тарзҳои гуногун давом кардааст»¹.

Он муборизаи доманадоре, ки Аҳмади Дониш ва тарафдорони ӯ дар охири садаи XIX дар роҳи демократӣ кардани забони адабӣ оғоз намуданд, ба ҳамин қараёнӣ чандинасраи содданависӣ такя мекард ва бештар ба муқобили пайравони ношудӣ Бедил ва иншонависони замон равона шуда буд. Ин муборизон умуман ба муқобили забони адабии мавҷуда набаромаданд, балки бо яке аз қараёнҳои инкишофи он, бо муғлақбаёнӣ ва тақлидкорӣ мубориза сар карданд. Мақсади онҳо ин буд, ки забони адабӣ мувофиқи талаботи замон, мувофиқи

¹ Ш. Рӯстамов. Забон ва замон. Душанбе, Ирфон, 1981, сах. 45.

эстетикаи реализми демократӣ ва маорифпарварӣ ба асли халқии худ бештар наздик шавад, аз чашмасорони забони халқ бештар шодоб гардад. Устод Айни дар «Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам» демократӣ шудани забонро «ҳаракати майлон ба забони омма — ба забони соддаи ҳамафаҳм» номидааст.

Дар ибтидои асри XX ин процесс боз бештар қувват гирифт. Дар ин давра нависандагони тоҷик дар ин роҳ боз чанд қадами дигар гузоштанд.

Яке аз нависандагоне, ки дар ибтидои асри XX дар пеш бурдани ин процесси муҳими таърихӣ ғаълона иштирок кардаанд, устод Айни буд. Айни бо он асарҳои назмию насрии давраи аввали эҷодиёташ, ки як қисмашонро дар охири асри XIX ва аксарашонро дар ибтидои асри XX таълиф кардааст, аз шоҳроҳи ҳамин процесси таърихӣ қадам задааст.

Дар ин асарҳои ӯ, аз як тараф, кӯшиши то ҳади имкон содда кардани забону услуб дида шавад, аз тарафи дигар, истифодаи бисёр калимаю ибораҳои оддӣ гуфтугӯӣ, таркибҳои забони зинда, таъбиру маҷозҳои халқӣ мушоҳида мегардад. Дар байни он шеърҳои Айни ягон шеъре, ки услубан мураккаб ё тумтарок бошад, нест. Ҳамаи шеърҳои ӯ хеле соддаву табиӣ ва самимӣ буда, аз баъзеи онҳо ҳатто оҳанги гуфтугӯӣ муқаррарӣ ба гӯш мерасад.

Барои нишон додани ин хусусияти муҳими услуби асарҳои манзуми Айни, ки пеш аз революция навиштааст, мисоли бисёре овардан мумкин буд, вале мо ҳоло мехоҳем, ки фақат ду-се мисол зикр намоем.

Чунончи, қасидаи зерини Айниро, ки дар соли 1901 навиштааст, аз назар гузаронем:

Шаби душина, ки дар гушаи сахнам чо буд,
Сар пур аз гулгулаву сина пур аз ғаъго буд.
Дар бари ман бинишаст омада Махдуми Сироҷ,
Он, ки дар ҳар бадию некин ман ҳамро буд.
Гуфт: Бархез, агар толиби базми, биравем
Ба маконе, ки ҳама ахли тараб он чо буд...
Алғараз, ҳардуямон хеста чо рафтем,
Ки ҳама хона мусаффо, ҳама чо зебо буд...
Сад-дусад устулу кат буд мураттаб он чо,
Ғайри асбоби тараб, ҳар чӣ бувад, пайдо буд.
Гулаке чанд нишаста ҳама бар устулко,
«Ин чигу бази наку» гуфта дахоншон во буд,
Хуб чо буд, валекин зи тараб холӣ буд,
Базмаке буд хунук ё кӯран сармо буд.
Баъди як чойник аз чой ба Махдум гуфтам:
Хуҷраи танги ту сад бор аз ин авло буд¹.

Ин қасида ба тариқи ҳазлу мутоиба гуфта шудааст. Дар ҳазлу мутоиба ва ҳаҷвиёт бештар истифода шудани унсурҳои забони гуфтугӯ дар адабиёти мо ҳодисаи муқаррарист, ки дар асрҳои пеш ҳам дида мешуд. Ин ҳодиса хусусан аз нимаи дув-

¹ Ин чо ва дар порчаҳои поён таъкиди калимаю ибора ва чумлаҳо аз мост.

вуми асри XIX бештар вусъят пайдо кард. Аз ин ҷиҳат мумкин аст, ки дар порчаи боло истифодаи унсурҳои забони халқ, ки мо ҳамаи онҳоро бо курсив таъкид кардем, чандоне хусусияти эҷодиёти Айнӣ ба шумор наояд. Дар он сурат ҳам соддагӣю равоние, ки ин шеър дорад, хоси услуби Айнӣ ва ин услубро аз услуби дигар шоирони содданависи ин давр тафовут додан мумкин аст.

Яке аз шеърҳои Айнӣ, ки унсурҳои халқӣ бисёр доранд, шеъри зерин аст, ки дар байни солҳои 1902 — 1910 навишта шудааст:

Хезед, рафиқон, май гулранг биёред,
Танбуру наю доираву чанг биёред..
Бисёр ба олам пай номус нагардед,
Он ғорати ному шарафу нанг биёред,
Яъне бутӣ харҷони бозории моро
Якранг тақал карда ба найранг биёред.
Гар ёр ба мо майл надорад ба дурусти,
Аз роҳи дурустӣ шуда қашшанг биёред.
Аз аҳли тараб кас нагузореда ба ҳар ҳол,
Ҳар кас, ки биёбед, ба ҳар ранг биёред.
Бо зорию зар кист, ки дар базм наояд?
Зинҳор, ки беманшаву бечанг биёред.
Дар мадраса гар май натавон хурд зи номус,
Бе кайф гапе нест, ҳабу банг биёред.
Имруз димоғи гули шаббӯй надорам,
Шаббӯй аз он турраи шабранг биёред.
Бас кофия танг аст ба Айнӣ, хабари Дуст
Аз лутф дар ин кофия танг биёред.

Ин шеър ҳам монанди порчаи яқум аз он шеърҳои Айнӣ, ки дар мавзӯи базм ва базмгардии муллобачагону пешаварони Бухоро гуфта шудааст. Дар айнӣ замон ин шеър таърихе дорад, ки Айнӣ онро дар «Еддоштҳо», («Куллиёт», ҷ. VII, сах. 570 — 586) ҳикоя кардааст ва фаҳмидани мазмуни шеър мавқуф ба донишмандони он воқиа мебошад. Вале нақли он воқиа ҳоло ба мо лозим нест. Барои мо ҳоло таъкиди ҳамин ҷиз зарур аст, ки дар шеърҳои мавзӯи базм таъсири забони базмгардҳо ва «дойрахабарҳо», ки мардуми оддии шаҳр буданд, мушоҳида мешавад. Азбаски базму базмгардӣ барин ҳодисаи конкретӣ онвақта боиси навишта шудани он шеърҳо гардидааст, ҳуди ҳамин воқиаи конкретӣ ҳаёт дар забону услуби шоир ҳам нақше гузоштааст. Ин аст, ки ба шеърҳои Айнӣ дохил шудани унсурҳои забони халқ вобаста ба роҳ ёфтани мавзӯҳои конкретӣ ҳаёт ба эҷодиёти ӯ буд.

Унсурҳои забони халқ на танҳо дар он шеърҳои Айнӣ, ки дар мавзӯи базму базмгардӣ гуфта шуда, аксаран мутоибаомезанд, бисёр аст, балки дар лирикаи ишқӣ ӯ низ дида мешавад. Чунончи дар ин ғазал:

Қадам гул, ки ба хубӣ зи боғ раста барояд,
Миён ба хизмати ту бандавор баста барояд.
Дам аз карашма занад бо вучуди чашми ту нарғис,
Аз ин мучодила анҷоми кор хаста барояд.

Ба боғ ой, ки дар пешвози рӯи нақӯят
Шақоиқу суману лола даста-деста барояд.
Ту гар ба ин қади барҷаста сӯи раста барояд,
Дили ҳама ба тамошо зи сина часта барояд.
Чӣ некбахту чӣ бедортолеъ аст касе, к-ӯ
Шаби дароз ба паҳлуи ту нишаста барояд.
Шаби ғироқи ту Айнӣ ҳалок мешавад, охир,
Зи об куза на ҳар бор ношикаста барояд.

Ин ғазал, ки низ ниҳоят соддаву раван аст, оҳанги ҳазлу мутоиба надорад, балки як шеъри ошиқонаи пурэхсосест, ки ҳиссиёту ҳаяҷони қаҳрамони лирикии он хеле барҷаставу самимӣ ва ба забони обдору образноки халқӣ ифода шудааст. Вале агар дар ду порчаи аввал суҳанҳои халқӣ гуфтугӯӣ аз матн ҷудо шуда, махсусан таъкид ёфта, ҳар кадоме алоҳида-алоҳида ба назар намоем мешуда бошад (ки ба ин восита шоир оҳанги ҳазлу мутоибаро барҷастатар ифода менамояд), дар ғазали ишқӣ ин ҳолат дида намешавад. Дар ғазали ишқӣ он суҳанҳои халқӣ чандон намудор набуда, махсусан таъкид нашудаанд ва асосан дар кофияю радиф (раста барояд, баста барояд, часта барояд ва ғайра) зуд ба назар мерасанд, зеро кофияю радиф дар ифодаи фикру эҳсосот роли бештар дорад.

Дар лирикаи ишқӣ фаровон ва ба ин тариқ табию бамавқеъ истифода гардидани унсурҳои гуфтугӯ, асосан, хусусияти эҷодиёти Хайрат ва Айнӣ буда, дар шеъри дигарҳо дар он давра ба ин дараҷа нарасида буд. Р. Ҳодизода дар бораи ин хусусияти лирикаи Хайрат суҳан ронда гуфтааст: «Дар он замон шоирони дигар низ аз забони гуфтугӯи халқ истифода менамуданд. Аммо мақсади онҳо бештар ба завқи дурушти табақаи ашроф мувофиқ кунонидани шеър, барои ҳанда ва димоғқушӣ дағал сохтани забони назм буд. Хайрат аз забони халқ барои зебони шеър, афзудани таъсири бадеии он, амиқ ва пурратар ифода намудани эҳсосоти лириқӣ истифода мебарад»¹.

Мақсади асосӣ аз истифодаи фаровони унсурҳои гуфтугӯи забон — таъбирҳои урфият, маҷозҳои халқӣ, оҳанги одии муқаррарӣ ва ғайра ҳамоно афзудани табиияти ҳаётии шеър буд. Ин кушиш халқияти адабиётро амиқ мебард, балки нав мекард.

Ин ҳулосаро то андозае ба лирикаи Айнӣ ҳам нисбат додан мумкин аст. Айнӣ, ки дар назм шогирди Хайрат буд, баъзе ҷустуҷӯҳои эҷодии устодашро давом додааст.

Истифодаи фаровони имкониятҳои забони халқ дар офаридани образ на танҳо дар назми Айнӣ, балки, чунон ки Н. Маъсумӣ нишон додааст², дар насри ӯ низ дида мешавад ва

¹ Р. Ҳодизода. Гуфтор дар бораи Хайрат, сарсухани маҷмуаи Хайрат «Ашъори мунтахаб», Душ., 1964, сах. 33.

² Н. Маъсумӣ. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX, дар китоби ӯ «Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат». Ирфон, 1966, с. 205 — 229.

умуман яке аз хосиятҳои муҳимми услуби вай дар давраи аввали эҷодиёташ (то Революцияи Октябр) мебошад. Ин хусусияти муҳимми услуби бадеии Айниро мазмуни эҷодиёти ӯ, ки рӯз то рӯз бештар ба ҳаёт, ба халқи оддӣ наздик мегардид, муайян кардааст.

Нас аз Инқилоби Октябр ин тамоюл дар забон ва услуби Айни боз бештар инкишоф ёфт.

Таърих ба зиммаи Айни вазифаи бузурге гузошт, ки иборат аз офаридани насри нави реалистии тоҷик буд ва устод ин вазифаи таърихро бо сарбаландии тамои иҷро намуд, ба рои бинои муҳташами насри реалистонаи тоҷик таҳкурсии мустаҳкаме сохт. Дар ин байн устод Айни дигар вазифаи таърихро низ иҷро кард: он байрақи демократӣ кунонидани забони адабиро, ки Аҳмади Дониш баланд карда буд, ба марраи ғолибият расонд. Он муборизае, ки дар роҳи демократӣ кунонидани забони адаби дар замони Аҳмади Дониш сар шуда, дар ибтидои асри ХХ хеле вусъат пайдо карда буд, дар «Одина»-ву «Дохунда», «Ғуломон»-у «Марги судхӯр» ва дигар асарҳои Айни бо ғалабаи тамои анҷом ёфт.

Ҳангоме ки дар эҷодиёти Айни ба ҷӣ тарз сурат гирифтани он процеесси таърихӣ — демократӣ шудани забони адаби ва бадеиро муонна менамоем, чунин ба назар мерасад, ки ин кор дар натиҷаи бо камолӣ дақиқсанҷӣ истифода шудани комёбию имкониятҳои бепоёни забони классикӣ ва забони халқӣ, дар натиҷаи ба ҳам созиш додан ва мувофиқ намудани ин ҳар ду муяссар гардидааст.

Ҳодисаи тасодуфӣ нест, ки дар солҳои бист, дар вақтҳои, ки Айни «Одина» ва «Дохунда»-ро менавишт, забони халқ, забони зиндаи гуфтугӯ ва муҳимтарин хусусиятҳои он диққати уро ба таври ҷиддӣ ба сӯи худ кашида буд. Ин ҳолат аз бисёр мақолаҳои ӯ, ки дар нимаи дуввуми солҳои бист навиштааст, тамои маълум мешавад.

Баъд аз шикасти пантуркистҳо, таъсиси республикаи автономии Тоҷикистон ва ташкили матбуоти нашриёти тоҷик бо вучуди бисёр мушкилиҳои иқтисодию хоҷагӣ дар байни халқи тоҷик дигаргуниҳои ҷидди маданӣ вусъат ёфт, ки ба он Партияи Коммунистӣ роҳбарӣ мекард. Азбаски, ба қавлӣ М. Горький, забон «силоҳи тавонои маданияти социалистӣ», ба муносибати ин, ки дар мактабҳо таълими забони тоҷикӣ сар шуд ва ба забони тоҷикӣ китоб, газетаву журналҳои оммавӣ чоп шудан гирифт, дар байни зиёиёни тоҷик баҳсе дар масъалаи забони адаби оғоз ёфт. Ин мувоҳиса дар давраи тартиб ёфтани алифбои лотинии тоҷикӣ дар солҳои 1927 — 1929 давом кард. Яке аз иштироккунандагони фаъоли он устод Айни буд ва дар ин муддат 5 мақола навишт, ки дар рӯзномаи «Овози тоҷик» ва маҷаллаи «Раҳбари дониш» чоп шудааст.

Аҳли тадқиқот аҳамияти ин мақолаҳои Айниро аз ҳар ҷиҳат муайян кардаанд. Мо ҳоло мехоҳем танҳо ба як ҷиҳати

назариёти Айнӣ, ки дар ин мақолаҳо баён шудааст, диққат ҷалб намоем.

Дар он мувоҳиса масъалаҳои гуногуне бардошта шуд, вале масъалаи асосӣ ин буд, ки забони адабии тоҷикӣ бояд чӣ гуна бошад. Як гурӯҳ таклиф мекарданд, ки ба сифати забони адабии тоҷикӣ забони адабии имрӯзаи форсиро қабул кардан лозим аст, зеро «адабиёт ва матбуоти тоҷикӣ қорандаи тухми инқилоб дар Шарқи форс аст» ва аз забони форсӣ ҳамаи форсизабонони ҷаҳон фоида бурда метавонанд. Як гурӯҳи дигар тарафдори ин буданд, ки забони умумихалқии тоҷикӣ бояд асоси забони адабии имрӯза қарор гирад. Устод Айнӣ яке аз фаъолтарин тарафдорони гурӯҳи дуввум буд. Вай дар мақолаи «Забони тоҷикӣ» (1928) гуфта буд: «Вазифаи аввалини мо равшан кардани фикри авоми тоҷик, паҳн кардани илм ва дониши шӯроӣ дар байни оммаи тоҷик ва оммагӣ кардани инқилоби маданӣ дар байни тоҷикон аст. Агар мо байналмилалӣ мекунем гуфта, забони адабиёти тоҷикро аз доираи тоҷикон берун барорем, қисми авоми тоҷик аз ғизои дониш маҳрум мемонад».

Айнӣ бо қатъияти тамом ба ҳимояи «забони соддаи авоми тоҷик» бархост. Дар ҳамон мақолаи ӯ чунин эзоҳи истилоҳи «забони соддаи авоми тоҷик»-ро меҳонем: «Забони авоми тоҷик забонест, ки вайро оммаи тоҷик фаҳмад, дар ҷумлабандӣ, дар ташбеҳҳо, дар киноя ва истиораҳо, дар зарбулмасалҳо ва дар дигар бобатҳо хусусият ва рӯҳи забони тоҷик риоя карда шуда бошад».

Дар ин ҷумла назариёти Айнӣ дар масъалаи ин, ки забони адабии тоҷикӣ бояд чӣ гуна бошад, ҷамъбаст шудааст. Аҳамияти бисёр калони сухани ӯ дар ин аст, ки на танҳо дар муайян кардани хусусиятҳои забони адабӣ ақидаи дуруст доштани ӯро нишон медиҳад, балки дигар адибон, хусусан ҷавононро дар эҷодиёти адабӣ ба роҳи дурусте мебурд.

Албатта, он таҷрибае, ки Айнӣ дар соҳаи истифодаи забони халқ пеш аз революция ҷамъ карда буд, дар давраи нави тараққиёти маданияту адабиёти тоҷикӣ камӣ мекард. Акнун боз роҳҳои дигари содда ва халқӣ кардани забонро ҷустан лозим буд. Ҷинқишофи забону услуби Айнӣ аз «Одина» то «Доҳунда» ва аз «Доҳунда» то «Ғулмон» нишон медиҳад, ки нависанда дар он солҳо ин роҳҳои навро собитқадамона ҷуста, дар ин ҷустуҷӯ ба комёбиҳои муҳимме ноил гардидааст. Сабаби асосии ба комёбӣ ноил омадани ӯ ҳамин буд, ки аз аввал роҳи ҷустуҷӯро дуруст муайян карда тавонист, хишти аввалро дуруст ниҳод ва бино бар ин девори бинои ӯ то ба охир рост рафт.

Инак, ӯ меҳост, ки ҷавонон ҳам ба роҳи ҷустуҷӯи эҷодӣ, ба роҳи омӯхтани забони халқ дароянд. Вай таъкид менамуд, ки бояд «мо роҳи кор фармудани забони авоми тоҷикро ёбем». Аз мақолаҳои онвақтаи Айнӣ маълум мешавад, ки ӯ ҳалли

Савони
Савони
Савони

ягон масъалаи забони адабии тоҷикиро бе омӯхтани хусусиятҳои забони меҳнаткашони оддӣ тасаввур карда наметавонистааст. Вай ба онҳое, ки ба ҳалли муҳимтарин масъалаҳои илмӣ — масъалаҳои забони адабӣ, масъалаҳои алифбо ва имло миён баста буданд, таклиф менамуд, ки дар ин кор на танҳо забони китоб ва адабиёти навишта, балки забони бесаводтарин намоёндогони халқро низ ба назар гиранд. Вай бо исрор таъкид мекард: «Барои таъин кардани ин, ки забони зиндаи тоҷик чӣ гуна аст ва чист, намоёндогони тоҷик даркоранд. Инҳо бесавод ва беилми сирф бошанд, боз беҳтар аст. Зеро ғайр, аз он, ки чизҳои аз модар шунидаро ба тарзи шундааш гуяд, ба ҳеч тарафи дигар намелағжад, чунки барои лағжидан роҳи дигареро намедонад».

Ин гуфтаҳои Айнӣ аз он ҷиҳат ҳам аҳамияти калон доранд, ки бо кадом роҳҳо забон омӯхтани худи ӯро нишон медиҳанд, ба забони халқ, ба суҳанҳои бесаводтарин одамон бо диққати тамои гуш андохта, бо камоли эҳтиром назар кардани вайро маълум менамоянд.

Айнӣ ба чунин масъалаи муҳимме ҳам диққати аҳли адабро ҷалб карда буд, ки ҳарчанд лаҳҷаи водиҳо (масалан, Бухорову Самарқанд) асрҳо боз ба забони адабӣ ғизо дода омадааст, акнун танҳо бо ин лаҳҷаҳо маҳдуд шудан мумкин нест. Айнӣ даъват мекард, ки аҳли адаб ба сӯи лаҳҷаҳои кӯхистони тоҷик низ назари таҳқиқ қушоянд: «Барои оммафаҳм кардани забони адабиёти тоҷик тафтиш кардан ва донишмандони лаҳҷаҳои кӯхистон низ зарур аст», — гуфта буд у ва бо таассуф қайд карда буд, ки «нависандагони мо дар деҳаҳо ва кӯҳсорҳо кам гаштаанд».

Айнӣ шароити онвақтаро ба назар гирифта, таклиф карда буд, ки лаҳҷаи Миёнкалот (Бухорову Самарқанд) ба сифати асоси забони адабии тоҷикӣ қабул шавад. Вале Айнӣ аз аввал гаштаву баргашта хотиррасон менамуд, ки «барои ба кор андохтани забони авоҷфаҳми тоҷик лаҳҷаи ҷоеро асос карда гирифтани лозим аст, лекин ба шартӣ пурра дардан ва дуруст кардани он бо лаҳҷаҳои ҷойҳои дигар». Бо ин мақсад ӯ тафтиш кардани ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикон, хусусан лаҳҷаҳои кӯхистонро зарур медонист. Бисёр ҷолиби диққат аст, ки Айнӣ омӯхтани фолклорро яке аз роҳҳои асосии омӯхтани забони халқ ва лаҳҷаҳои гуногуни он ҳисоб кардааст. Вай аз ҳамон вақтҳо ҷамъовари ва нашри асарҳои фолклорро вазифаи муҳимме шуморида, гуфта буд: «Ба воситаи ҷамъ ва нашр кардани адабиёти халқ он чизҳоеро, ки хусусияти маҳалли доранд, оммагӣ кардан даркор аст».

Оре, на танҳо аз асарҳои бадеии Айнӣ, балки аз ин мақолаҳои ӯ ҳам дида мешавад, ки ин устоди бузурги суҳан муҳлисони забони халқ буд, ба он бо эҳтироми тамои назар мекард, онро мушкилқушои нависанда медонист ва ақида дошт, ки ҳар нависанда барои бартараф кардани ҳар мушкиле, ки аз пе-

шаш мебарояд, бояд ба халқ ва забони ӯ мурочиат намояд. Бай душворихоеро, ки дар назди адабиёту мағбуоти тоҷик меистод, зикр намуда, бо катъияти тамои гуфта буд, ки «ин душворихо, ба андозас, ки нависандагони мо ба авом наздик мешаванд ва авомро мешиносанд, кам ва баргараф хоҳад шуд». Шубҳае нест, ки ин гуфтаи Айнӣ ҳам хулосаи таҷрибаи эҷодии худӣ уст. Худӣ ӯ дар наздик шудан ба халқ, шинохтани халқ ва забони вай намунаи камназире барои нависандагони тоҷик буд ва хоҳад буд. Тамоми мероси адабии Айнӣ дурусти ва ҳаққонияти суханҳои мазкури уро тасдиқ менамояд.

Мо ин ҷо он ақидахоеро, ки Айнӣ дар охири солҳои бист дар бораи ҷиғунагии хусусиятҳои асосии забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ дошт зикр кардем. Аз ин гуфтаҳои ӯ чунин гумон кардан лозим нест, ки дар он солҳо назариёти вай дар ин масъала комилан ташаккул ёфта буд ва ӯ роҳи ҳалли амалии масъаларо барои худ низ тамоми муайян карда буд. Оре, на танҳо аз он мақолаҳо, балки аз «Одина» ҳам ба қуллӣ равшан аст, ки назариёти Айнӣ дар хусуси забони адабии дуруст ташаккул меёфт ва ӯ роҳҳои ҳалли амалии масъаларо низ дуруст муайян мекард. Вале дар он солҳо ин процесс — процесси ҷустуҷӯи асосҳои назарӣ ва роҳҳои амалии демократи шудани ҳақиқии забони адабии барои Айнӣ ҳанӯз ба охир нарасида буд, ҳанӯз давом дошт. Барои фаҳмидани ин ки он ҷустуҷӯҳои Айнӣ ба қадом тариқ давом кардааст ва ҷи гуна марҳалаҳо доштааст, тарҷумани романи Ф. Душен «Қамар» аҳамияти қалон дорад.

Ҷарҷанд тарҷумани «Қамар», ки устод Айнӣ дар соли 1928 анҷом дода буд, дар ҳалли бисёр масъалаҳо, аз ҷумла, барои омӯхтани таърихи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аҳамияти қалонро молиқ аст, мутаассифона, то солҳои охир аз доираи назари аҳли тадқиқот тамоми берун монда буд. Танҳо дар соли 1963 тадқиқоти муфассали С. Табаров ҷоп шуда¹, мавқеи онро дар эҷодиёти Айнӣ аз бисёр ҷиҳатҳо муайян кард. С. Табаров дастурҳои тарҷумонии Айнӣро дар тарҷумани «Қамар» як-як аз назар гузаронида, ҷуддият ва мукаммалии он дастурҳоро таъкид карда, ба чунин хулоса омадааст, ки аз ин ҷиҳат Айнӣро «яке аз саромадони мактаби тарҷумонии адабиёти советии тоҷик номем, хато нахоҳем кард».

Тарҷумани «Қамар» дар айни авҷи мувоҳисаи забон, дар охири солҳои бист анҷом пазируфт. Дар забону услуби он ҳам таъсири ин мувоҳиса ва ҷустуҷӯҳои эҷодии Айнӣ ҳис мешавад. Ин тарҷума гувоҳи медиҳад, ки нависанда тарзҳои гуногуни демократи кардани забони адабиёти меозмуд. Равияе, ки ӯ дар забону услуби ин тарҷума пеш гирифт, як таҷриба буд. Ба си-

¹ С. Табаров С. Айнӣ ва тарҷумани «Қамар»-и Фердинанд Душен, «Ҷашнномаи Айнӣ», ҷузъи Ш. нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, Душ. 1963, сах. 46—116.

фати як таҷриба пешкаш шудани ин тарҷумаро худи Айни дар сарсухан таъкид кардааст:

«Ба хоҳиши баъзе коркунони нашриёти тоҷикӣ дар забони ин ҳикоя як қадар таъбирҳои кучагӣ дароварда шуд, ки ин як таҷриба аст; агар оммаи хонандагон ин корро хуш қабул кунанд, баъд аз ин дар баъзе ҳикояҳо ин равиш риоя карда хоҳад шуд, вагарна ин ҳикоя дар ин боб аввалин ва охири шуда хоҳад монд. Ба ҳар ҳол дар ин бора диққат карда, изҳори фикр намудани хонандагон матлуб аст».

Чунон ки мебинем, аввалан, Айни дар ин тарҷума бевосита ба «таъбирҳои кучагӣ», ба забони зандаи халқ рӯ овардааст, сониян, ин корро бо маслиҳати «баъзе коркунони нашриёти тоҷикӣ» кардааст, ки онҳо ҳам, бешубҳа, дар масъалаи забони адабӣ ба ҷустуҷӯ даромада буданд ва, ниҳоят, «ин як таҷриба»-и худро ба муҳокимаи «оммаи хонандагон» гузошта, ҳукми охиirro аз онҳо ҷашмдор будааст. Дар ин ҷо ба масъала то ҷӣ андоза эҳтиёткорона наздик шудани ӯ, ба маслиҳати ҳамкорон ва афкори омма аҳамияти калон додани ӯ намоён мешавад, боз як бори дигар маълум мегардад, ки вай масъалаи забонро дар хонаи дарбаста ҳал кардан намехост, фикри омма, раёю хоҳиш ва завқи халқ дар назари ӯ аҳамияти асосӣ дошт.

Пас, он «таъбирҳои кучагӣ», ки Айни дар забони ин тарҷума дохил кардааст, ҷӣ гунаанд? С. Табаров қайд намудааст, ки онҳо аз ҷумла аз ин қабил таъбирҳои хоси гуфтугӯ ва лаҳҷа иборатанд: «ҳамту-мӣ», «инту», «ин ҷӣ кори кардагет», «қадру қимати доштагиҳоятонро» ва ғайра. Таъбирҳои зерин ҳам аз гуфтугӯ ва лаҳҷа гирифта шудаанд: «холо ҳамту-мӣ», «мувофиқи донистагии ҳудам», «ҷудо хурсанд буд», «як духтар зоида дода буд», «ба рӯяш будагӣ рангҳо», «сарнавишт ҷӣ, ки бошад, ҳамон мешавад», «ҳай-ҳай, ҷиту нағз», «хуб офият-мӣ» ва ҳоказо. Таъсири гуфтугӯ аз сохти баъзе ҷумлаҳо низ намудор аст: «Ин як кори табиӣ. Ҳамту бошад ҳам, Қамар онро ҷашм намедошт», «хабаре, ки дар рӯзнома навиштагӣ буд» ва дигарҳо.

Ин гуна таъбирҳо асосан дар муқолимаи персонажҳо кор фармуда шудаанд ва мақсади нависанда ин аст, ки сухани персонаж ба ҳолати табиӣ, ба гуфтугӯи муқаррарӣ наздик бошад. Лекин аксари мисолҳои, ки дар боло овардем, шакли вайрон ва лаҳҷавӣ мебошанд. Онҳо, одатан, боиси вайрон ва ифлос шудани забони адабӣ мегарданд. Истифодаи онҳо аксаран нависандаро ба нусхабардории маҳз ва натурализм меорад. Бино бар ин чунон ки С. Табаров таъкид кардааст, нависанда дар асарҳои дигараш аз ин равиш даст кашид ва тарҷумаи «Қамар» «дар ин боб аввалин ва охири шуда монд».

Ҳаминро ҳам таъкид намудан лозим аст, ки Айни «Қамар»-ро ба «забони кучагӣ», ба забони оддии гуфтугӯ тарҷума накардааст, балки ба тарҷума фақат «як қадар таъбирҳои кучагӣ»

чағи» даровардааст. Унсурҳои вайрони лаҳҷавӣ дар тарҷумаи «Қамар» хеле каманд, асар асосан ба забони фасеҳи адаби тарҷума шудааст.

Ғайр аз ин дар забони «Қамар» хеле бисёр калимаю ибора ва таъбирҳои оличаноби халқӣ ҳастанд, ки аксари онҳоро эҳтимол Айни бо ҳамин тарҷума ба забони адаби дохил карда бошад. Чунончӣ: зани биррандаву дўзанда, гарданшаҳӣ, гарданғафсӣ, ақл давондан, гаппарронӣ кардан, газ-газ шудани дандон, ба гирифтгир даромадан, аз ҳад баромада рафтан, гирья карда фиристодан, парпанак задан, гуш аз бини хабардор нашуда ва дигарҳо низ ба сифати «таъбирҳои кучаги» ба забони ин асар даромадаанд. Шубҳае нест, ки инҳо ҳама суҳанҳои обдори халқӣ буда, дар тасвири бадеӣ имкониятҳои фаровоне доранд. Онҳоро аз забони халқ ёфта гирифта, ба забони адаби дохил намудан дар он солҳо кори хеле муҳим буд, зеро домани забони адабиरो васеъ карда, ба сарватҳои он сарват меафзуд.

Аксари чунин ибораҳо худашон аз ҷиҳати сохт ба қоидаҳои забони адаби мувофиқ буданд ва баъзеашонро ҳуди нависанда ба қоида мувофиқ кардааст. Ба қоидаҳои забон мувофиқ карда гирифтани унсурҳои забони халқӣ яке аз дастурҳои асосии эҷодиёти Айнист. Нависанда ин дастурро фақат дар тарҷумаи «Қамар», танҳо дар ибораҳои мисли «ҳамту-мӣ», «читу», «вай гап» ва ғайра вайрон карда, дигар ҳама вақт саҳт рӯя кардааст. Ҳатто дар сурате ки Айни дар охири солҳои бист махсус барои таҷриба дар лаҳҷаи ягон маҳал порчае машқ кардан хостааст, аз рӯи ҳамон дастури асосӣ амал кардааст.

Масалан, Айни ба муносибати баҳси атрофи забони адаби дар соли 1928 дар ҳамон мақолаи «Забони тоҷикӣ» барои намуна порчае ба лаҳҷаи Бухоро таълиф кардааст, ки як қисми он ин аст:

«Ашӯр деҳқони миёнаҳол буд, як дар хона, як гови қорӣ, як модагев, ҳар ва ҳашт таноб замин дошт.

Ашӯр бо Аҳмад, ки гови қорӣ ӯ ҳам, тоқа буд, ҳамъюғ шуданд, ҳар кадоми инҳо дар замини худ шаб дар миён ба навбат говронӣ мекарданд.

Ашӯр марди қорқуни боғайрат буд. Шабе, ки навбати говронӣ ба худаш мерасид, сари шом гови Аҳмадро оварда, дар таҳти соботи худ мебаст, ба говон ба сериву пури хӯрок меод, худаш ҳам бо об ва ёвғоне, ки дошт, шикамашро сер карда, зуд меҳобид. Дар аввали ҷег задани хурӯс аз хоб меҳест, ҷуфти говро мебаст, оמוҷ, поза (говоҳан) ва дандонаро гирифта, ба сари замин мерафт. Ним таноб заминро сераҳа карда, сурма барин маин меронд, пеш аз сар задани офтоб дандона ва мола мекард, ки нами замин намебарид»...

Айни дар зернавишти саҳифа махсусан таъкид намудааст, ки «ин порча бо лаҳҷаи Бухоро таҳрир шудааст». Ба фикри ман, агар ҳуди Айни чунин таъкид намекард, мо имрӯз асло

фаҳмида наметавонистем, ки ин порча ба забони Бухоро навишта шудааст. Пас аз дидани таъкиди нависанда пай бурдан мумкин аст, ки дар ҳақиқат ин порча дар руҳи лаҳҷаи Бухоро таълиф ёфта, бисёр калимаю ибора ва маҷозҳои он хоси ин вилоятанд. Вале дар ин порча ягон чизе, ки қобилияти умумӣ шудан ва ҳуқуқи ба забони адабӣ даромадан надошта бошад, мавҷуд нест. Ин порча комилан адабист. Аксари ин калимаю ибораҳо ва баъзеи ин маҷозҳо дар дигар лаҳҷаҳои тоҷикӣ низ ҳастанд. Ин порча чунон аст, ки ягон калимаи он ба намояндагони дигар лаҳҷаҳо номафҳум нест. Хусусан ҳамин чиз муҳим аст, ки нависанда сухани мардуми ватанашро аз баъзе унсурҳои тасодуфӣ, аз баъзе вайронӣҳо, ки одатан дар гуфтугӯ рӯй медиҳад, тоза кардааст, сохти баъзе ҷумлаҳо ва аъзои ҷумларо, ки дар гуфтугӯ аз доираи қоидаи забон андак берун меравад, ба қоида мувофиқ намудааст. Аз ҳамин сабаб дар ин порча ҷи хусусиятҳои гуфтугӯи муқаррарӣ ва ҷи қонунҳои забони адабӣ нағз риоя шудааст.

Аз мувоҳисаи охири солҳои бист тамоман равшан шуд, ки Айнӣ ба қоида мувофиқ кардани унсурҳои забони халқро талаб менамуд, ҳар чизро ки ба қоидаҳои забон мувофиқ наояд, қатъиян рад мекард. Дар айнӣ замон вай ба қасоне, ки ба забони халқ нарасиданиро нигоҳ карда, саҳт риоя намудани анъанаро мехостанд, муқобил баромада, чунин мегуфт: «Як чизеро бечораи авом мувофиқи қоидаи забони худаш ме-гуфтааст, «ту ғалат кардӣ, мувофиқи анъана гап зан» гуфта рад кардани магар дуруст аст? Албатта, не! Дуруст, ба анъана риоя кардан даркор аст, лекин вақте ки талаффузи авом ба асоси сарфӣ мувофиқ буда, ба анъана муқобил ояд, рад кардан дуруст нест»

Айнӣ то охири умр дар масъалаи забон ба ҳамин дастур амал кард: Ҳар чизе, ҳар калимаю ибора, ҳар қолаберо, ки дар забони халқ ҳаст, агар нодурусту вайрон набошад, дар забони адабии замонҳои гузашта истифода нашуда бошад ҳам, ба ҷону дил қабул мекард. Ба ин тарз ғаномандии забони адабии тоҷикӣ афзоиш ёфт.

Ҷа фақат асарҳои бадеии Айнӣ, балки инчунин ин таълимоти ӯ дар бораи алоқаи забони адабӣ бо забони халқӣ дар солҳои бист ва барои ташаккули эҷодиёти як гурӯҳ нависандагони ҷавони тоҷик, ки дар он вақтҳо акнун ба майдони адабиёт қадам мегузоштанд, роли қалоне бозидаст.

Дар солҳои сӣ ақидаҳои устод Айнӣ дар бораи забон аз чанд ҷиҳат тақмил ёфт. Дар ин тақмили ақидаҳои вай таъсири чанд омили муҳим ба назар мерасад. Муҳимтарини ин омилҳо, албатта, афзудани таърибаи эҷодии худӣ ӯст. Ҳар қадар ки дар асарҳои Айнӣ ҳақиқати воқеӣ ва ҳаёту муборизаи халқ васеътару амиқтар тасвир мегардид, забони ӯ низ ба ҳаёт, ба халқ наздиктар мешуд ва назариёти вай дар бобати забо-

ни адабию бадеӣ, алоқаи забони адабӣ бо забони зиндаи халқ низ беш аз пеш такмил меёфт.

Аз тарафи дигар, солҳои бист ва хусусан солҳои сӣ дар давомии инкилоби маданият интеллигенцияи нави тоҷик ташаккул ёфт. Ин зиёиёни нави тоҷик аз байни оммаи халқ ва аз районҳои гуногуни тоҷикнишин баромада, ба майдони маданияту адабиёт ба ҷавлон омада буданд. Ташаккули зиёиёни нав ба забони адабӣ таъсири намоёне гузошт ва дар соҳаҳои гуногуни он дигаргуниҳои ҷиддие овард. Дар айни замон таъсири забони русӣ ба забони тоҷикӣ рӯз то рӯз зиёд шуда, низ боиси афзудани иқтидори забони миллии ва боиси пайдо шудани имкониятҳои навро дар забони адабӣ мегардид. Шакл нест, ки Айниинҳама дигаргуниҳо ва таҷрибаи ҳамкасбони худ — дигар нависандагони тоҷикро бо диққати тамом ба мулоҳиза мегирифт, аз онҳо барои худ хулосаҳо мебаровард.

Як омили муҳимме, ки дар ташаккули назариёти Айни дар хусуси забон таъсири қалоне иҷро намуд, шиносии ӯ бо эҷодиёти Алексей Максимович Горький, на танҳо бо осори бадеии Горький, балки инчунин бо мақолаҳои ӯ дар бораи забон буд. Шиносӣ бо таҷрибаи эҷодии Горький ва хусусан бо он мақолаҳои назарӣ бадеии рус навишта буд, ки солҳои сӣ дар бобати забони адабиёти бадеии рус навишта буд, ба Айни имконият дод, ки баъзе назариёти худро аниқтар қунад, мавқеи суҳанро дар тасвири бадеӣ аз ҷиҳати назарӣ беҳтар дарк намояд.

Чунон ки Айни чандин бор таъкид кардааст, ӯ бо эҷодиёти Горький асосан аз аввали солҳои сӣ шинос шуда буд. Вай дар мақолаи «Падари тарбиятгари адабиёти советӣ» (1951) гуфтааст: «Ман аз соли 1930 сар карда бо асарҳои А. М. Горький шинос шудам». Вале ҳарчанд ки Айни бо эҷодиёти Горький дер шинос шуда буд, аз ӯ бисёр чизҳо омӯхт ва ин омӯзишро то охири умр давом дод. Айни дар аввалин мақолаи худ дар бораи Горький, ки 20 июни соли 1936 — дафъатан пас аз вафоти ин нависандаи бузург навишта, бо сарлавҳаи «Зиндаи абади» ҷоп намуда буд, гуфтааст: «Ман Горькийро кам дидам ва кам хондам, аммо аз ӯ бисёр чизҳоро омӯхтам ва дар қорӣ эҷодии худ ба қор бурдам. Баъд аз ин ҳам ман, то зиндаам, Горькийро хоҳам омӯхт ва аз ӯ хоҳам ёд гирифт».

Яке аз муҳимтарин масъалаҳои, ки аз осори бадеии Горький диққати Айниро бисёртар ба худ ҷалб кардааст, масъалаи забон ва содданависӣ будааст. Ҳамин аввалин мақолаи Айни дар бораи Горький аз ду қисм иборат буда, қисми якуми он «Омӯзиши худам аз Максим Горький» ном дорад. Бисёр ҷолиби диққат аст, ки Айни аз ҷумлаи он таълимоте, ки аз асарҳои бадеии Горький гирифтааст, дар навбати аввал масъалаҳои номбар мекунанд, ки ба забон ва содданависӣ оиданд. Ӯ пас аз номбарӣ асарҳое, ки аз Горький хонда буд, мегӯяд: «Инро бояд ман дар пеши ҷамоати советӣ арз қунам, ки пешрафти таҷрибаҳои эҷодкории ман ба омӯхтанам Мак-

Чунон
сим Горькийро вобастагин қавӣ дорад. Ман дар додани образ-
хо, дар ташбеҳҳо, дар баёни характери қаҳрамонҳо, дар тар-
зи ифодаи содда аз Максим Горький бисёр чизҳоро омӯхтам». Чунон ки мебинем, ин ҷо устод Айни масъалаи тасвири образ-
ҳо ва характери қаҳрамонҳо, масъалаи ташбеҳҳо ва тарзи ифо-
даи соддаро як ҷо ва дар вобастагӣ ба якдигар гирифта су-
хан рондааст. Ин, албатта, бесабаб нест. Инҳо чизҳоеанд, ки
дар тасвири реалистӣ роли калон доранд ва Айни ҳангоми ҳус-
туҷӯҳои эҷодӣ пеш аз ҳама дар ҳамин бобат аз М. Горький
раҳнамоӣ ҷустааст.

Чунон
Айни дар ҳамин мақолааш дар қатори чизҳое, ки солҳои
сӣ аз Горький хонда буд, мақолаи «Дар бораи формализм»-ро
ном бурдааст. Дар ин мақолаи Горький ҳам суҳанҳое ҳастанд,
ки ба ҳамон масъалаи «тарзи ифодаи содда» дахл доранд ва
бояд Айни онҳоро аз назар нагурезонда бошад. Чунончӣ, Горь-
кий дар ин мақола гуфтааст: «Формализм чун «тарзу шева»
(макера), чун «усули адаби» аксаран барои-рупӯш кардани
пучӣ ва фақирӣи руҳӣ хизмат менамояд. Қасе бо мардумон
суҳан кардан меҳаҳад, вале чизи гуфтани надорад, бино бар
ин дар бораи ҳамаи чизҳое, ки дида истодааст, вале маънои
онҳоро фаҳмида наметавонад ё фаҳмидан намехоҳад ва ё аз
фаҳмидан метарсад,— дар бораи ҳамаи ин чизҳо бо серганин
хастакунандае суҳан кардан мегирад. Формализмро ба сабаби
тарсидан аз суҳане, ки гоҳо дурушт бошад ҳам, соддаву возех
аст, ба қор мебаранд».

Чунон
Дар бораи ин, ки забони асарҳои бадеӣ бояд соддаву ра-
вон ва аз ороишу ҷилои сунъӣ орию барӣ бошад, Айни кайҳо
боз ақидаи қавӣ пайдо карда буд. Чунонки дар боло дидем,
ин масъала дар мақолаҳои солҳои бист, дар мақолаҳое, ки пеш
аз шинос шуданаш бо асарҳои Горький навишта буд, мавқеи
калон дорад. Аз ҳама муҳим ин аст, ки баъзе фикрҳои Айни,
ки дар мақолаҳои солҳои бист баён кардааст, ба баъзе фикр-
ҳои Горький, ки дар мақолаҳои солҳои сӣ изҳор намудааст,
хеле наздик ва монанд ҳастанд.

Чунон
Масалан, Айни дар мақолаи «Забони тоҷикӣ» (1928) гуфта
буд: «Мазлумон ва меҳнаткашонӣ Шарқ аз риёкорӣ, аз му-
бוליғаҳои бемаънӣ, аз ҳаёлотӣ хушк, аз мавҳумотфурӯшии мул-
ло ва эшонон ба ҷон омадаанд. Акнун ба онҳо ба кучо буда-
ни манфиати моддӣ ва роҳи халосии онҳоро нишон додан дар-
кор аст, аз муболиға ва ҳаёлотӣ шарқӣ даргузашта ҳар чизе-
ро монанди будаиш намоён кардан зарур аст». Ин суҳанони
Айни як моддаи асосии маромномаи эҷодии ӯро дар он сол-
ҳо, яке аз талаботи муҳими он реализмеро, ки дар эҷодиёти
ӯ ташаккул меёфт, ифода менамоянд. Аҷобат дар ин аст, ки
Айни пас аз 23 соли дигар, дар соли 1951 дар мақолаи «Пала-
ри тарбиятгари адабиёти советӣ» чунин суҳанони Горькийро
зикр намуд, ки мазмунан ба суҳанони боло хеле наздиканд.
Он гуфтаи Горький, ки Айни зикр кардааст; ин аст: «Хонан-

даи советӣ ба зебу зинат ва тумтароки зоҳирии сохта, ба рангу равшани арзонбаҳо эҳтиёҷ надорад, ба вай иборардозии дабдабадор ва нақшу нигори калом лозим нест,— зиндагонии вай бо саҳтиҳои дostonбоб пур мебошад ва ӯ сазовор аст, ки дар адабиёт бо чунин як инъикоси дostonии қавӣ акс ёбад»¹.

Ин гуна суханҳои Горький баъзе фикрҳои муҳими Айниро, ки пештар дар сари худи ӯ пайдо шуда буд, мустақкамтар мекард, ақидаҳои ӯро қувват меод, собитқадамии ӯро дар роҳе, ки интиҳоб кардааст, меафзуд. Чунин гуфтаҳои Горький ба дили Айни қувват мебахшид, имони ӯро қавитар мекард.

Дар муборизаи Айни барои забони адабии тоҷик бо таъсири Горький як соҳаи нав пайдо шуд. Ин соҳаи нав — мубориза дар роҳи муҳофизати тозагии забон, мубориза ба муқобили олуда шудани забони адабӣ бо калимаҳои маҳдуду вайрони маҳаллӣ ва лаҳҷавӣ буд.

Мо медонем, ки аз охири солҳои сӣ, хусусан баъд аз Чанги Бузурги Ватанӣ, масъалаи тозагии забон диққати устод Айниро ҷиддан ба сӯи худ кашида буд ва фикри ӯро ҳамеша ба худ банд меодшт. Худи Айни дар ҳамон мақолаи «Падари тарбиятгари адабиёти советӣ» махсусан таъкид карда буд, ки дар шуруъ шудани ин мубориза таъсири Горький хеле калон аст. Ӯ гуфтааст: «Дар матбуоти Тоҷикистон он ҳама муборизаҳои ки барои забони соддаи равшани ҳамафаҳми покнза рафт, ба асоси тавсияҳои А. М. Горький буд».

Айни ин чо «тавсияҳои А. М. Горький» гуфта он суханони ӯро дар назар дорад, ки дар як силсила мақолаҳои махсус дар бораи забони баъзе асарҳои онвақтаи нависандагони советии рус, хусусан оид ба навиштаҳои А. Белый, Ф. Панфёров, Ф. Гладков ва дигарҳо гуфта, аз ҷумла бо А. Серафимович саҳт баҳс карда буд. Горький дар он мақолаҳо ба муқобили ин нависандагон, ки бисёр калимаҳои махсуси лаҳҷавӣ ва шакли вайрони маҳаллии баъзе калимаҳоро қор фармуда, дар бораи муҳофизати покнзагии забони адабӣ фикр намекарданд ва боиси ифлос шудани он мегардиданд, бо қамолӣ қатъият сухан карда, нависандагонро ба баланд бардоштани маданияти калом даъват намуд. Ҳатто Ҷумҳурии Коммунистӣ ин муборизаи Горькийро ҳимоя кард ва газетҳои «Правда» 18 марти соли 1934, дар вақти чоң кардани мақолаи ӯ «Дар бораи забон» навишта буд: «Идораи «Правда» муборизаи А. М. Горькийро барои сифати сухани адабӣ, барои болоравии минбаъдаи адабиёти советӣ қомилан дастгирӣ мекунад».

Дар солҳои сӣ ва хусусан дар солҳои чилу панҷоҳ дар То

¹ Ин суханони Горький аз мақолаи «Дар бораи наср» (1938) гирифта шудааст. Асли русии он чунин аст: «Советский читатель не нуждается в мишуре дешевеньких прикрас, ему не нужна изысканная витцеватость словесного рисунка,— жизнь, его исполнена эпической суровости и вполне достойна такого же эпически мощного отражения в литературе».

чикистон ҳам «бо ахлоти сухан ифлос шудани адабиёт» бештар шуд. Баъзе нависандагон, тарҷумонҳо ва аҳли матбуот дар масъалаи забон сахлангорӣ карда, баъзе калимаю ибораҳои маҳаллии маҳдуд ва иборасозию ҷумлабандиҳои вайрону нодурустро ба забони адабии роҳ доданд. Аввалин касе, ки бар зидди ин майлҳои нораво муборизаи сахт сар кард, устод Айни буд.

Айни дар ин мубориза ба таълимоти Горький такя мекард.

Зотан ин муборизаи Айни ҳам аз солҳои бист сар шуда буд. Вай соли 1926 дар бораи китобҳои, ки нашриёти навбунёди Тоҷикистон чоп карда буд, бо сарлавҳаи «Китобҳои тоҷикӣ» чанд тақризи навишта, ин китобҳоро «меваи пешпазаки ҷорбоғи адабиёти нави тоҷик» номида, дар айни замон ба нуксонҳои ин китобҳо, аз ҷумла ба нуксонҳои забони муаллифони онҳо хеле муфассал таваккуф кардааст. Тақризеро, ки Айни дар хусуси тарҷумани китоби «Ҳисоб» (тарҷумон Саидризо Ализода) навишта, 30 июн ва 5 июли соли 1926 дар газетани «Овози тоҷик» чоп кардааст, дар матбуоти тоҷик аввалин мақолае, ки баъзе масъалаҳои амалии маданияти суханро пеш гузоштааст, номидан мумкин аст. Вай дар бораи тарҷумон бо камолӣ эҳтиром сухан ронда, дар айни ҳол баъзе камбудҳои ҷиддии уро нишон дода, дар охир меғуяд: «Гумон меравад, ки дар ҳамаи ин вайрониҳо таъсири забони аслии китоб хаст... Рафиқ Саидризо... бо андак мусоҳала дар таъсири асл мондаанд».

Айни дар республикаи мо аввалин касест, ки дар яке аз ин тақризҳо доир ба зарурати «аз асорати тарҷума халос шудан»-и тарҷумон сухан сар карда буд. Устод Айни дар охири солҳои бист, дар он вақтҳо, ки дар роҳи «забони авомӣ тоҷикӣ» мубориза мекард, масъалаи забони тарҷумаро низ аз ҳамаи нуқтаи назар муҳокима намудааст.

Ин як тарафи масъала аст. Тарафи дигари муборизаи Айни дар роҳи тозагии забон ҳамон муборизаи зидди ифлос шудани забони адабии бо унсурҳои номақбули лаҳҷаҳои маҳаллист. Ин муборизаи Айни ҳам аз солҳои бист оғоз гардидааст. Ин ҷо бисёр ҷолиби диққат аст, ки дар ин соҳа низ баъзе масъалаҳо, ки Айни аз солҳои бист ба онҳо аҳамияти калон меод, баъдтар аз тарафи Горький ҳам махсусан таъкид шуданд. Масалан, Айни аз аввал ба масъалаи муносибати лаҳҷаҳо ва забони адабии диққати махсус меод. Вай дар ҳамон мақолаи «Забони тоҷикӣ» (1928) гуфтааст: «Гап дар ин ҷост, ки забони авомӣ тоҷикӣ чист ва кадом аст? Агар мо забони авомӣ як доира ё як маҳалро дар назар гирифта чизе нависем, ба лаҳҷаи авомӣ ҷойҳои дигар баробар меояд ё не? Дар пурсиши дуввум «не» гуфта ҷавоб додан рост меояд». Аз ин ҷо Айни чунин хулоса баровардааст, ки «ё бояд ҳаққи якеро қурбон кунем ё барои ҳар як ҷой як китоби ҷудоғона чоп кунем».

Аз мақолаи Горький дида мешавад, ки ӯ ҳам ин матлабро

на танҳо ҳамеша пеши назар доштааст, балки, ин ҷо муҳимтар аз ҳама ин аст, ки дар мақолаи «Дар бораи ҷобуки» («О бойкост», 1934) ҳамон чизеро, ки Айнӣ далел оварда буд, низ далел овардааст: «Чунин баҳона кардан, ки «дар вилояти мо ин тавр мегуянд», мумкин нест, зеро китоб барои як вилоят навишта намешавад».

Ин аст, ки Айнӣ аз аввал дар баъзе масъалаҳо тарафдори чунин ақидаҳое будааст, ки Горький ҳам онҳоро тарафдори мекардааст. Аз ин гуна нуктаҳое, ки дар назариёти Айнӣ нисбат ба забон мавҷуданд, боз як бори дигар яқин ҳосил менамоем, ки инкишофи эҷодии вай чунон давом мекард, ки ҳуди нависанда ба қабули таъсири Горький тайёр шуда буд ва хангоме ки бо осори Горький шинос шуд, принципҳои ғоявӣю эстетикӣ у барои Айнӣ чизи бегонае набуд, балки чун як чизи мафҳум, наздик ва азониҳудӣ тадриҷан дар эҷодиёти ӯ ҳазм шуд.

Таълимоти Горький дар бораи забон дар баъзе мавридҳо боиси қувват гирифтани такмил ёфтани ақидаҳои Айнӣ шуда бошад, дар баъзе мавридҳо сабаби ба системае даромада ташаккул ёфтани афкори ӯ гардидааст. Дар масъалаи истифодаи унсурҳои лаҳҷа ҳамин ҳолати дуввум мушоҳида мешавад. Айнӣ аз аввал ҳам медонист, ки забони адабӣ бояд асоси умумихалқӣ дошта бошад, вале дар масъалаи ҷӣ гуна истифода кардани унсурҳои лаҳҷаҳои маҳаллӣ фикри ӯ аз ҷиҳати назарӣ бо таъсири таълимоти Горький ташаккул ёфтааст.

Мубориза дар роҳи тозагии забон ва аз ҷиҳати назарӣ равшан кардани масъалаи истифодаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ хусусан дар охири умри Айнӣ, дар солҳои пас аз Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар фаъолияти ӯ мавқеи калон пайдо кард. Дар ин давра вай аксари асарҳои нави нависандагони тоҷик ва асарҳоро, ки тарҷумонҳои намоёни мо тарҷума мекарданд, бо диққати тамом хонда, фикрашро дар ҳошия қайд кардааст. Дар ин давра ӯ дар масъалаи забон мақола ҳам навиштааст. Хеле ҷолиби диққат аст, ки Айнӣ ба ин муносибат мақолаҳои Горькийро махсус аз назар гузаронида будааст. Домуллои мӯхтаграм Раҳим Ҳошим дар як сӯҳбати хусусӣ нақл карданд, ки дар соли 1948 Айнӣ аз ин кас тарҷума карда додани китоби «Горький дар бораи адабиёт»-ро илтимос намудааст. Р. Ҳошим мақолаҳои ин китобро даҳанаки тарҷума кардаанд ва устод гуш кардааст. Ғайр аз ин Р. Ҳошим бо илтимоси устод як мақолаи Горькийро, ки дар масъалаи забон баъс менамояд, хатти тарҷума карда дода буданд.

Ин ҳам ҷолиби диққат аст, ки дар ҳуди ҳамон вақт — 12 декабри соли 1948 мақолаи машҳури Айнӣ «Мактуби кушода ба рафиқ Толис» навишта шуд. Дар ин мақола фикрҳои Айнӣ дар масъалаи истифодаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ дар забони адаби хеле муфассал баён гардидааст. Лекин Айнӣ дар баёни ин фикрҳо комилан ба таълимоти Горький такъя намудааст. Устод вазиџаи ин мактуби саркушодаре ин тавр муайян кардааст:

«Вазифаи ман ин аст, ки он қобилияти баланди шуморо иқро карда истода, шуморо ба роҳи таълимоти Горький даъват намоям».

Дар ҳақиқат на танҳо Толис, балки Фарҳат, Шукӯҳӣ ва «дигар рафиқон»-ро бо як эҳтироми пурҷӯш «ба роҳи таълимоти Горький» даъват намудааст. Устод аввал мазмуни баъзе суҳанҳои Горькийро хеле батафсил нақл намуда, хулосаи онҳоро мазмунан ин тавр баён кардааст: «Вазифаи нависанда ва шоирон дар хусуси забон ин нест, ки бо забони вайрон аз паси касони забоннодон раванд, балки бояд инҳо дар хусуси забон оммаро аз паси худ кашанд». Чумлаи зерин низ як қисми хулосаи он фикрҳои Горький мебошад: «Дар ин замон ҳеч дуруст нест, ки нависанда дар паи зинда карда ба матбуот даровардани забони вайрони бесаводон гардад».

Ҳамаи фикрҳои бисёр муҳими Айнӣ, ки баъд аз ин дар он мақола баён шудаанд, ба ҳамин таълимоти Горький асос ёфтаанд. Вай нависандаи ҷавон П. Толисро саҳт сарзаниш кардааст, ки қаҳрамонони ҳикояи ӯ «Студентшавандаҳо» муаллим ва хатмкардагони мактаби миёна бошанд ҳам, «тамоман ба забони вайрон гап мезананд». Айнӣ мегӯяд: «Шумо, рафиқ Толис, забони вайрони ба мурдан маҳкумшударо дар ҳикояи мазкур «зинда кардан» хостаед».

Аз ин мақола маълум мешавад, ки ба ақидаи Айнӣ забони зиндаи халқ ду ҷиҳат дорад: яке ҷиҳати солим ва пурқувват, ки забони адабӣ аз он ғизо мегирад ва дигаре ҷиҳати суст, ки нависанда аз он бояд ҳазар кунад. Ин аст, ки ӯ мегӯяд: «Дар забони зиндаи халқи тоҷик чунон ҳазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Вазифаи мо, нависандагон, ана ҳамон дурдонаҳоро ба омма тўҳфа кардан аст, на ин ки дар бораи умумӣ қардани баъзе луғатҳои хона ё маҳаллаи худ бикӯшем!» Айнӣ ба забони зинда эҷодкорона наздик шуданро талаб мекунад, вай бар зидди нусхабардории маҳз аз забони зинда, бар зидди натурализм дар забон, тарафдори эҳтиёткорона аз ҳам ҷудо қардани сараву ҷаҳат аст. Худи ӯ дар вақти эҷод кӯшиш менамуд, ки нисбат ба забони халқ ҳамин тавр комилан эҷодкорона рафтор кунад ва ин принципро ба дигарҳо низ талқин мекард. Вай гаштаву баргашта таъкид намудааст, ки «дар қор фармудани луғатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт қардан, аммо ҷизҳои нағзи онро аз назар нагурезондан лозим аст».

Чунон ки мебинем, устод Айнӣ, ки ҳудаш соли 1928 «таъбирҳои кўчагиро ба адабиёт дохил қардан мехост, акнун, соли 1948 баръақс махусан таъкид намудааст, ки дар истифодаи луғатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт шудан дарқор аст ва «барои умумӣ қардани баъзе луғатҳои хона ё маҳаллаи худ» кӯшишдани ҳар нависанда кори нодурусте хоҳад буд.

Устод Айнӣ, ки дар забон таъби салиме дошта, забони халқро бо бисёр нозуқиҳояш хеле хуб омӯхта, дар истифо-

даи эҷодкорунаи он таҷрибаи калоне гирд оварда буд, дар охири умр ба чунин хулоса омадааст, ки баъзе калимаю ибора ва шаклҳои забони халқ сазовори ба забони адабӣ дохил гардидан ва умумӣ шудан мебошанд, аммо баъзеашон сазовори он нестанд: «Дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ монанди «ибӣ»-и бухориён (бухорогӣён не!) калимаҳои ҳастанд, ки қобилияти умумӣ шудан надоранд». Ин фикри Айнӣ бисёр ҷолиби диққат аст. Дар ҳақиқат ин гуна калимаҳои маҳдуди маҳаллӣ асоси умумихалқии забони адабиро суғур карда, онро аз бурроӣ ва таъсири умумӣ маҳрум намуда, боиси кунӣ ва нотавонии он, боиси ифлос шудани он мегардад.

Дар хусуси калимаҳои, ки дар забони халқ ё баъзе лаҳҷаҳои он вайрон шуданд, фикри Айнӣ ин гуна аст: «Дар баъзе маҳалҳо баъзе калимаҳои хуби тоҷикӣ ба шакли вайрон кор фармуда мешаванд. Вазифаи нависанда он гуна калимаҳои хоро гирифта рост ва дуруст карда кор фармудан аст. Чунончӣ, дар Бухоро фарзанди аввалро «фарзанди нахустабин» мегуянд. Вазифаи мо ин калимаро гирифта ба шакли дурусташ «нахустин» карда кор фармудан аст».

Ин ҷо ҳам дар масъалаи забон ба нусхабардории маҳз ва натурализм зид баромадани Айнӣ дида мешавад. Ин принцип ҳам дар эҷодиёти ҳуди ӯ амалӣ шудааст.

Ногуфта намонад, ки ин таълимоти Айнӣ дар хусуси ҳудодорӣ аз истифодаи шакли вайрони калимаҳо ва калимаҳои маҳдуди маҳаллӣ чунин маъно надорад, ки онҳоро ба адабиёт ҳеҷ роҳ додан мумкин нест. Айнӣ эътироф намудааст, ки баъзан аз ин калимаҳо истифода кардан лозим меояд, балки зарур аст. Дар як ҷои мақола ӯ гуфтааст, ки «ин гуна калимаҳои хоро танҳо дар порчаҳои ҳаҷвӣ кор фармудан мумкин аст» ва инро аз он ҷиҳат ҷои доништааст, ки ба ин восита барои «камбудии забони шахсҳои ҷудогоноро масҳара карда нишон додан» имконият пайдо мешавад. Дар ҷои дигари мақола аз забони Горький чунин суханонро овардааст: «Фақат дар баъзе ҷаҳҳо ва ҳикояҳо мумкин буд, ки барои фаҳмондани савияи забони баъзе шахсҳо ё районҳо қаҳрамонон гоҳо (на ҳама вақт) ба забони худ гап зананд».

Ин аст, ки Айнӣ аҳамияти калимаҳои вайрон ва маҳаллии маҳдудро дар тасвир эътироф намуда, бо мақсадҳои муайяни ғоявӣ бадеӣ, барои таъкиди хосиятҳои фардӣ персонаж, барои типсозӣ кор фармудани калимаҳои вайрон ва маҳаллӣ, ҳатто ба забони маҳалле гап занондани персонажро дуруст шуморидааст. Лекин ӯ таъкид намудааст, ки бо ин мақсад ин корро фақат «гоҳо (на ҳама вақт)» кардан мумкин аст, то ки забони адабӣ зарар набинад.

Чунин аст муносибати устод Айнӣ ба унсурҳои лаҳҷа ва забони гуфтугӯ, ки ҳам, мумкин аст, боиси хеле сарват ғун кардани забони адабӣ шаванд ва ҳам ба забони адабӣ зарар овардани онҳо эҳтимол дорад. Айнӣ дар натиҷаи таҷрибаи чандин-

солан эҷодӣ ва бо ёрии таълимоти Горький муносибати диалектикаи забони адабӣ ва лаҳҷаҳои маҳаллиро пай бурдааст ва он таъби салим, ки ӯ дошт, имконият додааст, ки роҳи дурусти ҳалли ин масъаларо ёбад. Ин ҳолат дар навбати худ ба ӯ имкон дод, ки дар чунин масъалаи муҳим мавқеи дурусте ишғол намояд ва аз ҳамин мавқеи дуруст истода, барои «забони адабии софи оммафаҳм» мубориза кунад. Муборизаи Айни дар роҳи муҳофизати тозагии забони адабӣ ва маданияти сухан, муборизаи саҳти ӯ бар зидди вайрон ва ифлос кардани забон, ки муборизаи бузургворонае буд, аҳамияти хеле калон дошт ва дорад. Балки имрӯз аҳамияти он бештар аст, ки камтар нест. Афсӯс, ки нависандагони тоҷик пас аз вафоти Айни ин муборизаи ӯро давом надоданд ва ҳоло дар ин соҳа низ ҷои ӯ холист.

Д) Муборизаи Айни дар вақташ натиҷаҳои хубе дод ва ҳоло ҳам медиҳад. Таълимоти ӯ дар эҷодиёти бисёр нависандагони тоҷик таъсири мусбате гузошт. Аз ҷумла нависандаи ҷавони боистеъдод П. Толис, ки мақолаи мазкури Айни ба тарзи мактуби саркушодае ба номи ӯ навишта шуда буд, дар бобати истифодаи унсурҳои лаҳҷа ва гуфтугӯ равиши худро дигар кард ва дар риояи забони покизаи адабӣ муваффақиятҳои намоёне ба даст овард. Беҳуда нест, ки ӯ як умр аз Айни миннатдор буд ва дар ёддоштҳои аз ӯ хеле сипосгузори кардааст.

Дар соли 1928—1929, дар вақтҳои, ки дар роҳи демократӣ кунонидаи забони адабӣ мубориза мекард, устод Айни забони халқии тоҷикиро аз ҳучумҳои гуногун, аз ҳучуми анъаналараста ва «байналмилалчиён» — тарафдорони забони адабии онҳорои форсӣ муҳофизат мекард, ҳуқуқи ҳар як калимаю ибораи халқии тоҷикиро ҳимоя менамуд. Аммо дар айни ҷушу хуруши муҳофиза ҳам ӯ ба қоидаи забон мувофиқ омадан ё наомадани ҳар як калимаю ибора ва таъбири халқиро фаромӯш намекард, ҳар чизро, ки ба қоида мувофиқ бошад, ба ҷону дил қабул медошт ва бо қатъияти тамои мегуфт: «Чунон ки чанд бор гуфтаам, боз мегӯям, ки як сухани машҳур агар ба қоидаи сарфӣ муҳолиф набошад, ба гувоҳ мӯҳточ намешавад» (мақолаи «Ҷавоби ман», 1929), яъне дар забони адабӣ қобили қабул хоҳад буд.

Аммо дар охири умри Айни, дар солҳои 40—50 ба ӯ лозим омад, ки дар ҷабҳаи дигаре мубориза сар кунад — забони адабро аз ҳучуми унсурҳои вайрони забони гуфтугӯ, аз ҳучуми калимаю ибора ва таъбирҳои нодурусту маҳдуди маҳаллӣ муҳофизат намояд. Ин ду мубориза (мубориза барои унсурҳои гуфтугӯ ва бар зидди онҳо) асосан ду ҷиҳати ҳамон як мубориза буд, ки дар роҳи забони адабии пуриктидор, тоза ва маданӣ давом мекард. Дар ҳарду маврид ҳам ҳамин чиз дар назар буд, ки забони адабӣ бояд пуриктидор, сода ва оммафаҳм, инчунин дуруст ва мувофиқи қоида бошад. Дар охири умраш дар «Мактуби кушода ба рафиқ Толис» таъкид кар-

дааст: «Нависанда ба дараҷае содда ва оммафаҳм нависад, ки ҳар хонанда гуфтаҳои ӯро равшан фаҳмад ва дар айни замон навиштаҳои ӯ мувофиқи қондаҳои забон буда, дилчасп ва шавқангез бароянд».

Ин таълимоти Айни, ки диалектикаи инкишофи таъриҳии забони адабии тоҷикро нағз ифода кардааст, имруз ҳам аҳамияти калоне дорад. Ин таълимоти ӯро ба баъзе нависандагон ва ходимони матбуоти имрузии тоҷик хотиррасон кардан аз ҷониби ҳамаи нахоҳад буд.

Устод Айни ғаввоси пурхунари ду баҳри азимест: яке баҳри забони адабии классикӣ ва дигаре баҳри забони зиндаи халқ. Вай аз ҳарду баҳр ҳам дурдонаҳои қимматбаҳое ёфта, дар ороиши суҳан ин дурдонаҳоро чунон паҳлӯи ҳам мегузорад, ки ҳар марворид на танҳо ҳусни худро ба хубӣ зоҳир менамояд, балки аз дигаре хусну чило мегирад ва онҳо ҳам якҷоя тобиши назаррабою хайратоваре пайдо менамоянд. Ин марворидкорӣ дар забони асарҳои Айни аз қабилӣ баъзе зинатҳои зоҳирписандонаи услуби шарқии пештара набуда, балки бо мақсади типсозӣ ва тасвири барҷаставу дақиқ сурат гирифтааст, ба сабабе сурат гирифтааст, ки онро Горький дар мақолаи «Дар бораи наср» чунин эзоҳ дода буд: «Ҳар материал — хусусан забон — интиҳоби пухтакоронаи бехтарин чизҳоро, ки дар он ҳафт, он чиро, ки равшану возеҳ, аниқ, рангин, хушсадо, талаб мекунад ва бо меҳру муҳаббат минбаъд инкишоф додани он лозим аст».

Айни яке аз бузургтарин қадршиносони забони халқ буд, онро азиз медошт, бо диққати тамом меомӯхт. Яке аз сабабҳои асосии комёбиҳои эҷодии ӯ низ ҳамин аст.

1967

II

ЗАБОНИ МИЛЛӢ ҶАМҲОРИИ МАҲСУС ҲОҶОН АСТ

I

Маълум аст, ки пас аз Инқилоби Октябр даврани нави тараққи забони тоҷикӣ оғоз ёфт. Замони бузурги таъриҳӣ — даврони дигаргуниҳои кулли иҷтимоӣ забони тоҷикии ҳазорсоларо ба роҳҳои тозаии инкишоф дохил намуд. Халқи тоҷик дарбастагии феодалиро паси сар карда, боз ба арсаи таъриҳ баромад ва ҳасти маънавии ӯ, аз ҷумла забонаш пешрафтҳои имрузии ҷаҳонро як андоза фаро гирифт, самтҳои нави робита ҷуст ва ёфт, аз ин роҳ ғаномандӣ афзуд.

Ҳам афзоиши мутғасили ободии мамлакат ва некуаҳволии халқ, тараққи илму маданият ва адабиёту санъат, ҳам душворҳои азим, зиддиятҳои пурпеч, ноҳамворӣ ва пасту баланде, ки дар роҳҳои инкишофи иқтисодӣ ва иҷтимоиву сиёсӣ пеш

омаданд, дар сарнавишти навини забони миллӣ акс андохтаанд. Таърихи забони имрӯзаи тоҷикӣ таърихи ҷамъияти советиро чун оннае дар худ акс додааст.

Аз ҷумла, демократӣ шудани ҷамъият ва маданияти он дар демократӣ шудани забони тоҷикӣ ифода гардид ва хусусиятҳои онро муайян кард. Забони адабӣ ба асосҳои халқии ҳозираи худ саҳттар ва табиитар пайванд ёфт ва ҳамбастагии он бо забони асрҳои гузашта шаклҳои нав пайдо кард. Ғайр аз ин, самтҳои тозаии робитаи интернационалии халқ дар забони адабӣ ҳам нақш гузошта, роли як сарчашмаи муҳими инкишофи он — таъсири забонҳои дигар, хусусан забони русиро ба ғоят ғаъл кард. Аз ин ҳисоб забони адабии тоҷикӣ дар андак муддат хеле дорой афзуд.

Демократӣ шудани забони адабии тоҷикӣ процесси мураккабе буд. Солҳои сӣ ва пас аз он дар ҷамъият омилҳои низ қувват гирифтанд, ки аз баъзе ҷиҳатҳо процесси демократӣ шудани забонро ба роҳҳои номатлуб мекашиданд, ба инкишофи табиӣ он ҳалал мерасониданд, боис мегардиданд, ки мавқеи меъёрҳои халқиву классикӣ дар забони адабӣ дар бисёр мавридҳо суст шавад.

Давраи ҳозираи таърихи ҷамъияти социалистӣ — даврони бозсозии инқилобии иҷтимоиву маданӣ тақозо дорад, ки вазъи забони миллиро бо кӯшишҳои дастҷамъӣ ва навбинӣ ҳамаҷониба аз назари таҳлил гузаронем, монеаҳои роҳи тараққиёти он, сабабҳои пайдоиши монеаҳо муайян карда, барои бартараф намудани онҳо чора андешем.

Ягон навъи тараққи бидуни зиддияту ихтилоф сурат нахоҳад пазируфт. Сари вақт ошкор намудани зиддиятҳо ва аз сари роҳ бардоштани онҳо барои таъмини пешрафти муваффақиятомез ҳамеша зарур аст. Ин зарурат хусусан имрӯз — дар шароити кушодагиву ошкорбаёнӣ, ки ҷамъияти моро ба сӯи софқорӣ иҷтимоӣ ва маънавӣ ахлоқи мебарад, бештар зарур аст.

2

Солҳои сӣ дар Тоҷикистон давраи пуравчи тараққи маорифи халқ буд. Маҳви бесаводӣ ва вусъат ёфтани шабакаи мактабҳои маълумоти умумӣ он солҳо баробар давом мекард. Дар тамоми ғушаву канорҳои республика мактабҳои советӣ кушода мешуданд ва барои онҳо муаллим даркор буд. Дар Ленинобод ва Сталинобод институти педагогӣ кушода шуд. Аз нимаи солҳои бист дар Тошканд дорулмуаллимини дусолаи тоҷикӣ ғаъолият сар кард.

Лекин аксарияти муаллимонро аз роҳи курсҳои семоҳаву шашмоҳа ва яксола тайёр мекарданд. Яъне барои ин ки кас муаллим шавад, таҳсили чандмоҳаву яксола бас буд. Аз ин рӯ дар охири солҳои сӣ зиёда аз 80 ғоизи омӯзгорони тоҷик ҳа-нӯз маълумоти миёнаи пурра надоштанд.

Хатмкардагони он курсҳои кӯтоҳмуддат баъдтар маълумоти олиӣ ғоибона гирифтанд. Мактаби олиӣ ғоибона хусусан соғҳои пас аз Ҷанги Бузурги Ватанӣ равнақ ёфт. Вале дар роҳи таҳсили олии ҳам солҳои сӣ ва чилу панҷоҳ душворҳои махсусе бисёр буд. Чи ғоибхонҳо ва чи ҳозирхонҳо китобҳои дарс ва дастурҳои таълими тоҷикӣ дар даст қариб тамоман надоштанд. Чунин адабиёт аз русӣ ҳам ками дар кам тарҷума мешуд. Аз баски кадрҳои баландихтисос кам буданд, республика натавонист, ки донишҷӯёнро бо китоби дарс ва дигар нашрияҳои зарурӣ ё тарҷуманӣ онҳо таъмин кунад. Ҷанг ҳам дар ин қор саҳт халал овард.

Дар ин сурат сарчашмаи асосии дониши хонандагони курсҳои кӯтоҳмуддати тайёр кардани омӯзгорони мактаби миёна ва такмили ихтисоси онҳо, инчунин манбаи донишомӯзии студентон бештар лекцияи муаллимони он курсҳо ва мактабҳои олии буд. Муаллимони оянда асосан аз лекцияи устодон дониш меомӯхтанд. Ва ҳол он ки шунидани лекцияи устодон ба ғоибхонҳо ҳамагӣ сола як-ду моҳ (пеш аз сессияи имтиҳоноти тобистону зимистон) муяссар мегардиду бас.

Ин аст, ки мардум ақсаран камтарин хиссаи дониши заруриро ба даст наоварда, ба ихтисоси муаллимӣ соҳиб мешуданд. Албатта, дар ин сурат аз шогирдони мактабии чунин омӯзгорон дониши амиқ умед кардан мумкин набуд. Дар ҳақиқат, хатмкардагони мактаби миёна аз солҳои сӣ сар карда савияи таълими олиро даст кашиданд. Мактаби олии аз солҳои сӣ маҷбур шуд, ки савияи таълимро ба савияи донишҷӯёни сусти ва камтайёр мувофиқ кунад. Ин ҳолат солҳои баъд ҳам давом ёфт. Фақат солҳои шасту ҳафтод андак баланд бурдани дараҷаи таҳсили олии муяссар шуд. Гумон меравад, ки тамоман баргараф кардани пасмондагӣ дар савияи маълумоти миёнаву олии дар зарфи чанд соли оянда фақат бо кушишҳои факултета муяссар хоҳад гардид.

Дар ин шароит ба вазъи душворе мондани мактаб, ки солҳои шасту ҳафтод рӯй дод, бештар ба қор чигил андохт. Ин солҳо қор ба дараҷае расид, ки, масалан, дар Тоҷикистони мо гоҳ қасоне, ки дар қои дигар қоре аз дасташон намеояд, ба муаллимӣ даромаданд. Аз чунин мактабу чунин муаллим чӣ умед кардан мумкин аст?!

Аз он чӣ гуфта шуд, муаллимони мӯхтарами мо бояд наранҷанд. Медонем, ки омӯзгорони нағзе ҳам бисёр дорем ва онҳо умри азиз ба мактаб, ба таълиму тарбияи наслҳои навраст бахшидаанд, дар шароити номусонде қор қарда, гоҳ аз сардорони хоҷагиву маъмурии хурду қалон носазоҳо шунавида, боз қорашонро давом медиҳанд. Онҳо гунаҳқор нестанд, ки дар ташкили қори маориф, дар муайян кардани вазифаҳову мазмуни таълим дар вақташ як равияи номатлуб пеш гирифта шуда буд. Моҳиятан ин айби мактабу муаллим нест, айби низому система аст, ки онҳоро ба ин ҳол овардааст.

Шитобкорӣ, зоҳирбинӣ, назари дур аз чиддият дар системаи маориф аз аввал кам ё беш мавҷуд буд ва ҳануз барта- раф нашудааст. Агарчи инкишофи ҳаматарафаю гармоникӣ шаҳс вазифаи асосии таълиму тарбия эълон шуда буд, имкон наёфт, ки мактабро аз аввал ба сӯи омӯзиши амику эҷодии донишҳои замони, ба ҷониби таъмини инкишофи умумии ча- вонон, ба мақсади устувор кардани ҷамъият равона кунем. Баръакс, мактаб ба инкишофи назари яктарафаю маҳдуд, беш- тар фақат ба ҳосил кардани андак дониш ва ихтисос, ки аз асоси маънавий кам бархурдор аст, нигаронида шуда буд, дар фаҳмиши адабиёту таърих социологизми вулгарро ривоч ме- дод, нисбат ба бозҷустҳои маънавии наслҳои гузашта беъъти- ной зоҳир мекард, аҳамияти онҳоро барои замони мо қариб тамоман инкор менамуд. Мактаб монанди бисъёр омилҳои ди- гар бемаънавиятиро амиқ мебурд.

Волунтаризм ва системаи фармонфармоии маъмурӣ, ки дар ҷамъият реша медавонд, боиси фаро расидани қарахтӣ ва ка- содӣ шуд ва пояҳои маънавияту ахлоқро суест кард.

Забони модарӣ оғозгоҳи ҳама оғозкост, асоси маънавият, маданияти ҳақиқии ботинӣ, худшиносии иҷтимоиву ахлоқии шаҳс аст. Аммо аз солҳои бисту сӣ сар карда, бисъёр омилҳои қувват гирифтанд, ки дар ҷамъият, баръакс, бемаънавиятиро устувор мекарданд, аз ҷумла ба инкишофи пурсамари забони миллӣ монеъ меомаданд. Дар байни он омилҳо сабабҳои чид- дии иҷтимоиву сиёсӣ ва саҳвҳои қалонеро, ки дар сохтмони маданият рӯй доданд, ёдовар шудан лозим аст.

Яке аз онҳо масъалаи алифбост, ки чанд гоҳ боз дар мат- буоти мо мавриди баҳс қарор гирифтааст. Мо дар андак муд- дат — аз соли 1929 то соли 1940 ду бор алифбо дигар кардем: аввал ба хатти лотинӣ ва баъд ба кириллица гузаштем. Ле- кин бидуни тайёрии махсус, на оҳиста-оҳиста ва поя ба поя, балки якбора гузаштем. Дар натиҷа аз адабиёти бадеиву ил- мии ҳазорсола, аз бисъёр андухтаҳои олим забони адабӣ ба як бор қанда шудем. Тасаввур кунед, ҳалқе, ки асрҳо боз тафак- кури китобӣ дошт, моҳиятан якбора бекитоб монд, Меҳнатқа- шон ба сӯи савод, маориф, маданияти нав майли қавӣ пайдо карданд, вале имкон надоштанд, ки ба таҷрибаи маънавии ҷан- дин насли гузашта роҳ ёбанд, аз донишҳои, ки дар китобҳои қуҳна гирд омадааст, баҳра баранд. Зиёда аз ин мардум дар муддати бештар аз 15 сол дастнависҳои қадим ва китобҳои ҷопи сангии пеш аз инқилобро ба дасти худ нест карданд. Ин гап чӣ маънӣ дорад? Маънои ин гап ҳамин аст, ки оммаи меҳ- натқашон бо чидду ҷаҳди тамом ба сӯи маорифу маданият роҳ пеш гирифтанд, вале дар ҳолате ба ин роҳ даромаданд, ки ҷамъият моҳиятан аз маданияту маънавияти олии рӯй гар- донда, ҳатто ба нобуд кардани он миён баста буд.

Аз солҳои бист чунин шароите пеш омад, ки инкишофи иҷ- тимоиву иқтисодӣ ва маданияти ҳалқе тоҷик асосан дар музо-

фоти дурдасти ватани ӯ, дур аз марказҳои маданияти бостонии вай сурат гирифт. Дар муҳимтарин давраи тараққиёти таърихӣ халқ бузургтарин марказҳои маданияти ӯ, ғайр аз Хучанд, аз доираи таъсири бевосита ва фаъолона берун шуданд. Ва ҳол он ки маҳз дар Бухорову Самарқанд дар садаи IX-X забони адабии тоҷикӣ ташаккул ёфта буд. Ин ду вилоят дар асрҳои баъд ҳам барои тараққиёти забон, адабиёт, илму санъати тоҷикон ҷаҳазроли бузург бозиданд. Аммо дар замони мо нақши онҳо дар ҳаёти Тоҷикистон, дар маънавияти халқ, аз ҷумла дар пешрафти забону адабиёти ӯ торафт кам шудан гирифт. Ин ҳолат, албатта, бенамунд.

Медонем, ки зиёиҳои кӯҳна солҳои сӣ дар «кинолоби маданият» хеле кам истифода шуданд. Охириин боқимондаҳои онҳо соли 1937 нобуд гардиданд. Ҷаҳду ҷадали қаҳрамононаи шахсиятҳои бузург ба монанди устод Айни ва устод Лоҳутӣ ба эътибори таъсири умумӣ натиҷаи каме дод, зеро омилҳои, ки зидди он амал дошт, зуртар омад: бисёр аз риштаҳои пайванди мардум бо андухтаҳои маънавии чандин аср, аз ҷумла аксари риштаҳои устуворе, ки мардумро бо маданияти олии забони классикӣ мепайваст, пора шуда буд, ба бодӣ нобудӣ рафта буд. Асарҳои бисёр нависандагонӣ насли солҳои сӣ, хусусан забони матбуоти ҷорӣ ва зиёиҳои навхез аз ин ҳақиқат ғувӯҳӣ медихад. Сусти шудани робитаи забони адабии тоҷикӣ бо пояҳои халқиву классикии он дар солҳои чилу панҷоҳ бетаваққуф давом ёфт.

Фақат аз солҳои шаст баъзе шонрон аз қабилӣ М. Қаноат, Лоик ва дигарон кӯшише пеш гирифтанд, ки бунёди асолати сухан ва меъёрҳои халқиву классикии онро устувор кунанд. Ин кӯшиши онҳо аз тарафи чанд насрнавис, ҳатто аз ҷониби баъзе органҳои матбуот дастгирӣ дид. Аммо ин тамоюли муҳим ба ҳар ҳол ҳама шоҳаҳои забони адабиёти фаро гирифта натаъинист, дар инкишофи умумии забони адабиёти дигаргунҳои ҷиддӣ ба миён наовард.

Оре, сусти пазируфтани бунёди маънавии ҳастӣ ба забон саҳт осеб меорад ва баргараф кардани ин осеб ба осонӣ даст намедихад.

3

Вазъи забони миллӣ дар республикаи мо ҳоло ба ниҳояти дараҷа мӯҷиби ташвишу изтироб аст.

Изтироб аз он ҷост, ки примитивизм ва дурушти ба тафаккур ҳар чӣ бештар сар дароварда, эҳсоси забонро кунд намуд, маданияти суханро паст бурд, боиси ин гардид, ки калимасозиву иборабандӣ, таркибҳои синтаксиси ва ғайра, қонуну қоидаҳои забон дағалона вайрон шуданд. Ҳоло маданияти пастӣ забон қариб ҳамагонист. Бо қатъияти тамои бояд ғуем, ки маданияти сухани тоҷикӣ дар ягон даври замон чун имрӯз паст нарафта буд.

Дар тамоми Тоҷикистон лавҳае, шиоре, эълоне ва дигар навиштаи тоҷикие, ки чанд хатои услубӣ ва имлоӣ нашошта бошад, кам ёфт мешавад. Ин худ аз савияи саводи мо гувоҳест. Ноогоҳӣ аз забон, бедикқативу нопухтакорӣ дар таҳрир, маданияти пасти забондонӣ, ҳатто аломатҳои бесаводӣ дар барномаҳои телевизиону радио ва саҳифаҳои матбуот ҳодисаи муқаррарӣ шудааст. Ҳангоме ки бисёре аз мутахассисони соҳаҳои гуногуни илму амал (аз ҷумла мутахассисони номдор), қормандони партиявӣю советӣ, ҳатто баъзе зиёиёни эҷодкор бо аҳолии воҳӯрда сухан меронанд ё аз телевизион ба тоҷикӣ баромад мекунанд, хеле бесаводона гап мезананд ва бисёр вақтҳо фаҳмида наметавонем, ки онҳо чӣ мегӯянд. Гоҳ аз шундиани сухани онҳо шарми кас меояд.

Инҳо ҳама тасодуфан ва гоҳ-гоҳ дучор намеояд, балки ҳодисаи умумӣ буда, намоёнгари муносибати мо ба забони модарӣ, як нишона аз мавқеи забони миллӣ дар ҷамъият аст.

Узви муҳбири ИИ СССР, академики ИИ РСС Ўзбекистон Эркин Юсуфов дар бораи Ўзбекистон гуфтааст: «Як қисми зиёиёни маҳаллӣ ба забони модарӣ озодона баёни матлаб қарда наметавонанд, на танҳо асари илмӣ, балки мақолае ба забони модарӣ наметавонанд навишт» (шомномаи «Тошкент оқшомӣ», 5 ноябри 1987). Ин ҳолат хусусан дар Тоҷикистон бисёр интишор ёфтааст. Қори илмӣ дар Тоҷикистон асосан фақат дар соҳаи филология ва қисман дар риштаи таърихи фалсафа ба забони тоҷикӣ анҷом меёбад. Аз ин рӯ, инкишофи услуби илмии забони ҳозираи тоҷикӣ дар соҳаҳои асосӣ хануз сар нашудааст ё акнун нахустин қадамҳои ноустувор мегузарад.

Ин ҳам ба ҳамон вакууми шуури таърихӣ ва ҳофизаи маданӣ вобастагӣ дорад ва нишонаи ҷудой аз гузашта мебошад. Забони илмии тоҷикӣ дорои таърихи ҳазорсола аст ва дар оғозгоҳҳои он бузургоне чун Ибни Сино ва Берунӣ истодаанд. Инкишофи баъдина ва тақмили он ғиз ба номи намояндагони барҷастаи илмҳои гуногун — фалсафа, филология, тиб, риёзӣ, ҳайат ва ғайра вобаста аст. Гарчанде ки забони илми классикии форсӣву тоҷикӣ хусусияти асримёнӣ дорад, имрӯз метавонад ба ҷуз баъзе қисмҳои истилоҳот асоси услуби илмии забони ҳозираи тоҷикӣ қарор гирад ва ба ақидаи мо, ҳатман бояд чунин бошад. Ин ҷо низ, ҷунонки дар ҳалли дигар масъалаҳои забон мебояд, меросбарӣ ва принципи таърихӣ, ки махсусияти роҳҳои инкишофи халқ ва психологияи ўро ба назари эътибор мегирад, бояд роли дувумдараҷа набозад.

Агар дар ҳаққи халқ фикр мекарда бошем, тафаккури халқро ба дараҷаи илму маданияти ҳозира бардоштан хоҳем, шукуфти ҳақиқии қобилияту имкониятҳои ўро дидани ва ҳама иқтидори забони адабии тоҷикиро ба қор даровардани бошем (ва ҳол он ки ҳама иқтидори забони адабии амалӣ нашавад, ҳар забони мутаракқӣ ҳам оқибат рӯ ба очизӣ мениҳад) —

Бояд хатман забони ҳозираи илму техникаро инкишоф диҳем ва ба дараҷае расонем, ки ҳама мафҳумҳои мураккабро ифода карда тавонад, истилоҳоти имрузии мукамал дошта бошад. То ин вазифаро иҷро накунем, инкишофи халқ ва забони миллӣ ба дараҷаи баланд нахоҳад расид, дар ҳолати номукаммалӣ хоҳад монд, ақибмондагии он аз замони хоҳад афзуд. Масъалаи инкишофи забони илм яке аз муҳимтарин масъалаҳои ҳастии маънавию мадании халқ аст.

Забони адабии ҳозираи тоҷикӣ асосан дар адабиёти бадеӣ ва дар доираи филологҳо мукаммалан амал дорад. Амали он ҳатто дар доираҳои журналистӣ на ҳамеша мукаммалу пурарзиш аст. Дар мактаб, масалан, дар дарси ҷуғрофия ё табиатшиносӣ мумкин аст, ки сухани муаллим (албатта, инчунин сухани талаба) гоҳ гоҳ ба забони адабӣ наздик шаваду бас. Забони тоҷикиро ҳатто аз мактабҳои олие монанди институти тиб ва хоҷагии қишлоқ тамоман берун кардаанд. Ва ҳол он ки хатмакардагонӣ чунин мактабҳои олии дар байни халқ бояд қор кунанд, аммо онҳо бо эҳтиётмандон гуфтушунид қарданро ёд нагирифта ба қор мераванд. Ҷои тааҷҷуб нест, ки устодони онҳо, ки аксаран мутахассисони барҷастае ҳастанд, низ си-чил сол дар мактаби олии дарс гуфта бошанд ҳам, дар пеши аҳолии деҳот суханронии илмӣ қарда наметавонанд, ҷӣ ҷои он ки дар соҳаи худ забони илм ба вуҷуд оранд.

Беэътиноии бисёре аз зиёён нисбат ба забони модарии худ як натиҷаи бедикқатӣ нисбат ба забони миллӣ, самараи аҳамият надодан ба роли ҷамъиятии забон, нодида гирифтани аҳамияти он барои инкишофи халқ аст, ки солҳо боз дар Тоҷикистон ба назар мерасад. Ин ҳам як нишонаи паст рафтани савияи маънавии ҷамъият аст.

Забони миллӣ он гоҳ ба савияи зарурии инкишоф расида метавонад, ки дар ҷамъият вазифаи худро ҳамаҷониба иҷро намояд, дар соҳаҳои асосии он — дар идораҳои давлативу ҷамъиятӣ ва қорғузории расмӣ онҳо, дар истехсолот, дар маориф ва мактаби миёнаву олии, дар илм, маданият, санъат, дар маҷлисҳои хурду калон, муомилаи муқаррарии миёни мардум ҳама имкониятҳои худро амалӣ кунанд. Истифодаи забони модарӣ то рафт дар доираи оила ва қор девори мактаб маҳдуд шудан гирад, аз тараққии он умед бояд қанд. Ин ҳолати нишонаи наздик расидани марғи забон хоҳад буд. Чунин нишонаҳо дар Тоҷикистон қор ҷӣ бештар ба дид омада истодаанд. Инро аз шаҳрҳои калон, ки аҳолии гуногунмиллат доранд, ҷунони аз Душанбе метавон дид. На танҳо дар шаҳрҳои калон, балки умуман дар бисёр мавридҳо фикре ба сар мезанад, ки не, бо забони тоҷикӣ қор буд намешавад, забони мо аз даҳан монда истодааст. Ин фикр сахт фишори маънавию психоло-

гӣ меорад. Чунин фикр боиси дилхунукӣ аз забони худ мегардад: чизӣ нодаркорро доништан чӣ зарур!

Аз ин рӯ имрӯз ё фардо таълими забони модариро дар мактаб тамоман дигар ва пурсамар кунем ҳам, чунин муваффақият фақат он гоҳ натиҷае хоҳад дод, ки мардум донанд, ки ин забон на танҳо дар хона ва барои супурдани имтиҳони мактаб даркор, балки дар тамоми фаъолияти инсон зарур аст ва бидуни он дар зиндагӣ, дар ҷамъият кор буд кардан илоч надорад. Мардумон бояд амалан бовар ҳосил намоянд, ки забони модарӣ як ҷузъи муҳимми ҳаёти ҷамъиятӣ ва маънавии шахс аст. Аммо аз шароити ҳозира чунин бовар то рафт кам ҳосил мешавад.

Бешубҳа, устувор кардани роли ҷамъиятии забони миллӣ ва ҳозир намудани шароити даркорӣ барои инкишофи муътадили он ҳаргиз ба дили намояндагони дигар миллатҳо, ки дар шаҳрҳои республика зиндагӣ доранд, саҳт намерасад. Шукр, ҳоло ҳиссу фаҳми интернационалии ҳамаи халқҳои мо баланд аст ва аҳолии гуногунмиллати шаҳрҳои Тоҷикистон хоханд фаҳмид, ки ғамхории махсус дар ҳаққи забони миллӣ имрӯз зарурати ҳатмӣ ва фармудаи таърих аст.

Ғамхорӣ дар ҳаққи забони миллӣ падидаи миллатчигӣ, «шовинизми соҳаи забон» ва монанди инҳо нахоҳад буд. Дар шароити ошкоргуӣву кушодабаёнӣ имрӯз мо ҳама бояд ба сари чунин фикри ягона оем, ки ғамхорӣ дар ҳаққи забони миллӣ ва маданияти миллӣ набояд аз падидаҳои миллатгарой дониста шавад. Онро яке аз шартҳои асосии интернационализм бояд донист. Дар республикаҳои аз қабилӣ Тоҷикистон, ки иҷроӣ вазифаи ҷамъиятии забони миллӣ ба душвориҳои саҳт дучор меояд, ин ғамхорӣ вазифаи интернационалӣ мебошад, на фақат вазифаи соҳибони ин забон, балки ҳамаи аҳолии гуногунмиллати республика аст. Зиёда аз ин, чунонки нависандаи қазоқ Абдучамил Нурпейсов мегӯяд, «агар хавфи бенавоии маънавий ба сари як республика ояд, ин ҳолат бояд бехтарин фарзандони дигар республикаҳоро ба ташвиш орад, дарди дили онҳо низ бошад» («Литературная газета», 24 февр. 1988).

Медонем, ки В. И. Ленин ба забони русӣ муносибати диққаткорона ва ғамхоронае дошт ва «озодии пурраи забонҳои модарӣ»-ро зарур медонист. Чунин ғамхории ленинвор дар ҳаққи забонҳои миллӣ хусусан ҳозир зиёда зарур аст, ки тафаккури мо самтҳои нави инкишоф меҷӯяд ва ин самтҷӯӣ ҷиғунагии афзониши минбаъдаи имкониятҳои маънавию интеллектуалии ҷамъияти советиро муайян хоҳад кард.

Мо аз ягонагии ҷанбаи милливу байналмилалӣ бисъёр гап мезанем, вале ҳамин ки ин мафҳумҳоро аз соҳаи эстетикӣ ба соҳаи иҷтимоӣ гузаронидан мехоҳем, ҳамин ки дар ин асос масъалаҳои иҷтимоиро ҳал карданӣ мешавем, аз чӣ бошад, ки ба он ҳар ду чун ба ду рӯйдоди зидди ҳамдигар, чун ба ду падидаи истисносии якдигар менигарем. Табиист, ки дар

натичан чунин нигоҳ хулосаҳои нодурусте мебарорем, ба ҳалли амалии масъалаҳо чунон наздик мешавем, ки ҳам ба манфиатҳои миллӣ ва ҳам ба принципҳои интернационализм зид аст. Ғамхориҳоеро, ки дар ҳаққи забону маданияти миллӣ зоҳир мешавад, як падидаи миллатгарой доништан аз ҳамин ҷо сарзадааст. Ҳануз чиддан фаҳмида нашудани зарурати чунин ғамхории махсус, зарурати бартарихое ба забони миллӣ додан аз ҳамин ҷост.

Ва аз ҳамин ҷост, ки дар Тоҷикистон баҳси ин, ки оё дар шаҳрҳои интернационалӣ кӯдакистонҳои миллӣ, чунончи ясли-бу боғчаҳои тоҷикӣ кушодан раво аст ё на, хеле кашол ёфт. Ва ҳол он ки дар ин масъала барои шубҳа ва ҷуну чаро асос надорем. Боғчаи миллӣ ба принципҳои интернационализм ҳаргиз зид нест, балки, баръакс, онро аз шартҳои интернационализм бояд донист. Зеро кайҳост, ки чунончи, дар Душанбе забони модарӣ ёд гирифтани кӯдакони тоҷик хеле душвор шудааст. Ҳамин ки аз хона баромадем, забони тоҷикӣ дигар ба кор намеравад. Пас, кӯдак забони модариро аз кучо ёд мегирад? Онҳое, ки имкон доранд, кӯдакро тобиштон ба деҳа мефиристанд, то ки аз бобоҳову бибиҳо ва хешовандон тоҷикӣ ёд гирад. Вале онҳое, ки имконияти ба деҳа фиристандани кӯдакро надоранд, чӣ бояд кунанд? Дар ин шароит зарур аст, ки адади боғчаҳои тоҷикӣ дар шаҳр ҳар чӣ зиёдтар бошад, ин боғчаҳо бо ҳама заруриёт, бо кадрҳои баландихтисоси тарбиятгар таъмин бошанд, то ки фарзандони мо аз ҳурдӣ забони тоҷикиро донанд. Тамоман нодуруст аст, ки, масалан, дар Ленинобод соли 1987 аз 39 боғча фақат 3 боғча ба тоҷикӣ кор мекард ва 3 боғчаи дигар омехта буд. Дар дигар шаҳрҳои республика низ аҳвол ҳамин аст.

Забони модарӣ бо шири модар ҳазм мешавад ва дер мондани шири модар ё қатъ шудани кам омадани он беоқибат нахоҳад буд. Боғча нахустин ҳалқае дар таълиму тарбияи ҷамъиятӣ, гуё шири модар дар парастории иҷтимоист. Пас ин чӣ шири модар буд, ки бе забони модарӣ, бе аллаи модар бошад?

Системаи таълиму тарбияи мо, баръакс, бар ақидае асос ёфтааст, ки ҷун забони модарӣ бо шири модар меояд, барои омӯхтани он чандон вақту кувват сарф кардан зарур нест, дар кӯдакистон, дар мактаби миёнаву олии ба корҳои аз ин заруртар машғул шудан даркор аст. Ин фикр ба тамом нодуруст аст. Инсон аз синни кӯдакистонӣ бояд аз доираи маҳдуди гуфтугӯи хонагӣ берун шавад ва ба олами бепеҳни забони модарӣ қадам гузошта, кам-кам ба дорониҳои рангомези он даст ёбад. Омӯхтани забони модарӣ як умр давом хоҳад дошт ва оила, кӯдакистон, мактаби миёнаву олии, тамоми ҷамъият бояд барои чунин омӯзиши доимӣ заминаи мувофиқ ба вучуд орад.

Дар мактаби олии ин вазифаро танҳо ба ўҳдаи факултети филология набояд гузорем. Омӯзиши эҷодкорона ва огоҳонаи забони модарӣ як процесси чиддӣ, мураккабу душвор ва бар-

давом аст ва ҳамаи таълиму тарбия бояд ба амиқбурди он иштирок намояд. Дар ёд бояд дошт, ки омӯзиши огоҳонаву амиқи забони модарӣ, аз худ кардани меҳри сухани бобой аз муҳимтарин нишонаҳои маънавият мебошад ва ҳол он ки маънавият таҳкурсии гражданияти асил, ватандӯстӣ ва интернационализм аст. Пас, дар таълими забони модарӣ бояд на танҳо факультетҳои филология, балки тамоми мактаби олии ва омӯзишгоҳҳои касбу ҳунар фаъолона иштирок намоянд. Дар ҳамаи мактабҳои олии ва техникуму омӯзишгоҳҳои бояд ба забони тоҷикӣ дарс гуём, дарси забони тоҷикӣ ҷорӣ бошад.

Нависандаи халқии Белоруссия Иван Шамякин боре дар «Правда» (20 сент. 1987) масъалаи пеш гузошт, ки дар Белоруссия тахминан бист сол пеш аз ин қароре содир шуда буд ва ин қарор ба падарону модарон ҳуқуқ дод, ки фарзандонашонро аз омӯзиши забони модарӣ озод кунанд, дар натиҷа «модаракони раҳмдил барои кам кардани бори фарзандон ба шитоб афтоданд». И. Шамякин аз ҷунин қарор ва ҷунин «ғамхориҳо» норозигӣ изҳор кардааст. Ҷунин «ғамхорӣ» дар ҳақиқи фарзандон аз падарону модарони тоҷик ҳам зуд-зуд рӯй медиҳад. Камина дар Тоҷикистон ҷавонеро бисёр дидаам, ки аз ҷунин падару модари худ норозиянд, ҳатто баъзан ба сабаби он, ки падару модар як вақтҳо фарзандро «ғамхорона» аз забони модарӣ дур дошта буданд, баъдтар байни фарзанд ва падару модар низоъ афтодааст.

Гражданини ояндаи ҷамъияти социалистиро ба сӯи даст кашидан аз забони модарӣ раҳнамоӣ кунем, ин кори мо ба некии ноҳаҷад анҷомид. Ягона оқибате, ки ин «раҳнамоӣ» хоҳад дошт, ҳамоно бетафовутиву беъътиноӣ нисбат ба ҳама муқаддасот метавонад буд. Кунд шудани ҳисси ифтихори миллии, кам шудани қобилияти ифтихор аз забони худ, халқи худ, маданияту таърихи худ ҳамоно нишонаи сусти гардидани ҳислатҳои асили инсонист ва ҳаргиз ба ташаккули интернационализи ҳақиқӣ оварда наметавонад.

Ҷингиз Айтматов концепсияи муқаммале дар масъалаи дузабонӣ ба миён оварда истодааст ва моҳияти принципи соҳибхитияри падарону модарон ва демократизми интиҳоби забони таълими фарзандон бо ин сухани вай хеле амиқ кушода шудааст: «Албатта, ҳеҷ кас касеро маҷбур карда наметавонад, вале шуури миллатро аз таърихи ӯ озод кардан, хусусан ба даст кашидан аз забони модарӣ даъват намудан, ин дасткаширо дастгирӣ кардан ҳам норавост. Ин кор қариб баробари он аст, ки аз падару модари худ даст кашем» («Қирғизстан маданияты», 17 дек. 1987).

Дар ин хусус дар он пленуми Иттифоқи нависандагони СССР, ки аввалҳои марти соли 1988 баргузор шуд, нависандаи украин Ю. Мушкетик, нависандаи белорус Н. Гилевич ва дигарон низ хеле мӯътамад сухан ронданд.

Мо бояд он фикри олиҷаноби Қ. Д. Ушинскийро сармашқ

гарор диҳем, ки гуфта буд: «Забони модарӣ асоси инкишофи бузурги фикрӣ ва ганҷинаи ҳама донишҳост, ҳар фаҳмише аз он оғоз меёбад, ба воситаи он меояд ва ба он бармегардад».

Ин ҷо сухан танҳо аз кӯдакону наврасон нест, балки муҳимтарин қонуниятҳои ҳаёти инсон ифода ёфтааст. Ҳастии инсон аз гаҳвора то ба тобут бидуни забони модарӣ тасаввур намешавад: аз аввал шинохти худ ва олам, ҳосил кардани хислатҳои инсонӣ ва симои маънавӣ ба забони модарӣ вобастагӣ дорад, бо забони модарӣ меояд ва то охир давом меёбад. Пас падарону модарон ва тамоми ҷамъият барои муваффақият-омез ва мунтазаман идома ёфтани ин процесс бояд замина тайёр кунанд.

Б

Устувор кардани мабдаъҳои маънавии инсон, тахайюли аз ҷиҳати эстетикӣ тараққикарда ва озодии интеллектуалӣ, фаъолиятҳои фикри мустақил ва имконияти эҷодкорӣ, ки ба амалиёти ҷӯяндагии ҳасратмандона қобил аст, бояд пояи асосии таълим дар ҳамаи сатҳҳо бошад. Дарси адабиёт ва санъат — расомӣ, мусиқӣ, меъморӣ, театр, кино, инчунин дарси забони модарӣ ва таърих дар ин қор бештар аз ҳама имконият фароҳам меорад. Афсӯс, ки ҳоло мавқеи санъат ва таърихи халқи тоҷик дар мактаб ба дараҷаи ҳеҷ аст. Таълими забони модарӣ ва адабиёт низ норасоиҳои ҷиддӣ дорад.

Дарси забони модарӣ на танҳо дар мактаби тоҷикӣ, балки умуман дар мактаби мо аз ҳама зиёдтар зиқювар ва каммаҳсул аст. Дигаргунӣ куллие дар мазмун ва усули таълими забони модарӣ зиёда зарур омадааст. Ин дигаргунӣ бояд имкон диҳад, ки на грамматикае, ки қонашро гирифтаанд ва ба ҷисми берӯҳ табдил додаанд, балки забони зинда бо ҳама дороиҳо ва рангбандиҳои омӯхта шавад. На аз ёд кардани қоидаҳои грамматикаву имло, балки аз худ намудани системаи забони модарӣ, асосҳои услубӣ, ки барои истифодаи имконоти бепоёни сухан замина тайёр мекунад, ҷи дар таълими мактаби миёна ва ҷи дар мактаби олӣ бояд ҷизи асосӣ бошад. Қалиди ганҷи забонро ба дасти донишҷӯён бояд дод, дари маданияти суханро ба рӯи онҳо бояд кушод, ки нахустунсури маънавият ҳамин аст.

Ба ин сабабҳо камина ақида дорам, ки бозсозии таълими забони модариро аз мактаби олӣ оғоз намудан лозим меояд. Аввало мактаби олӣ бояд ҷунин омӯзгороне тайёр кунанд, ки дар мактаби миёна забони модариро ба тарзи нав, аз рӯи программаю методикаи тоза дарс дода тавонад. Пеш аз ҳама хатмкардаҳои мактаби олӣ барои эҷодкорона иҷро кардани вазифаҳои таҳсилоти устуворе бояд дошта бошанд, то ки он ҳама норасоиҳоеро, ки дар таълиму тарбия дар зарфи ҷандин даҳсола ҷамъ омадааст, бартараф карда тавонанд. Дар Тоҷикистони мо ба кулӣ дигар кардани тартиби қабул ба макта-

би олі, инчунин нав кардани ҳайати муаллимони он низ аз шартҳои зарурист.

Барои устувор кардани пояҳои маънавии ҷамъият роли мактаби олі бузург аст. Ҳамаи мактабҳои олі ба ин кор бояд сифарбар шаванд. Таъмини маънавият фақат вазифаи факултети филология ва институти санъат нест. Танҳо кормандони соҳан адабиёту санъатро эҳтиҷманди маънавият доништан хатон маҳз мебуд. Кормандони дигар соҳаҳо ба маънавият боз бештар эҳтиҷдоранд.

Модом ки забони модарӣ нахустунсури маънавият аст, зарур аст, ки таълим дар ҳамаи мактабҳои олі ба забони модарӣ сурат гирад. Ба чунин фикр розӣ шудан мумкин нест, ки мегӯянд: агар таълим дар мактабҳои олие аз қабилҳои институти тиб, хоҷагии қишлоқ, политехника, тарбияи бадан ва ғайра ба забони миллӣ гузарад, яъне дар ин институтҳо гурӯҳҳои тоҷикӣ қушоём, донишҷӯён забони русиро нахоҳанд донист, аз адабиёти ихтисосии русӣ истифода карданашон душвор хоҳад шуд, пас аз хатми мактаби олі дар курсҳои марказии тақмили ихтисос хонда наметавонанд ва ҳоказо. Ба пиндошти мо, дар ин масъала ҷои биму ҳарос нест. Дар Тоҷикистон, инчунин дар дигар республикаҳои минтақаи мо бисёр мутахассисоне ҳастанд, ки мактаби миёнаву олиро ба забони модарӣ хатм кардаанд, вале ин монев наомад, ки забони русиро донанд, масалан, рисолаи номзадиро ба русӣ нависанд. Агар дар рафти бозсозии маълумоти миёнаву олі ва умумиву касбӣ омӯзиши забони модарӣ ва русиро ба дараҷот беҳтар кардан мурассар шавад, имконияти мутахассисони соҳаҳои гуногун дар русиомӯзӣ боз бештар хоҳад буд.

Дар мактаби олі ҷорӣ намудани забони модарӣ на танҳо барои устувор шудани мавқеи ҷамъиятии забони миллӣ лозим аст, балки як зарурати амалист: ҷавоне, ки дирӯз мактаби миёнаро ба забони модарӣ тамома карда буд, дар мактаби олі якбора қомилан ба забони русӣ гузаштани ӯ хеле душвориҳо ба миён меорад. Як сабаби ин ки бисёр донишҷӯён баъзе дарсҳои душвортарро ҳазм карда наметавонанд, маҳз ҳамин аст. Инро бояд ба назар гирифт.

Забони модарӣ на фақат барои ихтисос гирифтани донишҷӯён, балки барои таъмини асоси маънавият ҳам зарур аст. Забони модарӣ баробари адабиёту санъат ва таърих дар маълумоти олі ва касбии техникаӣ ҷойгоҳе босазо ёбад, пояҳои ҷасти маънавии шахсро устувор мекунад, имкон медиҳад, ки ҷавонон на танҳо соҳиби ихтисос шаванд, балки барои маънавияти олі таҳкурсии устувор дошта бошанд, ва ҳол он ки маънавияту одамият аз ихтисос заруртар аст. Дурусттар он, ки ихтисос, касбу ҳунар фақат як ҷузъи одамият аст, тобеи он мебошад.

Ба ин тарик, зарурати омӯзиши забони модарӣ ва доништан он як ҷузъи масъалаи маънавиятафзони ҷамъият буда, ҳан-

гоми ҳалли илмиву амалии масъалаҳои забони миллӣ маҷмӯи он вазифаҳои муҳимро, ки ҳастии маънавии халқ талаб мекунад, дар назар доштан лозим меояд.

ҚМ ҚК Тоҷикистон ва Совети вазирони республика моҳи маи соли 1988 қароре бо номи «Дар бораи такмили омӯзиш ва таълими забони тоҷикӣ дар республика» қабул намуданд. Ин ягона қароре дар сатҳи олист, ки дар зарфи солҳои бисёре оид ба забони тоҷикӣ қабул шудааст. Умед аст, ки агар ҳама чораҳои, ки дар ин қарор пешбинӣ шудааст, иҷро гардад, дар омӯзиши амалии забони модарӣ дигаргунӣ ба амал хоҳад омад. Мутаассифона, дар ин ҳуҷҷати муҳим ҳам чизи асосӣ ҳануз нест: дар бораи вазъи имрузаи забони тоҷикӣ ва масъалаҳои ҳалталаби инкишофи он, дар бораи чораҳои таъмини амали ҷамъиятии забони миллӣ, дар боран он соҳаҳои ҳаёт, ки дар онҳо иҷрои вазифаҳои ҷамъиятии забони миллӣ минбаъд зарур аст, дар бораи қорҳои асосии соҳаи ба вучуд овардани программаи нави забони тоҷикӣ, ба вучуд овардани усули тозаи таълими он дар мактаб ва ғайра тасаввуроти равшану возеҳ вучуд надорад.

Имрӯз як системаи мукаммали чораҳои пурсамари дарозмуддат зарур аст, ки иҷрои сиёсати ҳақиқатан лениниро дар соҳаи забонҳои миллӣ таъмин намояд. Дар ин маврид бояд ба назар гирифт, ки забони миллӣ муҳтоҷи ҳимоя аст, ба таъмини воқеии мавҷудият эҳтиёҷ дорад. Ҳамаи вазифаҳои бояд аз рӯи ҳамин матлаби асосӣ муайян гардад.

Аз ин рӯ, фикре дар бораи зарурати қонунии умумитифоқии забони халқҳои СССР — он фикри муҳим, ки М. С. Горбачёв дар Пленуми июли (с. 1988) ҚМ КПСС изҳор дошт, бо шавқии тамом истиқбол шуд. Бегумон, чунин қонуне лозим аст ва бояд дар асоси омӯзиши ҳамачонибаи вазъи республикаҳои мо тартиб ёбад. Мо аз ин қонун умедворем, ки статуси забони миллӣ ва соҳаҳои асосии истифодаи он, принципҳои тартибвараии ҳуқуқии истеъмоли онро таъин хоҳад кард. Ин қонун амали ҳамачонибаи забони миллиро дар ҷамъият бояд таъмин намояд ва қарорати устувори ҳуқуқи забонҳо бошад. Шояд ин қонун инчунин статуси забони муомилаи байни миллатҳо — забони русиро низ таъин карда, асосҳои ҳуқуқии мавқеи онро дар кишвари сермиллатии мо, амали мутақобили онро бо забонҳои миллӣ муайян созад. Чунин қонун ва соҳибқадмона амалӣ шудани он, бешубҳа, қадами муҳимме хоҳад буд, ки барои аз тарафи ҷамъият амикан дарк шудани моҳияти аслии маданияти халқҳои СССР роли калон мебозад.

Чандин сол аст, ки забони миллӣ дар РСС Гурҷистон, РСС Арманистон ва РСС Озарбойҷон забони давлатист. Дар Украина, Белоруссия, Молдавия, Латвия, Литва, Эстония ва баъзе республикаҳои дигар ҳам муҳокимаи масъалаи маҷмӯи давлатии забони миллӣ, кӯшише дар роҳи устувор намудани қарорати қонунии амали ҷамъиятии забони миллӣ хеле вусъат

ёфт, мутахассисони соҳаҳои гуногун — забоншиносон, лингвистҳо, ҳуқуқдонҳо, аҳли ҷамъият асосҳои илмию амалии масъулиносон, сохино-аларо ҳамаҷониба санҷиданд.

Ин масъала барои Тоҷикистон хеле муҳим аст. Лозим ме-донем, ки ба қонуни умумитифоқии забони халқҳои СССР мунтазир нашуда, Президиуми Совети Олии ҶС Тоҷикистон комиссияи махсусе ташкил диҳад ва бо иштироки мутахассисон паҳлуҳои гуногуни масъалаи статуси забони тоҷикиро ба сифати забони давлатии республика санҷида, таъин намояд. барои муҳоки-маи умумихалқӣ лоиҳае тайёр намояд.

1988

ЗАБОНИ ТОҶИҚИ БОЯД МАҚОМИ ДАВЛАТИ ДОШТА БОШАД

Аз ҷист, ки масъалаи забони миллии ва зарурати он дар даврони бозсозӣ ба ин андозаи вазъи дав-кард? Чаро зарур омадааст, ки мавқеи ҷамъиятаҳамият пайдо-ҷики кафолати устувори ҳуқуқиву конституциятии забони то-шад? ҷавӣ дошта бо-

Ҳуқмронии дуру дарози системаи фармонӣ фармони маъму-рии бюрократӣ пояҳои ҷамъияти советиро аз баъху реша ба-вайронӣ кашид. Аз ҷумла ба сари халқҳои хубеҳу ба миллии хавфи нобудӣ ҳарчӣ бештар омадан ӯрд ва забонҳои саршумори аҳолии соли 1926 нишон дода будирифт. Чуночи, кати мо 194 миллат мавҷуд аст, аммо аз ҷониби ки дар мамла-маълум гардид, ки 101 миллат мондааст, яъне шумори соли 1979 лату қавмҳо дар зарфи 50 сол қариб ду бар шумораи мил-аст. обар кам шуда-

Албатта, баъзеи онҳо соли 1926 номи ҷудатона дошта бо-шанд ҳам, моҳиятан халқи мустақил не, баъзи ки ҷузъи халке буданд ва баъдтар, солҳои сиву чил ба он ки ҷузъи халке аз ҷумла қарлукҳо, манғитҳо, лақайҳо ва ғайралик пайвастанд. киби миллии уzbekро ташкил доданд. Ин а як ҷузъи тар-қонунманд буд. Ба ин ҳисоб дар рӯйхати расми ояд як рӯйдоди ву қавмҳо хеле кам шуд. Аммо нест шудани номгуи халқҳо-қавмҳоро ба ҳеҷ ваҷҳ ҳақ баровардан мумкин баъзе халқҳоро нест.

Шумораи умумии забонҳое, ки дар ин муҳлати 50 сол аз байн рафтаанд, қариб ба 40 мерасад. Ва ҳолати он ки нест шу-дани забонҳо ҳаммаъно нест шудани халқҳосон ки нест шу-

Нишонаҳои ин процесро дар Тоҷикистон ҳаҷм мебинем. Иҷ-рон вазифаи ҷамъиятӣ аз тарафи забони адабии миллии дар

¹ Ин мақола бо имзои муаллифи ин сатрҳо, Р. А. Рустамов, Р. Ғаффоров, Кухзод, Лоик, А. Сайфуллоев, Ҷанов, Гулруҳсор, Ш. охири соли 1988 ҷоп шуда, масъалаи мақоми давлатии забони тоҷикиро ба марҳалаи амалӣ расонида буд.

Тоҷикистон хеле маҳдуд аст ва метавон гуфт, ки дар аксарияти кулли соҳаҳои муҳими ҳаёти ҷамъият ба ҳеҷ расидааст. Ташкилотҳои партиявӣ ва органҳои советӣ, вазоратҳои идорахонаҳо, коргоҳҳои саноату сохтмон, муассисаҳои илм ва ғайра аксаран забони тоҷикиро истифода намеkunанд, нафақат хуччатҳои техникӣ, ҳатто оддитарин навиштаҳои коргузориҳои онҳо, умуман муомилоти расмӣ, ба тоҷикӣ сурат намегирад.

Аксари он тоҷикон, ки дар корхонаву идорахонаҳо, дар коллективҳои гуногунмиллат кор меkunанд, дар андак муддат аз забони модарӣ чунон дур мешаванд, ки ҳатто бо аҳли оилаи худ дуруст гап зада наметавонанд, чи ҷои китоби тоҷикӣ хондан ё ба рӯномаи тоҷикӣ обуна шудан! На танҳо кормандони оддӣ, балки роҳбарону мансабдорони калон, ҳатто аксари зиёӣён ба тоҷикӣ нутқи дуруст надоранд, ба азобе ва хеле оддӣ гап мезананд, агар дар пеши ҳалоиқ сухан рондан, хусусан бо меҳмонони афғониву эронӣ сӯҳбат кардани онҳо лозим ояд, ҳосили он фақат шармандагист.

Забондонӣ, бесаводӣ ҳар чӣ бештар реша паҳн мекунад ва мактаби миёнаву олии аз пешгирии он очиз омадааст. Халқи тоҷик, ки асрҳо боз тафаккури китобӣ дошт ва забони адабии ӯ ба пояҳои баланди тараққӣ расида буд, имрӯз ба ҳадди безабонӣ наздик меравад.

Равшан аст, ки дар дораҳои расмӣ аз истифода бармадани забони тоҷикӣ тамоман ҳилофи принципи ленинии баробарӣ забонҳост. В. И. Ленин аз аввал баробарӣ ва озодии забонҳоро қисми таркибии программаи партияи большевикон қарор дода буд ва нахустин солҳои инқилоб аз аъзоҳои партия талаб меканд, ки, масалан, дар Украина «ба кори бартараф намудани ҳамаи монеаҳои роҳи инкишофи озодонаи забону маданияти украинӣ бо ҳамаи воситаҳо ёрмандӣ расонанд». «Аъзоёни РКП,— мегуфт вай,— бояд дар ҳудуди Украина ҳуқуқи ба забони модарӣ таълим гирифтани ва дар ҳамаи идораҳои советӣ гуфтугӯ кардани оммаи меҳнаткашро амалӣ кунанд, ба кӯшишҳои рускунонӣ, ки мақсадашон забони украиниро беаҳамият кардан аст, ба ҳар восита муқобилат нишон дода, забони украиниро ба олати маърифати коммунистии оммаҳои меҳнаткаш табдил диҳанд. Фавран бояд чораҳо дида шаванд, ки дар ҳамаи идораҳои советӣ ба қадри кифоя хизматчиёни забони украиниро медонистагӣ мавҷуд бошанд ва минбаъд ҳамаи хизматчиён ба забони украинӣ гуфтугӯ карда тавонанд» (Асарҳо, ҷ. 30, саҳ. 162-163).

Афсӯс ки системаи фармонфармоиву зӯрварӣ дар мамлақати мо шароите фароҳам кард, ки барои иҷрои дастурҳои дурандешонаи Ленини бузург имкон намонд.

Аз ҳамин сабаб аст, ки майдони амали ҷамъиятии забони тоҷикӣ ҳоло торафт таиғ мешавад ва эътибори он паст меравад. Дар аксари мавридҳо то ба дараҷаи забони хона ва кӯчаву бозор паст шудани мақоми забони миллӣ чунин маънӣ

дорад, ки аз он пояи олій, ки дошт, махрум шудааст ва аз таъриқи он ҷои умед кам мондааст. Дар ин сурат забони милли одатан рӯ ба очизӣ меорад, аз имконияти кадам задан баробари замон қисман ё тамоман махрум мегардад.

Дар ҳақиқат ҳоло ба тоҷикӣ аз ҳама шоҳаҳои услуби забони адаби танҳо як услуб — услуби бадеӣ инкишоф меёбад ва он ҳам дар баъзе мавридҳо пурнуқсон аст. Аммо услуби илмӣ, ки низ дар таърихи халқи тоҷик ҳазор сол умр дорад, имруз асосан дар соҳаи филология ва таърихи фалсафа маъмул буда, дар дигар соҳаҳо қариб пурра аз амал мондааст. Услуби дигар — услуби расмӣ бо хусусиятҳои нави замони мохиятан ҳанӯз тамоман шакл нагирифтааст. Агар бисёр паст рафтани маданияти суҳанро ҳам ба назар гирем, бояд гуем, ки инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷикиро инкишофи мӯътадил ба шумор овардан мумкин нест. Забони милли аз реша суст шудан дорад, яъне решаҳои миллат осеб мебинад.

Зотан, агар як забони калони сернуфуз ва як забони камнуфуз паҳлуи ҳам амал кунанд, дар арсаи иҷтимоӣ миёни онҳо баробарҳуқуқии воқеӣ устувор доштан душвор, балки аз имкон дур аст. Қонун онҳоро ҳамсангу ҳамарзиш донанд ҳам, таъмини ҳуқуқи қонунии забони камнуфус дар амал қариб номумкин хоҳад буд. Дар чунин вазъияти нобаробарии воқеӣ одатан забони калон забони хурдро ба худ тобеъ менамояд, амали онро ба маҳдудият меорад ва, мумкин аст, чунон таъсире ба он расонад, ки, ба гуфти профессор М. Дьячков, «ҳамоно бо унсурҳои як забон ифлос шудани забони дигар асту бас» («Литературная газета», 21 сентября 1988). Таҷрибаи иҷтимоии таърихӣ халқҳои мо ин ҳақиқатро исбот кард.

Дар ин сурат барои аз нобудиву вайронӣ муҳофизат кардани забони камнуфуз чораҳои қатъӣ дидан лозим меояд. Ҳоло забони тоҷикӣ мӯҳтоҷи чунин чораҳои махсус аст. Шароити махсусе тайёр кардан даркор аст, ки инкишофи мӯътадили забони тоҷикӣ, баҳои умри он таъмин шавад. Забони милли дар республика бояд бартарию имтиёзҳои дошта бошад, ки барои устувор истодани он дар мавқеи худ имкон диҳад.

Таъмини умри забони тоҷикӣ таъмини умри халқи тоҷик хоҳад буд. Давлати халқӣ аз фароҳам овардани асбоби умри абдаии халқ зиёдтар мақсаду вазифае надорад. Пас, дар ин роҳ чорасозӣ ҳамеша зарур буда, дар шароити имрӯза чораҳои фавқулӯда ногузир меояд.

В. И. Ленин таъкид мекард, ки «дар бобати истифодаи забони милли дар республикаҳои дигар миллатҳо, ки ба ҳайати иттифоқи мо дохиланд, қоидаҳои саҳт chorӣ кардан ва ин қоидаҳоро махсусан бодикқат тафтиш намудан лозим аст» (Асарҳо, ҷ. 36, сах. 629).

Рафти зиндагонӣ пурра исбот кард, ки ин таъкиди В. И. Ленин асоси ҷиддӣ доштааст. Мутаассифона, ҷамъияти мо аз

аввал ин суҳанро ба ғӯш нагирифт. Акнун ҳанӯз ки дер нашудааст, лозим аст, ки ба муҳофизати забони миллӣ «қоидаҳои саҳт қорӣ карда», як силсила чорабиниҳои махсус амалӣ намоем.

Тадричан ба тартиб овардани муҳоҷираа — миграция, пеш гирифтани сиёсати қатъии пурсамаре барои афзоиши ададиву сифатии синфи корғари тоҷик ва зиёиёни инженеру техник, рӯяи таносуби миллии ҳаёати кормандони идораҳо, саноат, хизмати маишӣ ва ғайра, вусъат додани шабакаи кӯдакistonҳои миллӣ ва ба кулӣ нав кардани таълими забон, адабиёту санъат ва таърихи тоҷикон дар мактаби миёнаву олӣ муҳимтарин қисми он чорабиниҳо хоҳад буд. Он гоҳ кафолати ҳуқуқии Конституцияи республика барои чун забони давлатӣ бо роҳи табиии пурнатиҷае тараққӣ ёфтани забони тоҷикӣ амалӣ хоҳад гардид.

Аз ин рӯ, раъи аҳли ҷамъиятро, ки дар матбуот ифода ёфт, аз ҷумла тавсияи конференцияи маданияти суҳанро, ки 24—25 ноябри соли қорӣ баргузор гардид, инчунин таҷрибаи дигар республикаҳои бародарро ба назар гирифта, пешниҳод мекунем: забони тоҷикӣ бо қарори Совети Олии РСС Тоҷикистон дар ҳудуди Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон забони давлатӣ доништа шавад. Ба ин маънӣ моддаи махсусе бояд ба Конституция (Қонуни Асосӣ)-и РСС Тоҷикистон илова гардад. Конституцияи кафолати ҳуқуқии истифодаи забони тоҷикиро дар органҳои давлатӣ, дар муассисаҳо, идораҳо ва ташкилотҳо, дар истеҳсолот, дар маълумоти миёнаву олӣ, илм, техника, маданият, ниғаҳдории тандурустӣ, хизмати маишӣ ва ғайра бояд таъмин намояд.

Президиуми Совети Олӣ ба комиссияи дахлдори худ ё ба комиссияи махсусе бояд супориш диҳад, ки бо иштироки ихтисосмандони забоншинос, социолог, ҳуқуқдон ва ғайра, инчунин бо ҳамкориҳои зиёиёни эҷодкор лоиҳаи статуси забони давлатии РСС Тоҷикистонро тартиб дода, ба муҳокимаи умумии халқ ва баъд ба сессияи Совети Олии республика пешниҳод кунад.

Ҳудуди Тоҷикистон ҷавлонгоҳи асосии забони тоҷикӣ ва масъалаи ҳастиву нестии он имрӯзу фардо пеш аз ҳама дар ин сарзамин ҳал хоҳад шуд. Барои ин ки дар талоши ҳастиву нестӣ пирӯзӣ насиби забони миллӣ гардад, зарур аст, ки қонун онро бо имкониятҳои махсусе таъмин намояд. Дар айни замон ин бартарҳои забони миллӣ бояд манфиатҳои халқу забонҳои дигарро низ то ҳадди имкон ба назар гирад.

Ба ин андеша ва баъзе мулоҳизаҳои дигар зарур мебудем, ки забони давлатӣ ва вазъи ҳуқуқии он бояд на танҳо дар Конституцияи РСС Тоҷикистон муайян гардад, балки ғайр аз ин, қонуни махсусе — Қонуни забонҳои РСС Тоҷикистон ба миён оварда шавад.

Қонуни забонҳои РСС Тоҷикистон бояд ҳуҷҷати ҳуқуқии

дорад, ки маҷбуран ба танҳо вазъи забони давлатӣ, балки вазъи
раққни забони давлатӣ аз батафсил таъин намояд. Ин қонун бояд
одатан на ҳама, ҳар кадом мавридҳо баробар истеъмоли шу-
барӣ, русӣ ва ўзбекӣ лозим аст (масалан, дар
Душанбе, олий, советҳои маҳаллӣ, хангоми нашри қону-
бонҳои махбороти расмӣ ва ғайра, чунонки ҳоло хаст),
мавридҳо бояд асосан забони тоҷикӣ ба қор равад
на, ки тоҷикӣ, корғузори қорӣ, номанависии расмӣ дохили
на, маҷлисҳои хурду қалон, ки аксари иштирокдорони
қанд ва монанди инҳо). Инчунин статуси забони ру-
сифати забони муоширати байни миллатҳо ва муомило-
федералии республика бояд қонунан таъин гардад.

Қонуни забонҳои РСФСР Тоҷикистон бояд мақоми ҷамъиятии
ҳар яке аз забонҳои асосии республика, ҳуқуқи қонунӣ ва ва-
зифаҳои расмӣ онҳоро равшану возеҳ муайян созад.

Таъини соҳаи истеъмоли ҳар яке аз забонҳои республика
бағоят душвор аст ва бисёр нозуқиҳо дорад. Бино бар ин,
иҳтисосмандони соҳаҳои гуногун ва намояндагони ҳамаи халқ-
ҳои республика ин масъаларо батаанӣ бояд бисанҷанд. Аз ҷум-
ла эҳтимол номгӯи касбҳои вазиҷҳоеро, ки соҳибони онҳо
ҳатман забони тоҷикиро бояд бидонанд ва ё донишҷӯи забони
русӣ ҳам зарур аст, тартиб додан лозим меояд. Шояд ин
масъала баъзе ҷанбаҳои дигаре ҳам дошта бошад. Хуллас, ки
лояҳаи Қонуни забонҳои РСФСР Тоҷикистон аз тарафи ҷандин
гурӯҳи мутахассисон эҳтиёткорона муҳоқима гардида, пас аз
маълум шудани розигии умуми халқ барои тасдиқи Совети
Олии республика пешниҳод бояд шавад.

Вазъи забони давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ, ба пин-
дошти мо, чунин маънӣ хоҳад дошт, ки дар расмият забони
асосист. Пас, Совети Олий бояд ба зиммаи Совети вазирон ва-
зифа гузорад, ки барои чунин вазифаи қуллии ҷиддӣ иҷро на-
мудани забони тоҷикӣ дар андак муддат шароит тайёр кунад.
Ҳукумати республика, чунончи омӯхтану аз худ қардани забони
тоҷикиро дар муассисаҳои томақтабӣ, мактабу омӯзишгоҳҳо,
донишқадаҳои миёнаи махсус ва олий, дар коллективи мехна-
тии қорхонаҳо бояд таъмин намояд. Аз ҳукумати республика
лозим аст, ки барои ин ки забони тоҷикӣ дар соҳаҳои гуногу-
ни ҳаёти давлатӣ, ҷамъиятӣ ва маданӣ фаъолона амал қарда
тавонад, шароити зарурӣ, хусусан асоси моддӣ ба амал орад.
Барои аз тарафи намояндагони халқҳои бародар омӯхта шу-
дани забони тоҷикӣ ҳама имконот бояд доимо ҳозир бошад.
Шумораи омӯзгорони забону адабиёти тоҷикиро ба маротиб
афзудан зарур меояд.

Ба забони миллӣ вазъи забони давлатӣ додан қорест, ки
ҷанбаҳои гуногун дорад ва ҳама ҷанбаҳои онро омӯхтан дар-
қор аст. Бегумон, қонуни иттифоқи забони халқҳои СССР,
ки лояҳаи он мувофиқи нишондоди Пленуми июли (с. 1988)
ҚМ КПСС ҳоло тайёр шуда истодааст, шароити инкишофи

озод ва истифодаи баробарҳуқуқи забонҳои гуногуни халқҳои мамлакати моро муайян хоҳад кард. Қонуни забонҳои РСС Тоҷикистон бояд ба ин қонуни иттифоқи тақия қунад ва дар айни замон шароити маҳаллиро ба назар гирад. Ҳамчунин материалҳои Пленуми марти с. 1988-и Иттифоқи нависандагони СССР, материалҳои муҳокимаи масъалаҳои миллӣ, ки дар саҳифаҳои газетаву журналҳои марказӣ ва республикаҳои бародар баргузор шуда истодааст, бояд ҳаргарафа омӯхта ва истифода гардад.

Аминем, ки дар Тоҷикистон ҳуқуқи забони давлатӣ пайдо кардани забони тоҷикӣ решаҳои ҳаётии онро устувор карда, дӯстиву рафоқати ҳақиқии байни халқҳои республикаро таъмин месозад, барои тараққиӣ пурсуръати забони модарии мо заминаи зарурӣ фароҳам меорад. Дар айни ҳол шубҳае нест, ки қонуни вазъи давлатии забони тоҷикӣ, забони миллатҳои асосии республикаҳои иттифоқӣ, автономӣ ва дигар ташаккулоғи маъмурии мамлакати сермиллати мо аз тарафи ҳамаи халқҳои бародар бо мамнуният эҳтиром хоҳад шуд, онҳо хоҳанд дид, ки ислоҳи системаи сиёсӣ, ки яке аз пояҳои асосии бозсозист, воқеан ҷомаи амал мепӯшад.

1988

КОДЕКСИ БАТАФСИЛЕ ДАРҚОР АСТ¹

Демократонӣ ва кушодагӯӣ, ки асоси бозсозии инқилобии ҷамъияти советӣ қарор ёфт, боиси ин гардид, ки бисёре аз дардҳои иҷтимоӣ ошқор шуда, фикрҳо аз паи ҷустани илоҷи он дардҳо ба ҷунбиш омаданд. Сахтгарини ин дардҳо ба соҳаи маънавият оиданд. Системаи формонфармоӣю зӯрварӣ бештар аз ҳама пояҳои маънавии ҳастии мардум ва халқҳову миллатҳоро суст карда, ҷамъиятро ба суръат сӯи бемаънавиятӣ мебард. Аз ин рӯ масъалаи забони миллӣ, ки рукни асосии ҳастии маънавии миллат аст, дар бисёр республикаҳо аз аввали бозсозӣ дар маркази диққат қарор гирифт. Вазъи забони модарӣ, маданияти миллӣ ва маорифи халқ, масъалаҳои дузабониву чандзабонӣ ва таълими забони русӣ дар ҳамаи минтақаҳои мамлакати мо мувоҳисаву мунозираҳои пурҷӯше ба миён овард.

Дар матбуоти Тоҷикистон ҳам чанд мақолаи тезу тунд ба ҷоп расид. Конференцияи маданияти сухани тоҷикӣ (Душанбе, 24-25 ноябри с. 1988), ки Институти забону адабиёти ба номи Рӯдакии АИ РСС Тоҷикистон баргузор кард, ба Совети Олии республика муроҷиат намуд, ки забони тоҷикиро дар худуди РСС Тоҷикистон забони давлатӣ эълон қунад. Аҳли

¹ Ин мақола бо иҷозат муаллифи ин сатрҳо, Р. Амонов, Ш. Рустамов ва А. Сайфуллоев ҷон шуда буд.

чамъият ин таклифро ҳамаҷониба дастгирӣ намуданд ва январӣ соли 1989 Президиуми Совети Олии РСС Тоҷикистон баърон омӯхтани ин масъала комиссияе таъсис дод.

Сабабҳои ба миён омадани масъалаи мақоми давлатии забонҳои миллӣ ҳоло ба ҳама маълум аст: оқибатҳои системаи фармонфармонӣ зӯрвариро, ки дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти чамъияти мо адолати иҷтимоӣ миллиро поймол намуд, барҳам додан лозим аст. Ин низоми бенизомӣ боиси нест шудани баъзе халқҳо гардид, ба сари ҳама халқҳо хавфи қалон сард.

Дар айёми мо нест шудани забони халқе аз маҳдуд гардидани доираи вазифаҳои чамъиятии он оғоз меёбад. Забон ҳам монанди ҳар чондоре аз амал мондан гирад, оқибат ба бодӣ фано меравад. Қайҳост, ки ин хавф ба сари забони тоҷикӣ омадааст.

Халқи тоҷик аз асри XI аз истиқлоли сиёсӣ давлати миллӣ қариб тамоман маҳрум шуда бошад ҳам, забони ӯ то замони мо забони расмӣ қорғузӯрӣ ва муомилоти чамъиятӣ, мактабу маориф ва илму маданият — моҳиятан забони давлатии ташаккулдеҳ буда, дар ҳама соҳаҳои ҳаёти чамъият фаъолна амал дошт ва роли байналхалқӣ низ мебозид. Аз ин рӯ, ҷои тааҷҷуб нест, ки забони адабии тоҷикӣ ба пояҳои баланди тараққӣ расида, монанди осори Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Ҷалолӣдини Рӯмӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Аҳмади Дониш ва Садрӣдин Айнӣ ёдгори ҷаҳоншумуле ба ҳосил овард. Аммо аҷобатро бинед, ки дар замони мо, яъне чун халқи тоҷик баъди ҳазор сол боз ба давлатдорӣ расид ва соҳиби давлати сошиалистӣ гардид (соли 1924), баръакс, доираи амали чамъиятии забони ӯ торафт танг шудан гирифт.

Маълум аст, ки ҳоло ташкилотҳои партиявӣ ва органҳои советӣ, вазорату идораҳо, саноату сохтмон, муассисаҳои илм ва ғайра забони тоҷикиро истифода намеkunанд, муомилоти расмӣ ба тоҷикӣ сурат намегирад. Дар доираи расмият аз эътибор маҳрум шудани забони миллӣ оқибатҳои ҷиддӣ иҷтимоӣ психологӣ дорад ва дар ҷаҳони маънавии халқ чун як омили харобкор амал мекунад.

Дар органҳои партиявӣ ва ҳукуматхонаҳову идораҳои давлат аз истифода берун мондани забони тоҷикӣ чунин маънӣ дорад, ки забони миллӣ ҳуқуқи худро аз даст додааст, дар муҳимтарин соҳаҳои ҳаёти чамъият аз ҳуқуқ маҳрум шудааст. Ин рӯйдод комилан хилофи таъкидоти В. И. Ленин аст, ки аз аввалин солҳои ҳокимияти советӣ ба забони миллии республика қор қардани ҳамаи идорахонаҳоро талаб мекард.

Мо аз иҷрои он дастурҳои Ленин ҳар чӣ дуртар мерафтем. Фақат дар охири солҳои сӣ дар Тоҷикистон андак кӯшише шуд, ки дар идораву ташкилотҳо барои қорқандони русизабон қорқонҳои забони тоҷикӣ қушода, қорқраммаи таълим ва қито-би ҳуби дарсӣ тартиб доданд. Он гоҳ шумораи қорқии омӯзго-

рон ҳам ёфт шуданд. Аммо баъд чанг сар шуду он чорасози-
хо катъ гардид. Баъди чанг бошад, дар масъалаи забон боз
баъзе равиёҳои норавое ривоч ёфт: кӯшиши қорӣ қардани ду-
забонии яктарафа то рафт қувват мегирифт, ақидае, ки гуё
ҳар яке аз халқҳои мо ду забони модарӣ дорад, паҳн шуд. Ва
ҳолате рӯй дод, ки забони модарии яқум аз дидаи эътибор
ҳар чӣ дуртар мерафт. Ҳамаи инҳо ба назарияи як шудани
миллатҳо тақия дошт ва мақсади асосӣ афзоиш додани суръ-
ати процесси як шудани онҳо буд. Ҳар чӣ зудтар миллатҳо ва
забонҳоро як қардан мехостанд. Он вақтҳо, ки дар Белорус-
сия мактаби белорусӣ қариб намонда буд, Н. С. Хрущёв дар
университети Минск гуфт: «Ҳар чӣ зудтар мо ҳама ба русӣ
гап мезадагӣ шавем, коммунизмо зудтар хоҳем сохт» (ниг.
«Правда», 6 март 1989). Оре, якнамуду якзабон ба остонаи
коммунизм қадам гузоштан мехостем.

Аз ин ҷост, ки ҷунонки аз материалҳои Пленуми феввали
(соли 1988-и) ҚМ КПСС маълум аст, ҳоло дар мамлақати мо
фақат фарзандони 39 халқ ба забони модарии худ тахсил ме-
бинанд. Ин гап ҷунин маънӣ дорад, ки забони дигар халқҳо
аз шохроҳи маорифу маданият ва пешрафти замон дар қанор
мондааст.

Бинед, ки аз байн рафтани баробарҳуқуқии забонҳо чӣ на-
тиҷаҳои дод. Аз маъмурият, аз бисёр соҳаҳои истеҳсолот ва
маданияти маънавӣ берун шудани забони тоҷикӣ, ҷунин ҳо-
лат, ки дар бисёр муассисаҳои маълумоти олии ва миёна —
институти тиб, хоҷагии қишлоқ, политехника, аксари техни-
кумҳо, омузишгоҳҳои касби техники ва ғайра, дар институт-
ҳои номдори Академияи илмҳои республика (ғайр аз Инсти-
тути забону адабиёти ба номи Рудаки, Институти шарқшино-
сӣ ва Шуъбаи фалсафа) забони тоҷикӣ қариб тамоман исти-
фода намешавад, то ҳол забони илмӣ ҳозираи тоҷикӣ ба ву-
ҷуд наомадааст. Забони тоҷикӣ ба сифати як забони маданӣ
дигар амали ҳамаҷониба надорад.

Маълум аст, ки услуби илмӣ забони тоҷикӣ аз асрҳои
X—XI бо кӯшиши намоёндагони барҷастаи шоҳаҳои гуногуни
илм ҷунон тараққӣ карда буд, ки ин забон дар кишварҳои гу-
ногуни Шарқ яке аз забонҳои асосии илм ба шумор меомад.
Ҳатто дар замонҳои оламшумулӣ аз қабилҳои Ибн Сино ва Бе-
рунӣ, балки бисёр дигарон забони илмӣ тоҷикиро инкишоф
медоданд. Тараққии забони тоҷикӣ ба сифати забони мукам-
мали илмӣ натиҷаи инкишофи маданияти ҷамъият буд ва дар
навбати худ барои баланд шудани савияи маънавии халқ аҳа-
мияти махсус дошт.

Имруз дар муҳимтарин риштаҳои илму техника, бисёр
соҳаҳои таълими махсус ва донишомӯзӣ, касбу ҳунар ва са-
ноат, дар як қисми доираҳои санъати меъморӣ, расомӣ, бас-
такорӣ, кино ва ғайра истифода нашудани забони тоҷикӣ им-

кон намедихад, ки савияи маданияти халқро ба дараҷаи та-
лаботи замон баланд барем. Албатта, барои ин, ки имрӯз фик-
ри ҷӯяндаи олиме ва эҳсоси баланди санъаткоре дар майдони
фарохтаре ба ҷавлон ояд ва дастовардҳои ӯ чун ҳиссае ба ил-
му санъати умумии советӣ илова гардад, ҳатман забони руси-
ро истифода кардан, ба русӣ асар навиштан зарур аст. Бисъ-
ёре аз мутахассисони тоҷик дар ин роҳ комёбиҳои назаррас
доранд. Лекин агар ин мутахассисони шинохта бо илму до-
ниши худ доираҳои илмии Маскав ва хориҷро ба ҳайрат овар-
да бошанду забони модарии худро надонанд, мақолачае ба
тоҷикӣ навишта ё дар пеши аҳолӣ суҳанронӣ карда натаво-
нанд, чандин сол дарс гуяндӯ ягон соати он ба забони модарӣ
набошад, шогирдони онҳо низ аз мусиқии дилрабои суҳан-
ни тоҷикӣ, аз рангомезиҳои сеҳрангези забони модарӣ бебаҳра
монанд, — инсоф диҳад, он гоҳ комилан ҳақ дорем, ки чунин
илмро барои халқ илми мурда донем.

Илм ҳам бояд асоси халқӣ дошта бошад. Қорманди илм
бояд на умуман ба даргоҳи илми оӣ, балки аз ҳама пеш ба
халқӣ худ хидмат кунад, ба дардҳои ӯ даво ҷӯяд, маърифати
ӯро баланд барад. Агар маънавияти оӣ, аз ҷумла мафҳумҳои
ба монанди хизмати халқ, азиздошти забони модарӣ, садоқат
ба арзишҳои умумиинсонии ахлоқ ва ғайра дар ҷашми аҳли
илму техника безътибор ё камътибор шавад, аз фаъолияти онҳо
чандон манфиате бояд умед накунад.

Инак, услуби илмӣ, ки аз муҳимтарин шоҳаҳои забони ада-
биёт, ҳоло асосан фақат дар риштаи филологияи тоҷикӣ як
андоза муваффақиятомез инкишоф меёбад бас. Инкишофи
услуби публицистӣ, забони матбуот, радиову телевизион ва
ғайра хеле пурзиддияту сернуксон ҷараён дорад. Моҳиятан
забони адабии тоҷикӣ фақат бо услуби бадеӣ бештар тарақ-
қии арзишманде дорад. Чунин инкишофи яктарафаю ному-
носиб ба решаҳои забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ сӯстӣ ме-
орад.

Инро ҳам бояд гуфт, ки маданияти суҳани тоҷикӣ то рафт
паст меравад. Бо масъулиятшиносии тамом ба такрор таъкид
мекунем, ки маданияти суҳани тоҷикӣ дар ягон давра замон
то ин дараҷа паст нашуда буд. Пасттабӣ, суҳани примитив
ва камсаводонаву бесаводона, дуруст ифода карда натаво-
нани матлаб аз зиёиён, аз сардорони муассисаҳои идораҳо,
аз ҳама дар ҳар қадам зохир мешавад. Мардум забони худро
намедонанд. Халқӣ тоҷик ба суҳанпарварӣ, хуштабӣ ва маъ-
нирасӣ шӯҳрате дошт, вале фарзандони имрӯзаи вай ду да-
ҳан суҳани оддиро одамвор гуфта наметавонанд.

Забоне дар муҳимтарин соҳаҳои ҳаёти ҷамъият иштирок
накунад, ҳар чӣ бештар ба чор девори хона ва мактаб маҳдуд
гардад, аз доронафзоии доимии он, аз пайвасти баланд раф-
тани маданияти суҳан ҷои умед намонанд. Чунонки маълум
аст, тараққӣ натиҷаи ҳаракат, ҷунбишу кӯшиш, ҷаҳду ҷадал

аст. Аммо он чӣ камҳаракат аст ё бечунбиш мондааст, маҳкум ба нестист. Ғайр аз ин, чизи нодаркор худ ба худ аз истеъмол мебарояд.

Аз ҳамин сабаб як гуруҳ муаллимони райони Ҳисор пас аз баёни аҳволи гирду атрофи худ ҳаққан гуфтаанд: «Агар ҳаёт минбаъд ҳам чун имрӯз сурат бигирад, халқ аз забони салису зебои худ маҳрум мешавад» («Газетаи муаллимон». 10 янв. 1989). Т. Расулзода — муаллиме аз райони Ашт ақида дорад, ки вазъи ҳозираи забони тоҷикӣ «зеҳнхоро кунд, завқхоро паст, комхоро талх ва чароғи ақлро хира месозад» (дар ҳамон ҷо). Дар ҳақиқат, имрӯз масъалаи забони миллӣ аз муҳимтарин масъалаҳои ҳастии маънавии халқ, мавҷудияти руҳониву ҷисмонии вай аст, масъалаи рақами як мебошад.

Дар ин сурат барои муҳофизату нигоҳдошти забони миллӣ чораҳои махсус, тадбирҳои фавқулъода дидан зарур омадааст. Барои муайян кардани ин, ки он чораҳо чӣ гуна бояд бошанд, боз ба ақидаҳои В. И. Ленин рӯй меорем. Боз он чиро, ки В. И. Ленин соли 1922 таъкид карда буд, ёдрас мешавем: «Дар бобати истифодаи забони миллӣ дар республикаҳои дигар миллатҳо, ки ба ҳайати иттифоқи мо дохиланд, қоидаҳои саҳт ҷорӣ кардан ва ин қоидаҳоро махсусан бо диққат тафтиш намудан лозим аст (Асарҳо, ҷ. 36, саҳ. 629). Пас аз ин Владимир Ильич дафъатан илова кардааст: «Дар ин ҷо кодекси батафсиле даркор аст, ки онро фақат аҳли миллатҳои маҳаллии ҳар республика то андозае муваффақиятомез тартиб дода метавонанд (саҳ. 630).

Ба пиндошти мо, ҷорӣ кардани «қоидаҳои саҳт» дар шароити имрӯз ҳамон забони тоҷикиро дар ҳудуди РСС Тоҷикистон забони давлатӣ эълон кардан аст. Аммо, «кодекси батафсиле», ки Владимир Ильич тартиб додани онро зарур донистааст, ба фикри мо, бояд «Қонуни забон» бошад, ки Совети Олии республика қабул наояд ва Совети вазирон амалӣ кунанд.

Конституцияи республика ва Қонуни забон кафолати ҳуқуқи истифодаи забони тоҷикиро дар органҳои ҳокимияти давлатӣ ва идоракорӣ давлат, дар муассисаҳо, идораҳо ва ташкилотҳо, дар таълими миёнаву олӣ, илму техника, маданият, хизмати тиббӣ, хизмати маишӣ ва ғайра, яъне амали ҷамъиятии ҳамаҷонибаи забони тоҷикиро бояд таъмин наояд ва барои тараққиӣ мӯътадили он замина фароҳам орад. Забони тоҷикӣ ҳама вазифаҳои ҷамъиятии худро дар ҳудуди республика комилан ва пурарзиш бояд ба иҷро расонад, доираи амали ҷамъиятии он бояд тамоми соҳаҳои зиндагии халқро пурра фаро гирад. Конституция ва қонун бақои умри забони тоҷикӣ ва халқи тоҷикро бо кафолати ҳуқуқӣ бояд қувват диҳад. Он гоҳ мо боз як омилӣ чиддӣ, як имконияти ҳуқуқиву конституциявӣ хоҳем дошт, ки аз решаҳои аслии худ дур афтодани инсонро пешгирӣ кунем.

Мақоми давлатии забони тоҷикӣ бояд боиси зарар дидани Баробарҳукукии забонҳо, боиси камҳукукии забони дигар миллатҳо, халқҳо ва ғуруҳҳои миллӣ Тоҷикистон нагардад. Модда ё моддаҳои дахлдори Конституцияи РСС Тоҷикистон, инчунин тамоми Қонуни забон дар асоси принципи баробарии миллатҳову халқҳо ва забони онҳо тартиб дода шуда, кафолати амалӣ шудани ҳукуки онҳоро бояд таъмин кунад.

Дар республикаи мо, ғайр аз тоҷикӣ, боз чанд забони дигар маълум аст: забонҳои Бадахшон, ўзбекӣ, русӣ, қирғизӣ, туркманӣ ва ғайра. Ҳамаи онҳо барои инкишофи озодона бояд шароити зарурӣ дошта бошанд. Барои истифодаи забонҳои асосии республика дар мактабу маориф ва ҳуҷҷатҳои он, дар матбуот, ҷамъиятҳои маданӣ, мурофияи суд ва ғайра бояд монеае ба миён наояд.

Яке аз муҳимтарин вазифаҳои, ки ҳангоми тартиб додани Қонуни забон бояд иҷро шавад, муайян кардани мақоми ҳар яке аз забонҳои асосии республика мебошад. Лозим меояд, ки мақоми забони русӣ чун воситаи муоширати байни миллатҳо ва ба сифати забони муомилоти расмӣ федералии республика ҳамаҷониба таъин гардад.

Аз ҳама пеш дар мактабҳои олии факултетҳои таъсис додан лозим меояд, ки муаллимони баландхаттисоси забони тоҷикӣ бароварда, ҳамаи муассисаҳо, ташкилот ва идораҳои корхонаҳо, ки ҳайати коллективи онҳо бояд забони тоҷикӣ омӯзанд, аз омӯзгор таъмин кунад. Албатта, дараҷаи тоҷикидонии ҳар ғуруҳи кормандони ғайри тоҷикзабон бояд дигар бошад: аз як раҳбари идораи давлатӣ ва як корманди почта ба як дараҷаи донишҷӯи забонро талаб кардан мумкин нест. Лекин зарур аст, ки раҳбар ба забони як нафар тобеъ ё корфтода, магазинӣ ба забони харидор, табиб ба забони беморе гап зада тавонад (агар табибе дар як райони ўзбекистонӣ кор кунад, бояд ҳатман на тоҷикӣ, балки ўзбекиро донанд). Аз ҳар ғуруҳ ба он дараҷа, ки касбу вазифааш тақозо дорад, забондонӣ талаб кардан лозим меояд.

Дар институтҳои Академияи илмҳои СССР ва баъзе республикаҳои бародар қондае ҳаст, ки агар корманди илмӣ як забони хориҷӣ донанд, даҳ фоиз зиёдтар моҳона мегирад ва яке аз забонҳои Шарқро донанд, моҳонааш ҳатто бист фоиз меафзояд. Ба фикри мо, ин қондаро дар республикаи мо нисбат ба омӯзандигони забони тоҷикӣ қорӣ кардан лозим аст: моҳонаи кормандони ғайри тоҷикро, ки аз имтиҳони забони тоҷикӣ баҳои аъло ва хуб гирифтаанд, 20 ва 10 фоиз бояд афзуд. Ба қуз ин, ҳама харҷи дарсҳои забони тоҷикиро бояд давлат ва корхонаҳо ба гардан гиранд.

Ақидаи дорем, ки муомилоти расмиро ба ўҳда гирифтани забони тоҷикӣ на якбора, балки тадриҷан бояд сурат бандад ва барои даврони гуногуни он аз 3—4 сол то 10 сол муҳлат муайян кардан лозим аст.

Аминем, ки ба забони тоҷикӣ гузаштани муомилоти расмӣ республика ба инкишофи дузабонӣ ва чандзабонии анъанавии халқи тоҷик ҳалал нахоҳад овард. Асрҳост, ки забони тоҷикӣ моҳиятан забони давлатӣ бошад ҳам, дар байни мардумони оддӣ дузабонии маишӣ буд: онҳо забони ӯзбекиро ҳам медонистанд, аммо зиёён чандзабон буданд: арабию туркӣ низ медонистанд. Пас аз Инқилоби Октябр дар шароити навоҳи чунин анъанаҳо устувор шуданд ва тараққии онҳо самти тоза гирифт: халқи мо ба забону маданияти рус рӯй овард. Ба гумон аст, ки холо дар Тоҷикистон касе ёфт шавад, ки аҳамияти забони русиро ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ нафаҳмида бошад, ба қадри он нарасад. Бешак, русидонии мардумони мо минбаъд афзун хоҳад шуд. Тамоми ҷамъиятро фаро гирифтани амали забони тоҷикӣ боис мегардад, ки ҷавонон забони модарии худро беҳтар донанд ва ҳол он ки беҳтар донишони забони модарӣ ҳатман маданияти шахс, маълумоти дониши ӯ, аз ҷумла дониши забони русиро баландтар хоҳад бурд.

Чун имрӯз лозим омадааст, ки забони тоҷикӣ дар республика мақому эътибори махсуси ҷамъиятӣ дошта бошад, ин ҳаргиз аз хоҳиши бартириҷӯӣ набуда, танҳо аз зарурати муҳофизату ҳимояи худ сар задааст. Ин ҳам фармудаи таърих аст ва бояд нукта ба нукта иҷро кунем. Чунин вазифаи таърихӣ фақат бо фаҳмишу диққат ва ёрии ҷиддии намоёндагони ҳамаи халққое, ки дар Тоҷикистон зиндагӣ доранд, хусусан мардумони рус иҷро хоҳад шуд. Ин як вазифаи интернационалии ҳамаи мо дар даврони бозсозист. Забони тоҷикӣ то рафт аз қувату тавон маҳрум ва очиз шавад, эътибори он ҳар чӣ пасттар равад, яъне пояҳои маданияти миллӣ, пояҳои ҳастии халқ суст шудан гирад, ҳаргиз эътибори халқи рус ва забону маданияти вай, эътибори ягон халқи бародар ва забону маданияти ӯ баланд нахоҳад шуд, балки баръакс мо ҳама рӯзе дар маҳкамаи таърих ҷавобгар хоҳем буд. Шодиву хурсандӣ, баҳту саодат ва обрӯю эътибори ҳар шахс, ҳар халқ ба он андоза, ки ба шахси дигаре, ба халқи дигаре дасти ёри дароз кардааст, афзунтар хоҳад буд. Халқҳои мо ба ин ҳақиқат кайҳо бовар ҳосил карда буданд ва, бешубҳа, минбаъд ҳам марому маслаки ҳаётии худро ба он асос хоҳанд дод.

Зерсути бинои маънавияти ҳар халқ забони ӯст. Пас аввало бояд ҳамин пояи асосии ҳастии халқ устувор шавад.

1989.

ҲИМОЯТНОМАИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

1

Чун Президиуми Совети Олии РСС Тоҷикистон моҳи январӣ соли 1989 комиссияи забон таъсис дод ва масъалаи мақоми давлатии забони тоҷикӣ аз марҳалаи дархосту пешниҳод

ба дараҷаи ҳалли амалӣ расид, ҳангоми тартиб додани лоиҳаи Қонуни забон ва муҳокимаи он чанд масъалаи муҳими умӯӣ ба миён омад. Пеш аз модда ба модда конкретан муҳокима кардани лоиҳаи Қонуни забон он масъалаҳои умдаи умӯиро аз назар гузаронида, принципҳои асосии Қонунро таъин кардан даркор аст. Он гоҳ муайян хоҳад шуд, ки Қонуни забон бояд чӣ гуна бошад, чӣ матлабхоро дар бар гирад, кафолати қонунии амали ҷамъиятии забони тоҷикӣ ва дигар забонхоро дар ҳудуди республика чӣ тавр муайян кунад.

Муҳимтарини ин вазифаҳо таъмини баробарҳуқуқии пурраи забонҳои сокинони республика, ҳамаи халқҳои бародари ин сарзамин аст. Дар роҳи адои ин вазифа фикрҳои гуногун пайдо шуд. Ғайр аз пешниҳоди асосӣ, ки мегӯянд: забони тоҷикиро дар ҳудуди республика забони давлатӣ эълон кардан лозим аст, баъзеҳо исрор доранд, ки ду забон — забони тоҷикӣ ва русӣ бояд забони давлатии Тоҷикистон шинохта шавад. Баъзеҳо таклиф намуданд, ки се забон — тоҷикӣ, русӣ ва ўзбекӣ бояд забони давлатии республикаи мо бошад, чунки қариб 24 ғоизи аҳолии он ўзбекизабонанд ва ҳаққи онҳоро қонуан эътироф кардан зарур аст.

Дар ҳақиқат, таъини забони давлатӣ бояд бар зарари ягон халқ наравад, боиси бад шудани муносибати миёни миллатҳо нагардад, балки ба устувории дӯстиву бародарии онҳо сабаб шавад. Муносибати халқҳо одатан аз ин, ки ҳампахлу ва дар як марзу сарзамин зиндагӣ мекунанд, вайрон намешавад, балки то рафт беҳӣ ёфта, самимият меафзояд. Бадмуносибати одатан он гоҳ оғоз меёбад, ки яке ба дигаре бо чашми бад нигарад, бадниятии зоҳир намояд, аз ягон ҷиҳат бартарӣ ҷӯяд ва ҳоказо. Интиҳоби забони давлатӣ як воситаи гирифтани пеши чунин рӯйдодҳост. Интиҳоби дуруст шароите фароҳам меорад, ки ягон халқ ва забони ӯ барои кам кардани ҳаққу ҳуқуқи халқи дигаре ва забони дигаре имкон наёбад.

Барои ба ин мақсад расидан, ба фикри мо, аз ҳама пештар лозим меояд, ки миёни баробарии зоҳирии назарфиреб ва баробарии воқеии моҳиятӣ фарқ гузорем. Бояд фаромуш накунем, ки то ҳол баробарии зоҳирии забонҳо вучуд дошт, аммо баробарии воқеии онҳо моҳиятан кайҳо аз байн рафта буд. Ба пиндошти мо, минбаъд ҳам агар, масалан, забони тоҷикӣ ва забони русӣ харду дар Тоҷикистон мақоми давлатӣ ёбад, боз танҳо баробарии зоҳирӣ ба миён меояд ва баробарии воқеӣ муяссар нахоҳад шуд. Агар забони тоҷикӣ ва русӣ расман дар як сатҳ гузошта шавад, забони русӣ бо ҳама иқтидору тавоноӣ, нуфуз ва мавқеи ҷамъиятиву сиёсӣ, ки дорад, забони тоҷикиро зери фишор хоҳад кашид, чунонки ҳоло ҳаст, майдони амали забони тоҷикиро то рафт танг хоҳад кард ва ин амали ғайриқонунии он, ки 50—60 сол боз давом меёбад, минбаъд ранги қонунӣ гирифта, беш аз пеш натиҷаҳои норавое хоҳад овард.

Шарти асосии баробарии моҳиятӣ он аст, ки ҳар забонро

ба чон худ гузором, мавқеи аслии ҷамъиятии ҳар забонро дуруст муайян ва устувор намоем, коре кунем, ки забони тоҷикӣ, русӣ, ўзбеки, забонҳои Бадахшон ва ғайра — ҳар кадоме чои қонунии худро ишғол намоянд, вазифаи хоси худро ба иҷро расонанд, ба ҳаққи дигарон даст дароз накунад. Ҳамин ки як забон андаке чои забони дигареро ишғол кард ва вазифаи забони дигареро ба зимма гирифт, баробархуқуқии умумӣ халал меёбад.

Меъёри асосии баробарии моҳиятӣ, ба фаҳми мо, ҳамоно чойгоҳи воқеии ҳар забон дар ҷамъият аст ва принципи асосии Қонуни забон бояд ба ҳамин меъёр такъия созад. Агар Қонун чойгоҳу вазифаҳои ҷамъиятии ҳар забонро дуруст муайян ва худуди онро дақиқан таъин намояд, баробарии ҳама забонхоро таъмин хоҳад кард, барои инкишофи баробар ва дӯстонаву бародаронаи онҳо шароит фароҳам хоҳад овард.

Аз ин вачд таҷрибаи Швейцария, Финландия, Ҳиндустон, Афғонистон ва дигар кишварҳое, ки ду-се забонро мақоми давлатӣ додаанд, аз баъзе ҷиҳатҳо дар шароити республикаи мо намунаи ибрат шуда наметавонад. Дар он мамлакатҳо муносибати байни забонҳо тамоман дигар аст, аз шароити мо фарқ мекунад ва мо бояд маҳз шароити худро ба назари гирифта, Қонуни забон тартиб диҳем. Маълум аст, ки дар баъзеи он кишварҳо, чунончи, дар Швейцария, Финландия ва ғайра забонҳои гуногуне, хоҳ камуфус бошанд, хоҳ сернуфус, сулҳомезу бенизоъ паҳлуи ҳам зиндагӣ доранд. Дар ин сурат чанд забони давлатӣ беҳалалу баробар амал карда метавонад. Аммо дар баъзе кишварҳо, чунончи дар Канада, дар сари масъалаи забон гоҳ миёни қисматҳои гуногуни аҳоли задухӯрди саҳт рӯй медиҳад. Бояд ёдовар шуд, ки ба наздикии дар Белгия низ миёни соҳибони забонҳои гуногун ба тарзи қаноатбахш — на ба тариқи эълони баробархуқуқии умумии зоҳирписандона, балки моҳиятан маҳз дар натиҷаи ин, ки ҳар забон дар мавқеи худ комилхуқуқ доништа шуд, ҳал гардид.

Ба назар мерасад, ки ҷустуҷӯи тарзҳои гуногуни чунин ҳалли одилона ба мо ҳам задуру аст. Ба гумонам, аввало барои муайян кардани мазмуни баробархуқуқии забонҳо меъёрҳои нави ҷустан зарур аст, чунончи гуфта шуд, на нишонаҳоеро, ки вазъи зоҳирро намудор меоранд, балки маҳз аломатҳои моҳиятнаморо меъёр қарор дода, мақоми қонунии ҳар забонро аз руи мавқеи воқеии ҷамъиятии он таъин қардан лозим меояд.

2

Чун аз ин бинишгоҳ ба вазъи забони мардумони гуногунмиллати Тоҷикистон менигарем, бояд забони тоҷикиро забони асосӣ донем. Забони тоҷикӣ забони аксарияти қулли аҳолии таҳҷоии ин кишвар, забони соҳибони ин сарзамин, забони халқест, ки номи республика аз номи он гирифта шудааст. Пас

ҳуқуқи қонунӣ забони тоҷикӣ бояд мувофиқи ин вазъаш таъин гардад: қонун иҷрои ақсарияти вазифаҳои муҳимми ҷамъиятиро бояд ба ихтиёри он воғузорад ва барои амалкарду инкишофи ҷамъаонибаи он шароити зарурӣ муҳайё намояд. Яъне забони давлатӣ дар ҳудуди РСС Тоҷикистон бояд забони тоҷикӣ бошад.

Ба назар чунин меояд, ки пас аз забони тоҷикӣ дар республикаи мо забони русӣ мавқеи муҳим дорад. Ҷойгоҳи расмӣ забони русӣ, ба ақидаи мо, бояд аз ҷор дидгоҳ таъин шавад. Яқум, забони модарии як қисми аҳолии республика — ҷама русизабонҳо (на танҳо русҳо), яъне 13—14 фоизи мардумон аст; дувум, забони муомилоти федералии республика — муомилоти бо марказ ва республикаҳои бародар мебошад, ки вазифаи хеле муҳим аст; сеюм, забонест, ки дар ҳудуди республика баробари забони тоҷикӣ муоширати байни миллатҳоро таъмин месозад; чорум, яке аз омилҳои асосии принципи дузабонист, ки дар илму маданияти тоҷикон мавқеи муҳим дорад ва дар дигар соҳаҳои ҷамъият, ҷунончи, қисман дар коргузори ва номанависии расмӣ (мукотиботи берунаи республика) ҳам бояд ҷорӣ бошад.

Ҷунонки мебинем, арсаи амали забони русӣ дар ҳаёти ҷамъиятии республика фароҳ ва аҳамияти он бузург аст. Камини хангоме ки як лоиҳаи Қонуни забонро тартиб меодам, кӯшиш кардам, ки ҷама паҳлуҳои ин амали пурдоманаи забони русӣ ба назар гирифта шавад. Чунин кӯшише дар дигар лоиҳаҳо низ ба кор рафтааст.

Дар лоиҳа ҳамин ҳам ба назари эътибор гирифта шуд, ки мавқеи забони ўзбекӣ аз ягон ҷиҳат маҳдуд нашавад, ба фаъолияти он зараре нарасад, дар муҳити гуногун, дар ҷамаи маҳалҳои ўзбекнишин ва идорахонаҳои он, дар қудакстонҳо, мактабҳо, муассисаҳои маданияти миллӣ, дар матбуот, интишори ҳуҷҷатҳои давлатӣ, ахбороти расмӣ умумӣ ва ғайра забони ўзбекӣ озодона амал кунад ва тараққӣ ёбад. Доираи амали забонҳои аз қабилӣ забонҳои бадахшӣ, қирғизӣ, туркманӣ, тоҷорӣ, немисӣ ва дигарҳо низ ба ҳадди зарурат ва аз руи ҳаққоният ба ҷашмандоз омадааст.

Албатта, ҳаҷму миқёси вазифадорӣ ҷамъиятии ин забонҳо як хел ва баробар нест, яке бештар ва дигаре камтар ба кор меравад. Вале гап дар ҳаҷму миқдор нест, балки дар ин аст, ки мувофиқи Қонун ҳар забон дар мавқеи худ қарор ёфтааст ё не. Демократия ва баробарҳуқуқии аслии он аст, ки дар ҳар сурате ҳақ ба ҳақдор қарор гирад, ҳар тарафе соҳиби ҳаққи ҳалолӣ худ бошад, на камтар ва на зиёдтар аз он, ки мебошад, ҳуқуқ ёбад.

Меғӯянд, ки агар дар Тоҷикистон танҳо як забон — фақат тоҷикӣ мақоми давлатӣ ёбад, якзабонӣ инкишоф хоҳад ёфт, ду забон — тоҷикӣ ва русӣ ба мақоми давлатӣ расад, дузабонӣ

равнак хоҳад гирифт, се забон — тоҷикиву русиву ўзбекӣ забони давлатӣ шавад, чандзабонӣ хоҳад шукуфт ва ин айни интернационализм хоҳад буд. Мо ба чунин гузориши масъала розӣ шуда наметавонем. Забони давлатӣ ва дузабониву чандзабонӣ ду мафҳумест, ки аз якдигар хеле фарқ мекунад ва шояд ҳамбастагӣ надошта бошад. Забони давлатӣ дар замони мо бештар як категорияи сиёсӣ аст, ки ба конституцияву қонунгузорӣ ва сиёсати миллӣ дахл дорад. Аммо дузабониву чандзабонӣ бештар яке аз принципҳои ҳаёти маданӣ буда, ихтиёран ривоч меёбад ва мумкин аст, ки қатъи назар аз ҷиғунагии забони давлатӣ сурат гирад.

Гувоҳи ин ҳақиқат он аст, ки масалан, камина муаллифи ин сатрҳо ғайр аз забони модарӣ боз русиву ўзбекиро медонам, яъне, ба истилоҳи имруза, чандзабон ҳастам. Лекин на забони тоҷикӣ, на русӣ, на ўзбекӣ то ҳол забони давлатӣ нест. Яъне ин забонҳоро донишмандон ман ба забони давлатӣ будан ё набудани онҳо вобастагӣ надорад, балки ба сабабҳои дигаре рӯй додааст. Барои он ки дар ин масъала шубҳа намонад, ба таърих ҳам рӯй овардан мумкин аст. Равшанфикрои тоҷик ҳазор сол боз забони арабиро медонистанд, яъне лоақал дузабон буданд. Ва ҳол он ки забони арабӣ забони давлатӣ набуд. Арабӣ забони дину ойин ва қисман забони илм буд ва аз ҳамин сабаб дар кишварҳои исломӣ паҳн гардид. Ё ки як сабаби ўзбекидонии камина шояд он аст, ки муддати сад-ду сад соли охир дар байни як қисми мардумони тоҷик дузабонии маишӣ тоҷикиву ўзбекӣ ривоч ёфта буд. Ин ҳам аз хусусиятҳои иҷтимоии таърихӣ, аз ин, ки ду халқ дар як ҷо зиндагӣ доранд, сар зада буд. Вагарна дар Осӣи Миёна сулолаҳои гуногуни турк ҳукм ронда бошанд ҳам, забони ўзбекӣ забони давлатӣ нашудааст.

Хуллас, ки донишмандон забонҳои дигар на ҳамеша вобаста ба он аст, ки он забонҳо забони давлатӣ ҳастанд ё не. Омилҳои равнақи дузабониву чандзабонӣ аксаран аз заминаи васеътаре, аз шароити иҷтимоӣ ҳаёти халқ, аз махсусияти ҷустуҷӯҳои маънавию маданияти ӯ дар давраҳои гуногуни таърих ғизо мегиранд. Умуман чунин фикр, ки агар инкишофи дузабониро хоҳем, бояд ҳатман ду забон мақоми давлатӣ ёбад, ва агар чандзабонӣ даркор бошад, ҳатман бояд чанд забони давлатӣ дошта бошем, фикри ботилест ва ақли салим онро қабул намекунад.

Баръакс бовари комил ҳаст, ки ба мақоми давлатӣ расидани забони тоҷикӣ боиси баландтар рафтани савияи умумии маданияти халқ мегардад ва ин ҳолат ҳатман маданияти маънавию халқ, маданияти дузабониву чандзабониро қувват медиҳад.

Зӯр гирифтани решаҳои забони модарӣ решаҳои ҳастии ҷисмониву маънавии халқро қувват дода чуқуртар мебарад. Он гоҳ имконоти халқ ва забони ӯ дар пешрафти маданӣ пайваста хоҳад афзуд. Онҳое, ки ба иқтидори забони тоҷикӣ ва қобилияти аз имконоти нави замон қувва афзудани он бовар надоранд, саҳт хато менунанд. Гуфтаи кормандони намоёни тибби мо Б. Исҳоқӣ ва М. Ғуломов, ки гӯё дар мактаби олии ба забони тоҷикӣ дониши мукаммали пурарзиши тиббӣ ба даст овардан мумкин нест ва таҳсили миёнаву олии тиббӣ ҳатман бояд ба забони русӣ давом кунад, ба назари мо, ҳаргиз қобили қабул нахоҳад буд. Агар вазорати ниғаҳдории тандурустии СССР, чунонки ин муаллифон мегӯяд, дар ҳақиқат тавсия дода бошад, ки таҳсил дар институтҳои тиб ба забони русӣ гузаронида шавад, ин тавсия моҳиятан таҳқири дар ҳақки забони тоҷикист. Забони тоҷикӣ аз замони Ибни Сино, дар муддати ҳазор сол забони тиббу табобат буд. Имрӯз низ он қобилияти забони мо нест нашудааст. Фақат фарзандони баруманди халқ лозиманд, ки ба майдон дароянд ва он қобилияти забони моро аз қувва ба феъл оранд, амалӣ созанд. Дар Тоҷикистон бисёр касоне ҳастанд, ки маълумоти миёнаву олиро ба забони модарӣ — ба тоҷикӣ гирифтаанд, бо вучуди ин ихтисосманди намоёни илм мебошанд. Яъне забони тоҷикӣ барои расидан ба пояҳои баланди илмӣ ё касбӣ ҳаргиз монеъ наомадааст. Пас чаро ин кор дар соҳаи тиб мумкин набошад?!

Ҳеч кас ҳақ надорад, ки ҷавононро аз ҳуқуқи таҳсили миёнаву олии ба забони модарӣ маҳрум кунад. Ба фикри мо, дар Қонуни забон моддаҳои заруранд, ки барои ба забони тоҷикӣ аз ҳамаи ихтисосҳо маълумоти миёнаву олии ҳосил кардан кафолати қонунӣ диҳанд, мавҷудияти таълимгоҳҳои тоҷикии касбҳои техникаро таъмин намоянд.

Илова бар инҳо, Қонуни забон дар соҳаҳои гуногуни илм ва маълумоти олии, ҳар ҷо, ки имкон ҳаст, ба воситаи забони модарӣ пайванди дирузу фардори бояд таъмин намояд. Таъмини пайванди наслҳои гузаштаву имрӯзаву оянда, ки хусусан дар айёми мо зиёда зарурат пайдо кардааст, ба пиндошти мо, яке аз рукнҳои асосии Қонуни забон аст. Аз ин вачҳ лозим медонем, ки дар Қонуни забон, масалан, ба ин мазмун моддае мавҷуд бошад:

«Бо мақсади ин, ки мувофиқи ихтисос дониши амиқи забони тоҷикӣ ва меросбарии илмию маданӣ муяссар шавад, давлат дар институти тиб омӯзиши ҳатти арабии тоҷикӣ ва осори илмии тибби Шарқро таъмин месозад».

Омухтани ҳатти арабии тоҷикӣ шояд ба химиядонҳо ё физикашиносҳо чандон лозим набошад, аммо барои мутахассисони тиб зарур аст. Ба ҳатти арабии тоҷикӣ ҷилд-ҷилд китобҳои тиб, ки андӯхтаҳои илмиву амалии чандинасраи халқҳои

гуногунро дар бар мегиранд, дар китобхонаҳои Тоҷикистон зери ғубори фаромӯши хобидаанд. Агар хатмкардагони Институти тибби ба номи Ибни Сино саводи кӯҳна дошта бошанд ва он китобхоро, аз ҷумла офаридаҳои шайхурраисро хондаву фаҳмида тавонанд, аз эҳтимол дур нест, ки барои илми имрӯза бисёр чизҳо кашф намоянд. Ба фаҳми камина, дар кишваре ҷун Тоҷикистон беҳабарӣ аз тибби халқӣ ва классикии Шарқ барои табиб гуноҳи азимест. Худи мо ҷавононро ба ин роҳи гуноҳ бурдем ва минбаъд бояд роҳи савоб нишон диҳем. Бино бар ин, зарур меодем, ки донишҷӯён дар гуруҳҳои тоҷикии институти тиб на танҳо алифбои арабии тоҷикӣ бояд омӯзанд, балки саводи кӯҳна бароранд, фаҳмидани матни классикиро ёд гиранд, забони арабӣ донанд.

Албатта, дар ҳамаи донишкадаҳои миёнаву олии таълими забони русӣ ҳам бояд ба дараҷаи кофӣ ва ба тарзи нав ба роҳ монда шавад ва донишҷӯён истифодаи адабиёти илмӣю методии русиро ёд гиранд. Дар замони мо ҳақиқатан донишҷӯи забони русӣ яке аз шартҳои расидан ба касбу ҳунар, илму дониш ва маданияти ҳозира мебошад. Аз ин рӯ дараҷаи русидонии мо бояд то рафт баланд шавад. Қонуни забон асосҳои ҳукукии таълими дузабониро муайян намуда, аз ҷумла таъкид кардан лозим меояд, ки принципи дузабонӣ дар қӯдакистону мактаби тоҷикии маълумоти умумӣ, таълимгоҳҳои касбу техника, донишгоҳҳои миёнаи махсус ва мактаби олии тоҷикӣ бо таъмини ҳаҷму мазмуни зарурии таълими забони русӣ риоя мегардад.

Дар айни замон лозим аст, ки Қонуни забон принципи дузабонии дутарафаро устувор кунад, масалан, ҳам дузабонии таҷикиву русӣ, ҳам дузабонии русиву тоҷикиро ривҷ диҳад. Аз ин сабаб таъкиде зарур меояд, ки дар қӯдакистонҳо, мактабҳои миёнаву олии, донишкадаҳои касбу техника, идораҳои давлат, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ғайра аз тарафи ҳамаи ғайри тоҷикизабонҳо омӯхтани забони тоҷикиро давлат таъмин хоҳад кард. Забони тоҷикиро омӯхтани ғайри тоҷикизабонҳо на танҳо кори шахсӣ, балки вазифаи давлатист.

Ғайр аз ин дар Қонуни забон он моддае, ки ба кори илмӣ дахл дорад, ин матлабро равшану возеҳ ифода намояд, ки кори илмӣ дар ҳудуди Тоҷикистон ба забони тоҷикӣ бояд анҷом ёбад, дар айни замон истифодаи забони русиро дар илм аз ягон ҷиҳат маҳдуд кардан мумкин нест.

4

Қонуни забон бояд инкишофи қӯдакистони миллӣ ва мактаби миллиро таъмин намояд. Қӯдакистону мактаби мо бояд миллӣ бошад, яъне на танҳо ба он талаботи умумӣ, ки дар назди қӯдакистону мактабҳои Иттифоқи Советӣ гузошта мешавад, ҷавоб дода тавонад, балки зиёда аз ин, ҷавобгӯи баъзе талаботи махсуси миллӣ буда, барои омӯзиши амиқи забони

точикӣ, адабиёт, таърих, соҳаҳои гуногуни маданияти халқи тоҷик ҳама имкониятҳои заруриро фароҳам орад, барои ташаққули ҳудӯгоҳии миллии иҷтимоиву таъриҳӣ заминаи мувофиқ тайёр намояд.

Ба ин муносибат зарурати инкишофи мустақили кӯдакистони милли ва мактаби миллиро таъкид кардан зарур аст. Чунин ба назар мерасад, ки тахминан ин гуна моддае дар Қонуни забон бояд мавҷуд бошад:

«Инкишофи мустақили кӯдакистони милли ва мактаби милли таълими умумӣ, ки аз рӯи барномаи гуманитарӣ барои омӯхтани забони тоҷикӣ, инчунин адабиёт, таърих, соҳаҳои гуногуни маданияти халқи тоҷик дорои ҳама имкониятҳо бошад, мавриди ғамхории махсуси давлат қарор меёбад. Кӯдакистону мактаби омехта (тоҷикиву русӣ ва монанди инҳо) фақат дар сурати зарурати махсус ҷоиз аст. Давлат барои таъсиси мактабҳои махсуси забону адабиёти тоҷикӣ (ба монанди мактаби математика, мактаби забони англисӣ ва ғайра) шароити зарурӣ фароҳам меорад. Барои таъмини меросбарии таъриҳии забону маданият дар мактаби таълими умумии тоҷикӣ омӯзиши хатти арабии тоҷикӣ ва матни классикие, ки ба ин хат навишта шудааст, аз охирин синфи мактаби ибтидоӣ то синфи XI бефосила бояд давом кунад».

Аз ин модда бояд мафҳуми «инкишофи мустақил» ва «кӯдакистону мактаби омехта»-ро андак эзоҳ диҳем.

Инкишофи мустақили кӯдакистону мактаби тоҷикӣ ва як андоза аз омехтагӣ дурӣ ҷустани он баъзан ба ғоят зарур аст. Истиқлоли кӯдакистону мактаб аз ҳама пештар дар мазмуни таълиму тарбия ифода ёфта, дар роҳи барқарор доштани пайванди он бо муҳимтарин анъанаҳои маънавияту ахлоқи халқ, дар роҳи таъмини мазмуни халқии омӯзишу парвариши насли наврас бояд хидмат кунад. Омӯзишу парвариш мазмунан, ҷунонки гуфтем, бояд мувофиқи ҳама талаботи умумииттифоқӣ бошад, вале дар айни замон бунёди халқиву миллии онро ҳамеша бояд устувор дорем, таҳсили илму касбро бо ҳама ҳасти таъриҳии маънавию ахлоқии халқ сахт пайванд диҳем, то ки мактабу маориф дар ташаққули симои инсонии наслҳои ҷавон, дар таъмини пайванди маънавию ахлоқии дирӯзу фардо нақши зарурӣ дошта бошад. Асолати халқии таълиму тарбияро устувор карда, ба савияи нави имрӯзӣ бардоштан зарур аст. Истиқлоли миллии мактабу маорифи тоҷикӣ аз ҳамин ҷо оғоз хоҳад ёфт. Муҳимтарин унсӯри он «бегумон, забони модарӣ (аз ҷумла тарзу усулҳои тозаи таълими он) хоҳад буд.

Лекин таҷрибаи чанд даҳсолаи охир нишон дод, ки дар кӯдакистону мактаби омехта ба даст овардани чунин мақсадҳои ба душворҳои иловагӣ дучор меояд. Ҳар чӣ бештар бовар ҳосил мешавад, ки як дараҷа аз омехтагӣ дур доштани кӯдакистону мактаб зарур аст. Албатта, халқ ва маданияти милли-

ро аз дигарон дур доштан ва ҷудой ҷустан ҳаргиз мумкин нест. Тафриқаҷуи маҳз ва худҷудои милли пайовардҳои даҳшантангез хоҳад дошт. Таълиму тарбия мазмунан ва усулан моҳияти интернационалӣ дошта, ба муҳимтарин комбёбиҳои маънавию мадании халқҳои гуногун бояд асос ёбад. Истиклоли миллии кӯдакистону мактаб ва асолати халқии омӯзишу парвариш бояд боиси ба дигар халқҳо зид гузоштани худ нагардад, баръакс барои ин, ки ҳар фарди тоҷик худ ва халқи худро як ҷузъи инсоният донад, забону маданияти миллиро на танҳо сарвати бебаҳои худ, балки боз ҳам як ҷузъи арзишҳои маънавии ҷаҳонӣ ба тасаввур оварда тавонад, бояд заминаи зарурӣ ҳозир кунад. Таълиму тарбия ва муҳимтарин унсурҳои он — забони модарӣ бояд пайванди ногусистании халқро бо халқҳои дигар мустақамӣ бахшад. Дар ин ҳақиқат шакке нест. Вале процесси омӯзишу парваришро аз баъзе таъсирҳои номатлуби пурзӯр муҳофизат кардан аз шартҳои зарурист. Хусусан дар шаҳрҳои калоне ба монанди Душанбе, ки ҳаياتи аҳолии онҳо дар ғояти гуногунмиллатист ва аз ин сабаб дар роҳи омӯзиши забони тоҷикӣ монеаҳои сахте пеш омадааст, кӯдакистону мактаби омехта чандон матлуб нест. Дар Душанбе, Хучанд, Қӯрғонтеппа ва бисёр шаҳру қасабаҳои дигари республикаи мо барои ин, ки ҷавонон аз кӯдакӣ забони русӣ ёд гиранд, муҳити мусоид ва ҳама шароит мавҷуд буда, баръакс, барои аз аввал нағз донистани забони тоҷикӣ имкон то рафт кам шуда истодааст. Дар кӯдакистону мактаби омехта чунин имконият боз камтар аст. Пас зарур аст, ки кӯдакистону мактаби тоҷикӣ ҷудо ва ба алоҳидагӣ вучуд дошта, дорои хурдаклими милли ва андак шароити камхалале барои омӯзиши муваффақиятомези забони модарӣ бошад. Ташкили кӯдакистону мактаби миллии мустақилу ҷудогоноро натиҷаи кӯшишҳои дар роҳи ҷудоӣ не, балки ҳукми зарурате, ки аз шароити мавҷудаи иҷтимоиву демографӣ сар задааст, бояд донист. Дар шароити ҳозира илоҷи дигар кам ба назар мерасад. Агар хоём, ки омӯзиши забони модарӣ то андозае босамар бошад ва чун яке аз пояҳои асосии ташаккули маънавияту ахлоқи шахс хизмат карда тавонад, маҷбурем, ки лоақал дар кӯдакистону мактаб андаке хурдаклими зарурӣ ба вучуд орем.

Азбаски яке аз вазифаҳои муҳими Қонуни забон муҳофизати забони тоҷикӣ ва таъмини шароити лозимаи инкишофи озодонаву ҳамаҷонибаи он аст, зарур медонем, ки асосҳои қонунии инкишофи мустақилли кӯдакистону мактаби тоҷикӣ ва омӯзиши босамари забони тоҷикиро ҳамаҷониба муайян кунад. Бо ин мақсад ба Қонун дохил шудани моддан боло ва моддаҳои монанди он лозим менамояд.

Аз дигар чизҳои гуфтани боз якеро гӯшгузор ва ба муҳокима пешкаш кардан мехоҳем.

Дар Қонуни забон ҳатман вучуд доштани моддаеро ба ин мазмун зарур мешуморем:

«РСС Тоҷикистон дар ҳаққи тоҷикони берун аз республика, дар бораи тараққи озоду бемамониати забони тоҷикӣ ва маданияти халқи тоҷик дар он ноҳияҳо ғамхории махсус зоҳир менамояд, барои бартараф кардани кӯшишҳои маҳдудиятандозӣ ба инкишофи забони тоҷикӣ, мактабу маориф, муассисаҳои мадани тоҷикон ва ғайра, барои пешгирии фишори миллӣ ба онҳо, ки дар ноҳияҳои тоҷикнишини берун аз РСС Тоҷикистон эҳтимоли рӯй додан дорад, дар асоси Конституция (Қонуни Асосӣ)-и СССР, Декларацияи ҳуқуқи инсон ва қатъномаи Хелсинкӣ ҳамаи имкониятҳои мавҷударо истифода мекунанд».

Зарурати чунин моддае шояд чандон муҳтоҷ ба шарҳу баён набошад. Чунонки маълум аст, дар тамоми таърихи ҷамъияти советӣ ҳамеша лозим меомад, ки раҳбарияти Тоҷикистон ба ахvoli тоҷикони берун аз хоки республика даҳолат кунанд, барои пешгирии таъқиби забони тоҷикӣ, бастанӣ мактабҳои тоҷикӣ, дар ҳуҷчатҳо ба миллати дигар нисбат додани тоҷикон ва монанди инҳо чорае бинад, вале аксаран аз ин гуна чораандешӣ худдорӣ меварзид, гӯе аз он амалёти норавои хилофи ҳама қонунҳо, ки дар ҳаққи тоҷикон раво медиданд, парвое надошт. Аз ин беҳамиятии баъзе роҳбарони республика, ки як қисми халқи тоҷикро бе пушту паноҳ гузоштанд, тамоми халқ ва забону маданияти вай зарарҳои ислохнопазир дид. Минбаъд Конституцияи РСС Тоҷикистон, Қонуни забон ва баъзе дигар ҳуҷчатҳои қонунгузори республика ҳуқуқи ҳаммиллатони ноҳияҳои тоҷикнишини берун аз ҳудуди Тоҷикистонро низ бо ҳама имконоти мавҷуда бояд ҷимоя кунанд.

Қонуни забони РСС Тоҷикистон пеш аз ҳама ҳуҷчати муҳофизати давлатӣ — ҷимоятномаи забони тоҷикӣ, ки ҳуқуқи қонунии онро устувор ва монеаҳои мавҷудаву эҳтимолии роҳи онро бартараф карда, барои вазифаҳои ҷамъиятии худро пурра ба иҷро расонидани он, барои инкишофи беҳалал ва тараққи ҳамаҷонибаи вай кафолати ҳуқуқӣ эҷод менамояд. Қонуни забон таҳқурсии бинои маънавияти халқро мустаҳкамӣ менамояд. Лоихаи нашршуда ҳанӯз ба ин дараҷа нарасидааст ва бо муҳокимаи ҳамаҷонибаи умумихалқӣ онро ба ин дараҷа расонидан даркор аст.

Ба ин муносибат бояд таъкид кунем, ки бисёр қасон дар республикаи мо аҳамияти масъалаи забон ва мақоми давлатии онро нодида мегиранд, сабабҳои онро, ки чаро ин масъала маҳз бо оғози бозсозии инқилобӣ тезию тундӣ пайдо кард, қиддан чустан намехоҳанд, ҳатто ба исрор мегӯянд, ки ин масъала

ла ба бозсозӣ дахле надорад. Мо ба ин тарзи баёни масъала ҳаргиз розӣ шуда наметавонем. Имони мо комил аст, ки агар бозсозиро фақат аз шикамсерӣ ва таносой иборат донем, аҷаб тасавури нодуруст хоҳем дошт. Албатта, бояд фаромӯш накунем, ки гуфтаанд: «Мусулмонӣ — ба шикамсерӣ». Алҳақ, бо мардуми гуруснаву бараҳна ва бесарпаноҳ қаср олии маънавияту маданият барпо кардан аз орзуҳои муҳол аст. Лекин масъалаи маънавияту ахлоқ, мактабу маориф, илм ва маданияту санъат, ки нахустунсури ҳамаи онҳо забони модарист, низ аз муҳимтарин ҷузъҳои таркиби бозсозии инқилобии мост. Бозсозиро бе инҳо тасаввур кардан имкон надорад.

Бесабаб нест, ки масъалаи забони миллии дар ҳамаи республикаҳо аз аввали бозсозӣ дар маркази диққат қарор гирифт. Поймол шудани адолати иҷтимоӣ ва дар ҳамаи барномаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоиву сиёсӣ беэътибор мондани масъалаҳои инкишофи маънавии ҷамъият зиёдтар аз ҳама ба вазъи забони миллии таъсири харобкоре расонидааст. Қабули як ҳуҷҷати қонунгузории пухтаву мукаммале оид ба мақоми давлатии забони тоҷикӣ ва собитқадамона амалӣ кардани он аввалан чунин маънӣ хоҳад дошт, ки дар роҳи устувор кардани адолати иҷтимоӣ комгории муҳимме ба даст омадааст. Ҳимоятномаи забони миллии ҳимоятномаи адолати иҷтимоӣ хоҳад буд.

Забони модарӣ аз муҳимтарин омилҳои дар худшиносии иҷтимоиву таърихист. Инчунин ҳоло ақидае ҳар чӣ бештар устуворӣ меёбад, ки худогоҳии миллии, агар худро аз ҳавобаландӣ ва худписандиву худситоии миллии дур дошта тавонад ва аз биниши танқидӣ маҳрум намонад, ба сари худ як қувваи фаъол, қувваи бунёдкору эҷодкорест. Навсозӣ бидуни иштироки чунин қуввае тасаввурпазир нест.

1989

ЧАНБАИ МИЛЛӢ БА САРИ ХУД АРЗИШ ДОРАД

Мубоҳисаҳои сари забони давлатӣ дар республикаҳо хеле тезу тунд идома доранд. Мақоми давлатӣ додан ба забони миллии муқобилати сахте ба миён овард. Дар навиштаҳои матбуоти баъзе республикаҳо калимаҳои «миллатгарой» ва «маллатчӣ» зуд-зуд ба чашм меҳӯранд. Хайрият ки ин калимаҳо ҳоло бе сифати «буржуазӣ» ба қор мераванд, яъне на ба он тарз ки дар вақташ буд, вале ба ҳар ҳол ба ҳамон қатъият, ки дар вақташ дида будем, ба ҳамон хоҳиши фош кардани онҳое, ки гуё ба дӯстиву ягонагии халқҳои мо, ба принципҳои интернационализми социалистӣ суиқасд оварданд, қорбасти мешаванд. Чун «сохибони суиқасд» онҳое дар назаранд, ки ақида доранд як забон — забони он халқ, ки номи республика аз номи вай гирифта шудааст, бояд забони давлатии республика бошад. Ҳар

Аз дигар
кима пешкаш

Дар Қо
мазмун зар

«РСС

дар бор

данияти

менамо

дозӣ

ҳои

ли

чи

(Қ

но

ва

ена масъала
аст, ки агар
онем, агаб
муш наку-

маънавия-
анияти

Боз-

рес-

ри-

но-

ва

ва

ва

ва

ва

да гарму чушон ба химояи худ ме-
ани онҳо гуноҳи экстремизм гу-
«экстремист» истилоҳоти на-
Дуруст аст, ки акнун бисёр
«яриқҳои» сиёсии пешта-
метарсанд. Бо вучуди ин, шид-
л, бегумон, хавфи бисёре бо худ

и шиддати вазъият ин аст, ки қўши-
а фикру нияти якдигар, дар роҳи сар
яти масъала кам аст. Як гувоҳи ин ҳа-
он аст, ки пас аз нахустин намоишу ми-
ушанбе, ки барои забони тоҷикӣ мақоми дав-
рданд, — дафъатан баъди ин намоиш аз пояи
шуд, ки масъалаҳое аз қабилӣ масъалаи забон
муносибате надоранд» (рўзномаи «Коммунист Тад-
», 4 март 1989). Он гоҳ боз изҳор гардид, ки «проб-
асии республика проблемаи озӯқа, манзил ва монан-
ост». Яъне вазифаҳои мо бо соҳаи моддиёт ва хоҷагӣ, тан-
о истехсолу истеъмол маҳдуд будаанд. Яъне аз соҳаи маъ-
вию миллии ҷои гап нест — охир аз маънавияту миллият ши-
ками касе сер ва тани касе пушида нахоҳад буд! Инро ба мо
хангоме гуфтанд, ки сухан аз ҳастиву нестии забони тоҷикӣ,
аз ин нахустунсури мавҷудияти миллат меравад!

Аммо «андешаҳои» зерин, ки ба муносибати масъалаи за-
бони давлатии республика дар рўзномаи «Советская Молда-
вия» 29 апрели с. 1989 пайдо шуд, боз ҳам «нозуктар» аст:

«Дар Ғарб ҳама қувваро дар як мушти техникӣ — дар муш-
ти ягонае, ки масъалаҳои умумииinsonии экологӣ, кайҳонӣ, иҷ-
тимоиро ҳал карда тавонад, ҳам меоранд. Дар он ҷо (ва ин
комилан фикри шахсии ман аст) принципи лениниро (диқ-
қат кунед дар Ғарб принципи лениниро! — М. Ш.) истифода
мекунанд, ки вазъи иқтисодӣ барои кишваре ва минтақае за-
бон интиҳоб менамояд, забоне муайян мекунад, ки барои му-
носибатҳои умумии тичоратӣ қулайтар бошад. Мо баръакс амал
мекунем. Мо қўшиш мекунем, ки масъалаҳоро миёни «аморат-
ҷаҳое», ки аз рӯи нишонаҳои миллии барпо шудаанд, пораву
пароканда созем».

Мутаассифона, ин «фикри шахсии» муаллиф фикрест, ки
холо моҳиятан хеле ҳавохоҳон дорад. Ин ақидаи ҳазорон ҳа-
зор буроқратҳои ашаддӣ ва технократҳои берӯҳ аст, ки ҳозиранд
халқхоеро ва забону маданияти онҳоро ба хотири «як мушти
ягона» ва «муносибатҳои умумӣ» қурбон кунанд. Ин мардум
барои муҳофизати худ ҳатто В. И. Ленинро шафё меоранд.
Аммо В. И. Ленин дар бораи забони халқҳои советӣ чизи ди-
гаре гуфта буд. Он гуфтаи ӯро, ки ба соли 1922 тааллуқ до-
рад, боз ба ёд меорем: «Дар бобати истифодаи забони милли
дар республикаҳои дигар миллатҳо, ки ба ҳайати иттифоқи

мо дохил ҳастанд, қоидаҳои саҳт қорӣ кардан ва ин қоидаҳо ро махсусан бо диққат тафтиш намудан лозим аст. Шубҳае нест, ки,— таъкид кардааст В. И. Ленин,— бо баҳонаи як будани хизмати роҳи оҳан, бо баҳонаи як будани идораи андозчинӣ ва ҳоказо дар мо, дар сурати мавҷудияти аппарати хозира як тӯда суиистеъмолҳои соф русӣ рӯй додан мегирад. Барои муборизаи зидди ин суиистеъмолҳо печонии махсусе лозим аст, аммо дар бораи самимияти махсуси онҳое, ки ин муборизаро ба зимма мегиранд, ҷои ғап нест» (Асарҳо, ҷ. 36, саҳ. 629 — 630).

Чунонки мебинем, В. И. Ленин возеҳан ва дақиқан муайян карда буд, ки дастгоҳи девонсолорӣ (аппарати буроқрати) суиистеъмолҳои худро дар ҳаққи забони миллӣ бо ҷӣ баҳонаҳои сафед хоҳад кард: баҳонаи ӯ «яғонагӣ», «умумият» ва монанди инҳост, ки воқеан бо яғонагии интернационалии халқҳо умумият ва назикие надорад. Дар ҳақиқат, ҳамаи халқҳои мо аз «яғонагии» иқтисодии комплексӣ ва фармонфармоиву буроқратӣ, ки амиқан хилофи гуманизм аст, аз марказиятҳои кулӣ хеле зарар диданд. Аз ин рӯ, имрӯз мубориза дар роҳи ҳимояи забони миллӣ, маданияти миллӣ, ҳастии миллӣ, муборизае, ки В. И. Ленин аз ӯҳдадорони он «печонии махсусе» ва «самимияти махсусе» хоҳон буд, ҳақиқатан аҳамияти таърихӣ пайдо кардааст.

Оре, мунозираву муноқиша дар республикаҳо то рафт тунду тез мешавад, аммо матбуоти марказ инро ноҳида мегирад, чунон вонамудан меҳоҳад, ки чизе, ки сазовори диққат бошад, рӯй надодааст. Ё ин ки бо андак «ҳамовозии» хушкӣ, ки бодӣ сарди бетафовутӣ аз он мевазад, қаноат меварзад (шарҳу эзоҳи ҳуқуқшиносон дар рӯзномаи «Известия» чунин буд). Забоншиносону социолингвистҳои Маскав ҳам барои ҳалли масъалаи душвори мавриди баҳс ба мақсади дасти ёрӣ дароз кардан шитоб надоранд.

Ниҳоят, 19 апрели соли 1989 дар ҳафтаномаи «Литературная газета» (№16) фикри олимони Институти забоншиносии АИ СССР пайдо шуд, ки дар мақолае ба номи «Воқеияти дузабонӣ» баён гардидааст. Аз муқаддимаи идораи ҳафтанома маълум мегардад, ки ҳангоми гуфтани ҷавоби номаҳои хонандагон «барои баланд бурдани савияи объективияти илмӣ» ба мутахассисони Институти забоншиносӣ муроҷиат кардаанд. Бо таассуф бояд гӯем, ки аз ҷавобҳои ин олимони ҳам як сардии бепарвоӣ ба рӯй мезанад, асаре аз манфиатмандии гарму ҷӯшон, аз кӯшиши амиқтар намоён кардани моҳияти масъалаҳои, ки дар гирди забони давлатӣ пайдо шудаанд, ба назар намерасад. Баёнгари фикри он мутахассисон Конст. Катанян ба сабабе, ки комилан номафҳум аст, забони юкагириро асос гирифта ва андоза қарор дода, гаштаву баргашта ба ҳоли он рӯ меорад ва аз аввал дар миёни ғаномандиву рангомезихҳои куллии забони халқҳои СССР самтнаморо гум мекунад. Вай

ақида дорад, ки «хохиши ба ҳам баробар кардани ҳуқуқи шаҳр-
вандҳо (гражданҳо) ва ҳуқуқи забонҳо ҳаёлест (утопия аст)
ва кӯшишero ба ёд меорад, ки картошкаю помидорро пайванд
кардан хостанд, то ки ҳам шоҳу барг ва ҳам реша қобили хӯр-
дан бошад»,— меғӯяд ӯ. Чунин ақида, чунин ифодаи луболо-
наи он, ки барои инсон, барои халқҳоро забонҳо дашномез
аст, аз якумин бандҳои мақола ҳама дарҳои ибодатгоҳи илми
шинохти забонро, ки аз он дар роҳи душворе дуои хайр ва ил-
ҳом умед кардан мумкин аст, ба рӯи мо саҳт мебандад.

Мутахассисони Институту забоншиносӣ аҷаб далелу бурҳо-
не меоранд! Инак, як далели онҳо барои иботи ин, ки забон-
ҳои миллӣ сазовори пояи давлатӣ нестанд: «Охир, ба хотири
қасе намеояд, ки, масалан, забони юкагириро забони давлатӣ
эълон намояд», зеро аз рӯи мантиқи сухани он забоншиносон,
агар юкагириро забони давлатӣ эълон кунем, гӯё лозим меояд,
ки ба ин забон «ба ҳаҷми баробар дар Телевизиони марказӣ
ва Радиои умуми Иттифок барнома қорӣ созем». Аҷабо, чунин
фикре дар сари муаллифон аз қучо пайдо шуда бошад? Охир,
ҳеҷ гоҳ масъалае пеш гузошта нашуда буд, ки ба забони дав-
латии республикаҳо дар радиои телевизиони Маскав барнома-
ҳо бояд бошад ё ки дар мактабҳои олии Маскав ба ин забон-
ҳо дарс гуфтан дарқор аст. Қасе чунин таклифе пеш наовар-
дааст. Ва ҳол он ки агар фарзан чунин тақиф мекарданд ҳам,
дурусттар андеша кардан меарзад, ки шояд асосе дошта бо-
шад. Дар ҳақиқат, чаро, масалан, фақат радиостанцияҳои «Озо-
дӣ», «Сади Амрико» ва ғайра ба забони халқҳои СССР барно-
ма доранд? Агар Осиёи Миёнаро гирем, ду барномаи Телевизио-
ни марказиро пурра тамошо мекунад. Ин тамошо соати бисё-
ро ташкил менамояд. Ва ҳол он ки барномаҳои тоҷикии те-
левизионӣ андак муддате давом меёбанд: фақат нимаи вақти
барномаҳои республикавиро ишғол кардаанду бас. Ин аст, ки
фақат нисфи яке аз се барнома, яъне ҳамагӣ камтар аз шашья-
ки барномаҳои телевизионие, ки дар Тоҷикистон паҳш меша-
ванд, ба забони тоҷикист! Ин магар дуруст аст?! Наход
ки дар ин маврид ҳам «баробар кардани ҳуқуқи забонҳо ҳаё-
лест»?!

Таносуб дар бисёр соҳаҳои зиндагӣ аз ин ҳам камтар ба
қоидаи чанбаи миллист, аксаран ба қуллӣ ба қоидаи он нест.
Модомки таносубҳо чунинанд, ҳам дар зиндагӣ, ҳам дар забон
ҳам дар маданият қонунмандҳои муайяне ба амал медароянд,
ки бар зарари ҳама хусусиятҳои миллист. Аз қумла чунин қо-
нунмандҳои амал хоҳанд қард, ки қунонки Қонст. Қатанян аз
номи мутахассисон гуфтааст, «қоро бо ҳавфи бемиллатии ҳа-
магонӣ (денационализацияи умумӣ) бевосита рӯ ба рӯ овар-
данд». Муаллиф пас аз қалимаи «денационализация» дар миё-
ни қавс чунин тасҳех додааст: «вале ин ба ҳеҷ ваҷҳ рус қуно-
нидан нест (қунонки баъзеҳо ақида доранд), зеро ба ҳамин
дараҷа унсурҳои маданияти рус ҳам нобуд мешуд». Оре, би-

сёр чизҳо ҳаст, ки ба маданияти рус ҳам харобӣ меорад. Лекин бемиллатӣ дар районҳои милли одатан маҳз ба рус кунонидан меорад. Чунончи, шароите, ки боиси надонистани забони модарӣ ё ба донистани он мегардад, асоси интишори забони русиро вусъат медиҳад, дар он ҷоҳо, ки коллективи ғуногунмиллат ё шаҳри сермиллат ном доранд, рӯҳи русӣ ҳукмрон аст.

Қонуни мақоми давлатии забони милли бояд чун омили пурқуввате ба муқобили процесси ассимиляция амал кунад.

Процессҳои ассимиляциявиро як чизи табиӣ ва ҳатмӣ донистан нашоад. Чунин процесҳо бояд берун аз қонун гузошта шаванд. Бозсозӣ ба сари роҳи ин процесҳо бояд монеаҳои гузорад, ки то ҳадди имкон бартарафношуданӣ бошанд. Як вазифаи муҳим ба тартиб овардани муҳочират — миграция мебошад, ки ба ҳаёт аз ҳад зиёд сар даровардааст ва дар роҳи худ ҳама хусусиятҳои миллиро нест мекунад. Албатта, ҳар яке аз мардумони советӣ дар ҳар яке аз ғӯшаҳои мамлакат ғӯе дар хонаи худ бояд бошад, вале набояд фаромӯш кард, ки меҳмон бояд иззати соҳиби хонаро нигоҳ дорад. Ин як принципи ба ниҳояти дараҷа одилона аст, ки ба тасаввуроти ҳама халқҳо мувофиқ меояд. Қор бояд ба он дараҷа нарасад, ки дар ғӯшаҳои миллии хонаи умумии мо барои соҳибхонаҳо ҷой намонад.

Ин аст, ки масъалаи ролу мавқеи ҷамъиятии забони милли, масъалаи ин, ки мавқеи иҷтимоии онро қонунан устувор ва қафолати мавҷудияти онро таъмин намудан зарур аст, бо як ҷаҳди масъалаҳои муносибати байни миллатҳо вобастагӣ дорад.

Аппарати бюрократӣ аз ҳамаи инҳо парво намекунад ва сабаби бепарвонии он ба мо маълум аст. Шукр, ҳоло медонем, ки бюрократия чист. Лекин чун олимоне, боз ҳам олимони як институти марказӣ, ки одатан мо аз республикаҳо ба сӯи онҳо ба чашми умед менигарем, кӯшиш доранд, ки монанди чанд соли пеш аз рӯи ҷиддитарин масъалаҳои иҷтимоиву сиёсӣ парда кашанд, — камина асло фаҳмида наметавонад, ки ин кӯшишҳо чӣ маънӣ дошта бошад. Чунин рафтори онҳо шояд фақат як маънӣ дорад: аз воқеияти объективӣ чашм пӯшида, масъала қал қардан меҳошанд.

Ман инро аз оҳанги безътиной ва мағруронан онҳо ҳам эҳсос мекунам, аз ин ҳам мефаҳмам, ки ба ҳар яки мо ёдрас меоранд: фаромӯш накунад, ки оё забони шумо аз ҷумлаи забонҳои бештар тараққӣ кардаанд, бештар эътибор доранд, бештар заруранд». Ман дар андеша мондам: мабодо ки забони тоҷикии ман — форсии оламшумуле, ки зиёда аз ҳазор сол умр дорад, аз тарафи Институти забоншиносии АИ СССР ба сифати як «забони зарурӣ» эътироф нашавад ё ки забоне доништа шавад, ки «камтар зарур аст». Чунин пиндор чӣ оқибатҳои хоҳад дошт? Он гоҳ ки сарнавишти забонҳо муайян мешавад, чунин навбандӣ, чунин тақсими хунсардонаи забонҳо

ба гурӯҳҳое, ки гӯё бештар ё камтар заруранд, магар беҳурмати нисбат ба муқаддасот нест?

Раҳбарони Институти забоншиносӣ беҳуда дар ташвишанд, ки қонуни забон дар республикаҳо «фақат ба фондан як миллат» истифода хоҳад шуд. Албатта, ин аз эҳтимол дур нест. Аммо то ҷое ки ба камина маълум аст, тамоюли асосӣ андаке дигар аст.

Қорқарди принципҳои қонуни забони давлатӣ дар республикаҳо ба сӯи муайян кардани меъёрҳои набе барои мафҳуми баробарии забонҳо раван аст. Меъёрҳои пешгара ҳоло ба қор намеоянд. Мо то ҳол баробархуқуқии забонҳоро чун баёноте эълон медоштем ва ин ҳол моро ба сари баробарии зоҳирӣ овард, аксаран баробарии воқеӣ ба дараҷаи нестӣ расида буд. Чунин ба назар меояд, ки баробарии ҳақиқии забонҳо он гоҳ муяссар хоҳад шуд, ки воқеияти объективии чигунагии мавҷудияти забонҳо ба назар гирифта шавад, мақоми қонунии ҳар забон дар ҳар ҷумҳурият мувофиқи мавқеи ҷамъиятии он, мувофиқи вазифаҳое, ки дар ҷомеа ба иҷро мерасонад, таъин гардад. Моҳиятан маҳз чунин рафтор баробарии забонҳоро таъмин мекунад, чунки имкон медиҳад, ки ҳар забоне дар қаламрави як ҷумҳурият ҳама вазифаҳои худро озодона иҷро намояд ва дар айни замон ҳар забонро аз имконияти даъво кардан ба вазифаҳои забони дигаре маҳрум месозад.

Қомилан ҳақ ба ҷониби олимони Институти забоншиносист, ки гуфтаанд: «Республика бо қабул кардани забони давлатӣ барои таъмини талаботи забони ақаллиятҳои миллий, барои таракқии маънавий, маданӣ, иҷтимоии онҳо, яъне барои тақдири онҳо ҳама масъулиятро ба зиммаи худ мегирад». Оре, ин бояд яке аз принципҳои асосии қонун бошад.

Чунинчи, агар забони тоҷикӣ забони давлатии РСС Тоҷикистон шавад, забони русӣ бояд дорои ҳама имконот бошад, ки дар ҳудуди ҷумҳурияти мо чун забони модарии як қисми аҳоли, чун як унсурҳои принципи дузабонӣ, чун воситаи муоширати байни миллатҳо (дар ҳоки Тоҷикистон — баробари забони давлатӣ) ва муносибатҳои федералии республика озодона амал намояд. Дар лоиҳаи Қонуни забони республика инчунин шаклҳои гуногуни амали забонҳои ўзбекӣ, қирғизӣ туркманӣ, бадахшонӣ, зарурати амали пурраи онҳо дар ҳар ҷо, ки эҳтиёҷ ҳаст ва ба ҳар шакл, ки мувофиқи матлаб аст, ба назар гирифта шудааст.

Ақида дорем, ки ба чунин фикри олимони Институти забоншиносӣ ва бисёр рафиқоне аз республикаҳои гуногун, ки ба робитаи забони давлатӣ ва дузабонӣ аҳамияти мутлақ нисбат медиҳанд, розӣ шудан мумкин нест. Забони давлатӣ ва дузани ду категория, ду мафҳумест, ки ҳар кадоме ба як соҳаи дигар дахл дорад. Чунин гузориши масъала, ки аксаран дида мешавад, — гӯё барои ин, ки дар ҷумҳурият дузабонӣ ривоч ёбад, бояд ду забон — забони миллий ва русӣ мақоми давлатӣ

дошта бошад, ба назари ман, қобили қабул нест. Аз рӯи он чи дар Тоҷикистон кайҳо боз ба мушохида меояд, бо дилпури метавон гуфт, ки донишони забони русӣ сарфи назар аз статуси расмӣ он то рафт хоҳад афзуд, зеро забони русӣ ба ҳаёт дохил шудааст, эҳтиҷи ҷамъият ба забони русӣ то рафт зиёд мешавад, хусусан ҷавонон зарурати онро лоақал чун забони илму техника ҳар чӣ бештар дарк карда истодаанд. Ва ҳол он ки чун зарурати ҷамъиятӣ ва иҷтимоиву маданият забоне дарк шуд, онро хоҳанд омӯхт ва хоҳанд донист. Маҳз ҳаминро дар ҳаққи забони тоҷикӣ гуфта наметавонем. Баръакс ҳар чи бештар бовар ҳосил мешавад, ки забони тоҷикиро надониш кор ва зиндагӣ қардан имкон дорад. Бино бар ин дар Тоҷикистон маҳз забони тоҷикӣ бояд мақоми олии давлатӣ гирад, то ки ба кулӣ дигар қардани вазъи ҷамъиятӣ он муяссар гардад ва барои мавҷудияти минбаъдаи он шароит ба вуҷуд ояд.

Оре, ҳоло зарурати ҳаётии забони русӣ дарк шудааст ва акнун вазифа ин аст, ки барои дарки амиқи зарурати ҳаётии забони миллӣ, барои ин, ки ин заруратро чи соҳибони забон ва чи атрофиёни онҳо дарк намоянд, шароит фароҳам овардан зарур аст.

Сиёсати соҳаи забон чи дар республикаҳо ва чи дар сатҳи умуми Иттифоқ бояд аз концепсияи нави диалектикаи ҷанбаи милливу байналмилалӣ бунёд гирад. То ҳол барои фаҳмидани ҳамбастагии ҷанбаи милливу байналмилалӣ аз дуввумӣ ба сӯи якумӣ мерафтем ва моҳиятан ҷанбаи интернационалиро ба ҷанбаи миллӣ муқобил мегузоштем. Дар натиҷа ҳам маънои ҷанбаи миллӣ ва ҳам ҷанбаи байналмилалӣ ва ҳам ягонагии онҳоро нодуруст фаҳм кардем. Акнун зарур аст, ки тартиби лозимаи рафти фикрро барқарор намоем: инсон ва шахс, халқ ва миллат асоси ҳама асосҳоянд, маҳз ҳаминҳоро бунёди аслиянд, аммо интернационализм барои устуворию муттаҳидӣ, барои бузуртгару пурқувваттар шудани онҳо хизмат мекунад. Халқҳоро миллатҳо барои интернационализм зиндагӣ намекунанд, балки принципҳои гуманистии интернационализм барои манфиатҳои ҳаётии онҳо дар хизмат аст. Мавҷудияти миллии ҳақиқии одамвору арзишманд бидуни ягонагии интернационалӣ имконпазир нахоҳад буд, вале бидуни ҷанбаи миллӣ ҷанбаи интернационалӣ қатъан мавҷудият нахоҳад дошт.

Пайванди ногустигани байналмилалӣ ва дӯстиву бародарӣ бунёди маънавии ҳастии халқҳоро устувор мекунад ва аз ин рӯ ҳар халқеро ба сӯи худ мекашад. Дӯстӣ як мафҳуми рӯшанӣ ва моҳиятӣ, яке аз арзишҳои асосии башарӣ ва андӯхтаҳои таърих аст.

Вале шакл вайрон қардани социализм арзиши олитарин фикрҳоеро ҳам шикаст, аз ҷумла мафҳуми дӯстии инсонҳо ва бародарии халқҳоро низ ба беарзишӣ овард. Дар шарҳи маънои ин мафҳумҳо иҷтимоигарии дурушт — социологизми вул-

гар ва сиёсатгарони маҳз ғолиб омад, бо ғаразкорӣ, бо ниятҳои дур аз гуманизм ва зиддиҳалкӣ истифода шудани он мафҳумҳо дар бисёр мавридҳо мазмуни аслии онҳоро вайрон намурад. Асосҳои милливу байналмилалӣ ҳаққи халқҳо аз ин қадрафторӣ саҳт зарар ёфт.

Қонунҳои республикавӣ амали ҷамъиятии забонҳо, он ҳуҷҷати иттифоқие, ки дар бораи забони халқҳои СССР тайёр шуда истодааст, ба ақидаи камина, бояд ба устувор кардани решаҳои маънавии халқҳо, асосҳои миллии ҳаёти мо, ҳама ғаномандиву гуногунии рангомези зиндагӣ равона гардад ва аз ин роҳ мазмуни интернационалии ҳаққи иҷтимоиву маънавии моро қувват диҳад. Ин ҳуҷҷатҳои оид ба забони миллии бояд тамоюлотеро қонунан устувор намоянд, ки дар инкишофи давлати социалистӣ нав сар шудааст: вазифаҳои иҷтимоиву сиёсии давлатдорӣ миллии бояд ҳар чӣ бештар ба вазифаҳои маънавий гузаранд, на танҳо асосҳои иҷтимоии иқтисодӣ ва моддӣ, балки пояҳои маънавии қобилятии ҳаётии миллатро фаро гиранд. Масалан, давлати миллии тоҷикон ҳоло аз ҳама пештар вазифае дар ӯҳда дорад, ки мавҷудияти минбаъдаи миллати тоҷикро бояд таъмин намояд, барои устувор шудани пояҳои осебдидаи ҳаққи вай, барои инкишофи муваффақиятомези забону маданияти ӯ замина тайёр кунад. Вазифаи асосии қонуни забон чӣ дар ҷумҳурият ва чӣ дар миқёси Иттифок, ба назарам, ҳақмин аст.

Қўшиши рӯзафзуни миллатҳо дар роҳи муҳофизати худ, на танҳо дар роҳи мустаҳкам кардани решаҳо, балки инчунин барои ниғаҳдошти асолати маънавию маданият миллии сазовори ин аст, ки аз намояндагони халқҳои дигар ҳусни фаҳмиш ва эҳтироми амиқ бинад. Эътирофи пурра ва бечунучарои ин, ки миллат барои мавҷудият, барои тараққии озодонаи пурсамар ҳақ дорад, воҷиб аст. Омодагии ҳамашагӣ барои фаҳмидани маънои ҳар чӣ, ки аз хоҳиши худмуҳофизатии миллатҳо ва худустувории ҳамаҷонибаи онҳо сар задааст, омили асосии роҳи иттиҳоди интернационалии халқҳост ва ҳусусан дар айёми мо аҳамият пайдо кардааст.

Ҳоло концепсияи нави ҳамбастагии ҷанбаи милливу байналмилалӣ лозим аст, концепсияе даркор аст, ки ба мукаддас доништани манфиатҳои ҳаққи ҳар миллат ва ҳама чизе, ки воқеан миллист, асос ёфта бошад. Мо моҳияти даҳшатомези мафкураи бенасабиро ҳанӯз ҷандон дарк накардаем. Ин мафкура солҳо дар шуури мо ҳуқм ронда, бетафовутие нисбат ба оғозҳои маънавият ва мукаддасоти миллии ба вучуд овард ва як навъ интернационализми бенасабӣ, интернационализми бемиллият эҷод намуд. Ҷунин интернационализм моҳиятан ба инкори арзиши миллият асос ёфта буд.

Эътирофи хударзишии ҷанбаи миллии, эътирофи он ҳақиқат, ки ҳама миллиёти асил на танҳо ба сари худ арзише дорад, балки зиёда аз ин, шаҳсугуни биноии ягонагии халқҳост,

бояд бунёди фаҳмиши нави интернационализмо ташкил кунад. Ҷавҳари ҳама миллиёти асил дар забони миллӣ гирд омадааст. Пас аввало пояи забони миллиро устувор бояд кард. Он гоҳ пояи миллат устувор хоҳад буд. Пояи миллат устувор бошад, бунёди интернационализм мустаҳкамтар хоҳад гардид. Вагарна интернационализм аз кучо мерӯяд?!

Дар яке аз моддаҳои лоиҳаи Қонуни забони РСС Тоҷикистон гуфта шудааст: «Коргузори дар органҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва органҳои идоракорӣ давлатӣ ба забони аксарияти аҳолии маҳал сурат мегирад». Моддаи дигаре чунин аст: «Дар он корхонаҳо, муассисаву ташкилотҳо, ки аксарияти кормандонашон тоҷикизабон нестанд, коргузори ба забони русӣ ё дигар забони қобили қабул сурат меёбад».

Маънои ин ду модда он аст, ки агар дар маҳалле аксарияти аҳоли ӯзбек ё рус бошад (чунончи, дар Нову Пролетар ва Чкалов), ё дар корхонае аксарияти ҳаёти коллективи меҳнатиро мардуме ташкил кунанд, ки тоҷикизабон нестанд (масалан, бисёр коллективҳои шаҳри Душанбе), коргузори расмӣ хаттиву даҳанакии онҳо на ба забони давлатӣ, балки ба забони он аксарият, яъне ба забони ӯзбекӣ ё русӣ ва ё забони дигаре сурат хоҳад гирифт. Бегумон, ин як талаби ҳаққонист, ки аз рӯи инсоф, аз рӯи принципҳои демократия ба миён омадааст, асосҳои миллию интернационалии зиндагии моро қувват медиҳад.

Вале ин моддаҳо ҷиҳати дигаре ҳам доранд. Аз мантиқи онҳо бармеояд, ки дар Душанбе забони русӣ мавқеи асосӣ хоҳад дошт, чунки ҳоло ин ҷо дар аксарияти идорахонаҳои маъмури ва муассисаҳои илму маданият, дар истехсолот асосан русизабонҳо кор мекунад. Пас дар ин ҷоҳо забони тоҷикӣ ба сифати забони расмӣ кор роҳ нахоҳад ёфт. Ин гап чунин маънӣ дорад, ки боз ҳам дар пойтахти республика забони тоҷикӣ чун як нишонаи давлатдорӣ вуҷуд нахоҳад дошт, фақат дар синфҳои мактаб ва баъзе идорахонаҳои матбуоту нашриёт, яъне танҳо дар баъзе муассисаҳои маорифу маданият маҳдуд хоҳад буд. Гуё танҳо баъзе қисмҳои шаҳри Душанбе як навъ худмухтории маданӣ доранду бас. Магар ба чунин вазъият розӣ шудан мумкин аст? Ҷаргиз не

Охир. Душанбе пойтахти ҷумҳурият, яъне маркази асосии сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияти мост. Ва ҳол он ки маркази асосии маданияти ҳалке одатан равиши асосии инкишофи маданияти ӯ ва мазмуни замони онро муайян мекунад ва аз ҷумла нормаҳои забони адабиёро ташаккул медиҳад. Пас, агар забони тоҷикӣ дар Душанбе танҳо дар ҷор девори чанд синфхонаву идорахонае пинҳон монад, пойтахти мо он вазифаҳои бузурги худро дар роҳи тараккии забону маданияти тоҷик иҷро карда наметавонад. Пас, Душанбе маркази маданият, маркази инкишофи забони адабии тоҷикӣ нахоҳад буд.

Аз ин ҷо хулосае бармеояд, ки агар ҳукми он ду модда ба

Душанбе қорӣ шавад, ба манфиатҳои миллӣ ҳилоф хоҳад омад. Ва ҳол он ки ҳар чӣ ҳилофи манфиатҳои миллӣ бошад, ҳилочи принципҳои интернационалисти хоҳад буд. Дар ин маврид меъёри интернационализмо аз меъёри миллиёт бояд гирифт. Дар маркази маданияти мо ба ҳеҷ расидани мавқеи забони тоҷикӣ ё маҳдуд шудани он ба манфиатҳои миллӣ дигар ҳалқҳо, ки намоёндагони онҳо дар Душанбе зиндагӣ мекунанд, хизмат нахоҳад кард, балки баръакс, норозигие ба миён оварда, байни ҳалқҳо низоъ хоҳад андохт. Алҳақ, андаке аз назар дур мондани манфиатҳои миллӣ ҳатман принципҳои интернационализмо бар бод медиҳад.

Ба ин сабаб, лозим меояд, ки аз он ду моддаи лоиҳаи Қонуни забони РСС Тоҷикистон шаҳри Душанберо истисно кунем. Мо тамоман тарафдори коллективи Институти политехники ва баъзе рафиқони дигар ҳастем, ки ҳангоми муҳокимаи лоиҳа дар пойтахти Тоҷикистон ба забони давлатӣ, яъне ба тоҷикӣ анҷом ёфтани коргузорию зарур донистаанд. Ин кор, албатта, ба манфиатҳои шахсии он қисми аҳолии шаҳр, ки забони тоҷикиро ҳанӯз наметонанд, зарар меорад, вале азбаски ба манфиатҳои миллӣ ҳалқҳо зид нест, ҷоиш аст. Пас аз андак муддат, ки онҳо забони тоҷикиро омӯхтанд, ин зиддияти миёни манфиатҳои шахсӣ ва миллӣ нест мешавад.

Оре, зарур бувад, раво бувад. Он ҷо, ки зарур аст, ба хотири мақсадҳои байналмилалӣ аз баҳри баъзе манфиатҳои шахсӣ ва миллӣ гузаштан лозим меояд. Манфиатҳои маҳдуду ноҷизи шахсӣ ва ҳатто баъзе дархостҳои миллӣ ба ҳеҷ ваҷҳ бояд монеи мақсадҳои олии башарии байналмилалӣ наоянд, лекин манфиатҳои бузурги интернационалӣ бояд ҷунун ташаккул дода шаванд, ки ягон манфиати ҷиддии миллиро ба онҳо қурбон кардан лозим нагардад. Ба ҳам созвор овардани манфиатҳои миллӣ ва байналмилалӣ шартӣ ҳатмии ҳамзистии бародаронаи ҳалқҳост. Таносуби ҷузъу қул зарур аст. Аз байн афтодани ҷузъе баробариву ҳамвазниро аз миён мебарад.

1989

СЕҲРИ СУХАНИ МОДАРИ

Ҷунонки хабар дода будем, моҳи октябр дар Душанбе анҷумани муассисони Бунёди забони тоҷикӣ баргузор гардид. Яке аз гузаришгарони асосӣ дар ин анҷуман М. Ш. Шуқуров буд. Мухбири ТоҷикТА Владимир Фомин бо ӯ мулоқот намуд ва илтимос кард, ки аз процессҳое, ки дар ҷумҳурият ҷараён доранд, ҳикоят кунанд.

— Дар ин анҷуман оинномаи созмони забони тоҷикӣ тасдиқ гардид, шоиру публицисти машҳур, сармуҳаррири моҳномаи «Садои Шарқ» Лоики Шералӣ раиси ин ҷамъият интихоб шуд.

Бунъеди забон барои чопи китобҳои таҷикӣ, барои тайёрнамудани программаҳои нави мактаби миёна, ки асосан пеш аз ҷанг тартиб дода шуда буданд ва ҳоло кӯҳна шудаанд, ёрмандӣ мекунад.

Наметавонам аз шарҳу эзоҳе дар бораи программаи мактаб худдорӣ кунам. Дарси забони тоҷикӣ шояд бештар аз ҳамаи дигар дарсҳо дилгириовар аст. Мақсад аз ин дарс асосан аз бар кардани қондаҳост. Аз синфи як то синфи ҳашт асосан грамматика меҳонанд. Хатмкунандагони мактаби миёнаро дар институт ҳам асосан ҳамин грамматикаҳои интизор аст. Фарогирии эҷодкоронаи забон ҳанӯз расм нашудааст. Аз ин рӯ, чи мазмуни программа ва чи усули таълим бояд ба кулلى дигар шавад.

— Барои ба вуҷуд овардани усули нави таълим асосан кадом муассисаҳои илмӣ кор мекунад?

— Ҳоло асосан Институти тадқиқоти илмӣ педагогӣ тартиб додани программаю китобҳои дарсӣ ва адабиёти оид ба усули таълимро дар ӯҳда дорад. Вале ҳайати кормандони илмӣ он камқувват аст. Ин бештар вобаста ба эн аст, ки кормандони институт моҳонаи ночизе мегиранд. Институт мутахассисони хубро ба кор гирифта наметавонад.

Ва ҳол он ки доираи фаъолият дар ин арса хеле фарох аст.

Концепсияи нави маълумоти миёна ба муҳокимаи аҳли ҷамъият гузошта шуд, ки дар ҳақиқат аз бисёр ҷиҳатҳо сазовори гуфтушуниди ҷиддист. Тасодуф нест, ки мутавазеан концепсияи мактаби миллии тоҷикӣ ба вуҷуд меояд. Барои ин кор асоси ҷиддии методологӣ лозим аст.

— Оё дар анҷуман барои ба вуҷуд овардани асоси методологии кор маслиҳатҳои конкретӣ пешниҳод шуданд?

— Мутаассифона, ба ин масъала дахл накардем. Дигар масъалаи дарднок — масъалаи Бухорову Самарқанд дар маркази диққат буд. Як рӯз пеш аз ин, яъне 13 октябр дар стадиони «Спартак» митинге барпо гардид, ки ба ҳамин масъала бахшида шуда буд. Намояндагони Самарқанду Бухоро дар анҷумани Бунъеди забон ҳам фаълона ширкат варзиданд. Шояд як сабаб ҳамин буд, ки қариб тамоми анҷуман дар сари масъалаи ин ду шаҳр марказият ёфт.

— Ба фикри шумо, кадом масъала бояд дар ҷойгоҳи аввал бошад: масъалаи инкишофи забон дар ҷумҳурият ё масъалаи Бухорову Самарқанд?

— Ба назарам, ин ду масъала дар соҳаи маданият сахт ҳамбастаи якдигаранд. Онҳо ҳар кадоме масъалаи алоҳида мебошанд, вале барои халқи тоҷик ҳар ду ба як дараҷа аҳамият доранд. Хусусан дар давраи ҳозира аҳамияти ин ду баробар аст.

— Агар «аҳамияти ин ду баробар аст», агар дар анҷуман асосан аз масъалаи забон ва дигар масъалаҳои маданияти то-

чикони Бухорову Самарқанд сухан рафта бошад, маълум мешавад, ки гуфтугузори оиди ин ду шахр муҳимтар аст?

— Моҳиятан қор чунин сурат гирифт. Вале ба ҳар ҳол аз ҳама пеш оинномаи Бунёди забон бояд муҳокима мешуд. Афсӯс ки ин масъала гӯе ба ҷойгоҳи дуввум гузашт.

Чун масъалаи Бухорову Самарқандро дахл кардаем, бояд гӯем, ки аз лиҳози забон ин масъала дар ҳақиқат муҳим аст. Чунонки медонем, забони адабии тоҷикӣ дар садаи IX дар Бухоро ташаккул ёфт. Адабиёти классикии форсиву тоҷикӣ низ ҳамон вақт дар он ҷо шакл гирифт. Лаҳҷаи ин шахрҳо дар муддати ҳазор сол яке аз сарчашмаҳои асосии инкишофи забони адабии форсии тоҷикӣ буд. Дар замони мо демократӣ шудани забони адабии тоҷикӣ ҳам бештар ба лаҳҷаи Бухорову Самарқанд таъба дошт. Лозим аст, ки ин шахрҳо минбаъд ҳам дар тараққи забону маданияти тоҷикон фаъолона сарм бигиранд.

— Агар баъзе мутахассисони хуби хоҷагии халқ, ки аз ҷумлаи таҳҷоӣён ва тоҷикизабонон нестанд, гоҳ аз димоғсӯхтагӣ ё аз ин, ки ба баъзе гуфтугузоро, ҳатто овозаҳои бемаънӣ бовар караанд, аз ҷумҳурият рафта истодаанд, пас равшанфикрони ҷумҳурият ба ин ҳол чӣ назаре доранд?

— Ин масъала хеле тунду тез баррасӣ шуда истодааст. Аз ҷумла маъи сентябр дар рӯномаи «Известия» навиштаи муҳбири ин рӯнома А. Қарпов ҷоп шуд, ки гӯе мутахассисони русизабон аз Тоҷикистон рафта истодаанд. Муаллифи он мақола аз республика рафтани чунин мутахассисонро бо он мувоҳидаҳои пуршӯр, ки пеш аз қабул шудани Қонуни забони РСФСР Тоҷикистон сурат гирифтанд, вобаста донистааст. Лекин чун маълумоти статистикаро тафтиш қарданд, маълум шуд, ки ҳақиқати ҳол дигар аст. Эҳтимол баъзеҳо, як миқдори каме дар ҳақиқат ба мунсабати Қонуни забон раҳти сафар бастанд, вале ин масъала паҳлуҳои гуногун дорад, масъалаи мураккабест; баъзе тоҷикон ҳам аз республика рафта истодаанд. Решаи гап дар ин аст, ки ҷумҳурияти мо ҳоло ба бисёр душвориҳои иҷтимоиву иқтисодӣ рӯ ба рӯ омадааст.

— Яъне шумо ақида доред, ки нисбат ба солҳои гузашта як процесси муқаррарии муҳочират ҷараён дорад?

— Бовар қунед, ки процесси муқаррарист. Инак, нахустин ҷамъбасти рӯйхати имсолаи аҳолиро аз назар мегузаронем. Аз ин ҷамъбасти пешакӣ ошқор мегардад, ки тақрибан то соли 1979 аз РСФСР ба сӯи дигар ҷумҳуриятҳо муҳочираи мешуд. Баъд процес самти акс гирифт. Ҳатто чунин хусусияте ба назар мерасад: мардум на ба ноҳияҳои марказии Русия, балки ба ноҳияҳои дур аз марказ мекӯчанд. Яъне умуман як процесси нав, баъзе зухуроти тоза ба дид меояд. Ин гап чӣ маънӣ дорад? Маълум аст, ки дар он ноҳияҳо шароити зиндагӣ дигар шудааст, ба мардум замин медиҳанд, имконоте фароҳам меоранд, ки мардум он сӯ бикӯчанд, чунонки ба деҳаҳои холи-

монда баргарданд, эн деҳаҳоро аз нав обод кунанд. Барои ин кор маблағи зиёде таъин шудааст. Ин як процесси табиист.

— Бо вучуди он, дар бораи ин, ки равшанфикрони қалам-каш, масалан, барои ошкор кардани зарарҳои иқтисодии аз ҷумҳурият куч бардоштани мутахассисон оё ба дараҷаи кофӣ чидду ҷаҳд доранд, назари шумо чист?

— Бегумон, ҳоло чидду ҷаҳди онҳо ғайри қаноатбахш аст. Ба ақидаи камина, ҳар чӣ лозим аст, бояд бикунем, то ки, масалан, аҳолии русизабон имкон дошта бошад, ки дар ҷумҳурияти мо монад, Қонуни забон ба ҳаёти иқтисодии ҷумҳурият таъсири манфӣ нарасонад. Яъне ҳар чӣ лозим аст, бояд бикунем, ки мардум забон донанд. ҳар хоҳишманде имкон дошта бошад, ки забони тоҷикӣ омӯзад.

Мо ҳоло аз амали кардани ин мақсад дурем: китоби дарсӣ, омӯзгор, курси махсус кам дорем. Ҳоло усулҳои нави омӯзиши забон, чунончи забономузӣ босуръат пайдо шудааст. Ин усулҳоро аз худ кардан зарур аст.

Масъалаи мутахассисон дар шароити мо аз муҳимтарин масъалаҳост. Агар ҷанбаи миллии онро санҷидан хоҳем, бояд бигӯем, ки ҳоло мутахассисони тоҷик хеле каманд. Чандин сол истоғҳи электрикни оби Норакро сохтем, акнун Рӯғун сар афрохта истодааст. Ибратомӯз хоҳад буд бубинем, ки, масалан, он мутахассисон, ки Норакро бино карданд, ҳоло кучоянд ва чӣ шугле доранд? Ва дар муддати бино шудани Норақ чӣ миқдор кормандони баландихтисоси милли тайёр кардем? Чаро дар сохтмонҳову корхонаҳои бузурги республика қариб тамоми аз тоҷикон кадрҳои баландихтисос тайёр намекунем? Сохтмон дар ҷумҳурияти мо то рафт вусъат меёбад, вале мо ханӯз мунтазири омадани мутахассисони тайёр аз дигар ноҳияҳо ҳастем. Имрӯз мутахассис дар сурате куч мебандад, ки дар ҷои дигаре ба ӯ пули бештар ва манзилгоҳи бештар ваъда мекунанд. Модомки чунин аст, фардо республика ба ҳисоби ҳочагӣ гузорад, холи мо чӣ мешавад? Мумкин аст, ки ба мутахассисони мо дар ҷойҳои дигаре боз бештар пул ваъда диҳанд ва онҳо аз ҷумҳурияти мо куч бардоранд. Аз эҳтимол дур нест, ки бемутахассис монем. Не, кадри милли лозим аст, мутахассисоне даркоранд, ки эҳтимоли аз республика рафтанишон камтар бошад.

Ин ҳам муҳим аст, ки барои ҷумҳурияти мо аз мактабҳои оли Маскав чӣ қадар ҷой ҷудо мекунанд ва мо аз кадом мактабҳои оли ҷой талаб мекунем. Одатан ҷавонон ба чунин ҷойҳо бидуни озмуни умумӣ қабул мешаванд ва республика худ ихтиёр дорад, ки ҳар киро хоҳад, фириштад. Аз ин ҷиҳат чунин масъала қолиб аст. На танҳо сифати тайёрии ҷавононе, ки барои таҳсил ба мактабҳои оли Маскав ва дигар шаҳрҳо фириштада мешаванд, қаноатбахш нест, балки шумораи онҳо ҳам хеле кам аст. Бисёре аз онҳо, масалан, ба сабаби ин, ки барои таҳсили ба забони русӣ бад тайёр шудаанд, баъди соли

якум хона ба хона бармегарданд, аз душвориҳо тарсида, ба роҳи мактабгурезӣ медароянд.

— Боз суоле ҳаст, ки ба рӯзноманигорон дахл дорад: агар шумо дар бораи зарарҳои иқтисодие, ки республика аз рафтани мутахассисон мебинад, мақола навиштан хоҳед, маълумоти даркории ба даст овардан оё мумкин аст?

— Медонам, ки душвор аст. Чунончи, он гоҳ, ки дар комиссияи Қонуни забон кӯр мекардем, лозим омад, ки аз таносуби фоизи гуруҳҳои миллии шаҳри Душанбе огоҳ бошем. Огоҳие зарур буд, ки дар Душанбе чӣ миқдор тоҷикон, ўзбекон, русҳо ва ғайра ҳастанд, зиёда аз ин, адади русизабонон чӣ қадар аст, зеро баъзе тоҷикон ҳам забони тоҷикиро намедонанд. Дар ин бора маълумоти дақиқ лозим буд, то ки вазъият бехтар ба назар гирифта шавад. Мо ба Комитети давлатии статистика муроҷиат кардем, вале ҷавоби рад гирифтем. Маҷбур шудем, ки аз ин ҷиҳат бидуни огоҳии пурра қор кунем. Ба даст овардани дигар маълумоти зарурӣ низ чунин душвориҳо дорад.

— Биёед, ба масъалаҳои атрофи забон баргардем. Шумо, ки академик ҳастед, оё муқобилони илмӣ доред? Оё касоне ҳастанд, ки дар бораи тамоюлоти инкишофи забон фикрҳои хилофи ақидаҳои шумо доранд?

— Ҳоло дар забони мо процессҳои ачибе ҷараён ёфта истодааст. Ин равандҳо боиси баҳсу мунозираҳои мегарданд. Камина ҳам ба баъзеи ин мувоҳишаҳо иштирок дорам. Мебинам, ки муқобилоне ҳам ҳастанд. Онҳо ҳанӯз ошкоро сухан сар накардаанд. Чунончи дар Анҷумани Бунёди забон ба маърузаи камина эрод нагирифтанд. Лекин ҳангоми танаффуси байни маҷлисҳо мувоҳиша рӯй дод. Ин гап чунин маънӣ дорад, ки ба ин қарибҳо шояд дар саҳифаҳои матбуот баҳсе оғоз ёбад. Мувоҳишаи ҳамаҷонибае дар сари масъалаҳои забони адабии ҳозира ва маданияти сухан зиёда зарур аст. Банда ҳоло як мақолаи баҳсомез навиштаам, ки дар маҷаллаи оммавие ба ҷоп додан меҷоҳам. Ҷаро ба маҷаллаи оммавӣ? Чунки ин мақола, ба пиндори камина, бештар на ин ки аҳамияти илми, балки аҳамияти амалиро дорост.

Бисёр тоҷикон солҳои охир ба Эронро Афғонистон сафар карданд. Онҳо эн ҷо чанд гоҳ қор қарда забонеро диданд, ки нисбат ба забони мо тоза аст, тамоман вайрон ва ифлос нашоудааст. Онҳо мафтунӣ форсии Эрон ва дари Афғонистон гардидаанд ва меҷоҳанд, ки форсии тоҷикӣ ҳам ба ҳамон асолату покизагӣ бошад. Ин хоҳишро табриқ гуфтан лозим аст. Аммо, мутаассифона, баъзе аз ин рафиқон ба роҳи тақлиди маҳз ва нусхабардорӣ аз форсии Эронро дари Афғонистон қадм гузоштаанд. Фаромӯш мекунанд, ки форсии тоҷикӣ яке аз шоҳҳои забони форсӣ, ки махсусиятҳои дорад. Монанди он, ки забони адабиёти бадеии мо дар асрҳои миёна се сабқ дошт — сабқи хуросонӣ, сабқи ироқӣ ва сабқи ҳиндӣ — монанди ҳамин ҳоло забони адабии форсӣ ба ҳадди ақал дорои се

шоха мебошад ва яке аз онҳо форсии тоҷикист. Мо махсусиятҳои онро бояд нигоҳ дорем. Охир, форсии Мовароуннаҳру Хуросон дар гули асрҳо намунаи ибрати дигарон буд.

Имрӯз дар Осиеи Миёна (ва на танҳо дар ин минтақа) замоне фаро расидааст, ки масъалаҳои забон аҳамияти махсус пайдо кардаанд. Гоҳ ҳатто муносибату муомилаи шахсии мардумон вобаста ба он аст, ки дар масъалаи забон чӣ назаре доранд. Сеҳри сухани модарӣ қобил аст, ки дилҳои дарднокро дармон шавад ва шодмонӣ бахшад, рӯҳафтагонро шавқ диҳад ва боиси сарбаландӣ гардад, якдигарфаҳмин мардумро амиқтар барад ё, баръакс, мардумро аз ҳам дуртар дорад. Масалан, тоҷикҳои забони модарии худро ҳар чӣ бештар донанд, аз як тараф, тоҷикияти худро бештар эҳсос хоҳад кард, аз ҷониби дигар, дили намояндагони дигар халқҳо ва забони онҳо ро дурусттар хоҳад фаҳмид ва эҳтиром хоҳад намуд.

Меҳоҳам таъкид кунам, ки вақти тартиб додани як қонуни умумии тоҷикӣ, ки мақому вазъи забонҳои миллии, аз ҷумла забони русиро дар тамоми кишвари мо муайян кунад, қайҳо расидааст. Чандест, ки аз ин хусус сухан меравад, лекин ҳанӯз аз қонун дарак нест.

Аз сӯи дигар, қамина ақида дорам, ки агар забони русӣ мақоми умумии давлатӣ гирад, аҳамияти он қонунҳои забон, ки дар ҷумҳуриятиҳои советӣ қабул шудаанд, ба ҳеч хоҳад расид. Тарси ман аз он аст, ки сар то сари мамлақати мо ба сифати забони расмии давлатӣ амал кардани забони русӣ, дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт чун забони ҳатмӣ истифода шудани он боз ҳам боиси таназзули дигар забонҳои миллии, аз ҷумла забони тоҷикӣ хоҳад гардид. Ин хавф хавфи воқеист.

— Оё мумкин аст, ки дар ин хусус андаке ба тафсил изҳори ақида кунед?

— На дар материалҳои расмӣ, на дар навиштаҳои олимони забоншинос сабабҳои зарурати як забони ҳатмии умумии тоҷикӣ ҳанӯз эзоҳ наёфтааст. Узви вобастаи Академияи илмҳои СССР профессор В. М. Солнцев мегӯяд, ки «агар забонҳои миллии дар ҳудуди ҷумҳуриятҳо мақоми давлатӣ доранд ё хоҳанд дошт, пас чаро бояд дар ҳудуди СССР як забони давлатӣ надошта бошем?» (Национально-языковые отношения в СССР: состояние и перспективы, М., 1989, сах. 20). Узви муҳбири ИИ СССР проф. О. Н. Трубачёв таъкид мекунад, ки забони русӣ «қайҳо боз дар тамоми мамлақати сермиллати мо забони умумии давлат аст» ва биноан «аз рӯи инсоф мебуд, ки ин вазъи воқеӣ бо қонун устувор гардад» (ҳамон китоб, сах. 26). Не, ба фақри мо, ин қор аз рӯи инсоф нахоҳад буд. Бечиз нест, ки В. И. Ленин дар вақташ ба онҳо, ки забони русиро дар тамоми Русия ба мақоми давлатӣ бардоштани буданд, саҳт зид баромада гуфтааст: «Забони ҳатмии давлатӣ бо маҷбурият ва зуран қорӣ қардан алоқаманд аст» (Асарҳо, ҷ.

20, сах. 62). Ин фикри В. И. Ленин пас аз инкилоб ҳам дигар нашуда буд.

Дар ҳақиқат чун забони русӣ дар чанд даҳсолаи охир ҳуқуқи махсус пайдо кард ва ғайрирасмӣ бошад ҳам, аз дигар забонҳо болотар гузошта шуд, қадам ба қадам майдони амали дигар забонҳои миллиро танг кардан гирифт ва ба сари бисёр забонҳо хавфи даҳшатомезе омад. Агар имрӯз забони русиро расман ва қонунан бар сари забони дигар халқҳои мамлақати мо гузорем, бешубҳа, аҳволи забонҳои милли бадтар хоҳад шуд.

Мақоми забони русӣ дар кишвари мо ба кулӣ муайян ва хеле устувор аст. Зарур аст, ки минбаъд ҳам мақоми он дар ҷомеа на аз ғӯи маҷбурият ва қонунгузори ҳатмӣ, ба зӯрӣ, балки аз рӯи зарурат, худ ба худ, ихтиёран устувор гардад. Ҳақ ба ҷониби проф. А. Н. Баскаков аст, ки гуфтааст: «Муҳимтар он аст, ки барои ин ки аз тарафи дигар халқҳои СССР омӯхта шудани забони русӣ на вазифа, балки эҳтиёҷе бошад, ҳама имконот ба вучуд оварда шавад» (ҳамон китоб, сах. 50).

Пешниҳоди мо ин аст, ки забони русӣ дар қаламрави РСФСР бояд ба мақоми забони давлатӣ расад. Лекин шояд аз рӯи инсоф хоҳад буд, ки ҳуқуқи қонунии давлатии ҳатмии забони русӣ дар РСФСР ҳам на ба ҷумҳуриятҳои худмухтор ба монанди Тотористон, Бошқирдистон, Дағистон ва ғайра, яъне на ба сарзамини дигар миллатҳо, балки ба он иттиҳодияҳои маъмурии милли, ки аксарияти қулли аҳолии онҳо русҳоанд, ҷорӣ шавад.

Принципи асосии қонуни умумииттифоқии забони халқҳои СССР бояд ин бошад, ки ҳар забони милли дар ватани таърихӣ худ ба ҳуқуқи расмӣ махсусе соҳиб хоҳад буд ва ҳуқуқи махсуси он аз мақоми ҷамъиятии воқеии он зиёдтар набояд бошад. Забони русӣ ҳам фақат дар сарзамини аслии худ дорон ҳуқуқи алоҳида аст, аммо дар дигар бахшҳои маъмурии мамлақати мо аз бартариҳои ҳуқуқиву қонунӣ маҳрум буда, танҳо ба сифати як воситаи муоширати байни миллатҳо, як омили устувор кардани иттиҳоди онҳо бояд амал наояд.

Чунин гузориши масъала ҳаргиз нишонаи инқори вазифаҳои умумидавлатии забони русӣ нест. Вазифаҳои умумидавлативу умумииттифоқии он аз баъзе ҷиҳатҳо дар Марказ маҳдуд буда, аз бисёр ҷиҳатҳо доираи васеи муносибатҳои расмӣ федералии республикаҳо ва дигар иттиҳодияҳои миллии маъмуриро фаро мегирад. Чунин мақоми расмӣ забони русӣ бояд дар Конституцияи СССР қайд гардад ва доираи вазифаҳои он дар қонуни умумииттифоқии забон муфассал баён ёбад. Барои ин, ки забони русӣ ба сифати сернуфустарин ва яке аз бузургтарин забонҳои кишвари мо дар ҳама ҷо вазифаҳои ҳудро озодона ва бемамоннат иҷро карда тавонад, замонати ҳуқуқию қонунӣ устуворе лозим аст. Конституцияи СССР ва қонуни умумииттифоқии забон бояд чунин қафолату замонат дода, ма-

қоми ҳамаи дигар забонҳоро дар қаламрави онҳо ҳамачони-ба таъин созад.

Танҳо дар ватани таърихи ва амалҳои асосии худ баъзе ҳуқуқҳои махсусро соҳиб будани ҳар забон, ба назари мо, принципи одилонаест ва ҳуқуқи дигар забонҳои сарзаминеро кам намекунад. Саҳт риояи шудани ин принцип чунин маънии дорад, ки, масалан, дар Тоҷикистон забони тоҷикӣ қонунан мақоми давлатӣ ёфта бошад ҳам, дар ноҳияҳои ўзбекнишини ин ҷумҳурият, чунончи дар Нов ва Пролетар дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ — на танҳо дар муассисаҳои маорифу маданият, балки инчунин дар коргузориҳои расмӣ бештар забони ўзбекӣ истифода мегардад. Аз Қонуни забони РСС Тоҷикистон бармеояд, ки забони расмӣ ин ноҳияҳо асосан забони ўзбекӣ ва забони давлатӣ бештар дар номанависии байни муассисаҳои ин ноҳия ва дигар ноҳияҳои республика ё ки маркази он ба кор меравад.

Қонуни забони РСС Тоҷикистон дар ноҳияҳои қирғизнишини туркманнишини ҷумҳурияти мо низ ба забони қирғизиву туркманӣ чунин ҳуқуқ додааст. Дар шаҳрҳои Норақ, Чкалов ва дигар маҳалҳои Тоҷикистон, ки аксарияти аҳоли русизабонанд, дар расмият асосан забони русӣ амал мекунад. Мо инро айни инсофу адолат медонем.

Аз ин ру, айни инсофи иҷтимоист, ки дар вилояти Бухоро, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, дар баъзе ноҳияҳои вилояти Тошқанд, Фарғона, Намангон ва ғайраи РСС Ўзбекистон забони тоҷикӣ забони расмӣ бошад. Модомки дар вилояти Бухоро зиёда аз 80 фоизи аҳоли тоҷиканд, оё аз руи инсоф аст, ки ҳоло дар расмият — дар чорабиниҳои партиавию давлатӣ ва ҷамъиятӣ, дар маҷлисҳо, лексияхониҳо ва сӯҳбатҳои илмию сиёсӣ, дар коргузориҳои идорӣ, муҳофизати суд ва ҳоказо забони тоҷикӣ ҳаргиз истифода намешавад? Агар на маълумоти статистика, балки воқеияти ҳолро ба назар гирем, шумораи тоҷикон дар Ўзбекистон на камтар аз он аст, ки дар Тоҷикистон аст, аммо забони тоҷикӣ дар Ўзбекистон аз муомилоти расмӣ тамоман берун буда, фақат дар мактаб (ва он ҳам дар сурате ки адаби мактабҳои тоҷикӣ нисбат ба дараҷаи зарурӣ хеле кам аст) боқӣ мондааст ва акнун андак-андак, яъне хеле ба сусти ва камӣ дар матбуоти баъзе ноҳияҳо низ роҳ ёфта истодааст. Ин гап чунин маъний дорад, ки забони тоҷикӣ дар муддати ҳафтад сол дар як қисми калони ватан таърихӣ ва майдони амалқарди имрӯзаи худ аз ҳуқуқи қонунӣ маҳрум аст. Ин ҳуқуқи онро барқарор кардан зарур аст.

Конституцияи давлати ҳуқуқбунёди советӣ, қонуни умумииттифоқии забон бояд чунон бошад, ки ҳамаи имконоти ба тарзе поймол кардани ҳуқуқи забонҳои миллиро пешгирӣ кунад, дар роҳи ниғадошту муҳофизати забонҳои милли ба сифати як силоҳи бурро хизмат адо намояд.

Сессияи Совети Олии РСС Тоҷикистон 22 июли соли чорӣ

Қонуни забонро қабул карда, забони тоҷикиро дар ҳудуди республика забони давлатӣ эълон кард. Тамоми аҳолии республика ин воқеаи таърихро аз оинаи нилгун дида, анҷоми неки онро бо хурсандӣ ва тантанаи азиме пешвоз гирифтанд. Бо қарори сессияи Совети Олии республика рӯзи иду шодмонии умумихалқӣ — Рӯзи забони тоҷикӣ эълон шудани 22 июль ҳамин рӯҳияи халқро ифода кард. Пас аз ин дар бисёре аз он муассисаву ташкилотҳои Душанбе, ки хизматчиёнашон мардуми русизабонанд, курсҳои омӯзиши забони тоҷикӣ кор сар карданд.

Вале ҳамин ки дар Пленуми сентябри (соли 1989) аз зарурати ба забони русӣ додани мақоми давлатии умумитифоқӣ сухан сар шуд, якбора бисёр кормандони он ташкилоту муассисаҳо аз курсҳои омӯзиши забони тоҷикӣ пой кашиданд. Чаро ин тавр шуд? Сабаби аз курси забони тоҷикӣ пой кӯтоҳ кардани онҳо чӣ буд? Ба факрии мо, сабаб фақат ин буд: мардум фаҳмиданд, ки Қонуни забони республикаҳо бекор мешавад.

Чунин пайбурд бебунёд нест ва ба таъбири «Маркази пурзӯр» маънои муайяне бахшида, байни он ва пештара фишору зӯроварии «болоҳо» як риштаи алоқа мекашад.

Зарурати русидонӣ ва принципи дузабониро аз хурдтарин унсурҳои ҳатмияту маҷбурият озод карда, асосҳои ихтиёрии онро ҳамаҷониба қувват додан зарур аст. Он гоҳ васияти В. И. Ленин иҷро шуда, дузабониву русидонӣ барои ҳамаи халқҳои мамлақати сермиллати мо ба зарурати ҳатмӣ табиқ хоҳад ёфт.

1989

ДУЗАБОНӢ Ё БЕЗАБОНӢ?

1

Кайҳост, ки дузабонӣ дар ҷамъияти мо аҳамияти калон пайдо кардааст: на танҳо забони модарӣ, балки боз забони русӣ, ки ҳоло дар мамлақати мо муҳимтарин воситаи муомилаи байни миллатҳост, доништан зарур аст. Дузабонии тоҷикиву русӣ ҳоло асоси пешрафти иҷтимоӣ ва маънавияи маданияи халқи мост.

Аз ин рӯ дар мактаби миллии ба омӯхтани забони русӣ аҳамияти махсус медиҳанд. Мактаббачагони тоҷик онро аз синфи I то синфи X меомӯзанд. Бо ин мақсад ҷамъан 1085 соат вақт ҷудо кардаанд, ки андак камтар аз соатҳои забони модарӣ (1540 соат) мебошад. Тахминан дар зарфи бист соли охир миқдори соатҳои забони русӣ дар мактаби тоҷики қариб ду баробар афзуд.

Ғайр аз ин, адабиёти русиро ҳам ба сифати дарси алоҳида мегузаранд ва ин низ як воситаи боэътимоди омӯхтани забон аст. Барои адабиёти русӣ баробари адабиёти тоҷики — 506 соат дода шудааст.

Дар республикаи мо Институти забону адабиёти русӣ таъсис ёфтааст, ки барои мактаби миёнаи тоҷикӣ муаллим тайёр мекунад. Факултети махсуси Институти педагогии Душанбе ба номи Т. Г. Шевченко ва Институти педагогии Қӯлоб низ барои мактабҳои тоҷикӣ муаллими забони русӣ мебарорад. Дар Тоҷикистон журнали махсусе чоп мешавад, ки «Русский язык и литература в таджикской школе» ном дорад. Омӯзиши забони русӣ дар барномаҳои телевизиону радиои Тоҷикистон то рафт бештар мавқеият пайдо мекунад.

Омӯхтани забони русӣ аз солҳои қӯдакӣ, аз оила ва қӯдакистон оғоз мешавад ва ҳама умр давом меёбад.

Бо вучуди инҳо воситаҳои ахбороти умумӣ ва матбуоти республикавӣ умуимиттифоқӣ солҳои охир ҳар чӣ бештар ва шадидтар бонги хатар мезананд, ки дар Тоҷикистон (инчунин дар баъзе республикаҳои дигар) мардум забони русиро ба савияи паст медонанд. Бисёр шикоятҳо мешунавем, ки талабагони мактабҳои миёна, студентон, ҷавононе, ки дар сафҳои Армияи Советӣ хизмат мекунанд, забони русиро намедонанд ё бисёр бад медонанд.

Ин шикоятҳо бе асос нестанд ва ҳар касро, ки ба масъала назари ҷиддӣ дорад, ба ташвиш меорад. Лекин баъзеҳо чунин хулосае ҳам бароварда истодаанд, ки гуё дар ин республикаҳо, аз ҷумла дар Тоҷикистон аҳолии таҳҷой умуман забони русиро намедонад. Баъзеҳо ҳатто тасаввуре ба вучуд овардан мецоҳанд, ки гуё хоҳиши дониستاني забони русӣ эҳсос намешавад.

Бешак, ин хулосаҳо аз ҳақиқат дуранд ва барои ҳалли масъалаҳои мавҷуда ёрмандӣ карда наметавонанд, балки фақат ҳалал мерасонанд. Онҳо аз назари нодуруст ва яктарафа ҳосил шудаанд, натиҷаи онанд, ки масъаларо ҷудо аз дигар масъалаҳои ҷиддии иҷтимоӣ, ки саҳт ҳамбастаи якдигаранд, муҳокима кардан мецоҳанд. Ва ҳол он ки масъалаҳои алоқамандро дар якҷоягӣ ба андеша оварда, чунин ҳалли ҷомеае ҷустан даркор аст, ки ҳама ҳамбастагӣҳо ба назар гирифта ва истифода шуда бошад. Он гоҳ натиҷае ба ҳосил хоҳад омад.

Ҳаргиз ҳақ ба ҷониби онҳое нест, ки ақида доранд, гуё умуман дар байни мардумони Осиёи Миёна дониши забони русӣ хеле бад аст. Не, қайҳост, ки халқҳои мо забони русиро медонанд: ҳоло 74 фоизи мардумони тоҷик русидон ҳастанд. Имрӯз ин донишро ба савияи набе бояд бардошт. Зӯтан дузабонӣ бо шири модар ба ҳуни мардумони мо даромадааст. Чанд сад сол аст, ки зуллисонайнӣ дар миёни халқҳои Осиёи Миёна расм шудааст. Аз ҳамин ҷост, ки дар мактаби кӯҳнаи пеш аз инқилоб омӯзиши дигар забонҳо мавқеи муҳим дошт. На танҳо дар

мактаби кӯхнаи тоҷикон девони узбекии Навоӣ ва девони оза-ризи Фузулӣ дар баробари «Гулистон»-и Саъдӣ ва девони Хо-физу Бедил китоби дарс буд, балки дар мактаби узбекӣ ҳам девони Хофиз, дар бисёр мавридҳо инчунин девони Бедил ба катори китобҳои дарс даромада буд. Холо ҳам гоҳ-гоҳе турк-манхову қазокҳоеро дидан мумкин аст, ки шеърҳои классико-ни адабиёти форсиву тоҷикиро аз ёд мехонанд, зеро аз солҳои қудакӣ дар мактаби кӯхна аз бар қарда буданд. «Плани таъ-лими» мактаб он вақтҳо ҳам кам ё беш талаби ҳаётро ба на-зар мегирифт. ■

Дар айёми мо дар мактабҳои тоҷики забони узбекӣ таълим намедиданд, вале тоҷикон узбекӣ медонанд. Ҷолиби диққат аст, ки дузабонии ғайрирусӣ, яъне донишдони яке аз дигар забон-ҳои милли дар маҷмӯи тамоси гуфторӣ дар байни узбекон 4 — 5 фоиз, қазокҳо 2,8 фоиз, қирғизҳо 11,8, туркманҳо 5,3, аммо дар байни тоҷикон 25 фоизро ташкил менамудааст, ки забони дуввум асосан ўзбекист (Национально-языковые отношения в СССР. М. 1989, сах. 52). Аз ин рақамҳо аён аст, ки тоҷикон бо ўзбекидонии худ дар дузабонии ғайрирусӣ аз ҳаман дигар халқҳои ҳамсоя пеш гузаштаанд. Аз ин ру бояд гӯем, ки холо як қисми калони халқи тоҷик моҳиятан сезабон аст.

Чун аз шаклҳои мавҷудияти чандзабонӣ дар миёни тоҷико-ни ҳозира гап сар шуд, бояд гуфт, ки забони узбекӣ дар бай-ни тоҷикони Тоҷикистон асосан (ғайр аз мавридҳои алоҳида) ба шакли шифоҳӣ ривоч дошта, дар миёни тоҷикони Ўзбекист-он ҳам даҳанакию ҳам хаттӣ интишор ёфтааст, аммо забони русӣ дар бисёр мавридҳо ба шакли даҳанакию хаттӣ маъмул аст.

Бояд таъкид кард, ки фақат халқи тоҷик чунин нест. Баъ-зе халқҳои дигари мо ҳам чандзабон ҳастанд. Боз ҳам ҳамзис-тию ҳамкории дӯстонаи халқҳои гуногун худ ба худ ин ҳоди-саро ба вучуд овардааст. Билингвизм — дузабонӣ дар Осӣи Миёна торафт вусъат меёбад. Муовини директори Институти забону адабиёти АИ РСС Қирғизистон А. Орузбосев мегӯяд: «Холо қариб сеяки аҳолии Қирғизистон дузабон аст». Аммо Чингиз Айматов ба наздики гуфт: «Ҳама халқи қирғиз коми-лан русидон аст» («Қирғизистан маданияты», 17 дек. 1987). Камина ба ин гуфти қатъин нависандае, ки ҷунонки медонем, ба ниҳояти дараҷа масъулиятшинос аст, бовар мекунам. Он ҷӣ дар Тоҷикистон мушоҳида менамоем, имкон медиҳад, ки ба гапи Ч. Айматов бовар кунем. Дар Тоҷикистон ҳам моҳиятан кам касеро ёфтаи мумкин аст, ки тамоман русиро нафаҳмад. Шароити зиндагии яққояи халқҳои мо ҷунон аст, ки ҳар як тоҷик бидуни саъю кушиши махсус ҳам ба андозае русифаҳм ва русигуӣ шуда метавонад.

Албатта, дар байни ҷавонони тоҷик (инчунин ҷавонони ҳар як халқи дигар) қасоне ҳам ба назар мерасанд, ки русиро на-медонанд. Вале ин ҳолат истисноист ва фикри моро дар бораи

вазъяти умумӣ, дар бораи умумияти русидонӣ дигар карда наметавонад.

Ин аст, ки сарзанишҳое аз қабилӣ ин, ки гуё мардуми мо забони дигарро доништан намеҳоянд, бебунёд аст.

Бо вучуди ин наметавон гуфт, ки дар бобати зулласонаӣ-ни тоҷикиву русӣ ҳама масъалаҳо ҳал шудаанд. Баръакс, ду-забонӣ ҳар чӣ бештар инкишоф ёбад, масъалаҳои ҳалталаби нав ба нав пеш меоянд.

Аввалан бояд гуфт, ки аз вазъияте, ки дар байни ҷавонон, мактаббачагону студентон мавҷуд аст, ба ташвиш омадани аҳли ҷомеа асос дорад. Забони русӣ забони душворест ва омӯзиши он ба ҷавонон ба душворӣ даст медиҳад. Дар матбуоти мо рақамҳои зикр шуда истодаанд, ки аз паст будани савияи русидонии донишҷӯён мактабҳои миёнаву олиҷи тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳанд. Ин ҳолатро дар дигар республикаҳои Осиёи Миёна низ мебинем.

Аҳамияти забони русӣ барои ҷамъияти мо, барои ҳар як фард ҳоло аз тарафи ҳама, ҳатто аз тарафи онҳое, ки дар роҳи омӯختани он қомеб нестанд, ба хубӣ дарг шудааст. Вале дар ин роҳ аз қомебӣ маҳрум мондани баъзе ҷавонон на аз он сабаб аст, ки маҳрум аз истеъдоданд ё хоҳиш надоранд. Ҳар чӣ бештар бовар ҳосил менамоем, ки ин ҷо дигар сабабҳои ҷиддӣ мавҷуд аст.

- Бояд фаромӯш накунем, ки дар мактаби миёнаву олиҷи на танҳо дар омӯзиши забони русӣ қорҳо қамбарор аст, балки дар омӯзиши забони модарӣ ҳам қандон барор ба назар намерасад. Ҷунончи, қайд шуда буд, ки соли 1986 дар Тоҷикистон аз 25 ҳазор нафаре, ки барои мактаби олиҷи имтиҳони қабул супурданд, қариб нисфашон аз забони адабиёти тоҷикӣ баҳои қайри қаноатбахш гирифта буданд. Аз овардани рақамҳои дигар худдорӣ мекунем, зеро онҳо ҳоло аз матбуоти қорӣ ҳамеша ба қашм мерасанд. Фақат қаминро таъкидан гушгузор меорем, ки ҳоло дониши мактаббачагон на танҳо аз забони модарӣ ва русӣ, балки аз дигар дарсҳо, ҷунончи, аз таърих, физика, химия ва қайра низ қаланд нест. Донишомӯзии талабагон аз ҳама дарсҳо ба дараҷаи паст ё миёна аст.

Пас, бояд аз он вазъияти ногуворе суҳан ронем, ки умуман дар мактаб рӯй додааст. Мактаб ҳоло дар ҳолатест, ки обрӯю эътиборашро аз даст додааст ва аз тарбия, аз омӯхтани асосҳои дониш очиз аст.

Ҷингиз Айтматов дар бораи сабабҳои ин ҳолат аз минбари Анҷумани УП-и нависандагони СССР (1981), инҷунин дар як мақола, ки баъдтар дар «Литературная газета» қоп шуд, муфассалан суҳан ронд. Имрӯзҳо ҳама аҳли ҷомеа аз ин бобат изҳори ташвиш ва нигаронӣ мекунанд: Вале бисёр омилҳои, ки мактабро ба дами бӯҳрон оварданд, қанӯз таъин ва омӯхта нашудаанд. Ин омилҳо дар Осиёи Миёна, аз қумла дар Тоҷи-

кистон махсусиятҳое доранд. Ин махсусиятҳоро доништан ва дар рафти бозсозиву беҳсози ба назар гирифтаи зарур аст.

2

– Бегумон, сабаби асосии он ҳодисаро, ки бисёр ҷавонони тоҷик забони русиро чандон хуб намедонанд, аз он ҷо бояд ҷуст, ки забони модарӣ, забони асосиро намедонанд ё бад медонанд. Яқумро дуруст надоништа, дуввумро доништан мумкин нест. Дар сурате ки омузиши забони модарӣ аз ҳад зиёд ноқису нотамом аст, дониши хуби забони русиро ҷашм доштан нашоёд. Афсус ки ин ҳақиқатро ҳануз дуруст дарк накардаем.

Дар республикаҳои Осиёи Миёна бисёр касон ҳастанд, ки гӯё забони русиро бахубӣ медонанд, вале аз забони модари бебаҳраанд ё онро танҳо ба тарзи хонагиву кӯчагӣ, яъне бад медонанд. Мо чунин касонро дида, худро тасалли медем, ки онҳо забони модарино надонанд ҳам, хайрият, забони русиро нағз аз худ кардаанд, барои кор ҳамин зарур аст. Лекин мушоҳида нишон медиҳад, ки дар бисёр мавридҳо чунин дониши забони русӣ ҳодисаи фиребандаест, назарфиреб аст. Дар воқеъ аксаран ин русидонӣ бо баъзе формулаҳо ва суханҳои серистеъмоли забонзади қолибӣ, бо як микдор калимаҳои доимӣ ва ҳамешаҳозир, ки аз баъзе соҳаҳои фаъолияти амалӣ ҳосил шудаанд, маҳдуд аст, русидонии оҷизонаест. Чунин дониш дар бисёр мавридҳо фақат зохирнамоист, моҳиятан на нишонаи дубабонӣ, балки безабонист, зеро чунин шахс на забони модарино медонад, на русиро дуруст ёд гирифтааст. ♦

Чи забони модарӣ ва чи забони русиро на тўтивор, балки ба тарзи ҳақиқӣ, огоҳона ва эҷодкорона бояд донем, чунон омузем, ки дунёи маънавии моро ғаномандӣ орад, наҷобат бахшад. Чунин русидонӣ танҳо дар асоси дониши хуби забони модарӣ метавонад ба даст ояд.

Холо ҷанбаҳои гуногуни масъалаи билингвизм дар баъзе республикаҳои мо мавриди омузиши илмӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла рафикаи эстонӣ ҳулосаҳои аҷиб баарварда буданд. Академики АИ РСС Эстония Я. Ребене навиштааст: «Агар воқеъбин будан хоҳем, бояд аз зарурати дониши амалӣ, дониши хуби забони дуввум, забони ғайримодарӣ гап занем, вале барои ҳамаи мардумон вазифа нагузорем, ки забони дуввумро комилан ва пурра ёд гиранд» («Советская Эстония», 2 февр. 1988). Ин дар ҳақиқат нишонаи воқеъбинист. Бисёр касонро ҳеч зарур нест, ки забони русиро ба дараҷаи аъло донанд ва ҳамачониба аз худ кунанд, балки кифоя аст, ки ба дараҷаи зарурӣ, ба он дараҷа, ки барои адои қору хизмат лозим аст, биёмӯзанд. Дониши амалии забони дуввум шаклу пояҳои гуногун дорад. Ҳамаи ин навъу пояҳо дар мавриди худ қобили қабуланд.

Бо вучуди ин набояд гузошт, ки русидонии рӯякии механикӣ, чунонки дар Осиёи Миёна бештар ба назар мерасад, бар-

тарӣ ёбад ва доман паҳн кунад. Чунин «русидонӣ» хусусан дар сурате ки забони модариро кам ё беш иваз мекунад, қабех аст. Он кас, ки русиро нимқора медонаду дар забони модарӣ очиз аст, дар пастигарин пояи маданият қарор ёфтааст.

— Оре, забони модарӣ асоси ҳама чиз — асоси худшиносии маънавию ахлоқӣ, симои интеллектуалии инсон, сифатҳои граждании уст. Ин гуфтаи Чингиз Айтматов айни ҳақиқат аст: «Фаромӯш шудани мабади модарӣ роҳе ба сӯи бемаънавиятист» («Литературное обозрение», 1987, № 11, саҳ. 44). Ва ҳол он ки бисёр халқҳо, аз ҷумла қирғизону тоҷикон забони худро забони модарӣ меноманд ва аз муҳимтарин мабадаҳои модарӣ медонанд. Тасодуф нест, ки гуфтаанд:

Ҳар кӣ ба забони ҳештан дармонад,
Нодон бувад, ар ду сад забон медонад.

Ба фаҳми камина, мақсад аз ин байт ҳамин аст, ки дузабоние, ки аз ҳад зиёд асоси амалӣ дорад, бештар механикист, зоҳирӣ ва яктарафа мебошад, бояд ба дараҷаи як падидаи асили маънавӣ ва маданияти амики ботинӣ бардошта шавад.

Дузабонии ҳақиқии илмӣ ва огоҳонаи амиқ ҳатман ба маданияти баланди дониши забони модарӣ такъя мекунад. Дар акси ҳол дузабониву чандзабонӣ ҳамона як рӯйдоди механики ва сустбунёд буда, гоҳ зоҳирнамоии дуруғин аст. Чунин «дониш» хавфи чудо шудан аз заминаи миллиро бо худ дорад, баъзан ба инкишофи рӯзафзуни забони милли ҳалал мерасонад, барои ғаномадӣ афзудани забони милли аз ҳисоби имконоти забонҳои дигар мусоидат карда наметавонад, баръакс, ба иқтибоси нотабииву механикии шаклу воситаҳои дигар забонҳо сабаб мегардад ва ғайра. †

Медонем, ки ҳоло иқтибос аз забони иқтидорафзои русӣ, на танҳо иқтибоси калимаву истилоҳот, балки инчунин баъзе таркибҳо, шаклҳо, қолабҳои синтаксисӣ ва ғайра то рафт зиёд мешавад. Ҳамин ҳам маълум аст, ки ин ҷо низ гоҳ бесарусомоние ба дид мерасад: иқтибосҳо, калькасозиҳо ва монанди инҳо на ҳамеша ба қонунҳои дохилии забони тоҷикӣ рост меоянд, гоҳ боиси ифлос шудани забон мегарданд, зеро ба тарҷумани механикии ҳарф ба ҳарф асос ёфтаанд. Бешак, ин ҳолат аксаран дар натиҷаи кам ё бад донишҳои забони модарӣ ва забони русӣ рӯй медиҳад ва як омили ғаноафзоии забони милли наметавонад буд. Бисёр китобҳои, ки ба забони тоҷикӣ барои омӯзишгоҳҳои касби техникӣ, барои кормандони хоҷагии қишлоқ, тиб, маорифи сиёсӣ ва ғайра чоп шудаанд, ба зоҳирбинӣ ва гардонии ҳарф ба ҳарф такъядоранд. Аз ин рӯ аз матни онҳо чизе фаҳмидан душвор аст. Ин ҳамона натиҷаи дузабонии механикии тугивор аст.

Робитаи мутақобилаи маданиятҳои милли, аз ҷумла ғаноафзоии мутақобили забони адабии халқҳои ҳамсоя, хусусан ҳамватан қонуни ҳаёт аст. Мо ин ҳақиқатро кайҳо дарк намудаем,

ки худҷудой ва гушагирӣ барои миллат, барои маданияти вай ҳалокатовар хоҳад буд. Вале мо дар бисёр мавридҳо ҳақиқати дигареро ҳануз чандон фаҳм накардаем: муносибати ғайри эҷодӣ, тақлидкории очизона, нухабардории маҳз ва пайравии кӯрона моро ба сарманзили доронафзои оварда наметавонад, зиёда аз ин, мумкин аст, ки амали вайронкорӣ иҷро намояд. Чунин амал қобил аст, ки баъзе падидаҳои пурсамари процесҳои прогрессивии забониро безътибор ва беобру кунад. Ин ҳақиқатро дарк накардан ҳам як нишонаи бемаънавияти ё маданияти паст, натиҷаи самтгирии подуруст аст, ки назари сатҳиро дар фаҳмиши муҳимтарин масъалаҳои иҷтимоӣ ривоч медиҳад. Ин аст, ки он тарҷумонҳоро муаллифҳо, ки дар суҳанашон калимаҳо ҳама тоҷикисту бо вучуди ин чизе аз он фаҳмидан мумкин нест, на танҳо забони русиро нағз аз худ накардаанд, балки забони модариро ҳам аз даст додаанд. Яъне ба офати безабонӣ гирифторм гардидаанд.

Ин ҳама як натиҷаи он аст, ки ба иҷрои беандешаи вазифа олат кардаем, аз муносибати мустақилу эҷодкоронае, ки ба ҳақду ҳадади ҷиддӣ ва маданияти ботинӣ, ба маънавияти амиқе бунёд ёфта бошад, дур шудаем.

Ба дастрасии ҷамъият гузоштани доронҳои маънавий аз муҳимтарин вазифаҳои мактаб аст. Таълиму тарбия дар мактаби миёнаву олӣ ва умумиву ихтисосӣ бояд бунёди устувори маънавий дошта бошад. Мақсад аз таълим танҳо дониш ва ихтисосе омӯхтан не, балки аввало мустақкам кардани таҳҷояҳои ҳасти маънавии инсон ва тамоми ҷамъият аст. Маънавияти олӣ қувваи эҷодкорӣ ва имконоти интеллектуалии шахсро фаъол карда, барои амалиёти мустақилонаи оғохон замина тайёр мекунад. Барои ин ки чунин мақсади ниҳой ба даст ояд, зарур аст, ки дар таълим аз аввал то охир, яъне чи дар мактаби миёнаву олӣ ва чи дар омӯзиши касбҳои техникаӣ ҷойҳои илмҳои гуманитарӣ афзоиш ёбад, дарсҳои, ки маданияти маънавии амиқеро таъмин карда метавонанд,— дарси забони модарӣ ва суҳани баланди рӯҳбахш, адабиёт ва шоҳҳои гуногуни санъат, таърихи халқҳои гуногун ва пеш аз ҳама халқи худ — таърибан иҷтимоӣ ва маънавию ахлоқии наслҳои гузаштаву ҳозираи башарият мавқеи басазо пайдо кунад.

Омӯзиши забони русӣ як ҷузъи ҳамин процесси умумӣ, процесси пурвусъати амиқбурди маънавият ва фаъолияти афзоиши фикри ҷӯяндаи мустақил аст. Мо то ин вақт бо роҳи афзудани миқдори соатҳои дарси забону адабиёти русӣ мерафтем, вале кам натиҷа муяссар шуд. Албатта, ҳаҷми материали таълим ва миқдори соат ҳам аҳамият дорад, вале бартарии миқдори на ҳамаша тағйироти сифатӣ ба вучуд меорад. Дигаргунии сифатӣ он гоҳ ба даст хоҳад омад, ки дарси забону адабиёти русиро ҷузъе аз як низомии мукаммали ҷона донем ва ҳамбастагиву амали мутақобили ҳамаи ҷузъҳои ин низомро ба эътибор гирем. Дар сурате ки бисёре аз ҷузъҳои он, ҷунончи навъ-

ҳои гуногуни санъат, таърихи республика ва ғайра дар таълим ҳанӯз ҷойгоҳе басазе наёфтаанд ва омӯзиши баъзе аз ҷузъҳои дигар, масалан, забону адабиёти тоҷикӣ ба дараҷаи ғайри қаноатбахш аст, яъне низоми матлуб ҳанӯз мукаммалан шакл нагирифтааст, бегунон, дар ин шароит муваффақияти дарси забону адабиёти русиро умед кардан душвор аст. Аввал концепсияи нави аз назари илми саҳтбунёди мактаби миёнаву олиро ба вучуд оварда, ҳаҷми асосии донишхон талабагону студентро муайян кардан лозим аст, то ки мавқеи таълими забону адабиёти русӣ ва робитаи нугусастани он бо дигар омилҳои таълими инкишофи ҳамачонибаи шахс маълум гардад.

Таълими забони русӣ пеш аз ҳама бо таълими забони модарӣ бояд саҳт алоқаманд гардад ва ба муваффақиятҳои он таъкия намояд. То дар таълими забону адабиёти тоҷикӣ тартиби нав ҷорӣ накунем ва усулҳои тоза пеш нагирем, дар таълими забони русӣ дигаргунии ҷиддӣ ба даст овардан гумон аст. Аз ҳама пеш дар омӯзиши забони модарӣ ҷанбаи эҷодкорӣ бояд то ҳадди имкон қувват гирад, то ки омӯзиши огоҳонаи забони русӣ даст диҳад. Он гоҳ дузабонии ҳақиқӣ ба ҷои бе-забонӣ хоҳад омад.

Ин як тарафи масъала аст. Паҳлуи дигари масъала, ба фаҳми мо, он аст, ки ҳангоми таълими забони русӣ бояд муқоиса бо забони тоҷикӣ мавқеи муҳим ишғол намояд. Бидуни муқоисаи доимиву амиқрав аз ҷониби талабагону студентон огоҳона ва эҷодкорона аз худ шудани забони русӣ имконпазир нахоҳад буд. Ин муқоиса монандиву фарқҳои системаи ҳарду забон ва тарзи тафаккури ҳарду халқро бояд намоён қунад, барои фаҳмидани нозуқиҳо ва махсусиятҳои забони русӣ имкон фароҳам орад. Муаллими забони русӣ бояд забони тоҷикӣ ва махсусиятҳои онро нағз донанд. Албатта, дар синф ҳангоми дарс тоҷикӣ ғап задани ӯ раво нест, вале бояд ҳамеша ба муқоиса ҳозир бошад.

Омузиши ҷиддии муқоисавӣ дар мактаб ҳанӯз принципи асосӣ нашудааст ва кадрҳои педагогии мо ба ин кор тайёр нестанд. Аз ин ру вусъат додани тадқиқоти илмӣ, ба вучуд овардани грамматикаи муқоисавии забони тоҷикӣ ва русӣ, ҷоп кардани асарҳои илмии методӣ зиёда зарур аст.

Қамина ҳамфикри онҳое ҳастам, ки мегӯянд: дар шароити ҳозира барои мо муаллимони баландихтисоси забону адабиёти русӣ таъмин кардани мактабҳои тоҷикӣ хатмкардагонии мактабҳои олии Русия, Украина ва ғайраро даъват намудан ба манфиати кор нест. Чаро? Чунки онҳо барои кор кардан дар республикаи мо махсусан тайёр нашудаанд, шароити маҳаллӣ, забону адабиёти тоҷикӣ, таърих, анъанаҳо ва урфу одати халқро ҳанӯз намедонанд ва барои аз ин ҷиҳат омодагии фароҳам оварданашон муддати дарозе лозим меояд. Чунин кадрҳоеро, ки дар мактаби тоҷикӣ забони русӣ дарс дода тавонанд, бояд худамон дар республика тайёр намоем ва дар вақти тайёр

кардани онҳо ҳама талаботи махсусро ба назар гирем. Ба фикри мс, чунин муаллимонро бештар аз русҳои маҳаллӣ, аз онҳое, ки дар Тоҷикистон таваллуд ё калон шудаанд, тайёр кардан бехтар аст.

Барои ин ки таълими забони русӣ ва инкишофи дузабонӣ ба дараҷаи талаботи замон бардошта шавад, роли мактаби оӣ, роли муассисаҳое, ки кадрҳои педагогӣ ба воя мерасонанд ва такмили ихтисоси онҳоро дар ӯҳда доранд, бузург аст. Бешубҳа, ин ҷо ҳам дигаргуниҳои ҷиддӣ лозим меояд. Вале ин масъалаи алоҳида буд, дар ин мухтасари мо гунҷониш надорад.

Хуллас, ки масъалаи дузабонӣ ва паҳлуҳои гуногуни онро як қисми табиӣ, яке аз ҷузъҳои асосии маҷмӯи масъалаҳои бозсозии маорифу маданият ва истеҳкомияти пояҳои маънавии он, як бахши гуманитарӣ қардани умумӣ, ки бояд барои устувор шудани мабдаъҳои интеллектуаливу эҷодии ташаккули шахсияти инсон хизмат намояд, аз назар гузаронидан ва ҳал қардан лозим меояд.

3

Собитқадамона амалӣ шудани Қонуни забон, бардоштаи обрӯю эътибори забони миллӣ дар назари ҳуди соҳибони он, ҳамаҷониба устувор қардани мавқеи вай дар ҷамъият яке аз муҳимтарин омилҳои инкишофи пурвусъати дузабонии ҳақиқии эҷодқорона, ҳатто, метавон гуфт, заминаи асосии он хоҳад буд. Забони миллӣ, сухани модарӣ бекадр бошад, аз шинохти қадру қимати забони дигаре умед наметавон қард. Баръакс, ҳама ҳаққу ҳуқуқи забони миллӣ дар ҷамъият барқарору устувор бошад, ин гувоҳӣ медиҳад, ки пояҳои маънавии ҳаёт мустаҳкам аст ва он ҷо, ки бунёди маънавият қавист, қадршиносӣ нисбат ба халқҳои дигар ва забону маданияти онҳо меафзояд, маданияти робитаҳои интернационалӣ баландтар меравад. Ва ҳол он ки дузабонӣ як ҷузъи ҳамин алоқамандии интернационалии халқ аст. Аз ин рӯ дузабонӣ бояд ба маданияти баланди шахсу ҷамъият така дошта, як намуна аз он бошад, вагарна ба як рӯйдоди механикӣ табдил ёфта, яъне бунёди эҷодиву эҷодгарии ҳудро аз даст дода, фақат аз пастмаданиятӣ ё бепарҳангӣ гувоҳӣ медиҳаду бас.

Агар дузабонӣ яке аз падидаҳои маънавияту маданияти оӣ набошад, эҳтимоли рӯй додани ҳолате ҳаст, ки ду забон ба якдигар ҳалал ғрад. Он гоҳ забони модарӣ ба нағз дониستاني забони дуввум монёе меояд ва ё забони дуввум шахсро аз забони модарӣ дур мебарад, арзиши онро шикаста, эътиборашро паст мекунад. Агар дар соҳаи робитаҷуиҳои умумӣ — дар матбуот, рӯзномаву ҳафтаномаву моҳномаҳо, радиову телевизион ва монанди инҳо нусхабардорӣ аз забони русӣ, айнан ис-

тифода кардани қолибҳои он, тарҷуман ҳарф ба ҳарф ривоч ёфта бошад, ё ки ин дард ба китобҳои дарсии мактаби ибтидоиву миёна сироят карда бошад, инро на нишонҳои беқобилиятиву камхунари баъзе тарҷумонҳоро муҳарриронро муаллифон, балки аломате бояд донист, ки як забон ба забони дигар сахт ҳалал оварда истодааст, аз фишори он ҳалос бояд шуд.

— Муҳаққиқи туркман О. Назаров ба забони матбуоти миллӣ нуфуз пайдо кардани сохтори матни русиро камбудии ҷиддӣ дониста, сабаби онро чунин эзоҳ додааст, ки дар ҷумҳурият асарҳои он ба назарияи тарҷума ба вучуд наомадаанд, марказҳои нестанд, ки ба тарҷумонҳоро муаллифон ёри назариву амалӣ расонанд, кадрҳои баландсифатсоз тайёр кунанд ва ҳоказо (ниг.: Национально-языковге отношения в СССР: состояние и перспективы. М. 1989, с. 196 — 197). Албатта, инҳо сабабҳои ҷиддиянд. Шубҳас нест, ки тадқиқоти илмӣ ва ёрии назарӣ барои фаъолияти амалии кормандон, барои тараққи забон аҳамияти калон дорад. Лекин сабаби рӯй додани чунин ҳодисаҳо, ки на танҳо дар тарҷума, балки дар матни аслии тоҷикӣ низ ҳама калимаҳо тоҷикӣ бошанд ҳам, қолиби ибораву ҷумлаҳо русист ва ба ин вачҳ маъноӣ матнро фаҳмида наметавонем,— сабаби ин ҳолат, ба факри мо, сушт шудани пояҳои забони миллӣ ва паст рафтани маданияти маънавият, ки мардум аз ин рондаву аз он монда ва дасту по гум карда, музтарибҳои ба олам менигаранд. Фақат бо ёрии методи расонидан ба тарҷумонҳоро муҳаррирҳо аз ин ҳолат ҳалос шуда наметавонем. Ин ҷо чораҳои ҷиддитаре лозиманд. Пеш аз ҳама пояҳои забони миллиро устувор кардан даркор аст, аз ҷумла онро аз таҳти нуфузи забони дигар баровардан ва ба роҳи тараққи озодонаи мустақилона даровардан лозим аст, то ки ҳама имкониятҳои худро фаъол карда, ба таври табиӣ инкишоф ёбад ва аз дорониҳои забонҳои дигар ҳам эҷодкорона истифода карда тавонад. Инкишофи забони миллиро аз унсурҳои тақлиду нусхабардории маҳз, аз қолибҳои ғайритабиӣ бегона, аз ҳар чизе, ки василаҳои худиро ба назарҳо беэтибор карда, аз амал бозмедорад, тоза кардан лозим аст, то ки мабадаи эҷодӣ ва асолати ҳоси худро пурра ба ҷилва орад.

Ин аст, ки дузабонии ҳамагонӣ на ҳамеша натиҷаҳои мусбат медиҳад ва барои инкишофи умумии маданият хизмат мекунад. Хусусан тамоси бевоситаи ду забоне, ки дувумини он аз як ё чанд ҷиҳат,— дар нуфус, ба эътибори мавқеи иҷтимоиву сиёсӣ ва ғайра бартарии кулӣ дорад, мумкин аст, ки дар як давран муайяни инкишофи таърихӣ ба роҳи якумӣ монеаҳои ҷиддӣ пеш орад. Ин ҳақиқат аз сабаки таърихи мо бармеояд.

Илоҷи воқеа, албатта, пешгирии робитаи забонҳо, даст кашидан аз дузабониву чандзабонӣ нест. Ба пиндори мо, илоҷи воқеа ин аст, ки дузабониву чандзабонӣ ва тамоси забони миллӣ бо дигар забонҳо бояд ба пояи дигаре гузошта шавад, асосин онҳо бояд тағйир ёбад: дузабониву тамос бояд ба робитаи

табиии эҷодӣ асос гирад, таъсири забони дуввум ба забони миллӣ бояд аз нуфузи умумии ҳамагир иборат набошад, балки маҳдуд ва интихобӣ буда, огоҳона ва эҷодкорона пазируфта шавад.

• Дузабонӣ он гоҳ як омили пешрафти маънавий хоҳад буд, ки забони дуввум тобеъи забони якум бошад, таъсири забони дуввум комилан дар тобеъияти мақому нуфузи забони якум қарор ёбад. Он гоҳ дузабонӣ чун нишонан маданияти баландтаре шахсро зеб медиҳад, ба баланд шудани маданияти забони миллӣ ва сайқал додани он мусоидат мекунад. Ҳамин ки чунин таносуби мавқеи ду забон вайрон шуд, ҳамин қабл забони якум ба тобеъияти забони дуввум даромад, дузабонӣ ба сӯи бе-забонӣ роҳ хоҳад кушод. •

Дар фаъолияти ҷамъиятӣ, дар меҳнату истехсолот аз қор мондани забони модарӣ, яъне ҷои онро гирифтани забони дуввум ҳатман бозгӯи инкишофи яктарафаю номукамал ва пурнукс аст. Дар идорахонаҳо хизмати расмиро ба забони русӣ иҷро кардани тоҷикон, дар институти тиб ё омӯзишгоҳи касбҳои техники ба русӣ таълим гирифтани ҷавонон ва ба тоҷикӣ дарс гуфта натавонистани муаллимони тоҷик, дар театри тоҷикӣ машқи ҳаррӯзаро ба русӣ анҷом додани ҳунарварон ва монанди инҳо, ки дар ҳар қадам мебинем, нишонан ҷиддии очизии маънавию рӯхонист. Эҳсоси очизӣ чанд муддат пайваста давом кардан гирад, шахс ба ниҳояти нотавонии маънавий мерасад, аз тараққӣ бозмемонад ва муваффақияти ӯ танҳо вонамуди назарфиребе хоҳад буд. Нотавонии маънавию рӯхонӣ аз омилҳои харобкунандаи шахсияти инсон аст. Аз ин сабаб хавфи безабонӣ аз ҷиддитарин хавфҳост, ки ба сари ҷомеаи мо омадааст.

Сар то сари ҷомеа дар ҳамаи соҳаҳои зиндагӣ пурра қорӣ шудани забони миллӣ, яъне дар ҷамъият озодона ва ҳамаҷониба амал намудани он барои ҳалосӣ аз омилҳои харобкор ёрмандӣ хоҳад кард, барои ба роҳи табиии муқаррарӣ даромадани инкишофи забону маданият роли муҳим хоҳад бозид. Барои он ки ин тараққии табиии муқаррарӣ ба сатҳи замони ҳозира, ба савияи ҷаҳонӣ сурат бандад, дузабонӣ зарур аст, ба воситаи забони русӣ, англисӣ ва ғайра роҳ ёфта ба ганҷинаҳои тамаддуни ҷаҳонӣ вочиб аст. Лекин барои он ки ин инкишоф дар воқеъ тараққии ҳақиқӣ ва намоёнгари табияту асолату худхосагии маданияти халқ бошад, лозим аст, ки инкишофи забони миллӣ ҳар чӣ зудтар аз нуфузу фишори забони дигар озод шавад.

Барои он ки чунин имконияте даст диҳад, дар воқеияти иҷтимоӣ шароити зарурӣ фароҳам овардан даркор аст. Чунончи, дар баъзе ноҳияҳо шароити иҷтимоӣ ва демографиро тағйир додан лозим меояд, то ки ҳаёати миллии аҳоли барои тараққии забон замина тайёр кунад ва имкон фароҳам орад. Аз ҷумла модомки шаҳри Душанбе дар забони адабии тоҷикӣ нор-

магузори асосист, бояд ин ҷо забони тоҷикӣ чи дар зисту зиндагии хусусии муқаррари ва чи дар ҳаёти ҷамъиятӣ мавқеи асосӣ дошта бошад. Вагарна пойтахт вазифаи пурмасъулияти худро дар соҳаи таъминии пешрафти забони миллӣ иҷро карда наметавонад. Душанбе бояд на зоҳиран, балки моҳиятан маркази маданияти миллӣ, маркази инкишофи забони адабӣ бошад. Фақат дар сурате ки забони миллӣ дар маркази асосии маданият — дар пойтахт иштишору истеъмоли умумӣ ёбад, имкон пайдо хоҳад шуд, ки кам-кам сайқал дида, забони адабии намуна ба вучуд ояд, музофотро ба зерӣ таъсири худ орад, тамоми ҷомеаро фаро гирад. То забони миллӣ дар маркази асосии маданият чунин нуфузи кулӣ ва анъанаҳои устувор пайдо накунад, аз тараққиҳои ҳақиқии он дар тамоми ҷомеа ҷои умед нахоҳад буд.

Барои иҷрои ин вазифа аввало дар пойтахт шароити зарурии демографӣ ба вучуд овардан ва бо ин мақсад ба ниҳом даровардани процесҳои муҳочират зарур аст.

Чунонки мебинем, ҳоло вазифаи асосӣ фароҳам овардани заминан инкишофи забони миллӣ аст. Чигунагии ҳалли дигар масъалаҳои пешрафти фарҳангӣ, аз ҷумла масъалаи дузабонӣ вобаста ба ин хоҳад буд, ки он масъалаи асосӣ чӣ гуна ҳал мешавад.

Ҳоло баъзе мутахассисони забоншинос масъалаи инкишофи дузабониро ба маркази диққат гузоштаанд ва онро масъалаи асосии тараққиёти иҷтимоӣ ва фарҳангии халқҳои мо ба шумор меоранд. Ба назари мо, ба чунин гузориши масъала розӣ шудан мумкин нест, зеро диққати моро аз сари масъалае, ки ҳоло барои ҳаёти маънавии халқҳои мо ҳақиқатан умдатарин масъала аст, яъне аз сари масъалаи забони миллӣ дур мебарад. Масъалаи забони модарӣ барои мавҷудияти миллат масъалаи рақами як аст ва чунин аҳамияти он имрӯз ба маротиба афзудааст. Ҳамаи дигар масъалаҳо тобеи онанд. Ба масъалаи дузабонӣ ҳам аз ҳамин мавқеъ наздик шудан лозим меояд.

1990

III

МАДАНИЯТИ СУХАН ЧИСТ?

Масъалаи маданияти сухан — чи навиштор ва чи гуфтор аз муҳимтарин масъалаҳои маданияти шахс ва умуман маданияти ҷамъият аст. Ифодаи дурусти фикр, маданӣ ва бо риояи ҳусни сухан баён намудани мақсад нахустин нишонаи маданияти шахс аст.

Ҳангоме ки бо касе якумин бор рӯ ба рӯ меоем ва ҳанӯз наметонем, ки ӯ кист ва чӣ касест, пеш аз ҳама ба сухани ӯ

гӯш медиҳем, ба мазмун ва шакли гапҳои ӯ диққат мекунем, мебинем, ки ӯ чӣ мегуяд ва чӣ тавр мегуяд. Аз ин мушоҳида дар бораи ин шахс аввалин таассуроти мо ҳосил мешавад. Агар суханаш зебо, вале каммаънӣ бошад, мефаҳмем, ки ин одам ҷиддӣ нест, балки гапфурӯш аст. Лекин агар суханаш маънии муҳимме дошта бошад ҳам, он маъниро дуруст, бартариб, равшану возеҳ адо карда натавонад, дурушту дағал, бесару нуг ва ё номафҳум гап занад, маълум мешавад, ки тараққиёти ин шахс яктарафа ва маданияташ номукаммал аст. Хатто ин гуна шахс чизи бисъёре донад ҳам, ба ҳоли ӯ раҳми кас меояд, зеро ӯ доноӣ безабон ё сустсухан аст. Соҳиби маданияти ҳақиқӣ он кас аст, ки бисъёр чиз медонад ва онро дурусту зебо ва пуртаъсир баён карда метавонад.

Агар кас илму дониши замони худ ва ё ягон соҳаи онро ба дараҷаи кофӣ ба даст орад, вале аз маданияти баёни фикр, аз маданияти ифода маҳрум бошад, шакку шубҳа нест, ки аз он илму дониши ӯ фоида кам аст. Ин гуна шахс он чиро, ки медонад, ба дигарон, ба ҷамъият дастрас оварда наметавонад. Донистану гуфта натавонистан дарди саҳт аст, қасро хеле азоб хоҳад дод. Ин дардро муолиҷа кардан лозим аст. Аз аввал ҷавонро аз ин дард ҳифз бояд кард, яъне аз овони ҷавонӣ, аз давраи мактабҳои асосҳои маданияти суханро аз худ кунонидан лозим аст.

Фаромӯш набояд кард, ки умуман дар зиндагӣ на танҳо чӣ гуфтани кас, яъне мазмуну мундариҷаи сухани шахс, балки чӣ тавр сухан кардани ӯ, яъне шакли суханаш низ аҳамияти калон дорад. Муҳим ва барҷаста будани як фикр фақат дар он вақт маълум мешавад, ки мо барои ифодаи он шакли муносиб ёфта тавониста бошем. Агар ин шакли муносибро ёфта натавонем, маъно ва аҳамияти он сухан маълум намешавад, моҳияти сухан аз байн меравад, фикри баланду барҷаста ба як гапи оддӣ муқаррарӣ ва бетаъсир табдил меёбад.

Фикри муҳим ба сари ҳар кас ҳам меояд, аммо шахси маданӣ, шахси ҳарҷониба тараққиёфта он кас аст, ки бо сухан аҳамияти ин фикрро зоҳир карда тавонад, онро дуруст, возеҳу равшан ба дигарон гушрас орад.

Ҳусни маъниро бо ҳусни баён зоҳир намудан маданияти сухан аст. Маданияти сухан дуруст, содда, фаҳмо ва дар айни замон зебову пуртаъсир ифода кардани фикр аст. Як унсурҳои муҳимми инкишофи ҳартарафаи инсон бояд ҳамин ҳусни сухан, ҳамин нутқи маданияю дилкаш бошад.

Барои соҳиб шудан ба маданияти сухан чӣ кор кардан лозим аст? Инак, як-ду шартҳои умумии маданияти суханро хотиррасон мекунем.

Барои ин ки сухани кас мантиқан ва шаклан дурусту бе-нуқсон бошад, пеш аз ҳама грамматикаро, грамматикаи ибтидоии мактабиро доништан лозим аст. Грамматика қонуну қоидаҳои забонро меомӯзад ва то ин қонуну қоидаҳоро надонем,

шакли дурусти баёни фикрро ёд гирифта наметавонем. Албатта, манзур ин нест, ки қоидаҳои грамматикаро тамоми умр бояд кориёна аз ёд донем. Не, ин қонуну қоидахоро на кориёна, балки огоҳона ва ба таври эҷодӣ аз худ қардан лозим аст, тс ки пас аз чанд соли тамом қардани мактаб худи қоида аз хотир фаромӯш шавад ҳам, моҳияти он дар зехи нишаста бошад. Ин гуна дониши огоҳонаи эҷодӣ барои таъмини ҳусни суҳан ҳама вақт лозим хоҳад омад.

Лекин фақат донишони грамматика кифоя нест. Агар фақат грамматика кифоя мебуд, ҳоло ҳама соҳиби маданияти суҳан мешуданд, зеро онро дар мактаби миёна ҳама хондаанд. Грамматика ба мо асосан маълумоти умумии назарӣ мебахсад ва ҳол он ки мо бояд шарту шароити тадқиқи амалии онро низ донем. Инро аз илми услубшиносӣ ва хусусан аз адабиёти бадеӣ ёд мегирем.

Ҳар ҳунарро аз устодаш меомӯзанд. Забондонӣ ва маданияти суҳан низ ҳунар аст, балки санъати олист. Инро низ аз устодаш, яъне аз устодони каломи бадеъ, аз нависандагони забардаст бояд омӯхт. Муҳимтарин воситаи ба даст овардани маданияти суҳан китоб аст ва пеш аз ҳама эҷодиёти классикон мебошад. Дар замони мо хусусан асарҳои устод Айнӣ аз ин ҷиҳат аҳамияти калон дорад.

Устодони суҳан забонро аз халқ омӯхтаанд. Онҳо бо таъби баланде забони халқро суфта қарда, сайқал дода, имкониятҳои ниҳонии онро зоҳир намуда, ба дараҷан санъати олии расонидаанд. Мо медонем, ки Айнӣ забони халқро бо диққати тамом меомӯхт, ҳамеша гӯшаш ба гуфтугӯи мардум буд, то ки ягон калимаи аҷиб, ягон ибораи ҷолиб, ягон қолиби хушнамо аз назараш дур медорад.

Ин диққаткориҳои Айнӣ бесабаб набуд. Ягон қори ҷиддиро бе диққати махсус анҷом додан мумкин нест. Забономӯзӣ ҳам қори бисёр ҷиддӣ ва душвор аст. Бино бар ин дар омӯхтани забони халқ ва классикон бояд бо диққати тамом амал кунем.

Ба ҳама маълум аст, ки китобро бо қамол диққат хондан лозим аст. Агар бедиққат, сатҳӣ ва рӯякӣ хонем, беҳтар ин ки нахонем, зеро аз он хондан фоида нест ё бошад ҳам, хеле кам аст. Қирои вақт сарф қардан ва нури ҷашм рехтан намекунад.

Оре, бояд зехи монда китоб хонем. На фақат мазмуни умумии онро бояд фаҳмем, балки ба ҳар ҷумла, ба ҳар калимаи ибора зехи монем, то ки фаҳмем, ки чаро нависанда дар ин маврид ин калимаро овардаасту калимаи дигареро не, чаро ибора ё ҷумлаеро ба ин тарз сохтаасту ба тарзи дигар не, чӣ қор қардааст, ки ҷумлаву ибораҳои ӯ равон, табиӣ ва зебо афғонаанд ва ҳоказо. Дар вақти китобхонӣ ягон калима, ҳатто аломатҳои китобат бояд аз назари мо нагурезад ва маъною вазифаи он номафҳум намонад.

Ҳар гоҳ ки чунин диққаткорӣ ба мо одат шуд, кам-кам аз сирру асрори сухан ва ҳусни баёнӣ хабардор мешавем. Он гоҳ дар мо як фазилати муҳим пайдо мегардад, ки онро сухансанҷӣ меноманд. Ҳар як шахси маданӣ на фақат суханфаҳму маънирас, балки ба дараҷаи муайян бояд сухансанҷ бошад, яъне ҳар сухан, ҳар калимаву ибораро ҳаргарафа санҷида, тобишҳои нозуки маъноӣ онро муайян карда тавонад ва мавриди истифодаашро донад.

Дар услубиёт якумин унсурӣ сухан калима аст. Барои ин ки фикр дуруст ифода шавад, лозим аст, ки ҳама калимаҳои зарурӣ дар ҷои худ ва муҳимтар аз ҳама — ба маъноӣ худ (на ба маъноӣ дигаре) кор фармуда шуда бошанд.

Дар ин маврид хусусан интиҳоби яке аз чанд синоним аҳамият дорад. Ҳатто чанд калимаи синоним як маънӣ дошта бошад ҳам, аксаран онҳоро ба ҷои якдигар кор фармудан мумкин нест. Ҳар синоним аз ҷиҳати маъноӣ тобиши махсусе дорад ва мавриди истифодаи он ба ин ҷилваи маъноӣш вобаста аст.

Чунончи, феъли ёвари қардан ва намудан синониманд. Масалан, **ифода қардан** ва **ифода намудан** ҳарду як маънӣ дорад, яъне бо дигар шудани феъли ёвар маъно дигар нашуд.

Дар ин масъала пеш аз ҳама ду чизро ба назар гирифтани лозим аст. Аввал ин, ки доираи истеъмоли феъли ёвари қардан хеле васеъ буда, доираи истеъмоли намудан нисбатан танг аст. Яъне «қардан» бештар истифода мешавад, «намудан» камтар. Дуввум ин, ки феъли ёвари «қардан» қариб ҳамеша ҷои феъли ёвари «намудан»-ро гирифта метавонад, аммо «намудан» баръақс фақат гоҳо ба ҷои «қардан» истифода мешавад. Чунончи дар феълҳои таркибии **ифода намудан**, **баён намудан**, **изҳор намудан** ва ғайра ба ҷои «намудан» «қардан»-ро гузоштан мумкин аст. Аммо дар феълҳои таркибии **кор қардан**, **хоб қардан**, **телефон қардан** ва мисли инҳо «қардан» бо «намудан» иваз намешавад, яъне «хоб намудан», «кор намудан», «телефон намудан» намегуянд.

Пас феъли ёвари намудан дар кадом мавридҳо истифода мешавад? Ба ин савол ҷавоб додан душвор аст. Ҳоло ҳамон қадар маълум аст, ки феъли ёвари «намудан» ро барои ифодаи маъноӣ изҳор қардан ё зоҳир гардонидани чизе дар сухан ё дар шакл бештар ба кор мебаранд. Чунончи хотиррасон намудан, изҳор намудан, ифода намудан, баён намудан, ҷилва намудан ва ҳоказо.

Дар ин бора дар як мақолаи Раҳим Ҳошим ва В. Қапранов, ки бо номи «Намудан» ҳамчун феъли ёридиханда дар гезетани «Маориф ва маданият» 6-ми январӣ соли 1970 ҷоп шуда буд, муфассалтар сухан рафтааст.

ЗАБОНИ АДАБИИ НАВИШТ ВА ГУФТУГУИ АДАБИ

Асоси забони адабӣ забони умуми халқ аст. Забони халқ сарчашмаи асосии инкишофи забони адабӣ, манбаи асосии қуввати иқтидор ва сарватҳои он мебошад.

Ҳоло барои ин ки муносибати забони адабӣ ва забони умуми халқ маълум шавад, ба хотир овардан лозим аст, ки худӣ забони адабӣ чист ва аз забони халқӣ чӣ фарқ дорад.

Забони адабӣ забони китоб, газетаву журнал, радиову телевизион ва мисли онҳо мебошад ва дар асоси сайқал дидани забони гуфтугуи халқ ба вучуд омадааст. Аммо забони умумихалқӣ он забон аст, ки халқ бо он сухан мекунад. Вақте ки нависандагон ва олимони забони гуфтугуи халқро аз унсурҳои тасодуфӣ ва дурушт тоза намуданд, софкорӣ ва суфтагарда ҷило доданд, забони адабӣ ба миён омад. Бино бар ин забони адабӣ шакли олии ва ба норма даромадаи забони умуми халқ ба шумор меравад.

Ин аст, ки забони адабӣ аз забони умуми халқ пайдо шудааст, бехтарин ҷизҳоеро, ки дар забони халқ ҳаст, дар бар гирифтааст ва аз ин сабаб ҳама хусну зебон ва қувваю тавоноии забони халқ дар забони адабӣ барҷастатар намоён шудааст. Забони адабӣ ба забони гуфтугуи халқ такъя мекунад, аз он ғизо мегирад, баробари он дигар мешавад ва таракӣ мекунад.

И муҳимтарин хусусиятҳои забони халқӣ ҳар чӣ пурратар дар забони адабӣ акс ёфта бошад, сарватҳои забони адабӣ ва имкониятҳои он бештар хоҳад буд.

Аз ҳамин сабаб нависандагони бузург ҳамеша бо диққати тоси забони халқро меомӯзанд. Устод Айнӣ, ки забони халқӣ худро нағз медонист, гуфта буд: «Дар забони зиндаи халқӣ тоҷик чунон хазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Вазифаи мо, нависандагон, ана ҳамон дурдонаҳои ёфта, ба омма тӯҳфа кардан аст».

Худи Айнӣ доимо ба ҳамин дастур амал мекард.

Лекин фаромӯш набояд кард, ки забони халқӣ тоҷик дар ҳама ҷо як хел нест, балки дар вилояту районҳои гуногун аз якдигар хеле фарқ мекунад. Чунончи, гуфтугуи мардуми Қўлоб ва атрофи он аз сухани мардуми Хучанд ва ё Самарканду Бухоро хеле тафовут дорад. Яъне дар забони тоҷикӣ чандин лаҳҷаву шева мавҷуд аст. Фарқи ин лаҳҷаву шеваҳо фақат дар талаффуз нест (фақат дар ин нест, ки «шуд» ё «шид» меғоянд), балки боз дар ин аст, ки дар ҳар вилояту район калимаҳои маҳаллӣ мавҷуданд, калимаҳои ҳастанд, ки дар дигар ҷойҳо ба қор намераванд ва бино бар ин ба мардуми он ҷойҳо фаҳмо нестанд. Ин калимаҳои маҳаллиро калимаҳои шевагӣ ё лаҳҷагӣ меноманд.

Ғайр аз ин, баъзе калимаҳо дар баъзе лаҳҷаҳо вайрон шудаанд ва ба шакли нодурусте талаффуз мешаванд. Чунончи,

дар баъзе маҳалҳо «нон»-ро «нун», «об»-ро «ов» ё ба ҷои «табак» «тавоқ», ба ҷои муборак бошад» «мурак бошад» мегӯянд. Ин шаклҳои вайронро шаклҳои шевагӣ ва лаҳҷагии калима меномем.

Шакли вайрони калимаҳо ва калимаҳои маҳаллӣ, ки ба мардуми дигар маҳалҳо маълум нестанд, одатан аз доираи забони адабӣ берун мемонанд.

Агар калимаҳои шевагии маҳаллии маҳдуд ба забони адабии тоҷикӣ бисёр сар дароранд, мумкин аст, ки тоҷикони району вилоятҳои гуногун, ҳамаи тоҷикон ин забони адабиёро фаҳмида натавонанд ё дар фаҳмиданаш душворӣ кашанд. Он гоҳ забони адабии мо очиз хоҳад буд, на пурқувват. Монанди ҳамин агар шакли нодурусти калимаву ибораҳо аз гуфтугӯ ба забони адабӣ бисёр дохил гардад, забони адабӣ вайрон, беzeb, баднамо хоҳад шуд.

Бино бар ин бисёр нависандагон одатан калимаҳои маҳаллӣ ё вайронро бештар дар сухани қаҳрамони манфӣ ва ҳаҷви ба кор мебаранд, то ки каммаданиятиву маҳдудияти он қаҳрамонро нишон диҳанд ва уро ҳаҷв кунанд. Барои таъкиди баъзе ҳислатҳои хоси персонаж дар сухани ӯ истифода кардани калимаҳои лаҳҷагӣ дар адабиёти бадеӣ бисёр дида мешавад. Лекин дар сухани ҳуди муаллиф кор фармуда шудани онҳо камтар ба назар мерасад.

Баръакс баъзе нависандагон аксаран хатоҳои забони гуфтугӯро ислоҳ менамоянд. Садриддин Айнӣ дар баъзе маҳалҳо ба шакли вайрон кор фармуда шудани «баъзе калимаҳои хуби тоҷикиро» таъкид намуда гуфта буд: «Вазифаи нависанда он гуна калимаҳоро гирифта рост ва дуруст кор фармудан аст».

Ин чиз, ки устод Айнӣ қайд кардааст, яке аз шартҳои муҳими тоза нигоҳ доштани забони адабиёт. Ин шартро на фақат нависандагон, балки ҳар як шахси маданӣ бояд то ҳади имкон риоя кунанд. Ҳар яке аз мову шумо бояд ҳамеша дар ёд дошта бошем, ки шахси маданӣ, одами маълумотнок, масалан, касе, ки мактаби миёнаро ба охир расондааст, бояд ба забони тозаи адабӣ нависад ва гап занад. Чунин шахс ба забони вайрон, ба лаҳҷаву шеваи маҳалли худ сухан кунанд, айб аст.

Вале аз ин гап чунин маънӣ баровардан лозим нест, ки шахси маълумотнок, шахси маданӣ бояд ба забони китобӣ гап занад. Не, агар мо дар гуфтугӯи муқаррарӣ ба забони китобӣ гап занем, дар вақти сухан кардан тамоми ҷумлаҳои мисли ҷумлаҳои китоб тартиб диҳем, бешубҳа, забони мо ғайритабӣ ва сунъӣ хоҳад шуд.

Бояд фаромӯш накунем, ки байни забони адабии навишт ва забони адабии гуфтугӯ фарқ ҳаст. Бисёр чизҳоро он тавр ки мегӯем, навиштан мумкин нест ва баръакс он тарз ки менависем, гуфтан ҷоиш нест. **Навишти адабӣ** қоидаҳои дорад, ки на ҳамеша ба гуфтугӯи адабӣ татбиқ мешаванд. Гуфтугӯи ада-

бӣ дар баъзе мавридҳо қоидаҳои сухани навиштаи адабириро қарда, дар баъзе мавридҳо хусусиятҳои лаҳҷаву шеvaro нигоҳ медорад.

Пас кадом хусусиятҳои лаҳҷаву шева дар гуфтугӯи адабии тоҷикӣ нигоҳ дошта шудааст? Холо ба ин савол ҷавоб додан душвор аст, вале ҳаминро қайд кардан мумкин аст, ки масалан, ба ҷои ибораи «китоби Аҳмад» аксаран «Аҳмада китобаш» мегуянд. Азбаски ин шакл фақат ба як-ду лаҳҷа махсус набуда, ба забони умуми халқ дохил шудааст, онро дар гуфтугӯи адабӣ ҷоиз донистаанд, лекин дар навишт асосан «китоби Аҳмад» қабул шудааст.

Дар бисёр лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ садоноки «ӯ» мавҷуд нест. Бино бар ин талаффузи ин садонок дар гуфтугӯи адабӣ хатмӣ ҳисоб намешавад.

Талаффузи бандакҳои феълӣ аксаран дар гуфтугӯи адабӣ ҳам мисли лаҳҷаву шева боқӣ мондааст. Чунончи навишти адабӣ ин аст: *рафта истодаам, рафта истодай, рафта истодааст*. Аммо дар гуфтугӯи адабӣ *ман рафта истодем, ту рафта истоди, ӯ рафта истодас* ё *рафта истодиям* гуфтан ҳам ҷоиз аст.

Чаро талаффузи лаҳҷавии ин феълхоро дар гуфтугӯи адабӣ ҷоиз донистан лозим аст? Чунки ин феълҳо дар забони умумихалқӣ як шакли умумии талаффуз надоранд, талаффузашон дар ҳар вилоят аз ҳам фарқ мекунад. Дар айни замон агар навишти адабии онҳоро дар гуфтугӯи адабӣ низ хатмӣ шуморем, боз гуфтугӯ ранги сунъию ғайритабӣи хоҳад гирифт. Ва ҳол он ки гуфтугӯ бояд табӣи ва равои бошад, ҳиссиёти гуяндаро ифода қарда тавонад.

Вале бояд фаромӯш накунем, ки дар гуфтугӯи адабӣ «рафта истодиям» (ба ҷои «рафта истодаам») ё «рафта истодӣ» (ба ҷои «рафта истодай») ҷоиз бошад ҳам, «рафсодакам», «рафсодиям» ҷоиз нест. Чаро? Чунки дар ин сурат яке аз калимаҳо ё ҳар ду калима (ҳам «рафта» ва ҳам «истода») сахт шикастааст. Ин шакли вайрон аст, ки онро ба забони адабӣ роҳ надихем, бехтар аст.

Аз ин ҷо яке аз шартҳои асосии гуфтори адабӣ ба миён меояд: калимаҳои, ки дар лаҳҷаву шеваҳо вайрон шудаанд, бояд ба шакли дурусти аслиашон ба гуфтугӯи адабӣ дохил шаванд. Масалан, «миямун» не, балки «меҳмон», «амба» не, балки «амма», «тавоқ» не, балки «табак», «худдам» не, балки «хурдам» ва ҳоказо.

Гуфтугӯи адабӣ бояд то ҳадди имкон аз таъсири манфии лаҳҷаҳо озод, аз таъсири мусбати онҳо баҳравар ва ба забони умумихалқӣ наздик бошад. Пеш аз ҳама, гуфтугӯи адабӣ ҳам мисли забони адабии навишт бояд тоза, дуруст, бурро ва хушифода бошад.

Акнун саволе пеш меояд, ки забони адабии гуфтугӯиро аз кучо ёд гирифтани мумкин аст?

Аз ин хусус аввалин намунаи ибрат омӯзгор аст. Аксарин

муаллимон одатан кӯшиш мекунанд, ки дар дарс ба забони адаби гап зананд. Аз ин ҷиҳат имконияти муаллимони забону адабиёт бештар аст. Пеш аз ҳама ба сухани муаллимон диққат кардан лозим аст, гап заданро аз онҳо омӯхтан даркор аст.

Дигар манбаи омӯхтани забони адабии гуфтугӯ — телевизион, радио ва театр мебошад. Аз радио, телевизион ва артистон пеш аз ҳама талаффузи калимаҳо ва оҳангҳои гуногуни суханро ёд гирифтани мумкин аст. Барномаи раидову телевизион гуногун буда, сӯҳбатҳои илмӣ оммафаҳм, гуфторҳои сиёсӣ-публицистӣ, лавҳаҳои бадеӣ ва ғайраро дар бар гирифтааст. Дар ҳар кадоми ин сӯҳбату гуфторҳо сухан оҳанги дигар дорад. Яъне сӯҳбати оддӣ дар масъалаҳои зисту зиндагонӣ як оҳанги махсусро соҳиб аст. Дар сӯҳбати илмӣ оҳанги сухан дигар аст. Дар мавзӯҳои байналхалқӣ суханронӣ саршавад, боз оҳанги гап тағйир меёбад ва ҳоказо.

Дар баробари ин, ҳар кадоме аз ин суханронӣҳо услуби дигарро талаб мекунад. Чуночи, дар сӯҳбати илмӣ услуби илмӣ забон, дар гуфтори байналхалқӣ услуби публицистӣ, дар барномаҳои бадеӣ ва тамошоӣ театр услуби бадеӣ пеш меояд. Ҳар кадоми ин услубҳо хусусиятҳои дорад, калимаҳои муайян, иборатҳои алоҳида, оҳанги махсусро тақозо менамояд. Агар гуфторҳои радиову телевизион ва дар вақти тамошоӣ театр сухани артистонро ба диққати тамоми гӯшкунем, аз нозукиҳои услубҳои гуногуни суханронӣ пай мебарем.

Хусусан суханронии нависандагонро ба диққати гӯшкардан лозим аст. Ҳоло дар Тоҷикистони мо маданияти сухани нависандагон аз маданияти сухани дигар қисми зиёдеи баландтар аст. Нависанда аз аҳли сухан аст ва забони адаби, чи забони адабии китобат, чи гуфтугӯи адабирӣ бештар аз ӯ омӯхтан даркор аст. Агар китоби бадеиро зехн монда хонем, баромади нависандагон, сӯҳбату гуфтори онҳоро бо қамоли диққати гӯшкунем, дуруст ва маданӣ сухан гуфтан, зебо, рангин ва образнок фикр карданро ёд мегирем.

1971

МАЪНОҲОИ ГУНСГУНИ КАЛИМА

Забони тоҷикӣ аз ҷумлаи қадимтарин забонҳои дунёст ва забонҳои қадимӣ одатан бисёр дорониҳо гирд меоваранд. Забони мо яке аз забонҳои сарватманд, пуриқтидор ва зебо мебошад. Ин забонро халқ офаридааст. Нависандагони бузург, олимони ҷаҳоншумул онро сайқал додаанд, ба сарватҳои он сарват зам кардаанд. Халқ ва фарзандони бузурги ӯ ба забони мо иқтидору тавоноӣ бахшидаанд.

Як аломати иқтидори забони тоҷикӣ ин аст, ки захираи луғавии он хеле бузург аст. Олимон тахмин мекунанд, ки ҳозир

адади калимаҳои забони адабии тоҷикӣ аз сад ҳазор зиёдтар аст. Сад ҳазор калима дар ҳақиқат сарвати бузургест!

Илова бар ин, ҳоло дар забони тоҷикӣ калимаи нав бисёр пайдо шуда истодааст. Дар натиҷаи инкишофи рӯзафзуии ҷамъият, дар натиҷаи тараққиёти соҳаҳои гуногуни иқтисод, маданият, илму техника, санъату адабиёт қариб ҳар рӯз як калимаи нав, балки чанд калима пайдо мешавад. Фақат дар рӯзҳои ба Моҳ фурумадани станцияҳои автоматии «Луна» якбора чанд калимаю ибораи нав — истилоҳоти кайҳонавардӣ ба забони тоҷикӣ илова шуд.

Ин калимаҳо ва умуман калимаҳои нав қувваю иқтидорӣ забонро зиёдтар мекунад.

Ҳаминро ҳам бояд ба назар гирифт, ки одатан баъзе калимаҳо дар забон фақат як маъно доранд, аммо бисёр калимаҳо ҳастанд, ки ҳар кадомашон на як, балки якчанд маъниро ифода мекунад. Агар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ё «Луғати тоҷикӣ-русӣ»-ро ҷарҳат занем, мебинем, ки калимаҳои, ки на як, балки ду-се ё якчанд маънӣ доранд, хеле бисёранд. Яъне бисёр калимаҳо сермаъно мебошанд ва сермаъноии калима низ боиси афзудани қувваю иқтидори забон гардидааст.

Хусусан калимаҳои серистеъмол бештар маъно доранд. Масалан, калимаҳои, ки номи як узви бадани инсонро ифода мекунад, ҳамеша дорои чандин маъно мебошанд.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» аз калимаи **чашм** 4 маъно, аз калимаи **пой** 6 маъно, аз калимаи **сар** 8 маъно, аз калимаи **даст** 9 маъно қайд шудааст. Дар ин фарҳанг аз дигар калимаҳои серистеъмол **бод** 7 маъно, **об** 9 маъно, **банд** 12 маъно ва **феълӣ пардохтан** 14 маъноро ифода кардааст.

Чаро калимаҳо сермаъно шудаанд? Сабаби ин ҳодиса бисёр аст. Дар давоми сайри таърихи ҷамъият забон ҳам дигар мешавад ва такмил меёбад. Одатан ба мурури замон, аз як тараф, баъзе калимаҳо аз истеъмол берун мешаванд ва калимаҳои навро ба миён меоянд, аз тарафи дигар, баъзе калимаҳо охишта-охишта маъноҳои навро ба худ мегиранд ва баъзе маъноҳои пештараашонро аз даст медиҳанд. Ҳатто дар баъзе даврҳои таърих маънои баъзе калимаҳо тамоман дигар шудааст.

Мисоли барҷастаи ин ҳодиса калимаи меҳнат мебошад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаи «меҳнат» чунин эзоҳ шудааст: 1) Мусибат, бало, бадбахтӣ. 2) Ранҷ, азобу уқубат, машаққат, заҳмат. Инҳо ҳама маъноҳои пештараи калимаи «меҳнат» буда, пеш аз инкилоб ин калима чунин маъноҳоро дошт. Азбаски «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар асоси материали замонии пеш аз инкилоб тартиб ёфтааст, дар он ҷо фақат ҳамин маъноҳои калимаи «меҳнат» зикр шудааст. Аммо чунонки мисолҳои дигар, ҳозир маънои «меҳнат» тамоман дигар аст. Дар забони ҳозираи тоҷикӣ маънои меҳнат қор ва қори махсусест, чунин

фаъолияти инсон аст, ки шиддати фикрию ҷисмониро талаб мекунад ва ба ғоидаи ҷамъият нигаронида шудааст.

Сабаби асосии дигар шудани маънои калимаҳо ва маънои нав гирифтани онҳо ҳамоно дигар шудани замон ва пешрафти ҳаёт аст: Ҳар қадар дар зиндагӣ воқиаҳои нави муҳим бештар рӯй диҳад ва таҷрибаи иҷтимоӣ маънавии халқ зиёд шавад, дар захираи луғавии забон ҳам дигаргунӣ зиёдтар ба вуқӯ меояд.

Баъзе калимаҳо на фақат маънои асли, балки боз маънои маҷозӣ ҳам доранд. Масалан, **ҷашм** як узви инсону ҳайвон, узви биноиро ифода мекунад. Лекин дар ибораи **ҷашми сузан** калимаи **ҷашм** ба маънои сӯроҳ омадааст: **ҷашми сузан сӯроҳи сузан** аст. Дар ин ибора калима «ҷашм» ба маънои аслии худ наомада маънои дигаре гирифтааст, ки онро маънои маҷозӣ меноманд.

Инчунин дар ибораи **пой девор** калимаи «по» ба маънои маҷозӣ омадааст: **пой девор** — зери девор, таги девор.

Ҳангоме ки як ҳодисаро ба ҳодисаи дигаре монанд кунанд, маънои маҷозӣ ба миён меояд. Пой одамро дар замин устувор нигоҳ медорад. Бино бар ин он чои деворро, ки ба замин расидааст, ба пой инсон монанд карда **пой девор** номиданд. Аз ин ҷо калимаи мураккаби **пойдевор** ба вуҷуд омадааст, ки маънои он таҳкурсии девор ва умуман таҳкурсии мебошад.

Як калима бо калимаи дигаре алоқа пайдо кунанд, баъзан маънои он андаке ё хеле дигар мешавад. Чунончи, маънои калимаи **кушод** кушодагӣ, яла аст: **дари кушод** — дари яла, дари нопушида. Дар ин ҷо калимаи «кушод» ба маънои асли омадааст. Лекин дар ибораи **дашти кушод** калимаи «кушод» маънои фароҳ, васеъ ва паҳноварро ифода кардааст, ки ин маънои маҷозист. Дар ибораи **рӯи кушод** бошад, маъно боз дигар шудааст: **рӯи кушод** — меҳрубонӣ, самимият аст: «**У** маро бо рӯи кушод пешвоз гирифт» — яъне бо меҳрубонӣ ва рӯи хуш истиқбол кард.

Ин гуна ибораҳои, ки бо калимаи **кушод** сохта шудаанд, бисёранд. Калимаи «кушод» дар баъзеи ин ибораҳо аз маънои асли дур шуда, маъноҳои гуногуни маҷозӣ ифода кардааст.

Чунин ибораҳои маҷозӣ дар забони тоҷикӣ чунон бисёранд, ки ҳамаи онҳоро як ҷо ҷамъ кардан эҳтимол ҳеч мумкин набошад. Чунончи, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо калимаи даст 121 ибораи маҷозӣ, бо калимаи **пой** 136 ибора, бо калимаи **сар** 161 ибора, бо калимаи **об** 167 ибора омадааст. Ҳамагӣ дар ин китоб қариб 13.000 ибора ҳаст. Агар китоб фарҳанги мухтасар намебуд, бешубҳа, шумораи ибора боз ҳам зиёдтар мешуд.

Хусусияти бадени баъзе маҷозҳо хеле пурқувват аст. Масалан, гоҳо лабро писта меноманд:

Намехандад ба шодӣ pistaи ӯ,
Гирех дорад зи ғам доим бар абрӯ,

(Фахриддини Гургонӣ)

Ё ки баъзан калимаи **шер** ба маънои далер ва нотарс ба қор меравад. Чунончи падар фарзандро дӯстдорӣ карда, «далери падар, шери падар» мегӯяд. Дар ин ҷо далер ва шер ҳарду ба як маънӣ омадааст.

Ва ё яке аз персонажҳои Айни дар бораи персонажи дигаре гуфтааст: «Ү аз мо нест, ӯ ҳук аст». Ин ҷо ҳук ба маънои ноодам, паст ва разил омадааст.

Ин маҷозҳои pista ё гул, шер ё ҳук ва ғайра, ки дар мавриди навозиш ё дашном ва ё бо мақсади дигаре гуфта мешаванд, характеристикаи барҷастаеро дар бар мегиранд, ягон хислати инсон, ягон хусусияти чизе ё ҳодисаеро хеле равшан ифода мекунанд. Ин гуна маҷозҳо як навъи истиора мебошанд.

Хуллас ки агар ба маъниҳои гуногуни калима, ба тобишҳои рангоранги маъноӣ калимаю ибораҳои маҷозӣ нағз диққат кунем, аз нозуқиҳои забон пай мебарем, ба ганҷинаи дороиҳои он роҳ меёбем ва рафта-рафта сухани мо образнок, рангин ва пурғунҷош мегардад.

Акнун бинед, ки дар ҷумлаи поён калимаи **лаб** чӣ маъно дорад: Зокирҷон дар **лаби ҷӯй** нишаста ба фикр рафта буд.

Ё дар ин ҷумла калимаи **сар** ба кадом маънӣ омадааст: **Сари** ҳама саодатҳо ақл аст (Аҳмади Дониш).

Чун мазмуни умумии ин байтро муайян мекунем,

Ман аз беқадрии хори сари девор донистам,
Ки нокас кас намегардад ба ин боло давиданҳо.

маълум мегардад, ки дар ибораи сари девор калимаи сар ба кадом маънӣ омадааст. Ибораи «кас намегардад» низ маънии маҷозӣ дорад ва онро ба тарзи дигар гуфтан мумкин аст.

1970

МАҶОЗОРО ДУРУСТ ҚОР ФАРМОЕМ

Қалимаву ибораҳо аксаран ғайр аз маънои асли маъноӣ маҷозӣ ҳам доранд. Чунонки зикраш гузашт, дар ибораи **чашми сӯзан** калимаи «чашм» на ба маънои асли, яъне на ба маънои номи узви биной, балки ба маънои тамоман дигаре — ба маънои сӯроҳ омадааст: **чашми сӯзан — сӯроҳи сӯзан** аст.

Дар ин мисол ибора аз ду калима — «чашм» ва «сӯзан» иборат буда, фақат яке аз ин калимаҳо, яъне фақат «чашм» маънои маҷозӣ гирифтааст. Қалимаи дуввум — «сӯзан» дар ин ибора ба маънои асли омадааст.

Ибораҳое ҳам ҳастанд, ки на як, балки ҳамаи калимаҳои онҳо маънои маҷозӣ пайдо кардааст. Масалан, ибораи дасти кушод ба маънои саховат, дур будан аз хасисӣ, хасис набудан меояд.

Ё ин ки устод Айнӣ ҳолати як қаҳрамонашро чунин тасвир кардааст: Ҳабиба пешонашро турш карда, ба абрувонаш чин овард. Дар ин ҷо ибораи «пешонӣ турш кардан» чӣ маънӣ дорад? Маънои он норозӣ шудан ва ба ғазаб омадан аст. Яъне пешонӣ турш кардан ибораи маҷозист, ки на як калимаи он, балки ҳамаи калимаҳои маънои худро дигар кардаанд. Онҳо ҳама якҷоя маъноеро ифода намудаанд, ки ҳар кадоме ба алоҳидаги чунин маъниро доро нестанд.

Ин гуна ибораҳо дар забони мо хеле бисёранд. Чунончи сари баланд киноя аз ифтихормандӣ, сари ҳам — киноя аз хиҷолатмандӣ ё ки киноя аз хоксорӣ, забони кӯтоҳ — киноя аз гап зада натавонистан ба сабаби хиҷолат ва гунаҳгорӣ, сиёҳ шудани дил киноя аз ғамгин шудан ва ғайра ва ҳоказо.

Ин тавр маънои маҷозӣ пайдо кардани калимаву ибораҳо ҳодисаи муҳимми забонист. Аҳамияти он иборат аз ин аст, ки имкониятҳои забонро зиёд мекунад ва қувваю тавоноии онро меафзояд. Ин навъ калимаву ибораҳо дар забон ҳар чӣ бисёртар бошад, ифодаи матлаб ҳам осонтар, барҷастатар ва рангинтар хоҳад буд.

Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои сермаҷоз аст, яъне маънои маҷозӣ гирифтани калимаву ибораҳо дар забони мо хеле инкишоф ёфтааст. Халқи мо бисёр маҷозҳои аҷиб, нозук ва хушифода сохтааст. Дар ин роҳ классикони адабиёти форсу тоҷик ҳам хеле ихтироъкорӣ ва мушикофӣ карданд. Маҷозҳои нав имрӯз ҳам пайдо шуда истодаанд. Умуман имконияти сохтани маҷозҳои нав охир надорад. Ба бисёр калимаҳо маънои тозае дода, маҷози навро ба вучуд овардан мумкин аст.

Лекин бояд фаромӯш накунем, ки ин кор кори ҳар кас нест. Ин кор аз дасти касе меояд, ки аз нозуқиҳои забон ва сирру асрори он нағз хабар дорад. Аммо ин хабардорӣ аз таҷриба, аз нағз омӯхтани забон ҳосил мешавад. Онҳое, ки кам таҷриба доранд, дар кор фармудани калимаву ибораҳо бояд хеле эҳтиёт шаванд.

Хусусан дар овони ҷавонӣ, дар давраи шогирдиву талабагӣ кӯшиш кардан лозим аст, ки табиати забонро нағз омӯзем, кор фармудани калимаву ибораҳоро дуруст ёд гирем. Бояд аз хотир набарорем, ки калимаву ибораҳоро ба ихтиёри худ, ба майлу хоҳиши худ кор фармудан мумкин нест. Ҳеч кас ҳақ надорад, ки ба онҳо аз пеши худ маънои навро диҳад, онҳоро ба кадом маъно, ки хоҳад, кор фармудан гирад.

Баъзеҳо кӯшиш мекунанд, ки суханро оро диҳанд. Онҳо калимаҳои зебоеро ба кор мебаранд, вале маънои он калимаҳоро фикр намекунанд ва беҳабар мемонанд, ки ҷумла бемантӣ баромадааст.

Масалан, ин чумларо бинем: «Мо аз ганчи шеърҳои ӯ таълим мегирем». Андак фикр кунед, ки «аз ганчи шеър таълим гирифтани» чӣ маънӣ дорад. Ин ҷо айб дар ин аст, ки калимаи «ганч» ва феъли «таълим гирифтани» байни худ ҳеҷ муносибат надоранд. Аз шеър таълим гирифтани мумкин аст, вале магар аз ганч таълим гирифтани имконпазир аст? Ин ҷо савол меояд, ки «ганч» чист? Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» гуфтаанд: ганч—ҳазинаи тилло, нуқра ва ҷавохирот аст, ки дар ҷое пинҳон кардаанд. Агар ганч ҳазина бошад, аз ҳазина таълим гирифтани чӣ тавр мешавад? Аз ганч тилло нуқра, дурро гавҳар ва мисли инҳо гирифтани мумкин аст, аммо на илму дониш. Илму донишро одатан аз мактаб, аз китоб, аз радиову телевизион, аз суҳбати донишмандон ва ҳоказо мегиранд.

Бино бар ин, модомки дар ин ибора феъли «таълим гирифтани» омадааст, калимаи «ганч»-ро қор фармудан мумкин набуд. Лоақал агар мегуфтем, ки «аз мактаби шеърҳои ӯ таълим мегирем», ин гап маъние медошт, зеро дар истиораи «мактаби шеър» гуё шеърро ба мактаб монанд кардаем.

Фаромуш набояд қард, ки худ иборати «ганчи шеър» нодуруст нест. Дар забони тоҷикӣ истиораи «ганчи суҳан» ва мисли он мавҷуд аст. «Ганчи шеър» ҳам аз ҳамин қабил аст. Лекин модомки дар чумла иборати «ганчи шеър» омадааст, хабари чумларо дигар қардан лозим буд, ба ҷои феъли «таълим гирифтани» ягон феъли дигар гузоштан дарқор буд. Масалан, ин тавр гуфтани мумкин буд: «Мо аз ганчи шеърҳои ӯ дурдонаҳои дониш мечинем». Ин чумла хеле дабдаба дорад ва муносиби суҳани одди муқаррарӣ нест. Лекин дар ин чумла муносибати суҳан, таносуби суҳан андак риоя шудааст. Аз ганч дурдона ба даст овардан мумкин аст. Модомки ганч ганчи шеър будааст, пас ин дурдона ҳам дурдонаи дониш аст. Дар ин сурат мо шеърҳои шоирро ба ганчинаи бебаҳо монанд мекунем ва донишро, ки аз он шеърҳо ҳосил шудааст, пурқиматтарин донише мешуморем. Истиораҳои «ганчи шеър» ва «дурдонаи дониш» ба якдигар муносибате доранд, бино бар ин байни дигар аъзоҳои чумла, байни ҳамаи калимаву ибораҳо як навъ таносуби маънавӣ ба миён омадааст.

Ин аст, ки яке аз роҳҳои асосии сохтани маҷоз ба ҷизе монанд қардани ҷизест. Бунёди маҷоз аслан бар ташбеҳ аст. Алоқаи монандӣ дар маҷозҳо баъзан ноаён буда, зуд ба ҷашм намерасад, вале ба ҳар ҳол мавҷуд аст.

Дар пайдо шудани ин алоқаи монандӣ мантиқ роли қалон бозидааст. Мантиқи суҳан аз муҳимтарин шартҳои маҷоз аст. Агар ба дурустии маҷозе шубҳа пайдо шавад, пеш аз ҳама ба асоси мантиқи он диққат қардан лозим аст.

Барои ин ки масъала равшантар шавад, боз як мисол меорем: «Ин қас аз мағзи ноҳун чирк мекофтааст». Маҷоз ин ҷо дар иборати «аз мағзи ноҳун чирк кофта» аст. Лекин андак фикр кунед, ки магар аз мағзи ноҳун чирк кофта мумкин аст?

Харгиз! Ин чо як иборан маҷозии машҳури халқӣ нодуруст кор фармуда шудааст. Асли он маҷоз аз таги нохун чирк кофтан аст. Дар ин шакл сухан маънӣ дорад ва маънои маҷозии он айбҷӯй, аз корҳои касе нуксон кофтан, хурдагирӣ мебошад.

Аз ин мисол чунин хулоса баровардан лозим аст, ки мо бояд маҷозҳои халқиро донем, на фақат маънои онро дуруст фаҳмем, балки ба шакли он ҳам бо ҷиддият диққат кунем, то ки дар вақти кор фармудан ба хато наравем.

Маҷози мазкур чанд шакл дорад: аз таги нохун чирк кофтан, аз зери нохун чирк кофтан, аз зери нохун чирк ҷустан. Агар ин шаклҳоро муқоиса кунед, мебинед, ки «так» ва «зер», «гофтан» ва «ҷустан» синоним мебошанд, яъне маънои «таг» ва «зер» як аст, «кофтан» ва «ҷустан» низ як маъноро ифода мекунад. Аз ҳамон сабаб ин калимаҳо ҷои якдигарро гирифта метавонанд. Лекин «мағз»-ро ба ҷои «таг» овардан мумкин нест чунки инҳо синоним нестанд. Аз ин ру, аз мағзи нохун чирк мекофтааст гуфтан норавост, аз таги нохун чирк мекофтааст гуфтан лозим аст. Мо бояд донем, ки кадом калимаро бо калимаи дигаре иваз кардан мумкин аст ва кадомро не. Онро ҳам бо кадом калима иваз кардан мумкин аст, бо кадоме мумкин нест. Агар ин масъалаҳоро ҳаматарафа ба мулоҳиза нагирем, мантики сухан аз байн меравад ва моҳияти маҷоз халал мебинад.

Ҳар маҷоз маънои муайяне дорад. Маънои онро дуруст фаҳмидан лозим аст. Аз кор фармудани калимаю иборое, ки маънои онро ҳанӯз дуруст наметонем, худдорӣ мебояд кард. Агар ба маънои калимае ва ё иборое шубҳа дошта бошем, бояд аввал ба китоби луғат нигоҳ карда, донишу фаҳмиши худро бисанҷем. Он гоҳ имкон пайдо мешавад, ки калимаю ибораро ба маънои худаш кор фармоем, на ба маънои дигаре.

Дар ин сурат ҳам мавриди истифодаи ҳар маҷозро доништан лозим аст. Агар ба мавриди истифода аҳамият надидем ва тамоми ҷумла, ҳамаи калимаву ибораҳоеро, ки дар ҷумла ҳаст, ҷумлаҳои болову поёнро ба назар нагирем, мумкин аст, ки аз сухан ҳатто акси маъно матлуб ҳосил шавад.

Чунончи ин ҷумларо бинем: **Офтоб тег** кашида, олабро гулгун кард. Мақсади гуянда аз ин гап ҳамин аст, ки офтоб баланд шуда ба ҳама ҷо нур пошид. Лекин ин ҷумла нуксон дорад. Айби ҷумла ин аст, ки ибораҳои тег кашидан ва гулгун кардан ба ҳам алоқа пайдо кардааст. Албатта, иборан маҷозии «тег кашидан»-ро ба офтоб нисбат додан мумкин аст. Лекин азбаски маънои «гулгун» гулранг, сурхранг, сурх аст, ҷумлаи боло чунин маъно медиҳад, ки гуё офтоб тег кашида олабро сурх кард, яъне ба хун огушт. Агар нависандае ҷанги сахтро тасвир карда, ҷумлаи мазкурро меовард, гапаш маъно пайдо мекард: дар рӯзи ҷанги сахт гуё офтоб ҳам тег кашид ва боиси хунрезӣ шуд. Аммо дар ҷое, ки ҷангу хунрезӣ тасвир нашудааст, мисли ҷумлаи боло ҷумлае тартиб додан хуб нест.

Яъне дар ин чо гӯянда мавриди суханро дуруст ба мулоҳиза нагирифтааст.

Ин аст, ки ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. Ҳар калимаву ибора ва ё маҷозеро, ки ба мо маъқул шудааст, дар ҳар маврид, ки рост ояд, қор фармудан гирем, аз эҳтимол дур нест, ки маъниву мантиқ ҳароб шавад. Ҳар суханеро, ки аз китобе ё аз касе ёд гирифтаем, бояд нағз ҳазм кунем, яъне но-зуқиҳои маъно ва мавриди истифодаи онро ба хубӣ муайян намоем. Умуман дар ҳар қор хусусан дар сухан назари мавридшинос лозим аст. Ин мавридшиносӣ аз диққат ва таҷриба ҳосил мегардад, зеро неку қардан аз пур қардан аст.

Дар забони тоҷикӣ иборати маҷозии ба осмон расидани сар мавҷуд аст. Ба осмон расидани сар киноя аз фаҳр қардан, ифтихормандӣ ва хурсандии ифтихоромез аст. Ин маҷоз аз инкишофи баъдинаи маънои маҷозии калимаҳои сарбаланд, сарбаландӣ ва иборати сари баланд ҳосил шудааст. Маънои маҷозии сарбаланд ифтихорманд ва баландмартаба аст. Барои ифодаи дараҷаи олии фаҳр, яъне барои ин ки аз ҳад зиёд ифтихор доштан ва шоду мамнун будани касе таъкид шавад, иборати ба осмон расидани сар пайдо шудааст: гӯё сар ҳамчунон баланд аст, ки ба осмон расидааст. Баъзеҳо ин маъниро боз ҳам қувват доданӣ шуда, сарам ба осмони ҳафтум расид мегӯянд, яъне сар на фақат ба осмон, балки ба қабати ҳафтуми он, ба олитарин нуктаи он расидааст. Инҳо ҳам маҷозҳои халқӣ мебошанд, ки як ҳисси инсон ва дараҷа ба дараҷа боло рафтани онро хеле барҷаста ифода мекунанд.

Иборати ба осмон расидани сар дар як чо ба ин тарз дучор омад: «Ин хабарро шунида, аз хурсандӣ сарам ба осмон расид». Ба фикри мо, ин чо аз хурсандӣ зиёдтӣ аст. Чунонки гуфтем, ҳуди иборати «ба осмон расидани сар» маънои хурсандӣ, шодии ифтихоромезро дар бар мегирад. Бино бар ин ҷумлаи мазкурро ин тавр тартиб додан беҳтар буд: «Аз ин хабар сарам ба осмон расид».

Аз ин мисол ҳам дида мешавад, ки маҷоз маъниро образнок ва барҷаста ифода менамояд, вале ба шарте ки қувваи онро зохир қарда тавонем. Агар кас санҷида ва доништа қор қунад, мумкин аст, ки як маҷозии муҳтасар ҷои як тасвири муфассалро гирад. Қувваи тасвирии маҷоз он қадар аст, ки бо ду-се қалима як ҳисси амиқ, як ҳолати мураккаб, як манзараро нишон дода метавонад, на фақат пеши назар нишон медиҳад, балки сабаб ва моҳияти ҳодисаро мекушояд. Аз ин ҷиҳат имконияти маҷоз барои ифодаи мақсад ва тасвири бадеӣ хеле қалон аст. Бесабаб нест, ки мардум ба маҷоз ихлоси маҳсус доранд ва нависандагон онро бисёр ба қор мебаранд.

БАЗИФАИ АСОСИИ МУБОРИЗА ДАР РОҶИ МАДАНИЯТИ СУХАН

Пас аз Инкилоби Октябрь расме пайдо шуд, ки ҳар сари чанд гоҳ маҷлисе барпо гардида масъалаҳои муҳимми инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ муҳокима мешавад. Масъалаи забон дар замони мо аз муҳимтарин масъалаҳо буда, аҳли ҷамъият ба он махсусан аҳамият медиҳанд.

Р. Ғаффоров боре масъалаи ҷиддие пеш гузошта буд. У диққати моро ба ҳамин ҷиз ҷалб кард, ки дар забони адабӣ, дар забони бадеӣ як ҷараён, як ҳодисаи нав пайдо шудааст, ки аз ҳисоби калимаю ибораҳои махсуси як гурӯҳ лаҳҷаҳои тоҷикӣ — аз ҳисоби лаҳҷаҳои кӯҳистон афзудани дороии забони адабӣ ва бадеӣ имрузаи тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад. Вай хусусиятҳои асосии ин ҳодисаи навро, ба фикри ман, бисёр дуруст муайян кард. Албатта, баъзе мисолҳо, ки Р. Ғаффоров овард, мумкин аст, ки мавриди баҳс қарор гиранд, мумкин аст, ки дар бораи мисолҳои алоҳидаи ӯ баҳс кунем, норозигӣ баён кунем, лекин, умуман, масъала бисёр дуруст гузошта шуд ва диққати моро ба аҳмияти калони ин ҳодисаи муҳим дуруст ҷалб мекунад. Забоншиносону адабиётшиносон дар бораи аҳамияти калимаю ибораҳои лаҳҷаву шева, дар бораи аҳамияти онҳо дар забони адабӣ ва адабиёти бадеӣ бисёр гап задаанд, вале Р. Ғаффоров, ба назари мо, гузориши ин масъаларо ба савияи наво бардошт.

Забоншиносҳои мо борҳо таъкид кардаанд, ки дар замони советӣ, ки як давраи нави инкишофи забони адабии тоҷикӣ, баъзе унсурҳои яқбораи ғайбӣ шуданд, баъзе унсурҳои аз ғайбӣ оғоз шуданд, ё ин ки аз истеъмол баромаданд ва ҳоказо. Аз ҷумла баъзе суффиксҳо дар замони мо хеле ғайбӣ шудаанд. Суффикси —анда яке аз онҳост. Холо бо суффикси —анда калима сохтан хеле бисёр дида мешавад. Ш. Рустамов ин ҳодисаро вобаста ба таъсири забони русӣ донистааст.

Камина дар вақташ ба як ҷиҳати дигари ин масъала диққат ҷалб карда будам ва ҳоло боз таъкид кардан мехоҳам, ки аз ҳад зиёд истифодаи шудани суффикси —анда гоҳ ҳеч зарурати махсус надорад, баръакс, ин ҳодиса баъзан ба ғайбӣ забон ва бурди забон нест, балки боҳати вай аст, зеро ҳусни забонро аз байн мебарад. Албатта, бисёр паҳн шудани суффикси —анда ҳодисаи муҳим аст, лекин мо вақте ки ин ҳодисаро аз назар мегузаронем, бояд ҳаминро ҳам ба эътибор гирем, ки ҷиҳати аҳамияте дорад, ҷиҳати бозидани истодааст. Мо бояд бинем, ки аз ҳад зиёд ривож ёфтани ҳодисае то ҷиҳати андозаи роли мусбат бозидани истодааст ва оё ҳамеша роли мусбат дорад.

Ба ақидаи ман, бо суффикси —анда калима сохтан бисёр осон аст. Ҳар кас ҳам бо ин суффикс калима сохтан мегирад. Дар бисёр мавридҳо муаллифону тарҷумонҳо шаклҳои дигари

калимасозӣ, шаклҳои мувофиқтар, шаклҳои рехтатару зеботареро кофтуков қардан намехоҳанд ё наметавонанд ва аз ҷустуҷу гурухта ба суффикси —анда рӯ меоранд. Дар ин маврид —анда «муҳимбарори» онҳост. Бояд таъкид кунем, ки ин часпак кори забонро ба якрангӣ, вазнинӣ ва дуруштӣ мекашад. Ин часпак хусусан дар истилоҳсозӣ хеле бисёр истифода мешавад ва ҳол он ки аксаран ҷои дигар суффиксҳо ва дигар шаклҳои калимасозиро гирифтааст. Дар натиҷа интишори -анда боиси маҳдуд шудани забон, то андозае аз гуногуни ва рангорангӣ маҳрум гардидани он шуда истодааст ва нишонҳои очиқни мо дар ҷустуҷӯи шаклҳои гуногун, дар истифодаи ҳама доирони забон мебошад.

Масалан калимаҳои **насиҳатдиҳанда** ва **насиҳаткунанда** гирем. Ин калимаҳо аз рӯи қоида дуруст сохта шудаанд, лекин дар забон калимаи **насиҳатгар** ҳам ҳаст. Ҷунончи, устод Лоҳути гуфтааст:

Насиҳатгар, ҷи мепурсӣ илоҷи ҷони беморам?
Усули ин табобатро фақат ҷонона медонад.

Аз ҷи бошад, ки имрӯз «насиҳатгар»-ро қариб тамоман фаромӯш кардаем ва истифодаи онро фақат ба ихтиёри шоирон гузоштаем. Охир, **насиҳатгар** сабуқтар ва равотар аст. Забон сабуқиро мепарварад. Сабуқӣ, равоӣ ва суфтагӣ аз муҳимтарин талаботи услуб аст.

Дар мисоли боло -анда ҷои суффикси «-гар»-ро гирифтааст ва ҳол он ки дар ин маврид -гар ба ҷои худ меомад, ба фикри мо, беҳтар буд. Дар калимаҳои **ғамгинкунанда**, **шодиоваранда** ва «мисли инҳо, ки ҳоло бисёр дида мешаванд, низ -анда ба ҷои дигар воситаҳои забон омадааст. Ҷунончи **ғамгинкунанда** ҳамон **ғамангез** аст. Фақат якумӣ вазнин, дуввумӣ сабуку раво аст. Пас чаро **ғамангез** аз байн рафта истодааст? Чаро низ танҳо ба ихтиёри шоирон мондааст?

Ба ҷои **шодиоваранда** чаро **шодиовар** гуфтан мумкин нест? На фақат мумкин, балки беҳтар аст, зеро шакли аслии ин калима ҳамин шакли кӯтоҳ ва сабук аст.

Дар ин маврид фаромӯш қардан лозим нест, ки ба таври сунъӣ роли як ё якчанд воситаи забонро маҳдуд қарда, воситаи дигареро ба ҷои он ривож додан ҳамеша ба забон зарар меорад ва имконоти онро кам мекунад.

Чанд гоҳ аст, ки дар матбуот ва радиову телевизион ибораи агрегати даравкунанда пайдо шудааст. Ва ҳол он ки онро агрегати дарав гуфтан мумкин аст. Дар ин сурат ҳам маъно нурра ифода мешавад ва ҳам ибора сабуку рехта хоҳад буд.

Дар ибораи «талаботи доимо афзояндаи ҷамъият» калимаи «доимо афзоянда» ба ман маъқул нест, зеро намедонам, ки ба тақозои кадом зарурат сохта шудааст. Калимаи қадимии зебо ва рехтаву суфтаи **рузафзун** маънои «доимо афзоянда»-ро пур-

ра ифода карда метавонад: талаботи рӯзафзуни чамъият, яъне талаботе, ки руз то руз доимо меафзояд. Модомки рӯзафзун дар забони мо ҳанӯз маъмул аст, доимо афзояндаи сунъиро сохта баровардан чӣ лозим аст? Он чиро, ки дар ганчинаи забон ҳаст, истифода накардан гуноҳ аст, аммо ба ҷои он аз худ калимаю ибораҳои дурушту дағал сохта баровардан гуноҳе боз ҳам калонтар, гуноҳи азим аст.

Дар бораи ин, ки бо **-анда** калима ва ҳатто ибораҳо сохтани мо аксаран аломати баҳунарист, боз як мисол меорем. Дар фарҳанги русӣ-тоҷикӣ **газовая лампа** чароғи **бо** газ даргиранда тарҷума кардаанд. Тамоман равшан аст, ки чароғи **бо** газ даргиранда тарҷумаи ҳарф ба ҳарф, тарҷумаи бад аст ва ба ҳеҷ ваҷҳ номи як чиз шуда наметавонад. Ин ҷо тартибдиҳандагони китоби луғат маънои «газовая лампа»-ро як навъе эзоҳ додаанд ва ҳол он ки вазифаи онҳо ёфтани номи тоҷикии он буд, калимае ё иборате ёфтан буд, ки муносиби ном ва истилоҳ бошад. Агар ба ин чиз номи тоҷикӣ **чустуҷу** кунем, масалан, **чароғи** газ гуфтан мумкин аст. Лекин дар вақти таҳрири фарҳанг ба фикри мо, бехтарин роҳи ҳалли масъала ёфтани «Газовая лампа» **газчароғ** номида шуд. Ин **газчароғ** ба қиёси калимаи машҳури **чинчароғ** сохта шудааст ва ба ғоят рехтаву табиӣ мебошад.

Аз ин мебарояд, ки агар сарватҳои забон, қолибҳои калимасозӣ ва шакли воситаҳои гуногунро донем ва **чустуҷу** кунем, дар бисёр мавридҳо ҳеҷ эҳтиёҷ наметавонад, ки бо суффикси **-анда** калимаҳои дурушту вазнин ва ибораҳои дароз созем.

Модомки чунин аст, аз ҳад зиёд интишор ёфтани суффикси «-анда»-ро, ба назари мо, ҳамеша ҳодисаи мусбат ба шумор овардан мумкин нест. Албатта, **-анда** дар забон ҳуқуқи комил дорад, асрҳо боз мавҷуд аст ва минбаъд ҳам маълум хоҳад буд. Вале онро фақат дар ҷои худ, дар мавриди зарурӣ истифода кардан лозим аст. Ба фикри мо, ҳозир истифодаи **-анда** ҳар чӣ камтар шавад, бурди ҳусни забон бештар хоҳад буд.

Ш. Рустамов дар бораи дефиси баёниҳо низ сухан рондааст. Қамина ҳам дар китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» аз ин хусус изҳори ақида карда будам. Бояд гуям, ки он ақидаи ман ҳанӯз дигар нашудааст. Қамина имони комил дорад, ки таркибҳои студентон-тамомкунандагон, муаллимонагитаторон, инженер-бинокор, революционер-коммунист, коммунист-марксист, ҷанобон-империалистон, механик-ронанда ва мисли инҳо аз ҷиҳати сохт таркиби тоҷикӣ нестанд. Ин маъниҳо дар тоҷикӣ бояд на бо дефис, балки бо изофа ё пайвандаки «-у» ифода шавад.

Студентон-тамомкунандагон ҳамон студентони тамомкунада гуфтан аст. Муаллимонагитаторон не, балки муаллимони агитатор гуфтан аст, яъне муаллимоне, ки агитатор ҳастанд, қасоне, ки муаллим ҳастанд, вале агитаторӣ ҳам карда истодаанд. Чунонки мебинем, ин маъниро бо ҷумлаи пайрави муай-

янкунада, бо пайвандаки ки ифода кардан мумкин аст. Аз ин чо маълум мешавад, ки иборай он иборай изофист.

Муаллими агитатор гӯем, инро ба маънои агитатора муаллимаш фаҳмидан лозим нест. Аз контексту ҷумла тамоман равшан хоҳад буд, ки **муаллими агитатор** ба маънои «муаллиме, ки агитатор аст» омадааст. Як ҳикояи Ақобир Шарифӣ «Акаи милиса» ном дорад. Ин чо **акаи милиса** бародари милиса не, балки худи милисаро ифода мекунад, ба маънои милиса-ака омадааст. Мо медонем, ки дар чунин мавридҳо раис-амак ва амаки раис ҳаммаъно мебошанд.

Инженер-бинокор не, **инженери бинокор** гуфтан беҳтар аст. Зеро вай инженер аст, вале дар соҳаи бинокорӣ кор мекунад. **Инженери бинокор** мисли иборай **устои дуредгар** аст. **Устои дуредгар** касест, ки усто мебошад, вале фақат дуредгарӣ мекунад. Аз ин қиёс **инженери бинокор** ҳам инженерест, ки фақат дар бинокорӣ ихтисос дорад. **Чунонки устод-дуредгар** гуфтан мумкин нест, **инженер-бинокор** ҳам набояд гӯем.

Механик-ронанда ҳам мисли ҳамин аст. Онро ҳам **механики ронанда** гуфтан матлуб аст. Ба маънои ҷумла нигоҳ карда, **механику ронада** гуфтан ҳам мумкин будагист.

Дар баъзе мавридҳо ба чои дефис пайвандаки «у»-ро истифода кардан лозим меояд. Ман ақида дорам, ки «отчетно-перевыборное собрание»-ро **маҷлиси ҳисоботӣ-интиҳоботӣ** не, балки **маҷлиси ҳисоботу интиҳобот** гуфтан дарқор аст. Чунки дар чунин маҷлисоҳо ҳисобот медиҳанд, баъд ҳайати нав интиҳоб мешавад. Пас, номи ин маҷлис бояд **маҷлиси ҳисоботу интиҳобот** бошад.

Иборай научно-техническая революция-ро низ ба тоҷикӣ бо «у» ифода карда, **инқилоби илмию техники** гуфтан лозим меояд. Ин чо ҳам дар иборай русӣ дефис ба вазифаи «у»-и тоҷикӣ омадааст. Дар забони русӣ қоидае ҳаст, ки агар ду ҳодиса ба якдигар саҳт пайваста бошад, пайвандаки «и»-ро соқит карда, бо ёрии дефис аз ду ном як сифат месозанд. «Научная и техническая революция» не, балки «научно-техническая революция» гуфтан чунин маънӣ дорад, ки илму техника саҳт ба ҳам пайваста, як инқилоб ба миён овардаанд. Дар тоҷикӣ саҳт ба ҳам алоқаманд будани ду чиз, ду ҳодисаро ҳамон пайвандаки «у» ифода мекунад. Дар ҳар яке аз ибораҳои **нону чой**, **чойнику пиёла**, **дегу табақ**, **дафтари қалам** ва мисли инҳо пайвандаки «у» ду чизро ба ҳам пайваस्ताаст, ки якеро бе дигаре тасаввур кардан мумкин нест, ҳарду саҳт ба ҳам алоқаманд ҳастанд. Ба ин қиёс барои таъкиди алоқамандии махсуси илм ва техника пайвандаки «у»-ро ба қор бурда, **инқилоби илмию техники** гуфтан қоиз, балки зарур аст.

Ин аст, ки дар ифодаи мафҳумҳои нав кӯр-кӯрона нусха бардоштан мумкин нест, балки маъною мазмуни он мафҳумҳо-ро фаҳмида, дар ин асос шакли тоҷикии ифодаи онҳоро чустан

лозим аст. Рафтори эҷодкорона аз шартҳои асосӣ дар ифодаи мафҳумҳо ва истилоҳоти нав мебошад.

Дар айни замон бояд таъкид кард, ки баъзе мафҳумҳо ба тоҷикӣ аз русӣ айнан гузаштаанд ва минбаъд ҳам хоҳанд гузашт. Дар ин гуна мафҳумҳо, бешубҳа, дефис ҳам ҷои аст. Мо пеш аз ҳама ибораҳои **марксизм-ленинизм, социал-демократия** ва монанди инҳоро дар назар дорем. Дар ин мавридҳо дефисро на бо «и»-и изофат ва на бо «у» иваз кардан мумкин нест. Онҳо дар тоҷикӣ ҳам ҳамон шаклро, ки дар забони русӣ доранд, нигоҳ медоранд, яъне боз ҳам «зарур бувад — раво бувад».

Мо аз забони газетаву журналҳо ва радиову телевизион бисёр шикоят мекунем ва ҳақ дорем, ки шикоят кунем. Вале як гурӯҳ нашрияҳо ҳастанд, ки дар забони онҳо саҳу хато ва вайронии расвой боз ҳам бештар аст. Азбаски ин нашрияҳо барои доираи муайяни хонандаҳо махсусанд, мо аз онҳо хабар надорем, онҳоро намехонем ва дар бораи онҳо гап намезанем. Ман китобчаҳоеро, ки дар бораи хочагии кишлоқ, саноат, тиб ва мисли инҳо навишта шудаанд, дар назар дорам.

Мо дар бораи хочагии кишлоқ дар забони русӣ ҳам бисёр китобчаҳо дидаем ё ин ки дар газетаву журналҳо мақола хондаем. Як хусусияти муҳими ин китобу мақолаҳои русӣ он аст, ки аксаран бисёр содда навишта шудаанд ва ҳарчанд ки гоҳо масъалаҳои мураккаби илмиро ҳам ба муҳокима мегиранд, ба оммаи хонандаҳо мафҳум меоянд. Лекин вақте ки мо ин гуна китобчаҳо ба забони тоҷикӣ мехонем, ҳеҷ чиз фаҳмида наметавонем. Муаллиф ё тарҷумон ҳамон қизеро, ки дар русӣ бисёр содаву фаҳмо буд, ба тоҷикӣ ҳамчунон мегӯяд, ки маъние баровардан душвор аст. Қариб ҳама калимаҳо тоҷикӣ мебошанд, чумлаҳо, ибораҳо низ гуё тоҷикӣ мебошанд, лекин маъно намебарояд. Қас ҳар чумларо ду-се бор хонад ҳам, маъно ҳосил намешавад. Пас, ин гуна китоб ба кӣ лозим аст ва аз ҷониби он ғоида чист?

Чунин китобҳо аз назар дур гузоштани мо нағз нест. Мо бояд бо чунин таълифоту тарҷумаҳо саҳт мубориза кунем. То он вақте ки тарҷумонҳо ва мутахассисони соҳаҳои гуногуни илму техника ба тоҷикӣ равшану возеҳ ва фаҳмо баён кардани фикрро ёд намегиранд, ба омма расонидани муваффақиятҳои илму техника душвор аст.

Номафҳумӣ ду навъ аст ва онро эҳтимол номафҳумии субъективӣ ва номафҳумии объективӣ номидан мумкин бошад.

Номафҳумии субъективӣ ба савияи забондонии хонанда вобаста буда, агар хонанда аз забон захираи қалон надошта бошад, баъзе калимаҳои ибораҳо фаҳмида наметавонад ва бинобар ин мати номафҳум мемонад. Ин ҷо айб дар ҳуди хонанда аст ва мо бояд аз ӯ талаб кунем, ки савияи худро баландтар кунад. Баъзе рафикон аз ин ки дар матбуот калимаҳои арчманд, омӯзгор ва ғайра кор фармуда мешавад, норозӣ ҳастанд

ва мегӯянд, ки ин калимаҳоро хонанда намефаҳмад, бино бар ин ба кор бурдани онҳо лозим нест. Мо ба ин фикр розӣ шуда наметавонем. Чунин калимаҳоро нафаҳмидан айб аст. Ҳар кас, ки онҳоро намефаҳмад, бояд китоби луғат бинад ва коре кунад, ки минбаъд фаҳмад.

Аммо номафҳумии объективӣ он аст, ки на бо айби хонанда, балки бо айби муаллиф ё тарҷумон ба миён меояд. Азбаски муаллиф ё тарҷумон мақсадро дуруст баён карда наметавонад, хонанда аз навиштаи ӯ чизе намефаҳмад, яъне худи матн номафҳум аст ва аз хонанда ҷои гила нест.

Ба фикри мо, ҳоло дар Тоҷикистон мубориза бо ҳамин навъи дуввуми номафҳумӣ — номафҳумии навиштаҳо аз муҳимтарин вазифаҳост. Дар республикаи мо навиштаи номафҳум сол то сол зиёд шуда истодааст. Ин ҳолат дар роҳи ба илму маърифат наздик кардани оммаи халқ монеаи чиддист.

Вазифаи асосии мубориза дар роҳи маданияти сухан аз ҳамаш ҷо сар мезанад. Мубориза дар роҳи дуруст ва возеху равшан баён кардани фикр, ба ақидаи мо, ҳоло вазифаи асосии забоншиносон ва адибон аст. Агар ин вазифа муваффақият-омез ҳал шудан гирад, навъи якуми номафҳумӣ — номафҳумии субъективиро аз байн бурдан душвор нахоҳад буд.

1975

АЗ КАЛИМАҲОИ ЗИЁДАТИ ҲАЗАР БОЯД КАРД

Ҳангоми сухан кардан одатан кам ё беш калимаҳое ба кор мебарем, ки ба онҳо эҳтиёче нест, яъне аз ғайри зарурат истифода кардаем. Чунин калимаҳои зиёдати дар гуфтугӯ гоҳ чандон айби сухан шуморида намешаванд, зеро ба маънои ҷумла халали чиддӣ намеоранд, азбаски дар гуфтугӯ ба кор рафтаанд, бори зиёдати онҳо бар гуши шунаванда чандон гаронӣ намеорад, баъзан тамоман номаълум мегузарад. Лекин ҳамеша чунин нест. Гоҳ калимае, ки бидуни зарурат ба ҷумла ҳамроҳ шудааст, ба мантиқи сухан зиён меорад ва ҳусни суханро аз байн мебарад. Бино бар ин аз калимаи зиёдати бояд ҳазар кунем, эҳтиёт бошем, ки ба сухан калимае барзиёд илова нашавад. Хусусан дар навишт баъзан бидуни зарурат илова шудани калимае айби чиддӣ ба шумор меояд.

Пас одатан дар кадом мавридҳо калимаи нодаркоре ба сухан илова мегардад? Аз қучо донем, ки кадом калима дар сухан зиёдатист ва кадоме бамаврид омадааст? Оё қонуну қоидае ҳаст, ки дар ин масъала раҳнамои мо бошад?

Албатта, чунин қонуну қоидаҳое ҳастанд. Вале, мутаассифона, он қонуну қоидаҳо дар услубшиносии мо ҳанӯз ҳамаҷониба омӯхта нашудаанд, ҳамаи навъҳои истифодаи безарурати калимаю ибораҳоро ҳанӯз муайян накардаем, ба гуруҳ-

бандӣ нао вардаем. Услубшиносон ба ин масъала чандон диққат накардаанд ва акнун ким-кам машғул шуда истодаанд.

Мо ҳоло ба як навъи он диққати шуморо ҷалб кардан мехоҳем.

Гох гуянда он чиро, ки худ ба худ маълум аст, таъкидан зикр кардан мехоҳад, пай намебарад, ки он чизи маълум эҳтиёче ба эзоҳи таъкидӣ надорад. Он гох дар сухан калимаи зиёдатие роҳ меёбад.

Чунончи баъзан гуянда номи мафхумеро пеш аз он мафхум зикр мекунад ва ҳол он ки зарурате барои ин кор нест. Инак, чумлае:

Шоир **хислати ғарибнавозии қаҳрамонро** нишон додааст.

Дар ин чумла калимаи хислат зиёдатист. Чаро? Чунки худ аз худ маълум аст, ки ғарибнавозӣ яке аз хислатҳои инсон аст. Бино бар ин дар чумлаҳои аз қабилӣ чумлаи **хислати ғарибнавозӣ** гуфтан зарур нест, худӣ калимаи «ғарибнавози»-ро бе калимаи **хислат** овардан бехтар аст. Чунончи, дар чумлаи боло ба ҷои **хислати ғарибнавозии қаҳрамон** фақат **ғарибнавозии қаҳрамон** гуфтан кифоя аст. Он гох чумлаи ин шакл ба худ мегирад:

Шоир **ғарибнавозии қаҳрамонро** нишон додааст.

Ғайри зарурат истифода шудани калимаи «хислат» аз ин чумла ҳам намоён аст:

У аз **хислати ватандӯстии рафиқаш** гап сар кард.

Дар ин маврид ҳам ба ҷои аз **хислати ватандӯстии рафиқаш** фақат аз **ватандӯстии рафиқаш** гӯем, бехтар аст, чунки боз ҳам як хислати инсон будани ватандӯстиро таъкид кардан ҳеч зарур нест, зеро он чиро, ки аён аст, баён кардан нишонан мавридиношиносист.

Мулоҳиза фармояд, ки агар гӯем: «Ватандӯстӣ муҳимтарин хислати рафиқи ман аст», дар ин чумла калимаи **хислат** бачо омадааст. Ба ҷӣ ваҷҳ? Ба он ваҷҳ, ки як хислати инсон будани ватандӯстиро хабар намедихад, балки онро чун муҳимтарин хислате аз ҷанд хислати як шахс таъкид менамояд, яъне ҷузъеро аз кулл ҷудо мекунад. Калимаи «хислат» дар ин чумла вазифаи муайян дорад, аз ҳамин сабаб онро аз чумлаи партофтаи мумкин нест. Пас такрор мекунам; «Ватандӯстӣ муҳимтарин хислати рафиқи ман аст» гӯем, дар як чумлаи омадани калимаи «ватандӯстӣ» ва калимаи «хислат» ҳодисаи муқаррарист. Аммо дар аксари мавридҳои, ки калимаи «хислат» бо номи конкретӣ худ дар алоқамандии изофӣ меояд, чунончи, хангоме ки **хислати хушфӯялӣ** ё **хислати бадфӯялӣ**, **хислати камгапӣ** ё **хислати сергапӣ**, **хислати нотарсӣ** ё **хислати тарсонҷакӣ** ва ҳоказо мегӯем, калимаи «хислат»-ро аксаран зиёдатӣ ба кор мебарем.

Чунончи мебинем, **хислати сергапӣ бад** аст гуфтан хуб нест, **сергапӣ бад** аст гуфтан лозим аст, лекин **сергапӣ хислати бад**

аст гуфтан чандон нодуруст нахоҳад буд, зеро боз ҳам калимаи «хислат» дар ҷумла чунин мавқеъе гирифтааст, ки андаке барои як хислатро аз дигар хислатҳо, яъне ҷузъеро аз кулле чудо кардан имкон дорад. Вале дар ин сурат ҳам калимаи «хислат»-ро фуру гузоштан мумкин аст; **Сергапӣ бад аст.**

Аммо агар дар ин маврид нуфузи хислатеро дар сиришти шахсе таъкид кардани бошем, беҳтар аст, ки масалан, гӯем: **Сергапӣ дарди бад аст.**

Дар ин сурат маънои сухан якбора хеле қувват меёбад. То чӣ андоза қувват ёфтани мантиқи сухан аз муқоисаи се таҳрири он ҷумлаи боло аён мегардад;

1. Сергапӣ хислати бад аст.
2. Сергапӣ бад аст.
3. Сергапӣ дарди бад аст.

Чун маънои ин се ҷумларо муқоиса мекунем, пай бурдан душвор нест, ки ду ҷумлаи аввал, яъне «сергапӣ хислати бад аст» ва «сергапӣ бад аст» маънои муҳимме надорад; гуянда ба чӣ сабабе гапи маълумеро мегӯяд. Аз чунин суханронӣ худдорӣ варзидан беҳтар аст, хусусан ки дар таҳрири якум — «Сергапӣ хислати бад аст» калимаи «хислат» зиёдатист ва аз ин рӯ ҷумла на танҳо дар маънӣ, дар шакл ҳам айб дорад, айб болои айб омадааст.

Фақат таҳрири охир — **сергапӣ дарди бад аст** суханест, ки аз маънӣ холи нест, маълумотеро дар зимн дорад, моҳияти сергапиро мекушояд, мефаҳмонад, ки сергапӣ аз ҷумлаи касалиҳои сахтест ва онро муолиҷа бэяд кард. Аз ин рӯ, ҷумлаи мазкур киروي гуфтан, шунидан ё хондан мекунад.

Аз он чӣ гуфта шуд, маълум мегардад, ки калимаи «хислат» дар забони ҳозира баъзан бемаврид ва ғайри зарурат истифода шуда истодааст. Ба ин сабаб дар истифодаи он эҳтиёт зарур аст.

Чунин калимаҳо боз ҳастанд. Масалан, калимаҳои **воқиа** ва **ҳодиса** аз ҳамин ҷумлаанд.

Дар маҷлисҳо, дар матбуоти ҷорӣ калимаҳои «воқиа» ва «ҳодиса» аз фаъолтарин калимаҳои ҳамаҷунун, аммо аксаран бидуни зарурате ба кор мераванд. Чунончи ҷумлаҳои зеринро ба мулоҳиза оред:

Ҳодисаҳои ба дарс наомадани талабагон кам шуд.

Вай дар бораи **ҳодисаҳои** қаҳрамонӣ ва фидокории ҷанговарон ҳикоя кард.

Воқиаҳои бетартибиро пешгирӣ кардан лозим аст. Ва ғайра.

Дар ҳамаи ин мавридҳо ҳам «ҳодиса» ва «воқиа»-ро аз ҷумла партофтан мумкин, балки беҳтар аст. Ба ҷои **ҳодисаҳои** ба дарс наомадани талабагон ба дарс наомадани талабагон гӯем ё **ҳодисаҳои қаҳрамонӣ** ва **фидокории ҷанговарон**-ро **қаҳрамонву фидокории ҷанговарон** гӯем, маънӣ зараре намебинад,

балки сухан сабуктар мешавад. Пас он ҳама «ҳодиса» ва «вокиа»-ҳо зиёдати будаанд.

Яке аз чунин калимаҳо, калимаи **кор** аст. Масалан, ба ин чумла диққат кунед;

Корҳои обёрӣ қардани заминҳоро ба охир расониданд.

Акнун бинед, ки агар аз ин чумла калимаи «корҳо»-ро партоем, маънӣ ҳалал намебинад;

Обёрӣ қардани заминҳоро ба охир расониданд.

Яъне калимаи «корҳо» зиёдати будааст. Дар ин чумла боз як калимаи зиёдати ҳаст. Агар ба ҷои;

Обёрӣ қардани заминҳоро ба охир расониданд.

Гӯем, ки;

Обёрии заминҳоро ба охир расониданд.

Маънӣ дигар намешавад; **Обёрӣ қардани заминҳо** ва **обёрии заминҳо** дар маънӣ як аст. Худи калимаи «обёрӣ» амалеро мефаҳмонад ва бино бар ин дар чумлаи мазкур феъли ёвари «қардан»-ро ба он илова намудан шарт нест.

Аз ин маълум мешавад, ки аз он чумлаи на чандон калоне ду калимаро кӯтоҳ қардан мумкин будааст. Асли чумла ин буд; «Корҳои обёрӣ қардани заминҳоро ба охир расониданд». Баъд мо онро ба ин шакл овардем: «Обёрии заминҳоро ба охир расониданд». Дар ин сурат маънӣ ҳалал надид, лекин сухан сабуктар шуд, аз ду унсури нодаркор озод гардид. Суханро аз ҳама унсурҳои нодаркору зиёдати тоза қардан аз муҳимтарин шартҳои услуб аст.

Гушгузор бояд қард, ки ҳоло калимаи **кор** дар бисёр мавридҳо бидуни зарурате ба сухан илова шуда истодааст, ки тамоман норавост.

Чунончи мулоҳиза фармоед:

— Бюрои махсусе бо **кори тартиб** додани рӯйхат машғул аст.

Аз ин чумла ҳам «кор»-ро партофтан мумкин буд; «**бо кори тартиб додани рӯйхат**» не, балки «**бо тартиб додани рӯйхат машғул аст**»

Ё ки ба ин чумлаҳо диққат кунед;

Дар **кори сохтани** станцияи электрикӣ ёрмандӣ медиҳад.

Бешубҳа, аз ин чумла ҳам «кор»-ро партофтан мумкин буд: «Дар **кори сохтани станция**» не, балки «дар **сохтани станция**» гуфтан беҳтар буд.

Дар чумлаи зерин калимаи **кор** ҳатто маъниро андак вайрон кардааст:

Ба **кори планро** иҷро намудани управления ҳиссаи калон гузоштем.

Бубинед, тартибдиҳандаи ин чумла «**кори планро** иҷро намудан» гуфтааст, яъне гӯё худи планро не, балки **кори планро** иҷро намудаанд. Бегумон, дар ин сурат мантиқ осеб дидааст.

Аз ин рӯ мо мегӯем, ки чумлаи болоро ба тарзи дигаре сохтан лозим буд. Чунончи на «**кори планро** иҷро намудани управ-

ления», балки «ичрои плани управления» гуфтан беҳтар буд. Дар он сурат ҷумла ин шакл мегирифт:

Ба иҷрои плани управления ҳиссаи калон гузоштем.

Ба фикри мо, ин таҳрир беҳтар аст, зеро дар ин сурат на танҳо «кор», балки «намудан» ҳам аз ҷумла афтид, яъне ду калима кӯтоҳ шуд, матлабро на бо 9 калима, балки бо 7 калима адо кардем.

Аз он ҷӣ гуфта шуд, хулоса, ба фикрам, ҳамин аст, ки ҳар гоҳ аз рӯи одат истифодаи калимаи кор лозим ояд, андак андеша кунем, ки дар ин ҷумла «кор» ҳақиқатан зарур аст ё не.

Дар суҳан аз ғайри зарурат омадани калима аз ҷумлаи нуқсонҳои қидди услуб аст: аз масрифи нолозими калима фикр хира мешавад, маънӣ зуд ба факри хонанда, хусусан шунаванда намерасад. Яъне калимаҳое, ки зиёдатӣ омадаанд, ба ифодаи маънӣ ҳалал меоранд, баъри равшану возеҳ баён шудани матлаб зарар мерасонанд. Қалимаҳои зиёдатӣ монанди чизҳои нодаркоре мебошанд, ки ба рӯи хона партофтаем ва ба пой кас печида, ба ҷунбӯҷул ҳалал медиҳанд.

Беҳтар он аст, ки ҷун ҷумлае сохтем, зуд як аз назар гузаронем, ки калимаҳои зиёдатӣ надошта бошад.

1988

НА ҲАМА СИНОНИМҲО ҲАМСАНГАНД

Шарти асосии ҳусни суҳан он аст, ки мақсад бояд ба он тарзе ки лозим аст, ифода шуда бошад, на ба тарзи дигаре.

Албатта, як фикрро ба чанд тарз баён кардан мумкин аст. Як гапро ҳеҷ гоҳ ду кас як хел намегӯяд, балки ҳар кас ба тарзи дигаре, ба таври худ адо мекунад. Ҳатто як кас як гапро ду бор гӯяд, аксаран дар дафъаи дуввум тақрираш дигар мешавад. Ҳар яке аз мо вақти китоб хондан чандин бор пай бурдаем, ки хусусан нависандагони забардаст дар баёни гуногунӣ матлаб қобилияти махсусе доранд ва агар фикреро ду бор ё якчанд бор тақрор кардан лозим ояд, ҳар дафъа аз дафъаи аввал беҳтар ва барҷастатар адо намуда, тақмил медиҳанд, чиҳатҳои дигари онро зоҳир менамоянд. Имконияти забон дар баёни гуногун зиёд аст. Агар ҷунин намебуд, дар бисёр мавридҳо суҳан якранг мешуд ва касро дилгир мекард.

Вале масъалаи гуногунии шакли баёнро дуруст фаҳмидан лозим аст. Онро ба ин маънӣ фаҳмидан лозим нест, ки ҳар кас ҳар навъ ки хоҳад, гап задан гирад, ба кадом тарз ки хоҳад, навиштан гирад. Не, медонем, ки забон қоидаву қонун дорад, ҳусни баён шарту шароит дорад, ки ба онҳо риоя кардан лозим аст.

Яке аз ин шартҳои муҳим дурустии баён аст. Яъне фикр бояд дуруст баён шуда бошад, онҷунон ифода шуда бошад, ки хонанда ё шунаванда мақсадро дуруст фаҳмад. Агар матлаб

дуруст ифода нашуда бошад, аз сухан маъное намебарояд ё мумкин аст, ки маънои дигаре ҳосил шавад.

Гоҳо чунин ходисае рӯй медиҳад, ки фикр умуман дуруст баён шудааст, вале ба шакли дурушту дағал ифода гардидааст. Баёни дурушту дағал, носуфтаю нотарошида яке аз аввалин аломатҳои пасти маданияти сухан аст.

Дар кадом вақт сухан дурушт мешавад? Чизҳое, ки ҳусни суханро аз байн мебаранд, бисёранд. Мо ҳоло фақат ба якчанди онҳо таваккуф менамоем.

Масалан, ин ҷумларо аз назар гузаронем: «Ногоҳ садои тирхоликунӣ шунида шуд». Ин ҷумла як айб дорад. Айби он дар калимаи «тирхоликунӣ» мебошад. Ин калимаи мураккаб аз се қисм иборат аст: якум — калимаи тир, дуввум — калимаи холӣ ва саввум — асоси феъли кардан. Албатта, калимаи мураккаб аз се-чор қисм иборат бошад, вазнин ва дурушт ҳақд шуд. Лекин гап фақат дар ин нест, ки ин калима хеле вазнин омадааст. Ин шакли калимасозӣ дар забони тоҷикӣ мавҷуд аст ва онро истифода кардан мумкин аст. Пас нуқсон дар чист? Нуқс ин аст, ки дар ин маврид чунин калимаи мураккаби вазнинро истифода кардан ҳеҷ лозим набуд. Ба ҷои «садои тирхоликунӣ баромад» гуфтан «садои тир баромад» гуфтан кифоя буд. Маънои ибораи «садои тир» ва «садои тирхоликунӣ» як аст. Ба ҷои яке аз ин ибораҳо дигареро гузорем, маъно тағйир намеёбад. Ин ду ибора дар ифодаи маънӣ ба ҳам баробаранд, вале ҳангоми истифода ба эътибори шакл баробархуқуқ нестанд. Ибораи «садои тир» ба маротиб бартарӣ дорад, ҳуқуқи он хеле зиёдтар аст. «Тирхоликунӣ» барин калимаҳои гарони сертаркибро фақат баъзан аз ноилоҷӣ ба кор бурдан мумкин аст, яъне фақат дар мавриде, ки матлабро бо калимаи сабуктару рехтатаре ифода кардан мумкин намешавад, маҷбуран истеъмол кардан ҷоиз аст.

Дар мисоли боло ба ҷои як калимаи соддаи сабук калимаи дарози вазнине қор фармуда шуда бошад, баъзан ба ҷои як калимаи рехтаи кӯтоҳ ҳатто ибораи дарозеро ба кор мебаранд. Аз ин ҳам сухан вазнин мешавад.

Мисол: «Талаботи рӯз то рӯз афзояндаи халқро таъмин мекунем». Дар ин ҷумла айб дар ибораи «рӯз то рӯз афзоянда» мебошад. Дар асл ин ибора нодуруст нест, сохташ ва шаклаш дуруст аст. Вале зоҳиран дуруст аст, моҳиятан нуқсон дорад. Чунки ба ҷои ибораи дароз, ки аз чор калима иборат аст, як калима — калимаи кӯтоҳу рехтаи «рӯзафзун»-ро гузаштан мумкин буд. Он гоҳ ҷумла ба ин шакл мебарояд: «Талаботи рӯзафзунӣ халқро таъмин мекунем». Ҳоҷати исбот нест, ки кадоми ин ибораҳо равонтару зеботаранд: ибораи «талаботи рӯз то рӯз афзоянда» ё ибораи «талаботи рӯзафзун»? Ба фикри ман, модом ки матлабро бо ду калима — талаботи рӯзафзун ифода кардан мумкин будааст, панҷ калимаро қатор кардан хуб нест.

Аз ин чо як масъалаи бисёр муҳим пеш меояд. Он касе, ки иборан «талаботи рӯз то рӯз афзоянда»-ро сохтааст, хабар на-доштааст ё ба ёдаш наомадааст, ки дар забони тоҷикӣ калимаи рехтаи **рӯзафзун** мавҷуд аст ва ин калима айни ҳамон маъноро ифода мекунад. Аз ин чо чунин хулоса мебарояд, ки сарватҳои луғавии забонро аз худ кардан лозим аст, ҳар чӣ зиёдтар калима доништан, имконоти гуногуни забонро аз худ наму-дан даркор аст, на фақат доништан, балки истифодаи онҳоро ёд гирифтани зарур аст. Мухтасаргӯӣ ва соддабаёнӣ ба калимадонӣ, ба доништани имконоти забон вобаста аст. Ҳарчӣ зиёдтар калима донем, аз имконоти гуногун ҳар чӣ бештар хабар дошта бошем, хоҳем тавонист, ки суханеро, ки баъзеҳо бо як ҷумла ё як иборати дароз баён менамоянд, бо як-ду калима ифода кунем.

Барои ин ки мақсад равшантар шавад, боз чанд мисол меорем.

Чунончи, ин ҷумларо бинем: «**У барғҳои шамол овардагиро** рӯфта истода буд». Ин ҷумла вайрон нест, дуруст аст. Лекин хасу хошок ва барғҳоеро, ки шамол овардааст, дар тоҷикӣ **бодовард** мегӯянд. Модом ки дар ин маврид калимаи махсусе мавҷуд будааст ва гӯё ин чиз нома доштааст, пас ҳамин калима, ҳамин номи онро доништан ва гуфтан зарур аст. Яъне ба ҷои иборати **барғҳои шамол овардагӣ** иборати **барғҳои бодовардро** гузоштан беҳтар мебуд. Он гоҳ ҷумла чунин таҳрир меёфт: «**У барғҳои бодовардро** рӯфта истода буд».

Ҷумлаи дигар: «Дар ин дуконҳо **матӯҳои бо даст бофташуда** бисёр буд».

Ин чо ба иборати **матӯҳои бо даст бофташуда** диққат кунед. Ин маъноро ба тарзи дигар адо кардан мумкин буд. Чизеро, ки бо даст бофтаанд, **дастбоф** ё **дастибофт** мегӯянд. Ин гуна калимаҳо дар тоҷикӣ бисёранд. Чунончи, чизеро, ки бо даст сохтаанд, **дастсоз** мегӯянд, хӯрокеро, ки касе бо дасти худ пухтааст, **дастпухт** меноманд, чизе, ки бо даст навишта шудааст, **дастнавис** ном дорад ва ҳоказо. **Дастбоф** ва **дастибофт** низ ҳамин қабил аст. Азбаски калимаҳои рехтаву зебои **дастбоф** ва **дастибофт** мавҷуд аст, агар **матӯҳои бо даст бофташуда** гӯем, сухан ранги оддӣ, примитив ва дурушт мегирад. Иборати **бо даст бофташуда** аз чор калима иборат аст: «бо», «даст», «бофта», «шуда». Ба ҳамин ҳам диққат кардан лозим аст, ки дар калимаи «бофташуда» ду сифати феълӣ ҳаст: «бофта» ва «шуда». Як чо омадани ду сифати феълӣ, ба ҳам часпидан ва як калимаи мураккабро ташкил додани онҳо низ он қадар хуб нест, мумкин ва ҷоиз аст, вале аксаран зебо нест. Ба ҷуз ҳамин инҳо, **дастоф** ё **дастибофт** номи чизе, номи сифатии он аст, ин номи кӯтоҳу мӯчазро як сӯ гузошта, матлабро бо як иборати дарози баёнӣ адо кардан аксаран нишонан мавридношиносист.

Чунонки мебинем, иборати **матӯҳои бо даст бофташуда** айби

бисёр дорад. Бино бар ин аз ин ва инчунин ибораҳо худдори бехтар аст.

Боз як мисол: «Дар ҷои аз ҳама тангтари дара харсанге пеши рохро банд карда буд».

Аз ин чумла ба ибораи «ҷои аз ҳама тангтари дара» диққат ҷалб мекунем. Бояд гуём, ки гузаргоҳи тангро тангно мегуянд. Калимаи тангно чанд маънӣ дорад. Вале бештар аз ҳама ба ду маъно меояд. Якум — дара, дараи кӯҳ, ки низ ҷои танг аст. Дуввум — гузаргоҳи танг, гузаргоҳе, ки васеъ нест. Пас дар чумлаи боло ба ҷои ибораи ҷои аз ҳама тангтари дара ибораи тангнои дара-ро овардан лозим буд. Ибораи «ҷои аз ҳама тангтари дара» аз панҷ калима иборат аст. Ва ҳол он ки «тангнои дара» гуём, айнаи ҳамон маъниро бо ду калима ифода мекунем. Яъне як калимаи «тангно» ҷои ибораи дэрои чор калимаро мегирад.

Аз мисолҳои боло дидем, ки як калимаи мураккаби рӯзафзун низ вазифаи чор калимаро иҷро кард ва калимаи мураккаби «дастбоф» ба ҷои се калима омад. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки калимаҳои мураккаб сабуқкунандаи бори сухан мешаванд. Як сабаби пайдоиши калимаҳои мураккаб низ ҳамин аст, ки мақсад кӯтоҳ, мухтасару мӯъҷаз ва равону зебо баён гардад. Калимаи мураккаб дар забони тоҷикӣ хеле бисёр буда, муҳимтарин қисми ганҷинаи луғавии онро ташкил медиҳад. Иқтидори забони тоҷикӣ дар ин аст, ки калимаи мураккаб бисёр дэрад.

Мо бояд аз ин иқтидори забон, аз ин сарватҳои бепоеии ганҷинаи луғавии он беҳабар набошем.

Албатта як кас ҳамаи сарватҳои забонро аз худ карда наметавонад. Ганҷинаи забон ончунон бузург аст, ки ҳатто бузургтарин нависандагон ҳам ба ҳамаи хонаву тахонаҳои он роҳ ёфта наметавонанд. Нависандагони бузург ҳам фақат як қисми сарватҳои забонро ба даст меоранд. Чунончи мегуянд, ки Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» ҳамагӣ нӯҳ ҳазор калима кор фармудааст ва ҳол он ки ҳозир дар забони адабии тоҷикӣ қариб сад ҳазор калима ҳаст. Дар замони Фирдавсӣ, дар асри X калимаи мураккаб ҳанӯз кам буд. Лекин, бешубҳа, дар он давра ҳам дар забони мо калима хеле зиёдтар аз он буд, ки дар «Шоҳнома» истифода шудааст.

Модом ки нависандагони бузург ҳам ба тамоми сарватҳои забон даст ёфта наметавонистаанд, аз мо мардуми оддӣ ҷои гила нест. Бо вучуди ин мо бояд кӯшиш кунем, ки забонамон то ҳадди имкон сарватманд бошад, маданияти суханамон то рафт баланд равад.

Бо мақсади ин ки шумо қувваи худро дар мухтасаргӯӣ санчида тавонед, бинед, ки аз чумлаҳои зерин кадом ибораҳоро бо як калима (як калимаи мураккаб ё содда) ифода кардан мумкин аст:

Як одами қашқар баланд ва пойҳояш дароз даромада омад.

У чанд рӯз боз алафи хушк ёфта наметавонист.

Дар як тарафи дукӯн зарфҳои аз гил сохташуда чида шуда буданд.

Ин кас ҳоло ҳам техникаи сохташ кӯҳнашударо кор мефармояд.

1970

ЧАСПАКИ «-ГАР» ВА «-ЧИ»

Қалимаи **тамошобин** дар забони адабии асрҳои гузашта эҳтимол дучор наояд, вале дар забони халқии тоҷикӣ маъмул аст ва аз ҳамин сабаб дар замони мо дар забони адабии ҳам ба катори маъмултарин калимаҳо гузашт.

Солҳои охир дар баробари **тамошобин** баъзе шаклҳои дигари он, **чунончи**, **тамошогар** ва **тамошочӣ** ҳам ба истифода даромад. Мо, ки чандин сол боз дар забони адабии ба **тамошобин** одат карда будем, **тамошогар** ва **тамошочӣ** ба назарҳо аҷибу ғариб намуд ва ҳоло баъзе рафиқон ба истифодаи онҳо эътироздоранд. Сабаби эътироз он аст, ки одатан суффиксҳои **-гар** ва **-чи** ба исмҳои пайваста, касбу машғулият ва ҳислати шахсро ифода менамояд ва ҳол он ки **гӯё тамошогар** ва **тамошочӣ** на касбу машғулият ва на ҳислатро намефаҳмонад. Ғайр аз ин, таъкид гардид, ки **тамошогар** дар луғатҳо қайд нашудааст. Бино бар ин тавсия мекунам, ки аз истифодаи **тамошогар** ва **тамошочӣ** бояд худдорӣ шавад.

Ба фақри мо, ба истифодаи **тамошогар** ва **тамошочӣ** эътироз кардан даркор нест. Бояд ҳаминро ба назар гирем, ки **часпаки -гар** ва **-чи** дар ин маврид хилофи маъно наомадааст. **Тамошогар** ё **тамошочӣ** касест, ки дар як муддати муайян ба тамошо машғул аст, яъне **-гар** ва **-чи** дар ин калимаҳо ҳам шугл ва машғулиятро ифода мекунад ва ба вазифаи аслии худ омадааст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки ин калимаҳо дуруст сохта шудаанд, дар сохти онҳо қоида зиён надидааст. Модомки онҳо хилофи қоида набудаанд, ҳаққи мавҷудият доранд.

Тамошогар ва **тамошочӣ** аз ҷумлаи он калимасоҳе нестанд, ки қаламкашҳои ӯҳданобарои имрӯза сохта бошанд. Ҳардуи онҳо дар форсии адабии ҳозира қайҳо боз мавҷуданд, дар забони адабии тоҷикӣ ҳам таърихчае доранд. Чунончи, дар достони устод Лоҳутӣ «Тоҷу байрақ», ки солҳои сӣ, яъне на дар Эрон, балки дар Тоҷикистон таълиф шудааст, **тамошочӣ** ба назар мерасад:

Тамошочӣён ҳам зи андоза беш,
Биригоди Ориф ситода ба пеш.

Тамошочӣ дар гуфтугӯи форсӣ ва тоҷикӣ шояд ба наздикӣ хо пайдо шуда бошад. Пайдоиши он эҳтимол чунин воқеаи шуд, ки суффикси **-чи**, ки аз забонҳои туркӣ омад, дар калимаи **та-**

мошой чои суффикси форсии **-й**-ро гирифт. Тамошой дар гузашта гоҳ-гоҳ истифода мешуд. Масалан, «Бар тамошонённи ин бустон пинҳон намонад, ки...» (*Абулҳасани Фароҳонӣ*). Ин калима дар навиштаҳои устод Лоҳутӣ ҳам ба дид меояд: «Байни тамошонён... калтаккори сар шуд» (VI, 101). Тахмин меравад, ки хамин **-й** баъдтар ба **-чӣ** табдил шуд.

Набояд фаромуш кард, ки **тамошочӣ** дар забони адабии имрузаи тоҷикӣ ками дар кам истеъмол мешавад ва ба пиндори камина, камтар ба кор рафтаниш бехтар аст, зеро чунонки дар пойнтар хоҳем дид, ин чо **-чӣ** чои дигар воситаҳои маъмултари табиитарро гирифтааст.

Дар бораи ин ки **тамошогар** ҳам дар забони адабии имрузаи тоҷикӣ чизи нав нест ва таърихчае дорад, набояд шубҳа кард. Чунончи, **тамошогар** дар асари устод Айнӣ «Достони сайри Ширбадан», ки соли 1899 навишта шудааст, чанд бор дучор мешавад. Аз ҷумла:

Ба саввум макон низ чои нишаст
Тамошогаронрост аз тахтабаст.

Дар як мақолаи устод Айнӣ, ки ба соли 1919 тааллуқ дорад, **тамошогарӣ** истифода шудааст: «Мо форсиён ханӯз дар кӯчаи беҳабарӣ **тамошогарӣ** мекунем».

Пас, имрӯз ҳам дар баробари **тамошобин(ӣ)** истифода шудани **тамошогар(ӣ)** боиси афзоиши имкониятҳои забони адабӣ хоҳад гардид. Агар бо як шакли калима маҳдуд нашавем ва шаклҳои гуногуни онро ҷӯем, забон фақат бурд мекунад, зеро аз якрангӣ мебарояд.

Дар «Луғатномаи осори С. Айнӣ» 12 калимаи сохтаву мураккаб ҳаст, ки ҷузъи асосии онҳо **тамошо** мебошад. Аксари онҳо калимаҳои олиҷанобе мебошанд: **тамошобин**, **тамошобинӣ**, **тамошогар**, **тамошогарӣ**, **тамошодӯст**, **тамошогоҳ**, **тамошозор**, **тамошокун**, **тамошокунанда**, **тамошокунон**, **тамошоталаб**, **тамошоҳона**. Равшан аст, ки устод Айнӣ он имкониятҳоеро, ки аз **тамошо** сар мезананд, пурра истифода кардааст. Албатта, ҳамаи инҳоро (шояд ғайр аз **тамошодӯст**) устод аз захирагоҳҳои забони халқ берун овардааст. Чунин истифодаи пурраи имконоту андӯхтаҳои забон имрӯз ҳам зарур аст.

Модомки **тамошогар** кайҳо боз дар забони тоҷикӣ вучуд доштааст, чӣ шуд, ки мо онро чанд гоҳ қариб тамоман фаромуш карда, фақат бо **тамошобин** маҳдуд шудем? Сабаб чист, ки солҳои ҳафтоду ҳаштод **тамошогар** боз ба ёд омад ва ғаъол шуд?

Ба назари мо, ҷавоби ин суол чунин аст: солҳои шасту ҳафтод дар забони адабии тоҷикӣ як майли муҳим — кушише дар роҳи беш аз пеш устувор кардани меъёрҳои халқиву классикӣ ва асолати сухан қувват гирифт. Хусусан насли нави шоирон кӯшиш карданд, ки аз сухани оддӣ ва эбшуста, аз баъзе шаклҳои дурушт ё вайрон, ки солҳои сиву чил дар забони ада-

бӣ роҳ ёфта буданд, дурӣ ҷуянд. Ин тамоюл ба насри бадеӣ ва забони матбуоти ҷорӣ ҳам таъсир кард. Яке аз натиҷаҳо ин буд, ки суффикси **-гар** фаъол шуд. Азбаски **-гар** яке аз воситаҳои маъмули халқиву классикии калимасозист, дар забони адабии имрӯза фаъол шудани он ҳеҷ ҷои таъҷуб надорад. Аз ҳамин ҷост, ки калимаҳои аз қабилӣ **пайвандгар, баёнгар, равшангар, намоёнгар, таҳиягар** на танҳо ба навиштаҳои бадеӣ ва илмӣ, ҳатто ба истилоҳот ва публицистикаи матбуоти ҷорӣ роҳ ёфтанд. Баъзеи ин калимаҳо аз забони халқ ё адабиёти классикӣ гирифта шудаанд ва баъзеашон навад.

Ин як ҷиҳати процесси муҳимми фаъол шудани суффикси **-гар** буд. Ҷиҳати дигари процесс он аст, ки кам-кам вазиҳои суффиксҳои **-анда** ва **-чӣ** низ ба **-гар** гузаштан гирифт. Калимаҳои, ки солҳои сиву чил бештар бо **-анда** ва **-чӣ** сохта мешуданд, ҳоло бо **-гар** низ сохта мешаванд: ҳоло **истисморгар, шӯришгар, намоишгар, кафшергар** ва монанди инҳо ба ҷои **истисморкунанда, шӯришчӣ, намоишчӣ, кафшерчӣ** бештар истифода мегарданд. **Пайвандгар, баёнгар, равшангар, намоёнгар** ва монанди инҳо низ 15—20 сол пештар асосан бо **-анда** сохта мешуданд: **пайвандкунанда, баёнкунанда, равшанкунанда, намоёнкунанда** мегуфтем. Имрӯз дар чунин мавридҳо аз анда даст кашида, ба **-гар** бартарӣ додани мо ҳодисаи муҳим ва шояд фақат мусбат аст.

Бояд фаромӯш накунем, ки суффикси **-анда** ба калимаҳои андак ва гоҳ ҳеле вазнинӣ меорад, аммо калимае, ки бо **-гар** сохта шудааст, аксаран сабуку раван аст. Инро аз мисолҳои бисёре, масалан, аз муқоисаи **истисморкунанда** ва **истисморгар, равшанкунанда** ва **равшангар, созишкунанда** ва **созишгар, молишдиҳанда** ва **молишгар, нишондиҳанда** ва **нишонгар** фаҳмидан мумкин аст. Аз ин сабаб мо ақида дорем, ки дар он маврид фаъол шудани **-гар** ва маҳдуд шудани доираи амали **-анда** тасодуфан рӯи надодааст, балки вобаста ба қонунҳои дохилии забон аст, ки ҳамеша рӯ ба сӯи сабукиву раванӣ дорад.

Дар ҷанд соли охир маҳдуд шудани вазиҳои суффикси **-чӣ** ва ҷои онро гирифтани **-гар** ҳам натиҷаи қувват ёфтани амали қонунҳои дохилии забон аст.

Солҳои сиву чил суффикси **-чӣ** аз ҳад зиёд фаъол шуд. Баъзеҳо инро нишонҳои устувор гардидани бунёди халқии забони адабиёти медонистанд, вале аксаран дар ҳақиқат чунин набуд. Баръакс, фаъол шудани **-чӣ** боиси танг шудани доираи амали баъзе воситаҳои дигар гардид. Ин ҳолат ба забони адабиёти андак маҳдудият ва якрағӣ овард ва ҳол он ки маҳдудияту якрағӣ ҳеҷ гоҳ нишонҳои халқият нахоҳад буд.

Барои ин ки ба ин ҳақиқат бовар ҳосил кунем, калимаҳои инро аз назар гузаронидан лозим аст: **насиҳатчӣ, гавғочӣ, ғайбатчӣ, пардозчӣ, ҳучумчӣ, ҷанҷолчӣ, таркидунёчӣ, ҷиноятчӣ, сиёсатчӣ, тадқиқотчӣ, тарбиячӣ, тасаввуфчӣ, дуруғчӣ, таслимчӣ** ва ғайра. Чунин калимаҳои солҳои сиву чил ва панҷоҳ

бисёр сохта шуданд. Ба ин тарз калима сохтан осон аст ва шояд аз ҳамин сабаб мавриди меҳри махуси баъзе қалам-кашхо қарор ёфт. Чанде аз ин калимаҳо дар забони халқ — дар баъзе лаҳчаҳо дида мешавад (масалан, **дурӯғчӣ, воҳима-чӣ, пардозчӣ, ғайбатчӣ**), калимаҳои дигар аз рӯи ҳамин намуна сохта шудаанд ва гоҳ дар маъно тобиши махсус, масалан, оҳанги кинояомез доранд. Бо вучуди ин, тамоман равшан аст, ки бисёре аз онҳо дар натиҷаи сусти шудани эҳсоси маврид-шиносӣ, дар натиҷаи гузаштан аз ҷустуҷӯи шаклу тарзҳои мувофиқтар ба миён омада буданд. Агар аз эсонкорӣ худдорӣ намуда, ба талаботи баландтари забони адабӣ ҷавоб гуфтан хоҳем, масалан, **дурӯғчӣ, насихатчӣ, пардозчӣ** не, балки **дурӯғ-гӯӣ, насихатгар, пардозгар**, ё ки **ҷиноятчӣ, тақлидчӣ** не, балки **ҷинояткор, тақлидкор**, инчунин **сиёсатчӣ** не, балки **сиёсатмадор** ё **сиёсатфурӯш** гуфтан лозим меояд, яъне фақат бо суффикси **-чӣ** маҳдуд нашуда, тарзу шаклҳо ва воситаҳои гуногунро ҷустуҷӯи ба қор бурдан даркор аст. Зотан забони адабӣ дар бисёр мавридҳо аз забони гуфтугӯ айнан нусха намебардорад, балки баъзе маҳдудиятҳои гуфтугӯро баргарафта карда, барои қорбасти имконоти фаровони забони халқ замина тайёр менамояд. Дар натиҷаи ҳамин тақозои забони адабӣ буд, ки солҳои шасту ҳафтод калимаҳои аз қабилҳои **сиёсатчӣ, танқидчӣ, тарбиячӣ, таслимчӣ, ҳучумчӣ** дигар ба вучуд наомаданд ё хеле кам шуданд.

Ин гап чунин маънӣ надорад, ки ҳоло **-чӣ** аз амал мондааст ва дигар бо ин суффикс калима сохтан мумкин нест. Не, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бисёр калимаҳои ҳастанд, ки суффикси **-чӣ** дар онҳо хеле бамаврид омадааст. Масалан, **хизматчӣ, шикорчӣ, тракторчӣ, колхозчӣ, сарҳадчӣ, ташкилотчӣ, тупчӣ, кончӣ** ва ғайра аз ҳамин қабиланд.

Дар қадом мавридҳо **-чӣ** бештар ба қор меравад? Чунин ба назар мерасад, ки суффикси **-чӣ** монанди суффикси **-гар** касбу машғулиятро фаҳмонад ҳам, бештар машғулият бо қореро не, балки машғулият бо чизеро ифода менамояд. Инро аз калимаҳои наво, ки дар замони советӣ сохта шудаанд, пай бурдан мумкин аст: **тракторчӣ, телефончӣ, телеграфчӣ, пулемётчӣ, мартенчӣ, вертолётчӣ, бульдозерчӣ, тайёрчӣ** («Парвози тайёрачиҳои советӣ ба Америка» — *Лоҳути*), **скрипкачӣ, прокатчӣ, табельчӣ, нефтчӣ, мошиначӣ, парвозчӣ** ва монанди инҳо. Аксари чунин калимаҳо аз исмиҳои наво сохта шудаанд, ки номи чизиҳои тозабаромад ва маҳсули илму техникаи замони мефаҳмонанд. Дар миёни чунин калимаҳо калимаҳои ҳам ҳастанд, ки бо **-чӣ** аз исми хос ва чини исми муҷарради ифодагари як равији илмӣ ва иҷтимоиву сиёсӣ ё касбу машғулият сохта шудааст: **ленинчӣ, стахановчӣ, инқилобчӣ, халқчӣ, республикачӣ, алоқачӣ, хизматчӣ** ва ғайра.

Албатта, баъзеи ин калимаҳо ба тарзи дигаре ҳам сохтан мумкин буд, ҳатто шояд бештар мебуд, чунончи: **ленинӣ,**

стахановӣ (чун муҳаммадӣ, исавӣ — исавиён), инқилобкор ва ғ. Вале маҳз бо часпаки **-чӣ** сохтани онҳоро зарур доништаанд.

Аксарияти чунин калимаҳои нав солҳои сиву чил сохта шудаанд. Солҳои ҳафтоду ҳаштод ҳам бисёре аз номҳои касбу ҳунар, ки дар зиндагӣ фаровон пайдо шуда истодаанд, бо **-чӣ** шакл гирифтаанд. Вале як қисми чунин номҳои нави имрӯзӣ касбу ҳунар, чунончи касбҳои техникӣ хеле ғайри одди ва хунук менамоянд. Зеро чунонки доктори илми филология Бозор Тилавов қайд карда буд, «аксарияти мутлақи исмҳои бо суффикси **-чӣ** сохташуда характери гуфтугӯӣ, лаҳҷавӣ дошта, ҳодисаҳои маишию муқаррариро ифода мекунанд» («Мавқеи истеъмоли суффикси **-чӣ**», «Маориф ва маданият», 3 авг. с. 1978). Оре, хусусияти лаҳҷавию гуфтугӯии суффикси **-чӣ** аксаран суҳанро оддӣ карда ба пастмаҳакӣ мекашад ва ҳамин ҳолат сабаб шудааст, ки бисёре аз калимаҳои нави дорои **-чӣ** дар забони адабӣ nobачо ва бегона менамоянд. Як сабаби он, ки солҳои ҳафтоду ҳаштод истифодаи **-чӣ** дар истилоҳсозӣ кам шуд, шояд ҳамин бошад.

Мо бовар дорем, ки то андозае маҳдуд шудани амали **-чӣ** ва ба ин вачҳ афзудани роли дигар воситаҳо, аз ҷумла ғаъол шудани суффикси **-гар** тамоюли пурсамаре дар инкишофи забони адабист. Албатта, на амали **-чӣ** ва на амали **-гар**-ро бояд ба таври сунъӣ маҳдуд накунем ва ё афзоиш надихем. Аммо дар ёд доштан лозим аст, ки имкониятҳои **-гар** бепоён аст. Бо ин суффикс калимаҳои ачибе сохта шудаанд. Аз навҳои гуногуни исм бо **-гар** калимаи нав сохтан мумкин аст.

Дар забони мо калимаҳои аз қабилӣ ситоишгар, ромишгар, гузоришгар, созишгар, шӯришгар, варзишгар, ороишгар, пурсишгар ҳастанд. Инҳо ду часпак доранд: **-иш** ва **-гар**. Бо вучуди ин, гароние аз онҳо эҳсос намешавад, ҳама сабук ва раво набошанд. Аз ин қолиб ҳатто хоҳишгарӣ сохта шудааст, ки хеле зебо ва хушсадост. Чунончи, дар ин байти Фирдавси:

Ки хоҳишгарӣ кун ба наздики шох,
Зи кирдори мо то бубахшад гуноҳ.

Хоҳишгарӣ аз қабилӣ он калимаҳои муқаррарӣ нест, ки одатан бо **-гар** сохта мешаванд. Мо одат кардаем, ки бо **-гар** асосан калимаҳои ба монанди коргар, кордгар, заргар, дуредгар, ситамгар, тавонгар, ҳилагар, яъне исмҳои, ки касбу кор, шуғл ва ҳислатеро мефаҳмонанд, ба вучуд меоянд. Аммо хоҳишгарӣ аз ин қабилӣ калимаҳо нест, то андозае ғайриоддӣ менамояд, агарчи низ шуғлро ифода мекунанд. Чунин калимаҳо аз эҷодиёти дигар нависандагон ҳам ёфт мешаванд. Чунончи, дар «Маснавии маънавий»-и Ҷалолитдини Румӣ хангомагарӣ ба ҷашм мерасад, дар лугатномаи чандомади Унсурӣ пирузгар ва ёдгар дида шуд, аз фарҳанги осори Ҷомӣ калимаҳои ачибе ба мисли бахшишгарӣ, мотамгар(ӣ), марамматгарӣ, назорагарӣ, равшангар, тоатгарӣ, харошгар, хидматгар(ӣ), ҷавлонгарӣ ба му-

шоҳида омад. Дар шеъри Низомӣ калимаи сухангар ба чашм расид:

Ин сухангар сухан ба поён бурд,
Хар он касе ки бар он сухан биспурд.

Калимаҳои аҷиб, ки бо **-гар** ба вучуд омадаанд, бисёранд. Боз чанде аз онҳоро номбар мекунем: **муомилагар** (ба маънои савдогар), **фурӯшгар**, **сиёсатгар** («Сиёсатгарони давраи Қочор» — номи як асари Хонмалики Сосонӣ), **хиёнатгар**, **имдодгар**, **оғозгар**, **таънагар**, **бедодгар**, **додгар** (Андеша намо, ғайри ту ҳам додгаре ҳаст — *Махфи*), **насиҳатгар**, **бодгар**, **тӯхматгар**, **нолагар**, **санъатгар**, **ислоҳгар**, **маломатгар**, **сайдгар** ва ғайра ва ҳоказо.

Дар ин асос дар замони мо калимаҳои бештар мавриди истифода қарор ёфтаанд, ки шояд аксарашон дар асоси калимаҳои мазкур нав сохта шуда бошанд. Чунончи: **бунёдгар**, **пайвандгар**, **эҳёгар**, **таҳиягар**, **таълимгар**, **таъмингар**, **тарғибгар**, **ободгар**, **ифодагар**, **эҷодгар**, **намоёнгар**, **баёнгар**, **нигоргар** (яъне наққош: «нигоргарони бинои театр») ва монанди инҳо.

Чунонки мебинем, имконоти **-гар** дар калимасозӣ гӯё ҳақду қанор надорад. Бо **-гар** аз навҳои гуногуни калимаҳои калимаи нав сохтан мумкин аст. Ин барои сарватафзоии забон имконоти фаровоне фароҳам меорад.

Аз ин ҷиҳат «Луғатномаи осори С. Айни» басо ибратомӯз аст. Аввало, бояд гӯем, ки чунонки аз ин луғатнома маълум мешавад, дар офаридаҳои устод Айни **-чӣ** хеле зиёдтар аз **-гар** ба қор рафтааст. Ба шумурди камина, ин ҷо 103 калима **-чӣ** ва 75 калима **-гар** дорад. Дар ҳақиқат эҷодиёти устод барои ғаёл шудани **-чӣ** роли калон бозида буд. Инро аз он ҷо ҳам мефаҳмед, ки устод баъзе калимаҳоро гоҳ бо **-чӣ** ва гоҳ бо **-гар** сохтааст: **исёнчӣ** — **исёнгар**, **танқидчӣ** — **танқидгар**, **тӯхматчӣ** — **тӯхматгар** ва ғайра, яъне шояд таъкид қардан хостааст, ки дар чунин мавридҳо **-чӣ** ва **-гар** баробархуқуқ мебошад. Дар айни замон устод бо ин қораш гӯё байни **-чӣ** ва **-гар** мусобиқае эростааст, ки дар ифодаи маънӣ ва тобишҳои он, дар шакл ва хушсадоии вай кадоме аз инҳо бартири дорад. Холо намедонем, ки устоди бузургвор аз ин ҷиҳатҳо ба кадоми ин суффиксҳои бартарӣ метод, умуман яке аз онҳоро беҳтар медонист ё не. Лекин ба назари мо чунин мерасад, ки дар ин «мусобиқа» ба эътибори хушоҳангӣ бурд насиби калимаҳои, ки бо суффикси **-гар** омадаанд. Дар бисёр мавридҳо онҳоро бартар донишман лозим меояд.

Дигар чизе, ки аз «Луғатномаи осори С. Айни» маълум мешавад, ин аст, ки дар асарҳои ӯ ҳам домани истифодаи **-гар** ба ғоят фарох аст. Дар навиштаҳои устод ҳам на танҳо калимаҳои маъмулу одатие аз қабилҳои **қосагар**, **қуллолгар**, **рехтагар**, **барзгар**, **ишвагар**, **бедодгар**, **истилогар**, балки баъзе калимаҳои ҳам дучор меоянд, ки аз рӯи тасаввуроти имрӯзаи мо ғай-

риоддӣ менамоянд. Чунончи, калимаҳои зерин хеле ҷзлиби диққатанд: зулмгар, истилоҳгар, ихтирогар, мунозирагар, танқидгар, тарбиятгар, ҳуҷумгар, ҷафогар ва монанди инҳо. Мо ҳоло бо **-гар** ин гуна калимаҳо намесозем ё кам месозем. Ва ҳол он ки сохтан мумкин будааст ва аз ин таҷрибаи устод бояд бебаҳра намонем.

Бозор Тилавов соли 1979 дар мақолаи «Мақоми суффикси «гар» ва «гарӣ» («Маориф ва маданият», 16 авг. с. 1979) масъалаи пешгузашта буд, ки имконоти фаровони суффиксҳои **-гар** ва **-гарӣ** дар забони адабии имрӯза ҳанӯз дуруст дарк нагардидааст ва пурра истифода нашуда истодааст. Мо ҳамфиқри ин муҳаққиқ ҳастем. Доройҳои забон ва имкониятҳои ҳар яке аз воситаҳои он бояд пурра истифода шавад. Фақат дар ҳамин сурат иқтидори забони адабии пайваستا афзоиш меёбад.

Хуллас, ки, ба назари мо, доираи амали часпаки **-гар**-ро танг гирифтани лозим нест. Баръакс, имкониятҳои фаровони ин суффиксро истифода кардан даркор аст, набояд фаромӯш кард, ки **-гар** дар калимасозӣ яке аз мушкилкушохову муҳимбарорҳост. Мо ақида дорем, ки дар солҳои охир то андозае ғаёб шудани **-гар** барои афзоиши сарватҳои ганҷинаи калимаҳои сохта, барои устувор шудани пояҳои халқии забони адабии ҳозира ва меъёрҳои классикии он дорой аҳамияти махсусест.

Ба ин вачҳ дил меҷӯяд, ки ба хизмати аҳли қалам чанд тақлифе пешгузашта шавад. Мақсад аз ин тақлифҳо суръати афзудани ба раванди имрӯзаи инкишофи забон аст, яъне он ҳодисаҳои, ки ба мушоҳида мерасанд, бештар бояд вусъат ёбанд.

Пешниҳоди якум ин аст, ки кам шудани амали суффикси **-ҷӣ** минбаъд ҳам бояд давом кунад. Беҳтар аст, ки суффикси **-ҷӣ** фақат вазифаи асливу асосии худро иҷро наояд, яъне чунон ки дар боло дидем, машғулияти бо чизеро ифода кунад ва аз калимаҳои навзӯхур калимаҳои тозае созад. Ин гап чунон маънӣ дорад, ки суффикси **-ҷӣ** бояд ҷои дигар воситаҳо, чунон ки ҷои **-гар**, **-гор**, **-кор**, **-анда** ва монанди инҳоро нагирад, дар сурате ки бо ин воситаҳо калимаи нав сохтан мумкин нест, бояд **-ҷӣ** ба қор дарояд, яъне асосан ҳамон равије, ки дар забони мо бо пайдоиши калимаҳои аз қабилҳои **фойтунҷӣ**, **мошиначӣ**, **пулемётҷӣ**, **тракторҷӣ**, **колхозҷӣ**, **ташкilotҷӣ**, **почтаҷӣ** оғоз ёфта буд, бояд давом кунад.

Пешниҳоди дуввум. Дар забони тоҷикӣ — дар сухани умумӣ баъзе лаҳҷаҳо ва ё ҳатто дар забони адабии, чунон ки зикраш гузашт, калимаҳои мавҷуданд, ки гоҳ бо **-ҷӣ** ва гоҳ бо **-гар** истифода мешаванд, яъне ду шакл доранд. Чунончи:

танқидҷӣ
тадқиқотҷӣ
танобҷӣ
тӯҳматҷӣ
ҷопҷӣ

танқидгар
тадқиқгар
танобгар
тӯҳматгар
ҷопгар

шӯришчӣ
ғавғочӣ
ғайбатчӣ
кафшерчӣ
зиёратчӣ
инқилобчӣ
истисморчӣ
исъёнчӣ
машваратчӣ
мунозирачӣ
пардозчӣ
парвозчӣ
қадоқчӣ
андовачӣ

шӯришгар
ғавғогар
ғайбатгар
кафшергар
зиёратгар
инқилобгар
истисморгар
исъёнгар
машваратгар
мунозирагар
пардозгар
парвозгар
қадоқгар
андовагар

Ба андешаи мо, бехтар аст, ки дар забони адабӣ шакли аслии ин калимаҳо, яъне он шакл, ки бо **-гар** ба миён омадааст, истифода гардад. Дар он сурат бунёди адабии забон ва асолати классикии он бештар устуворӣ хоҳад ёфт.

Пешниҳоди саввум. Дар сухани умум ё дар баъзе лаҳҷаҳо калимаҳои боздид мешаванд, ки гоҳ бо **-чӣ** ва гоҳе бо дигар воситаҳо шакл гирифтаанд. Дар ин ҳам ба он воситаҳои дигар баргари дода шавад, ба фоидаи забони адабӣ хоҳад буд. Чунончи:

мустамликачӣ
навбатчӣ
хазиначӣ
анборчӣ
ҷойхоначӣ
иштирокчӣ
инқилобчӣ
тақлидчӣ
аълочӣ
алоқачӣ
зироатчӣ
сабабчӣ
дуруғчӣ
қалобачӣ
мухториятчӣ
сарҳадчӣ
назариячӣ
миллатчӣ
бозорчӣ
чанҷолчӣ

мустамликадор
навбатдор
хазинадор
анбордор
ҷойхонадор
иштирокдор
инқилобдор
тақлидкор
аълокор, аълохон
алоқакор
зироаткор
сабабгор
дуруғгӯй
қалобарес
мухториятгӯй
сарҳаддон
назариядон
миллатгарой
бозорӣ
чанҷолӣ

Ақидан мо ин аст, ки дар забони адабӣ чунин калимаҳо на бо **-чӣ**, балки бо он воситаҳои дигар ба қор раванд, бехтар буда, ба талаботи маданияти сухан созгортар аст.

Аз номи олатҳои мусиқӣ бо илова кардани суффикси **-ӣ** калимаҳои сохта мешаванд, ки навозандагони он олатҳои ифода мекунанд: **танбӯрӣ, дуторӣ, сеторӣ, ғижжакӣ** ва ғайра. Вале чунонки дар тамошой, **бозорӣ, ҷанҷолӣ** ва монанди инҳо дар калимаҳои ифодагари навозандагони олатҳои мусиқӣ ҳам баъдтар **-ҷӣ** ба ҷои **-ӣ** гузашт: **танбӯрӣ — танбӯрҷӣ, дуторӣ — дуторҷӣ, рубобӣ — рубобҷӣ, ной — найҷӣ, сурной — сурнайҷӣ, қонунӣ — қонунҷӣ, ғижжакӣ — ғижжакҷӣ** ва ҳоказо. Баъзеи ин калимаҳо ҳоло ба ду шакл — ҳам бо **-ӣ** ва ҳам бо **-ҷӣ** кор фармуда мешаванд.

Ба фикри мо, он ҷо, ки суффикси **-ӣ** ниғаҳдорӣ шудааст ва ҳанӯз аз байн нарафтааст, қоре қардан лозим аст, ки мавқеаш устувор гардад. Аз ин рӯ, дар забони адабии **танбӯрӣ, дуторӣ, рубобӣ, ғижжакӣ, қонунӣ** ба қор равад, ба матлаб мувофиқтар аст.

Дар баъзе исмҳои ифодагари созандагон мавқеи **-ҷӣ** басо устувор буда, гуё бозгашт ба **-ӣ** дигар имкон надорад. Дар ин сурат зӯран аз **-ҷӣ** даст кашидан ва ба **-ӣ** баргаштан нашоёд. Яъне, ба ақидаи мо, **найҷӣ, сурнайҷӣ, нақорачӣ** (усул дар даст нақорачӣ — зарбулмасал) дар забони адабии ҳам ҳуқуқи қомилро дорост. Лекин ба ҷои **доираҷӣ** дар забони адабии **доирадаст** қор фармуда шавад, беҳтар будагист, зеро ин калимаи халқии зебои хушсадоест, ки аз он садои ҳуди доира ба гуш мерасад.

Калимаҳои нави ифодагари созандагиро, ба фикри мо, бо суффикси **-ҷӣ** сохтан лозим меояд: **скрипкаҷӣ, пианиноҷӣ, гармонҷӣ, саксофонҷӣ** ва ғайра. Дар ин мавридҳо гоҳ ба ҷои **-ҷӣ** асоси феъли навохтан **навоз**-ро ба қор мебаранд: **роялнавоз, пианинонавоз, ҳатто рубобнавоз**. Қамина ақида дорам, ки аз чунин калимасозӣ худдурӣ варзидан беҳтар аст. Чаро ки дар ин гуна мавридҳо истифодаи асоси феъли навохтан расм нашудааст ва маълум нест, ки чаро солҳои сӣ чунин расме қорӣ қардан хостанд ва номи як дастаи машҳури онвақтаро «Ансамбли занони **рубобнавоз**» гуфтанд. Ин саҳв гуё акнун ислоҳ шудааст ва ҳоло онро «Дастаи бонувони рубобӣ» меноманд, ки дуруст ва зеботар аст.

Пешниҳоди қорум. Гоҳ ба калимаҳои, ки бо **-ҷӣ** сохта шудаанд, боз як суффикси дигар **-гӣ** илова мекунем: **абрешимҷигӣ, миллатҷигӣ, тухматҷигӣ, таркидунъҷигӣ**. Агар саҳв накунам, ин тарзи калимасозӣ дар натиҷаи ба тоҷикӣ қўчонидани шакли ўзбекии **-ҷӣ+лик** пайдо гирифтааст, яъне аз **пахтаҷилик, миллатҷилик** ва амсоли инҳо гирифта шудааст. Лекин айнан нухабардорӣ шудааст, аз ин рӯ ночаспон менамояд.

Албатта, бисёр қизҳо ба забони мо аз дигар забонҳо айнан омадаанд ва ин аксаран ҳаргиз айб нест. Аз ҷумла ҳуди суффикси **-ҷӣ** аз ўзбекӣ бидуни дигаргунӣ ба забони мо гузаштааст ва чунонки дидем, ҷои баъзе воситаҳои тоҷикиро ишғол кардааст. Инро як ҳодисаи қонунманди забон бояд донист.

Хусусан ки аз қадим ба форсӣ ҳам як суффикси **-чӣ** мавҷуд буд ва ҳоло фақат дар калимаҳое монанди **фарғоначӣ, ваҳъёчӣ, техрончӣ** боқӣ мондааст. Суффикси туркии **-чи** ба он суффикси қадимии форсӣ шаклан ба куллӣ ва мазмунан аз баъзе ҷиҳатҳо монандӣ дорад ва шояд аз ҳамин сабаб нисбатан ба осони ба забони тоҷикӣ гузашт.

Аммо ба тоҷикӣ гузаштани **чӣ+гӣ (чи+лик)**-ро аз ҷумлаи чунин рӯйдодҳои табиӣ доништан душвор аст. **Чӣ+гӣ** на чизе содда, балки як шакли мураккаб аст ва ҳол он ки хусусан шаклҳои мураккаб агар айнан ба забони дигаре гузаронида шаванд, гоҳ чун чизи ғайриоддӣ ва бегонае аз табиият дур мемонанд. Ҳамин ҳолат аз калимаҳое, ки **чӣ+гӣ** доранд, эҳсос мешавад. Бино бар ин, камина таклиф пеш мегузорам, ки то ҳадди имкон аз истифодаи ин шакл худдорӣ бояд кард. Маъниро, ки **чӣ+гӣ** ифода менамояд, бо дигар воситаҳои муқаррарии тоҷикӣ адо кардан мумкин аст. Аз ҷумла: **тӯхматчигӣ — тӯхматкорӣ, тӯхматгарӣ; миллатчигӣ — миллатгарой, миллигарой** (ки солҳои охир бештар расм шуда истодааст), **абрешимчигӣ — абрешимдори, абрешимпарварӣ; таркидунъёчигӣ — тарки дунё.**

Охири таклифи мо ба он навъи калимаҳо дахл дорад, ки бо суффиксҳои **-гар+ӣ** ва **-ӣ+гар+ӣ** сохта ёфтаанд. Чунин калимаҳо дар гуфтугӯ, хусусан дар лаҳҷаҳои шимол бештар ба чашм меҳуранд: **одамгарӣ, навигарӣ, боигарӣ ваҳшигарӣ, босмачигарӣ, аҳмакигарӣ, харигарӣ, тезигарӣ, дӯстгарӣ, суствгарӣ** ва дигарҳо. Дар забони адабии бадеиву илмии асрҳои гузашта низ калимаҳое ҳастанд, ки ба ин қолиб рехта шудаанд: **сӯфигарӣ, туркигарӣ, форсигарӣ, софигарӣ, девонагарӣ** (номи забоне дар Ҳинду Покистон), **самарқандигарӣ** (Ин самарқандигарӣҳо бо хучандӣ то ба кай? — *Қамол*). Дар навиштаҳои устод Айни ҳам аз ин калимаҳо чанде мавҷуд аст. Баъзе аз чунин калимаҳо дар замони мо аз лаҳҷаҳо ба забони адабии давраи мо истодааст.

Вале миёни он калимаҳои дорои **-ӣ+гар+ӣ**, ки дар асрҳои гузашта дар забони адабии пайдо шудаанд ва онҳое, ки дар айёми мо ба навиштаҳои роҳ ёфта истодаанд, як фарқи ҷиддӣ ҳаст. Калимаҳое, ки устодони замони пешин истифода намудаанд, чунончи, **сӯфигарӣ, туркигарӣ, форсигарӣ** ва ғайра чунон сохта доранд, ки аз се суффикси онҳо якеро аз ҷо ҷунбонидан мумкин нест ва агар якеро партоем, маъни халал меёбад ё дигар мешавад. Яъне ҳар ҷузъи ин калимаҳои сохта ба сифати як унсур зарурии ҳатмӣ роль бозидаанд. Ин шарти муҳими калимасозӣ дар баъзеи он калимаҳое, ки имруз аз гуфтугӯ ба навиштаҳои меоянд, низ риоя гардидааст. Масалан, **ваҳшигарӣ** ба маънои ваҳшоният аст ва фарзан агар **гар+ӣ** аз он сикит гардад, маъни тамоман дигар хоҳад буд: аз **ваҳшӣ** то **ваҳшигарӣ** фарқ калон аст. Бинобар ин дар ин калима ҳам паси якдигар омадани ду-се часпак ҳодисаи қонунмандест. Ле-

кин аҳмақигарӣ, тезигарӣ, дӯстигарӣ, навигарӣ, нағзигари, пас-тигарӣ, зуригарӣ чунин нест. Аз ин калимаҳо -гар + и партофта шавад ҳам, маънӣ ҳамон аст, ки буд: асосан аҳмақигарӣ ҳамон аҳмақӣ ва тезигарӣ ҳамон тезӣ мебошад, навигарӣ ҳамон на-вист. Аксаран ҳаммаъно будани ҳарду шакли ин калимаҳоро аз он ҷо мефаҳмем, ки дар дохили ҷумла миёни маънои онҳо ҳудуде нест: аҳмақигарӣ нақун ва аҳмақӣ нақун, тезигарӣ фон-да надорад ва тезӣ фонда надорад, навигариҳон рӯз ва нави-ҳои рӯз ба назари ман аз ҳам фарқ надоранд. Агар дар ҳақи-қат чунин бошад, чандон эҳтиёҷ намемонад, ки аз навӣ нави-гарӣ созем, аз тезӣ тезигарӣ ба вучуд орем, аз дӯстӣ дӯстига-рӣ эҷод кунем ва ҳоказо.

Пешниҳоди мо ин аст, ки дар истифодаи ин навӣ калима-ҳои халқӣ эҳтиёт зарур аст. Чунонки суҳанварони замонҳои гузашта фақат баъзе аз чунин калимаҳоро маъқул донистаанд ва ба он шарт истифода кардаанд, ки ҳама часпакҳо бамав-қеъ омада бошад, бехтар он аст, ки мо ҳам имрӯз ин дастурро сармашки қор қарр диҳем ва аз истеъмоли безарурати он навӣ чунин калимаҳо, ки ду-се суффикс маънои онҳоро ди-гар накардааст, худдорӣ варзем.

Албатта, навӣ дуввуми ин калимаҳо — онҳое, ки часпаки -гар + и маъноро дигар накардааст ва зиёдатист, низ аз рӯи зарурат қобили истифодаанд. Чунончи, қорбурди онҳо дар аса-ри бадеӣ барои характеристикаи персонаж метавонад пурса-мар бошад. Дигар мавридҳои муносиб низ пайдо мешудагист. Вале дар забони адабии асил, дар он сурат ки дар назди за-бони адабӣ ва ҳусни суҳан талаботи саҳт меғузорем, ба ақи-қати мо, худдорӣ аз навӣ дуввуми калимаҳои дорӣ -и + гар + и матлуб аст.

Дар байни навӣ дуввуми ин калимаҳо калимаи хонигарӣ низ ҳаст. Ин ҳам се часпак дорад: **хон-и-гар-ӣ**. Пайдоиши он дар забони тоҷикӣ ба гумони қавӣ, пас аз инқилоб аст: онро хангоми тарҷумаи истилоҳи русии ханство сохтаанд. Чунончи, **қокандское ханство — хонигарии Қўқанд, Бухарское ханство — хонигарии Бухоро**. Яъне хонигарӣ аз истилоҳоти имрӯзаи ил-ми таърих аст. Лекин, ба фикри мо, ин калима дар забони адабӣ ба сифати як истилоҳи илмӣ ҳуқуқи мавҷудият на-дорад. Сабаби асосии чунин ҳукми қатъии мо ин аст, ки кали-маи хонигарӣ чун як истилоҳи ҷамъиятиву сиёсии расмӣ дар вақташ, дар айёми мавҷудияти давлати Қўқанд, Бухоро ва Хева вучуд надошт. Дар забони русӣ нисбат ба ин давлатҳои Осиёи Миёна истилоҳи ханство ба қор мерафт, вале ҳуди хо-кимони ин давлатҳо ё халқӣ авомӣ онҳо нисбат ба давлату мамлақати худ аз истилоҳи хонигарӣ истифода намекарданд. Қалимаи хонигарӣ асосан пас аз нест шудани он давлатҳо дар навиштаҳои таърихшиносон ба расмият даромад. Ва ҳол он ки ин қор дуруст набуд. Мо ин давлатҳоро имрӯз ҳам дар ил-ми тоҷикӣ ба он ном, ки дар вақташ дар доираҳои расмӣ он

кишварҳо қабул шуда буд, бояд номбар кунем. Мо имрӯз онҳоро чӣ тарз ки худашон худро ном гузошта буданд, бояд ном гирем ва ҳақ надорем, ки аз пеши худ номе сохта ба онҳо нисбат диҳем ё ки номеро, ки дигарҳо ба онҳо нисбат додаанд, мо ҳам қабул намоем.

Агар аз ин дидгоҳ ба таърих нигарем, бояд ба ёд орем, ки давлати Бухоро аморат ва ҳокимони он амир номида мешуданд. Пас, имрӯз ҳам бояд аморати Бухоро гӯем, на хонигарии Бухоро, инчунин амири Бухоро гӯем, на хони Бухоро! Аммо Қўқандро давлати хонияи Қўқанд ва ҳокими онро хони Қўқанд гуфта лозим меояд. Ҳамчунин бӯяд давлати хонияи Хева ва хони Хева гуфта шавад. Ҳатто ҳангоми тарҷуман матни сарчашмаҳои русӣ, ки дар ин маврид калимаи ханство корбаст омадааст, мо бояд давлати хония бигӯем, зеро муродифи ханство ҳамин аст. Аммо агар ба ҷои аморати Бухоро дар сарчашмаи русӣ Бухарское ханство омада бошад ё ки амири Бухоро хон номида шуда бошад, он гоҳ маҷбур ҳастем, ки онро давлати хонияи Бухоро ва хони Бухоро тарҷума кунем, зеро дар ин сурат бо фаҳмишу номгузори дигарон (кишварҳои дигар) сару кор дорем ва онро бояд айнан риоя намоем. Дар ҳамин сурат ҳам калимаи хонигарӣ бояд ба кор наравад, зеро Ӯ вақтҳо ба сифати истилоҳи расмӣ иҷтимоиву сиёсӣ вучуд надошт.

1985 — 1989

ИСМИ АМАЛ ВА КАЛИМАИ МУРАККАБ

Яке аз шартҳои асосии ҳусни сухан ин аст, ки калима, ибора ва ҷумла бояд сабуку раван бошад, аз унсурҳои зиёдатику нодакор озод бошад. Қалимаю ибора ва ҷумлаҳои вазнин, дурушт, ноҳамвор, дорои унсурҳои зиёдатику нолозим ва ғайра ба ҳусни сухан ҳалал меоранд.

Зотан забон дар сайри таърихии худ ҳамеша ба сӯи суфтагиву мавзунӣ меравад. Агар тараққи забони тоҷикиро аз замони Рӯдакӣ (асри X) то имрӯз аз назар гузаронем, равшан мешавад, ки забон асосан то рафт равантар мешуд, калимасозӣ ва иборабандӣ то рафт суфтатару сабуктар мегардиданд.

Дар айни ҳол забон дар давоми тараққи таърихӣ мураккабтар мешуд. Забони мо дар замони Рӯдакӣ Фирдавӣ ҳатто калимаи мураккаб камтар аст. Дар асрҳои баъдина забон такомул ёфта, сабкҳои нав пайдо шуданд, аз ҷумла шаклҳои нави калимасозӣ ва иборабандӣ ба миён омаданд. Баъзеи ин шаклҳои нав нисбат ба шаклҳои пештара мураккабтар буданд. Чунончи дар шеъри Сайидо (асри XVII) калимаҳои мураккаби дароз бисёрранд. Аз ин қабил:

Чу бӯи гул сабукрӯхе, чу шабнам тезпарвозе,
Назарғоибшаве, тамкинсабо, симобороме.

Ин байт қариб тамоман аз калимаҳои мураккаб иборат аст. Дар мисраи якум калимаҳои мураккаб хеле сабук ва кӯтоҳанд: *сабукрӯх, шабнам, тезпарвоз*. Аммо дар мисраи дувум калимаҳои мураккаб то рафт дарозтар, сертаркибтар ва вазнинтар шудаанд: *назар+ғоиб+шав, тамкин+сабо, сим+об+ором*.

Дар баъзе шеърҳои Сайидо чунин ҳолатҳои дида мешавад, ки як мисраъ аз ду ё ҳатто аз як калимаи дарози сертаркиб иборат аст:

Ба хобам, Сайидо, омад мурассаъпуш маъшуке,
Таҷаллиостиндасте, тулуисубҳдомоне.

Ё ки:

Мусофирпарваре, оромичоне, соҳибдроке,
Сафарнокардамардумдидае, савдогари хуше.

Азбаски Сайидо устои бузурги сухан, устои бузурги шеър аст, ин калимаҳои сертаркиби ӯ гушхарош нестанд, ба назар бад наменаоянд. Таъби равони Сайидо, инчунин вазни арӯз он калимаҳои дарози ноҳамворро ҳамвор карда, ба онҳо нармаӣ ва оҳанги гушнавоз бахшидааст.

Инро ҳам гуфтан лозим аст, ки чунин калимасозихо фақат ба Сайидо, Бедил ва баъзе шоирони дигар хос буда, як хусусияти сабки фардии онҳост. Дигар шоирони гузашта аз чунин калимасозихо гурехтаанд. Қалимаҳои вазнини сертаркиб дар забони тоҷикӣ бисёр ривоч наёфт. Хусусан шоирони советӣ аз он худдорӣ кардаанд.

Мақсад аз ин таъриҳча ҳамин аст, ки диққати муаллимон, кормандони матбуоту нашриёт ва телевизиону радио ба таркиби калима ҷалб шавад. Ба таркиби калима ҳамеша диққат қардан лозим аст. Калимаи мураккаб то ҳадди имкон бояд камтаркиб бошад, то ки вазнин ва дурушт наояд.

Ин таъкиди мо аз он ҷо зарурат пайдо кард, ки баъзе муаллифону муҳаррирон, кормандони матбуоту нашриёт дар бисёр мавридҳо ба таркиби калима диққат намекунанд. Онҳо баъзан калимаҳои мураккаби дурушту дағал месозанд. Зиёда аз ин онҳо безарурат калимаи мураккаб ба вучуд меоранд.

Чунончи гуфтаанд: «Он *шикастёбӣ* ба ӯ таъсир кард», «Ин *шикастхӯрӣ* калонтарин бемуваффақиятии онҳо буд».

Ин ҷо *шикастёбӣ* ва *шикастхӯрӣ* калимаи мураккаб аст. Лекин дар ҷумлаҳои мазкур калимаи мураккаб ҳеҷ лозим набуд. Худи калимаи «шикаст» маънои матлубро ифода карда метавонад: «Он шикаст ба ӯ таъсир кард», «Ин шикаст калонтарин бемуваффақиятии онҳо буд», Чунонки мебинем, ба ин шакл ҳам маънои ҷумлаҳо дигар нашуд, яъне илова шудани «ёбӣ» ба «хӯрӣ» ба маънои калима ва ё тобиши он дар ҷумла чизе

илова накардааст. Пас маълум мешавад, ки он «-ёбӣ» ва «-хӯ-рӣ» нодаркор будааст.

Як нависандаи мо гуфтааст: «Оташи *интиқомгирӣ* дар дили ӯ афрӯхт». Ин калимаи мураккабро ҳам ба шакли содда кор фармудан лозим буд: «Оташи *интиқом* дар дили ӯ афрӯхт» гуфтан даркор буд. Он гоҳ ҷумла сабуктар ва фаҳмидани маънои он осонтар мешуд. Аммо нависанда чаро *оташи интиқом* не, балки *оташи интиқомгирӣ* гуфтааст, маълум нест. Ин саҳви қалам, ба назари камина, то андозае, натиҷаи аз таъби салим маҳрум мондани муаллиф аст.

Дар ҳаққи калимаҳои тозабаромади *вусъатъебӣ*, *шӯҳратебӣ*, *камольебӣ*, *машҳуршавӣ*, *ҳақоратдиҳӣ*, *тасаллидиҳӣ* ва монанди инҳо низ ҳаминро гуфтан лозим аст. Ин калимаҳоро ба кадом тарз ки ба ҷумла дохил кунем, мебинем, ки калимаи мураккаб безарурат омадааст. Дар ҷое, ки матлабро бо калимаи содда ифода кардан мумкин буд, муаллиф калимаи мураккаб ба кор бурдааст. Ҳамин унсурӣ зиёдатӣ ҳусни суханро халалдор мекунад.

Безарурат калимаи мураккаб ба кор бурдан яке аз он чизҳост, ки имрӯз калимаю ибора ва ҷумлаҳоро вазнин карда, ба маданияти сухан раҳна зада истодааст.

Дигар чизе, ки дар калимасозӣ ҳусни суханро вайрон карда истодааст, кор фармудани қолибҳои ноҷоиш ва таркибҳои нораво мебошад.

Камина ҳоло аз таркибҳои нораво гап задан мехоҳам, Таркиби нораво чист ва онро аз таркиби раво чӣ тавр фарқ бояд кард?

Ин савол аз тарафи забоншиносони мо таҳқиқи махсус мехоҳад. Аз ин рӯ ҳозир ин ҷо ба ин савол як ҷавоби қатъӣ додан душвор аст. Ҳоло фақат ба як шакли калимасозӣ, ки ба назари мо шакли нораво менамояд, таваққуф кардан мехоҳем.

Барои мисол калимаи *истиқодабарӣ*-ро мегирем. Бо ин калима чунин ҷумлаҳо сохтаанд: Кӯпрук аз *истиқодабарӣ* баромал», «Ҷеҳи нав ба *истиқодабарӣ* дода шуд», «Фалон адад хона ба *истиқодабарӣ* супурда шуд».

Дар ҳамаи ин мавридҳо тартиб додани калимаи мураккаби *истиқодабарӣ* ҷоиш набуд. Дар ҳамаи ин мавридҳо калимаҳо ба шакли содда ба кор бурдан лозим буд: «аз *истиқода* баромад»¹, «ба *истиқода* дода шуд», «ба *истиқода* супурда шуд».

Чаро *истиқодабарӣ* таркиби нораво мебошад? Чунки маънои худ *истиқода* ғайри бурдан аст. Яъне *истиқода* исми амал мебошад, номи амале ва кореро ифода мекунад. Агар ба ин калима боз *бар* — асоси феъли «бурдан»-ро илова кунем, маънои сурат гирифтани коре ва амалеро боз як бори дигар ба он мечаспонем. Ва ҳол он ки ин маъниро худ *истиқода* биду-

¹ Мухаррири ин китоб Ҷамаи Холиқназар ақида дорад, ки дар ин маврид бехтар аст «аз кор баромад» гуфта шавад.— Муаллиф.

ни бар ҳам ифода мекунад. Пас ба истифода илова кардани бар — асоси «бурдан» ё ки асоси феъли кардан — истифодакунӣ норавоаст.

Бояд гуфт, ки чунин калимаҳои мураккаб, ки аз як исм, як асоси замони ҳозираи феъл ва суффикси «й» сохта шудаанд, дар забони тоҷикӣ бисёранд: **хона-руб-й**. Лекин фаромуш набояд кард, ки ин калимаҳо асосан аз исмҳои, ки ҳаракату қорро ифода намекунанд, сохта мешаванд: **нонхӯри, китобхонӣ, дилзорӣ, балегӯӣ** ва ғайра. Азбаски худ исми ин калимаҳои **нон, китоб, дил, бале** қору амалеро ифода карда наметавонад, ба он исм илова кардани асоси феъл дарқор шуд, то ин ки номи ҳаракату амале ифода шавад.

Аз ин гуна калимаҳо асоси феълро партофтани ҳаргиз мумкин нест:

Ба рӯи мавҷи об аз сарфарозӣ
Гирифта санъати занҷирасозӣ.

Ин ҷо агар аз занҷирасозӣ ҳиссаи «созӣ»-ро партоем ва худ «занҷира» менад, маънои дигаре ҳосил мешавад. Ҷаро ки «занҷира» ҳолис исм буда, қору ҳаракатеро намефаҳмонад, аммо «созӣ» ба он калима маънои амалеро илова менамояд. Ҳамин ки «-созӣ» тарк шуд, маънои амал ҳам аз он калима барҳам меҳӯрад. Барои ин ки маънои қору амал ҳосил шавад, ба исми ҳолис як асоси феъл илова кардан зарур аст.

Ба ин ҳам диққат кардан лозим аст, ки дар забони классикӣ ва гуфтугӯи халқ аксари ин гуна калимаҳои мураккаб аз исми тоҷикӣ (на аз исми арабӣ) сохта шудаанд: **гарданкашӣ, дастгирӣ, дандоншиканӣ, хоркашӣ, сояандозӣ, регкучӣ, заминронӣ, устухонбандӣ, гулдӯзӣ, сангзанӣ, ошпазӣ, ҷўйковӣ** ва ғайра. Асоси ҳамаи ин калимаҳо исмҳои тоҷикии **гардан, даст, дандон** ва ҳоказо мебошад.

Албатта, бисёр калимаҳои ҳастанд, ки аз исми арабӣ сохта шудаанд: **ҳолпурсӣ, қиссахонӣ, ошиққушӣ, ҳақгӯзорӣ, суратпарастӣ** ва дигарҳо. Аммо ин ҳел калимаҳои мураккаб нисбатан каманд. Ин ҳам бояд фаромуш нашавад, ки дар ин маврид ҳам аксаран исми арабӣ исми предмет ва ҳолат буда, қору ба амалу ҳаракатро ифода намекунад.

Аз он ҷӣ гуфта шуд, пеш аз ҳама ду ҷиҳати ин навъи калимасозӣ — калимаи мураккабе, ки аз як исм, як асоси феъл ва суффикси «й» иборат аст, равшан гардид: **якум** — исми ин калимаҳо исми предмет ва ҳолат аст, на исми амал, дуввум — исми ин калимаҳо аксаран исми тоҷикӣ, на арабӣ.

Ин ҷо яке аз муҳимтарин қоидаҳои сохтани калимаҳои мураккаб (таркиббандии исм+асоси феъл+й) намоён мешавад. Риояи ин қоида имкон медиҳад, ки дар калимасозӣ қонунҳои забон вайрон нашавад.

Нуксонҳои асосии калимасозии қаламдастони имрӯза дар ин

соха аз рноя нашудани қоидаи дуввум сар задааст. Имрӯз аксари ин гуна калимаҳои мураккаб, ки мо месозем, аз исмҳои арабии гирифта шудаанд. Зиеда аз ин аксари он исмҳои арабии исми амал буда, қору ҳаракатро мефаҳмонанд, яъне қоидаи якум ҳам вайрон шудааст.

Дар забони тоҷикӣ бисёр исмҳои ҳастанд, ки аз ягон боии феъли арабии гирифта шудаанд ва дар тоҷикӣ ҳам маънои онҳо қору амалеро дар бар мегирад. Чунончи **ташаққул** ба маънои шакл гирифтани, шакл ёфтани меояд. Аммо бо вучуди ин мӯ имруз ба ин калима як асоси феъл ҳамроҳ карда, калимаи мураккабе аз қабилҳои **ташаққульёбӣ** месозем. Ин қори мо тамоман нодуруст аст. «Ёбӣ» ин ҷо ҳаргиз лозим нест, зеро мафҳуми «ёфтани» дар маънои ҳуди «ташаққул» мавҷуд аст. Маъниеро, ки ҳуди он калима дар бар дорад, дубора ба он зам кардан фақат зиёдқорӣ, қори нодарқор аст.

Аз ҳамин сабаб ибораҳои «**ташаққульёбии** адабиёти тоҷик», «**ташаққульёбии** ҷаҳонбинии нависанда»-ро «**ташаққули** адабиёти тоҷик», «**ташаққули** ҷаҳонбинии нависанда» гуфтаи дарқор аст.

Як гурӯҳ калимаҳои ҳастанд, ки ба забони тоҷикӣ аз боии «тафъил»-и феъли арабии омадаанд, яъне ба вазни **тафъил** мебошанд: **ташқил**, **таъсис**, **тақмил**, **тафтиш**, **таълим**, **таътил** ва монанди онҳо. Ҳамаи онҳо дар забони тоҷикӣ исми амал мебошанд: **Ташқил** шакл додан аст. **Таъсис** асос додан, **тақмил** камол додан, **таълим** илм додан (омӯхтани) аст ва хоказо. Пас ҳуди ин калимаҳои исми амал мебошанд ва ҳеч эҳтиёе нест, ки ба онҳо боз асоси феъл ҳамроҳ карда калимаи мураккаб созем.

Он рафиконе, ки калимаи мураккаби **ташқилдиҳӣ** ё **ташқильёбӣ**, **таълимгирӣ** ё **таълимдиҳӣ** сохтаанд, аз як қиз фиреб хӯрданд. Фиреби онҳо аз ин аст, ки дар забони тоҷикӣ, масалан, аз исми **ташқил** феълҳои **ташқил додан**, **ташқил ёфтани** ва **ташқил кардан** ба вучуд омадааст. Ба ҳамин тариқ аз исми **таъсис** феълҳои **таъсис кардан**, **таъсис додан**, **таъсис ёфтани**, аз исми **таълим** феълҳои **таълим додан** ва **таълим гирифтани** сохта шудааст. Аз ин қабилҳои исмҳои дигар низ чунин феълҳои тарқибӣ ба миён омадаанд. Ин гап чунин маънӣ дорад, ки феълҳои арабии **ташқил**, **таъсис**, **таълим** ва ғайра ба забони тоҷикӣ чун исм қабул шудаанд. Яъне **ташқил**, **таъсис**, **таълим** ва ғайра бо тоҷикӣ феъл ва масдар не, балки исм, исми амал аст. Зотан масдар исми амал мебошад. Вале чун мо ин исмҳоро ба шакли феъли тоҷикӣ даровардан хостем, ба онҳо, феъли ёвар илова карда, **ташқил додан**, **таъсис кардан**, **таълим гирифтани** ва ҳоказо гуфтаем.

Истифодаи чунин феълҳои, ки аз исми амал сохта шудаанд, як қоида дорад. Агар ин феълҳои дар охири ҷумла ба сифати хабар омада бошанд, одатан пурра зикр мешаванд: «Ин мактаб соли 1935 **таъсис ёфтааст**». Лекин агар ин феълҳои дар

аввали чумла ё миёнҷои он зикр кардан даркор шавад, аксаран аз онҳо феъли ёвар, яъне «кардан», «ёфтан», «шудан» ва ғайра меафтад. Азбаски исми ин феълҳо исми амал аст, дар ин маврид ба зикри феъли ёвар эҳтиёҷ намеронад. Чунончи ҳамон феъли «таъсис ёфтан» дар мобайни чумла бе феъли ёвар ин тавр қор фармуда мешавад: «Имруз аз таъсиси ин мактаб 30 сол гузашт».

Ин чумларо ба тарзи зерин сохтан мумкин аст, вале аз чихати услуб хуб нест: «Имруз аз таъсис ёфтани ин мактаб 30 сол гузашт». Чунки дар аввалу миёнаи чумла исми амал ҷои феъл ва масдарро гирифта метавонад, исми амал кифоа аст, масдари феъл зарур нест.

Лекин ба ин тарз сохтани он чумла тамоман раво нест: «Имруз аз таъсисъёбии ин мактаб 30 сол гузашт». Калимасозие аз қабилӣ таъсисъёбӣ қабоҳат аст. Зеро ба калима таъсис, ки худ исми амал аст, боз як асоси феъл — ёб илова кардаем, ки ин ҳам амалро ифода мекунад: дар як калима як маъниро ду бор ифода кардаем. Ва ҳол он ки барои чунин дуборақорӣ эҳтиёҷе нест.

Ба ин тариқ ҳамаи исмҳои, ки бар вазни тафъил омадаанд, яъне исмҳои **такмил, таълим, тафтиш, табрик, тадқиқ, тадбир, таъсиф** ва ғайра, ки дар забони тоҷикӣ бисёранд, мӯҳтоҷ ба ин нестанд, ки аз онҳо бо илова кардани асоси феъли ёвар калимаи мураккабе аз қабилӣ **такмилдиҳӣ, таълимгирӣ, тафтишкунӣ, табрикгӯӣ, тадқиқшавӣ, тадбирбинӣ** ва монанди инҳо созем.

Ҳамаи калимаҳои арабие, ки бар вазни тафаъул омадаанд, низ исми амал мебошанд: **табассум, тафаккур, табаррук, таассуб, таҷассум, такаббур, тақаллуф** ва монанди инҳо. Аз ин исмҳо ҳам феъл сохтан мумкин аст: **табассум кардан, табаррук донистан, таҷассум додан** ва ҳоказо. Лекин аз ин феълҳои таркибӣ ҳам калимаи мураккаб сохтан аз қабилӣ **табассумкунӣ, табаррукдонӣ, такаббурдорӣ, таҷассумдиҳӣ** ва ғайра раво нест. Калимаҳои мураккабе, ки аз ин феълҳо сохта шудаанд, низ хилофи мантик ва ҳусни сухан мебошанд.

Айбӣ асосии калимаҳои мураккабе аз қабилӣ **истифодабарӣ, ташкилкунӣ, таълимгирӣ, таҷассумкунӣ** ва ғайра, ки мисолашро дар боло бисёр дидем, ин аст, ки дар вақти сохтани ин гуна калимаҳо маънои аслии исми онҳо пурра ба назар гирифта нашудааст. Мо аз имконоте, ки калимаи содда дорад, беҳабар монда, имконоти иловагӣ ҷустаем.

Оё касеро дидаед, ки ба мураббо шакар пошида хӯрда бошад? Худи калимаҳои **истифода, таъсис, табассум** ва ғайра монанди мураббои нағз ҳастанд ва ба онҳо аз асоси феъл шакар пошидан даркор нест. Зиёда аз ин, ба назари камина чунин мерасад, ки калимаи ширини **табассум**-ро ба шакли **табассумкунӣ** қор фармудан ҳатто баробари он аст, ки ба мураббои лазизе хеле намак ё ки мурҷ пошида хӯрем. Ин қорро ҳеч кас

накардааст ва мо ҳам бояд накунем. Биёед, мураббоҳои нағзро бо кулчаҳои бамаза ва ҷои наваду панҷ хӯрем.

АЗ «ХУД» БОЯД ЭҲТИЁТ ШУД

Чунонки маълум аст, ҷонишини худ мансубиятро ифода менамояд. Масалан, агар гуём: «Ба ҳар кас фарзанди худ азиз аст», дар ин ҷумла калимаи худ дар ибораи фарзанди худ мансубияти фарзандро таъкид мекунад. Дар айни замон бояд фаромӯш накунем, ки дар ин ҷумла вазифаи худ фақат ифодаи мансубият нест, балки ба таъкид гушрас овардани он, инчунин қувват додани сухан аст. Ба вазифаи таъкид омадани худ дар ҷумлаи мазкур хусусан он гоҳ равшан мегардад, ки он ҷумларо бо таҳрири дигараш муқоиса кунем. Чунончи:

1. Фарзанд ба ҳар кас азиз аст.
2. Ба ҳар кас фарзанди худ азиз аст.

Чунонки мебинем, маънои ин ду ҷумла як аст, вале тобиши сухан дар ҳар яки он дигар аст. Чун мегуём, ки «фарзанд ба ҳар кас азиз аст», гуё маълумоти умумие медиҳем, як ҳақиқати маълумро баён мекунем, аз ҷиғунагии фарзанд ва ҷиғунагии ҳар кас каш мепӯшем, матлабро аз ягон ҷиҳат конкрет накардаем. Лекин чун мегуём, ки «фарзанди худ ба ҳар кас азиз аст» ё «Ба ҳар кас фарзанди худ азиз аст», он гоҳ калимаи худ якбора ба маънии сухан як сарбории нав илова мекунад, конкретияти мавридро ба миён меорад, роли мансубиятро ба таъкид қувват медиҳад.

Барои ифодаи ин маъни таҳрири дуввуми ҷумлаи дорон «худ» бештар имкон дорад. Муқоиса кунед:

1. Фарзанд ба ҳар кас азиз аст.
2. Фарзанди худ ба ҳар кас азиз аст.
3. Ба ҳар кас фарзанди худ азиз аст.

Ҳангоме ки ин се ҷумларо муқоиса мекунем, мебинем, ки ҷумлаи дуввум аз ҷумлаи якум қариб фарқе надорад: ҳам «фарзанд ба ҳар кас азиз аст» ва ҳам «фарзанди худ ба ҳар кас азиз аст» матлабро асосан ба таври умумӣ баён мекунад, ин ҷо роли таъкидии худ ҳанӯз чандон маълум нест. Аммо дар таҳрири саввум — «Ба ҳар кас фарзанди худ азиз аст» таъкид ба хубӣ намудор аст. Яъне барои ифодаи таъкид на танҳо калимаи «худ»-ро илова намудан, балки боз ҷои аъзоҳои ҷумларо дигар кардан зарур будааст. Он гоҳ задаи мантиқӣ ба калимаи худ меафтад ва маънии матлуб пурратар баён меёбад.

Инро бояд фаромӯш накунем. Бояд дар ёд дорем, ки таъкид на танҳо бо калимаи худ ифода мешавад, балки гоҳ, ҳатто аксаран ба ҷои калима дар ҷумла низ вобаста аст, то ҷои аъзои ҷумларо дигар накунем, таъкид пурра ба назар намерасад.

Барои равшан шудани он ҳақиқат, ки ҳангоми ифодаи таъ-

кид дар кучои чумла омадани худ аҳамияти махсус дорад, ба як масъала диққат ҷалб кардан лозим меояд.

Дар забони русӣ як навъи чумлаҳое, ки бо иштироки худ — *свои* сохта мешаванд, ин аст, ки, масалан, мегӯянд: *Каждый метод имеет свои преимущества* — чунин чумлаҳоро ба тоҷикӣ ин тавр тарҷума мекунанд: **Ҳар усул бартариҳои худро дорад.**

Камина бар чунин ақидаам, ки ин тарҷума чандон дуруст нест. Ба чӣ далел? Ба ин далел, ки дар ин сурат шакли қолаби чумлаи русиро айнан гирифтаем ва фаромуш кардаем, ки таъкидро на танҳо худ ифода менамоем, балки ҷои ин калима дар чумла низ аҳамияте дорад. Ба назари камина, маънии чумлаи «*Ҳар усул бартариҳои худро дорад*» ба тоҷикӣ таъкиди мансубиятро, яъне қорбурди калимаи «худ»-ро тақозо намекунад. Оғро ба тоҷикӣ бидуни худ ифода кардан лозим аст. Чунончи ба ин тарз:

Ҳар усул бартариҳое дорад.

Чунонки маълум шуд, дар ин маврид маъниро аз ғайри калимаи худ баён кардан мумкин будааст, яъне худ зиёдатиш.

Лекин агар ба ҳар ҳол ин маъниро ба тоҷикӣ ҳам бо таъкиди худ ифода кардан лозим ояд, чӣ бояд қард? Ба фаҳмиш мо, дар ин сурат ҷои калимаи «худ»-ро дар чумла ҳатман дигар кардан даркор аст. Масалан, ба ин тариқ:

Ҳар усул худ (*худаш*) бартариҳо дорад.

Ҳуди ҳар усул бартариҳо (*чанд бартарӣ*) дорад.

Дар ин сурат маъние, ки дар чумлаи русӣ ҳаст, ба тоҷикӣ ҳам ифода мегардад. Лекин агар чумлаи мазкури русиро ба он тарз, ки ҳоло дар матбуоти мо расм шудааст, тарҷума кунем, яъне «*ҳар усул бартариҳои худро дорад*» гӯем, маънии матлуб ифода намешавад, ҳатто метавон гуфт, ки ин чумлаи тоҷикӣ наздик ба бемаънигист.

Барои ин ки масъала равшан шавад, боз чанд мисол меорем. Адабиётшиносон чумлаҳое аз қабилӣ ин чумла месозанд:

«Халқияти адабиёт боз барҷастатар ифодаи **худро ёфтааст**».

Ин ифодаи худро ёфтааст тарҷумаест, ки ба қолаби таркиби русии *находит свое выражение* рехтаанд. Вале чун маънои суханро ба мулоҳиза мегирем, аён мегардад, ки дар ин маврид ба тоҷикӣ калимаи худ тамоман ба мантиқи чумла зид аст. Зеро «халқият ифодаи худро ёфтааст» гӯем, маъни надорад. Магар мумкин аст, ки халқият ифодаи худро не, ифодаи чизи дигарро ёбад? Не, чунин наметавонад буд. Аз ҳамин сабаб ин гап ба тоҷикӣ дур аз маънист. Пас матлабро ба дигар тарзе баён кардан даркор аст. Бояд гуфт, ки дар ин маврид қолаби дигаре ҷустан зарур нест. Фақат хангоми тарҷума калимаи «худ»-ро фуруғузур кардан лозим меояд. Он гоҳ чумлаи мазкур ба тоҷикӣ ин тавр тартиб меёбад:

Халқияти адабиёт боз барҷастатар **ифода ёфтааст**.

Қолиби мазкур, яъне иборое, ки дар он бидуни зарурате

худ ба кор рафтааст, дар ҷумлаҳои поин низ ба назар мерасад:

Ин масъала дар мақола хеле муфассал ҳалли худро ёфтааст.

Онҳо дар иҷрои план саҳми арзандаи худро гузоштанд.

Дар чунин ҷумлаҳо на танҳо ҳалли худро ёфтааст, балки саҳми худро гузоштанд низ қолабест, ки аз русӣ айнан гирифта шудааст. Мо ақида дорем, ки ба тоҷикӣ дар ин мавридҳо ҳам худ зиёдтис ва он ҷумлаҳо, масалан, ин тарз сохтан беҳтар мебуд:

Ин масъала дар мақола хеле муфассал ҳал шудааст.

Онҳо дар иҷрои план саҳми арзанда гузоштанд.

Чунонки мебинем, ҳар ҷо, ки ба русӣ матлаб бо истифодаи калимаи худ баён шудааст, шарт нест, ки ба таҷикӣ ҳам суханро маҳз ба ҳамон қолаб дарорем, балки зарур аст, ки қолаби хоси тоҷикии онро ҷӯем. Хусусан ҳар дафъа, ки аз рӯи одат ҷумла бо худро дорад поён ёфт (хусусиятҳои худро дорад, маънои худро дорад, ғоидаи худро дорад, бартариҳои худро дорад) — ҳар дафъа, ки ҷумла ба ин тарз бо таркиби «худро дорад» ба охир расид, ҳатман бояд андак аз қалам рондан бозистем ва фикр кунем, ки матлаб дуруст баён шуд ё не, мантиқи суханро бар ҷост ё не.

Барзиёд ба кор рафтани худ танҳо дар ин маврид — дар таркиби худро дорад не, балки дар бисёр мавридҳои дигар ҳам ба назар мерасад.

Чунончи ин ҷумлаҳо аз назар гузаронем:

Вай портфели худро ба замин монд.

Қўдаке ба олам чашми худро кушод.

Шуморо ба гап намегирам, ки аз кори худ намонед.

Акнун ин ҷумлаҳо бо ғуруғузошти ҷонишини худ менависем ва бинед, ки маънӣ дигар шудааст ё не:

Вай портфельро ба замин монд.

Қўллективи мо дар иҷрои план саҳми арзанда гузошт.

Қўдаке ба олам чашм кушод.

Шуморо ба гап намегирам, ки аз кор намонед.

Ба назари ман, баъди партофтани худ дар ҳеҷ яке аз ин ҷумлаҳо маънӣ дигар нашуд. Фақат аз ҷумлаи якум — «Вай портфельро ба замин монд» маълум нест, ки портфель аз он худа аст ё аз он каси дигаре. Вале ин номаълумӣ айбе надорад, зеро мансубият аз матн, аз рафти сухан, аз ҷумлаҳои пештар ё баъдина маълум мегардад. Агар аз рафти сухан мансубият номаълум монда бошад, агар дар ин ҷумла мансубиятро ҳатман таъкид кардан лозим бошад, калимаи «худ»-ро илова намудан зарур аст: «Вай портфели худро ба замин монд».

Дар ҳамаи дигар мавридҳо, ки таъкиди мансубияту соҳибият зарур нест, аз қорбурди худ даст кашидан беҳтар аст.

Хусусан ҷумлаҳои аз қабиле «Асари худро навишт», «Диссертацияи худро ҳимоя кард», «Дастӣ худро бардошт», ба пин-

дори ман, қабех вокеъ шудаанд: Асар навишт, Диссертация Ҳимоя кард, Даст бардошт гуфтан лозим аст. Зеро худ ба худ маълум аст, ки ҳар кас диссертацияи худро Ҳимоя мекунад. Инчунин медонем, ки Ҳангоми овоз додан ҳар кас дасти худро мебардорад, на дасти каси дигареро. Мэдомки ин маънӣ худ ба худ маълум аст, чӣ хоҷат ки онро боз бо калимаи худ таъкид кунем? Онҳое, ки инро ба назар намегиранд ва дар чунин мавридҳо ҳам аз калимаи худ гурез намеҷӯянд, беҳабар меконанд, ки маза аз суҳан рафтааст.

Дар охир ба такрор меғӯем, ки гоҳ дар он мавридҳое ҳам, ки дар назари аввал барои қорбурди калимаи худ эҳтиёҷе нест, барои таъкид ва қувват додани суҳан онро ба қор меоранд ва ин ҳаргиз айб нест, балки зарур аст. Чунончи дар ин ҷумлаҳо:

Вай ин ҳолро ба чашми худ дида, ҳайрон шуд.

Ман ин қорро ба дасти худ анҷом додам.

Ҳалимҷон имрӯз ба дасти худ ош пухт.

Ин лаҳза Шодӣ ба пой худ даромада омад.

Ҳабиба ба гапи худ саҳт истода буд.

Агар зоҳири мантиқро ба назар гирем, дар бисёре аз чунин ҷумлаҳо ҷонишини худ ва иборае бо он соҳтан гуё зарурат надорад. Дар ҳақиқат, чун гуфтем, ки «ба дасти худ ош пухт», шояд саволе пеш ояд, ки магар бо дасти дигарон ҳам ош пухтан мумкин аст? Албатта, не, ба маънии аслии суҳан мумкин нест, лекин ба ҳар ҳол ҷумлаи болэ — ҷумлаи «Ҳалимҷон имрӯз ба дасти худ ош пухт» маънӣ дорад. Дар ин ҷумла бо хурсандӣ ё бо меҳр ва ё бо эҳтироми тамом ё ки умуман ба тарзи махсусе ош пухтани Ҳалимҷон таъкид шудааст. Дигар ҷумлаҳое, ки ҳоло ҳозир зикр кардем, низ чунин як таъкиди махсусро дар зимн доранд.

Хуллас, ки истифодаи ҷонишини худ қори душворест ва ба паҳлуҳои гуногуни он диққат қардан зарур аст.

1988

ҲАРЧАНД... БОШАД ҲАМ, АММО...

Як қоидаи забон ин аст, ки барои ифодаи ҳилофият дар аввали ҷумлаи пайрав пайвандаки Ҳарчанд(ки) гарчанд(ки), агарчи, гарчи меояд. Чунончи:

Агарчи ҳақ талх бошад, бубояд шунид («Қобуснома»).

Ҳарчанд ки ба маънӣ ракик аст, ба сифат борик аст («Тарҷумон-ул-балоға»).

Агарчанде баъзе аз удабэву шуаро ба тақлиди Бедил чанд ғазал ва абъёте гуфтаанд, на дар мартабаи каломӣ ўст (Зуфархони Чавҳарӣ).

Дар ин ҷумлаҳо пайвандакҳои агарчи, Ҳарчанд ки, агарчанде дар аввали ҷумлаи пайрав омада, маъниеро, ки ҳилофи

маънии сарчумла аст, ифода мекунанд, зидди якдигар будани ду маъниро мефаҳмонанд. Мисолхое, ки овардем, ба асрҳои гузашта — аз қарни XI то оғози садаи XX тааллуқ доранд. Ин қоида дар забони имрӯза ҳам ҷорист, лекин азбаски машҳур аст, аз овардани мисол хуДДорӣ карда, ба як ҷиҳати дигари масъала диққат ҷалб менамоем.

Аз аввали ташаккули забони адабии форсии дарӣ расме буд, ки гоҳ барои ифодаи хилҷфият дар ҷумлаи мураккаб на як, балки ду пайвандак истифода мекарданд: ғайр аз пайвандаке, ки дар аввали ҷумлаи пайрав ҳаст, пайвандаки дигаре ҳам дар аввали сарчумла мегузоштанд. Масалан, ба ин тарз:

Ишкро гар паямбарӣ, лекин
Хусиро офаридгор туй.

Рӯдакӣ

Ҳарчанд аз гаронӣ ҳолӣ набувад, аммо бар вазни фоилун бисёр гарантар бошад (*Насируддини Тӯсӣ*).

Гарчи дар мулки сухан ман Туғрали Ахрориям,
Лек ҷоми қисматам аз хоки Турон рехтанд.

Туғрал

Агарчи буд китобам пур аз лаолии илм,
Вале касаш зи пашизе намехарид зиёд.

Лоҳутӣ

Дар мисоли якум (ки аз Рӯдакист) гар ба маънои гарчи омада аст, яъне на шартият, балки хилофиятро ифода мекунад. Дар ин байт лекин ҳам ҳамин маъниро мефаҳмонад. Яъне дар ин байт, ки як ҷумлаи мураккаб аст, як маънӣ бо ду воҳита — бо ду пайвандак ифода ёфтааст, ки яке дар ҷумлаи пайрав. (Ишкро гар паямбарӣ) ва дигаре дар сарчумла воқеъ шудааст. Ҳамин ҳолатро дар мисолҳои дигар, ки аз Ҳоҷа Насир, Туғрал ва устод Лоҳутӣ эвардаем, низ мебинем.

Дар ҳамаи ин мисолҳо пайвандаки дуввум зиёдатист: маънӣ бо пайвандаки аввал пурра баён шудааст, аз ин рӯ ба пайвандаки дигаре эҳтиёҷ намемонад. Масалан, агар Ҳоҷа Насир мегуфт, ки «ҳарчанд аз гаронӣ ҳолӣ набувад, бар вазни фоилун бисёр гарантар бошад», яъне агар пайвандаки дуввум — «аммо»-ро зикр намекард ҳам, маънӣ ҳалал намеёфт. Ё ки агар ҳарчанд фуруғзор мешуду аммо боқӣ мемонд, низ маънӣ ҳамон мебуд, ки ҳаст. Дар мисолҳои дигар ҳам хоҳ пайвандаки якумро фуруғзорем, хоҳ пайвандаки дуввумро, ба маънӣ зиён намеорем. Ба ҳамин ваҷҳ бояд гуфт, ки яке аз ин пайвандакҳо зиёдатист. Бо вучуди ин, устодоне чун Рӯдакӣ, Насируддини Тӯсӣ ва Лоҳутӣ ба сухан илова шудани як пайвандаки барзиёдро айб надонистаанд, раво шумурдаанд. Вазифаи он пайвандаки дуввуми илова ҳамоно қувват додану

таъкиди сухан аст. Хусусан дар гуфтор, ҳангоми суханронии пешӣ мардум ба чунин таъкиду тақвияти сухан эҳтиёҷ бисёртар аст.

Ба як мақсад омадани ду пайвандаки хилофӣ дар забони адабии асрҳои гузашта, хусусан дар осори устодони сухан Рудакӣ, Фирдавси, Ҳофиз, Саъдӣ ва монанди инҳо хеле кам, гоҳ-гоҳе дида мешавад, дар навиштаҳои баъзе муаллифоне, ки аз забардастони ягон соҳаи илму ҳунаранд, вале дар сухан нисбатан кам иқтидордоранд, бештар ба дид мерасад.

Дар забони адабии имруза ҳамин равия хеле ривож ёфт: ҳоло барои ифодаи хилофият истеъмоли шудани ду пайвандакро бисёр мебинем. Дар баъзе мавридҳо пайвандаки дуввум на танҳо барзиёд нест, балки барои ифодаи маънӣ зарур аст:

«Аз нав зинда шудани ғояҳои пешқадам (**гарчанде** бо суръати кам, **аммо** хеле ҷонбахш) дар мамлакатҳои Шарқ ҳам ба назар мерасад».

Аз ин мисол ба сохти ҷумлаи миёни қавс диққат ҷалб кунонидани ҳастем: **гарчанде** бо суръати кам, **аммо** хеле ҷонбахш (аст). Аз ин ҷумла мумкин аст, ки **гарчанде** партофта шавад, вале **аммо**-ро партофтан мумкин нест. Яъне танҳо пайвандаки якум метавонад барзиёд бошад, аммо пайвандаки аввали сарҷумла ҳатмист. Пас, ин ду пайвандак баробарҳуқуқ набуда, мавқеи дуввумӣ устувортар аст.

Дар аксари чунин ҷумлаҳои, ки дар навиштаҳои имруза мебинем, боз ҳам фарқ надорад, ки пайвандаки якум партофта мешавад ё пайвандаки дуввум.

Дар забони адабии имруза бо ду воситаи ҳаммаъно ифода шудани як матлаб хеле доман паҳн кардааст. Акнун на танҳо хилоф, балки гоҳ шарту сабаб ҳам бо ду воситаи грамматикӣ адо мегардад. Чунончӣ:

Агар дар шеърҳои... баъзан партаве аз зиндагонии пурзидияти онруза акс **кунад ҳам**, тасодуфӣ ва ба тарзи стихия буд (*Айнӣ*).

Азбаски вай ҳаёти халқро нағз медонист, **бино бар ин** забони асарашро бо материали фольклорӣ зинат меод (*Иқромӣ*).

Дар мисоли якум **агар** ва **кунад ҳам**, ки дар аввалу охири ҷумлаи пайрав омадааст, як маъниро мефаҳмонад. Ин аз он ҷо маълум мегардад, ки аз аввали ҷумла **агар**-ро партоем ҳам, маънӣ дигар намешавад ё ки **агар**-ро нигоҳ дорему **ҳам**-ро фуруғузор намоем ҳам, боз маънии ҷумла зарар намебинад.

Дар ҷумлаи дуввум **азбаски** ва **бино бар ин** ҳарду ба алоҳидагӣ сабабиятро ифода кардаанд, яъне боз як маънӣ ду бор омадааст ва ҳол он ки яке бас буд. Ин ҳолатро дар ҷумлаҳои поин низ мебинем:

Азбаски ёрии таъҷили расонида шуд, **бино бар ин** ягон ноҳушӣ рӯй надод.

Азбаски забони арабӣ забони флективист, **бино бар ин** ба

асоси флексияи дохилӣ як калима шаклҳои гуногунро гирифта метавонад.

Чун шеърҳои Абулҳасани Марвазӣ ба зӯҳдиёти он шоири араб монанданд, **аз ин ру** ӯро аввалин шоири суфӣ намехонанд.

Агар ин шарт қабул шавад, **он гоҳ** мо розӣ ҳастем, ки...

Дар ҳамаи ин ҷумлаҳо бо ду воситаи забони ифода шудани як матлаб чандон айби ҷиддӣ нест, лекин агар ин нуқсон дар забон аз ҳад зиёд доман паҳн кунад ва дар ҳар қадам дучор шудан гирад, бегумон, ба норасоии ҷиддие табдил меёбад.

Зиёда аз ин, дар забони имруза аксаран як маъниро на ин ки бо ду, балки бо се восита ифода менамоянд. Ҳоло дар аксарияти кулли мавридҳо ҷумлаи мураккабе, ки ҷумлаи пайрави он хилофист, ба ин шакл сохта мешавад:

«**Ҳарчанд** мо ҳама чамъ шуда **бошем ҳам**, аммо маҷлисро сар намекарданд».

«**Агарчи** ин таклиф дудуст **бошад ҳам**, лекин қабул нашуд».

«**Агарчанде** ки дар вақташ расида омада **бошам ҳам**, вале ӯро ёфта натавонистам».

Бачаҳо **ҳарчанд** каму беш сарфаҳм раванд **ҳам**, бо вучуди ин бе модар алами ҷудой мекашанд.

Дар мисоли якум хилоф бо се чиз ифода шудааст: пайвандаки хилоф (ҳарчанд) + аористу ҳиссача (бошад ҳам) + пайвандаки хилоф. Қолиби синтаксисии дигар ҷумлаҳои боло низ ҳамин аст. Барои ифодаи матлаб яке аз ин се восита бас буд, вале қаламкаш якеро кам дониста, боз ду воситаи дигар илова намудааст.

Ин қолиби ҷумлаи мураккаби тобеи хилофӣ ҳоло аз тарафи умум қабул шудааст ва на фақат дар матбуот, балки дар офаридаҳои нависандагони намоён ҳам дида мешавад. Бо вучуди ин, бояд таъкид кунем, ки ин қолиб як нишонаи оддӣ гардидани суҳан ва аз низоми ҷиддӣ маҳрум гардидани баён мебошад. Мақсад аз ин ки дар ин ҷумлаҳо як маънӣ бо се воситаи грамматикӣ ифода шудааст, пурратар ифода кардани матлаб ва афзудани таъсири суҳан аст, аммо дар назари қамина инҳо гапи хоида мебошанд, ки кам таъсир доранд. Барои ин ки он ҷумлаҳо низоме дошта бошанд, ба фикри мо, тахминан ба ин шакл тартиб додан лозим буд:

Ҳарчанд мо ҳама чамъ шуда будем, маҷлисро сар намекарданд.

Агарчи ин таклиф дуруст буд, қабул нашуд.

Агарчанде ки дар вақташ расида омадам, ӯро ёфта натавонистам.

Бачаҳо **ҳарчанд** каму беш сарфаҳм мераванд, бе модар алами ҷудой мекашанд.

Чунонки мебинем, худи пайвандакҳои **ҳарчанд**, **агарчи** ва **агарчанде** ки маъниро пурра ифода карда метавонанд ва дигар ба **бошад ҳам**, аммо, лекин, вале, бо вучуди ин эҳтиёе

нест. Чумлаҳои мазкурро ба шакли дигаре, масалан, ин тавр ҳам сохтан мумкин аст:

Мо ҳама чамъ шуда **бошем ҳам**, маҷлисро сар намекарданд.

Ин такиф дуруст **бошад ҳам**, қабул нашуд.

Дар вақташ расида омада бошам **ҳам**, ўро ёфта натавонистам.

Бачаҳо каму беш сарфаҳм **раванд ҳам**, бе модар алами чудой мекашиданд.

Равшан аст, ки ин ҷо ҳам маъни тамоман дигар нашудааст, ҳамон аст, ки буд. Боз ҳам ба ҷои се воситаи грамматикӣ яке кифоя аст: худи **бошад ҳам** ё **равад ҳам** вазифаи ду пайвандаки дигарро, ки дар аввали ҷумлаи пайрав (**ҳарчанд**, **агарчи**, **агарчанде ки**) ва дар сарҷумла (**аммо**, **лекин**, **вале**) омадааст, пурра иҷро карда метавонад. Пас, дар ин сурат ба пайвандакҳо эҳтиёҷ наметавонад.

Мисоли классикӣ ин қолиби ҷумлаи мураккаби хилофӣ ин аст:

Агар биёранд ҳам, раво бувад (*Насируддини Тӯсӣ*).

Ба хуруҷ пайвандад **ҳам**, ... зои� ном ниҳодаанд (*Насируддини Тӯсӣ*).

Ед бод он, к-аз табассум файзи оме доштӣ,
Дар хитоби ғайр бошад ҳам, паёме доштӣ.

Бедил

Аз ин мисолҳо маълум мешавад, ки **бошад ҳам**, **равад ҳам** ва монанди инҳо дар забони адабӣ чандон нав нест ва кайҳо боз дар ифодаи фикру ҳисси олий иштирок дорад. Ба ин суҳани сода ва софу тозаи Бедил ду пайвандаки нодаркор илова кунем, аз хусни он чизе наметавонад.

Дар аввали ҷумлаи пайрав омадани пайвандакро (**ҳарчанд** мо ҳама чамъ шуда будем) навъи якуми ҷумлаи мураккаби тэбей хилофӣ меномем. Бо аорист ва ҳиссача ба шакли **бошад ҳам**, **равад ҳам**, **гӯяд ҳам** ва ғайра ифода шудани ҷумлаи пайрав навъи дуввуми ҷумлаи мураккаби тэбей хилофист. Ин гуна ҷумлаҳо навъи саввум ҳам доранд ки чунин хоҳад буд:

Мо ҳама чамъ шуда будем, аммо маҷлисро сар намекарданд.

Ин такиф дуруст буд, **лекин** қабул нашуд.

Дар вақташ расида омадам, **вале** ўро ёфта натавонистам.

Дида мешавад, ки навъи саввум фақат дар сарҷумла пайвандак дорад. Боз ҳам маъни бо як пайвандак — бо як воситаи грамматикӣ пурра ифода мегардад ва ба се восита эҳтиёҷ нест.

Аҷобат дар ин аст, ки ҳамин се навъи ҷумлаи хилофӣ ва воситаҳои грамматикӣ он дар навиштаҳои имрӯза як ҷо шуда, навъи ҷорум ба миён омадааст. Навъи ҷорум ҳамаи хусусиятҳои ҳама, ки се навъи асосӣ дорад, якҷоя дар бар меорад: ҳам пайвандаки аввали ҷумлаи пайрав, ҳам аористу ҳиссачи, ҳам

пайвандаки аввали сарчумларо фаро мегирад, яъне харчанд... бошад ҳам, ammo... қолаби он аст. Мисоли онро дар боло дидем:

Харчанд мо ҳама чамъ шуда **бошем ҳам, ammo** маҷлисро сар намекарданд.

Суоле пеш меояд, ки оё барои як кардани се навъ ва ба вучуд овардани як навъи серага эҳтиёче буд? Ба фикри мо, набуд. Пас, навъи чорум чаро пайдо шуд? Ба ақидан мо, сабаби пайдоиши он боз ҳамон аст, ки ба муносибати дигар рӯйдодҳои номатлуби услубӣ чандин бор таъкид кардаем: ба назари баъзе қаламкашҳои ҳозира сухани соддаи муқаррарӣ нокифоя менамояд ва барои қувват додани сухан чанд чизи дигар ба калимаву ибораву ҷумла илова менамоянд, вале беҳабар аз онанд, ки ин унсурҳои нодаркор ба сухан на қувват, балки сустӣ меорад, сухан аз ҳашви қабех элоиш меёбад ва суст мешавад. Инро дар услубшиносии классикӣ **заъфи таълиф** мегуфтанд. Заъфи таълиф дар навиштаҳои имрӯза торафт меафзояд ва як намунаи он, ба фикри мо, навъи чоруми ҷумлаи хилофӣ ва ба ҷои як воситаи грамматикӣ бо се восита сохта шудани он аст.

Гох дар чунин ҷумлаҳо ҳатто на се, балки чор воситаи грамматикӣ ба кор меравад, ки инро навъи панҷуми ҷумлаи мураккаби тобеи хилофӣ метавон номид. Чунончӣ:

Харчанд асоси ин асарҳоро афсонаҳои халқӣ ташкил диҳад ҳам, вале **бо вучуди** ин дар мазмун дигаргуниҳо ба назар мерасад.

Ин ҷо ҳилофиятро чор чиз: 1) **харчанд**, 2) **бошад ҳам**, 3) **вале** ва 4) **бо вучуди** ин ифода кардааст. Ва ҳол он ки яке аз инҳо басанда буд ва сеи дигар зиёдатист.

Бо се-чор воситаи грамматикӣ ифода шудани хилоф соли 1939 боиси эроди Ҳабиб Юсуфӣ гардида буд (ниг.: Х. Юсуфӣ, Роҳи нотамом, 1973, сах. 201). Мо ба фикри ин шоири шахид шарикем.

Ифодаи хилоф боз баъзе шаклҳои вайрон дорад, ки Ш. Рустамов онҳоро аз назар гузаронидааст (ниг.: Ш. Рустамов, Замон ва забон, сах. 150 — 151). Мулоҳизаҳои ӯ ҳам ҷолиби диққат ва сазовори дастгирӣ мебошанд.

Маъние, ки бо як-ду калима ифода шуданаш мумкин аст, бидуни зарурати махсусе бо чор-панҷ калима ифода гардад, бешак, ҳусни сухан аз байн хоҳад рафт. Дар ҷумла роҳ ёфтани калимаҳои зиёдати нодаркор аломати он аст, ки қаламкаш фикрашро кӯтоҳу мӯъаз ва софу тоза, ба он тарзе ки лозим аст, баён карда наметавонад, унсурҳои илова мекунад, ки ба сухан гарони меоранд, боиси хирагии матлаб мегарданд. Баръакс, суханро аз унсури зиёдати тоза қардан ҳунарест, ки қаламкашро кам-кам ба сӯи санъати соддаву нафис мебарад. Беэҳтиёт қалам рондан, аз паи оддисуханӣ ва зиёдагӯиҳои авомона, гапи пастмаҳаки кӯчаву бозор рафтан ҳаргиз нишонани

ба халқ наздик шудани забони адабӣ нахоҳад буд. Асолати суҳан ва халқияти элии забони адабиरो бо нуктасанҷӣ ва гавҳаршиносӣ метавон устувор кард. Он ҷумлаҳои имрӯза, ки дар онҳо як матлаб бо се-чор воситаи ҳаммаъно такрор ба такрор адо шудааст, ба фикри мо, нишонаи дур рафтан аз суҳани асил аст.

1984 — 1989.

«ЯК-ДУ ҚАМЧИН НАМЕРАСАД»

Таъбири як (як-ду) қамчин намерасад аз он ҷо омадааст, ки дар гузашта девонагонро бо қамчинкорӣ муолиҷа мекарданд. Ин тарзи муолиҷа дар асарҳои устод Айни ва Ҷ. Икромӣ (чунончи, дар повести дуввумӣ «Тори анкабут») тасвир шудааст. Маънои як-ду қамчин намерасад он аст, ки боз як-ду қамчин задан даркор аст, яъне «ӯ» ҳанӯз андак девонагӣ дорад. Ба ин маънӣ гоҳ (ба ӯ) як-ду қамчин камӣ мекунад ҳам меғунд.

Аммо рафта-рафта сабаби пайдоиши ин таъбир ва маънои аслии он фаромӯш шудааст. Ҳоло дар баъзе маҳалҳо, масалан, ба ҷои ба ӯ ду-се қамчин даркор аст ӯ як қамчин дорад меғунд, ки дуруст нест. Ин таъбир ба ҳамин шакли нодуруст ба навиштаҳои имрӯза ҳам роҳ ёфта истодааст. Чунончи, қаҳрамони як нависанда ба дигаре гуфтааст: «Ту ҳам як қамчин дорӣ». Ва ҳол он ки, масалан, «Ту ҳам ба як қамчин ҳақ дорӣ» гуфтан даркор буд. Он гӯҳ суҳан маънии киноявӣ пайдо мекард ва маънояш он мебуд, ки ба ту ҳам як қамчин намерасад (камӣ мекунад), яъне ту ҳам андак девона ҳастӣ.

ҚАВСАЙН ВА ПАЙВАНДАК

Дар 20 — 25 соли охир дар миёни ду қавс эзоҳ додани матлабе хеле ривож ёфт. Шарҳи миёни қавсайн барои пурратар ифода шудани мазмун ва таъкиди фикре, хусусан барои сабук шудани ҷумла ва аз байн рафтани печу тоби он аҳамияти калон дорад. Ба ин сабаб бештар истифода шудани имкониятҳои қавсро ҳодисаи мусбат доништан лозим аст. Қавс на фақат солҳои охир, балки аз аввали пайдоишаш, аз оғози Инқилоби Октябр барои афзоиши имконоти забони тоҷикӣ хизмат карда истодааст. Ин ҳам як намуна аз дороиафзоии забони тоҷикӣ ба шарофати забони русист.

Дар баъзе ҷумлаҳо қавс ба тарзе омадааст, ки ба ҷумла қавс дохил кардан шарт набуд, яъне чунин ҷумлаҳоро ҳам бо қавс ва ҳам бе қавс тартиб додан мумкин аст. Масалан, ин ҷумла:

«Азбаски касе симурғро (ки анқо муродифи арабии он аст) надидааст, чизҳои ноёбро ба он ташбеҳ медиҳанд».

Ин ҷо ҷумлаи пайравро, ки бо пайвандаки ки сар шудааст, ба қавс нагирифта ҳам мумкин буд, лекин муаллиф онро ба қавс эвардааст ва ин ҳам нодуруст нест. Дар мисоли боло ҷумлаи миёни ду қавс ҷумлаи пайравест, ки дар дохили дигар ҷумлаи пайрав («азбаски касе симурғро надидааст») ҷой гирифтааст. Бино бар он ки ду ҷумлаи пайрав дарун ба дарун омадааст, муаллиф қарор додааст, ки дуввумро миёни қавсайн гузорад, то ки онро аз ҷумлаи пайрави якум ҷудо кардан осонтар шавад. Ин, албатта, як навъ мавридшиносист: қаламкаш роли қавсро ҷун муҳимбароре нағз пай бурда, ба хубӣ истифода намудааст.

Баъзе суҳанварон имконоти қавсро хеле моҳирона ба кор андохтаанд. Чунинчи, ин ҷумлаи устод Айниро аз назар гузаронем, ки дар бораи Саъдист:

«У дар сафарҳояш бо дуздон ва роҳзанон (корвонро мудофия карда) шахсан мубориза мекунад».

Ин ҷумла аҷобате дорад. Барои аҷобати онро дидан лозим аст, ки онро бе қавс хонем: «У дар сафарҳояш бо дуздон ва роҳзанон корвонро мудофия карда шахсан мубориза мекунад». Чунонки мебинем, дар ин сурат маъноӣ матлуб ҳосил намегарда, зиёда аз ин маъноӣ номатлубе ҳосил мешавад: гуё «у» бо ҳамкориҳои дуздону роҳзанон корвонро мудофия мекардааст. Аммо се калимаро ба қавс гирем, матлаби асли равшану возеҳифода меёбад.

Ин аст, ки агар қавс устокорона истифода шавад, низ яке аз мушкилкушову муҳимбарорҳои муъҷизакоре метавонад буд.

Аз ду мисоле, ки овардем, ду вазифаи муҳимми қавс маълум мегардад: 1) Вазифаи аввал аз дигар ҷузъҳои ҷумла ҷудо кардани як ҷузъи он — яке аз аъзоҳои ҷида ё иборати туйфайлӣ ё ки ҷумлаи пайрав ва ғайра мебошад. Мақсади ин ҷудокорӣ гоҳ андак диққат ҷалб кардан ба он ҷузъ, гоҳ таъкиди махсус, гоҳ беҳтар намоен кардани сохти ҷумла ва ба ин восита ёрмандӣ барои зудтар фаҳмидани маъноӣ он аст. Дар ин сурат баъзан, балки аксаран қавсро партофтани мумкин аст.

2) Аз мисоли дуввум — ҷумлаи устод Айни намудор аст, ки гоҳ қавс маъноӣ ҷумларо тамоман тағйир медиҳад ва онро аз ҷумла партофтани имкон надорад, ҷояшро дигар кардан қариб мумкин нест, аз иваз кардан бо вергулу тире ҳам худдорӣ беҳтар аст.

Лекин дар навиштаҳои имрӯза ин шартҳои тартиб додани ҷумлаҳои қавсдор аксаран риоя намешавад. Қаламдастҳо ба ҷӣ тарз ки хоҳанд, ҷумлаи қавсдор сохтан мегиранд ва парвое аз ин надоранд, ки мутобиқати зоҳирӣ, робитаи мантиқӣ, ҳатто сохти ҷумла вайрон шудааст.

Гоҳ чунин ба назар меояд, ки тартиб додани чумлаи кавсдорро ханӯз дуруст ёд нагирифтаем.

Шарти асосии чумлаи кавсдор ин аст, ки муносибату робитаи хамаи аъзоҳою чузъҳои он бояд, чунонки дар чумлаи бекавс ҳаст, дуруст таъмин гардад. Ин муносибату робита бояд чунон бошад, ки агар кавсро аз миён бардорем, чумла вайрон нашавад, ноҳамворие рӯй надихад. Чумлаи кавсдор баёни фикрро осон мекунад, вале моро аз қонунҳои мантиқ озод намесозад. Инро бисёр вақтҳо фаромӯш мекунем.

Чунончи гуфтаанд:

«Театр балети С. Ҳамроев «Ҷавонӣ» (ҳамроҳи Тер-Осипов)-ро намоиш медиҳад».

Ин чумла вайрон аст. Он кас, ки андак савод дорад, бояд чунин сухан наронад. Касе, ки ин чумларо навиштааст, гумон дорад, ки чун ба чумла кавс ҳамроҳ шуд, қонуну қоидаҳои суханро ғайри қардан шарт нест. Не, ӯ сахт қардааст.

Чумлаи мазкур он гоҳ шакли дуруст хоҳад гирифт, ки сохти он ва тартиби чузъҳои монанди чумлаи муқаррарии бекавс бошад. Масалан, ба ин тарз: «Театр балети С. Ҳамроев «Ҷавонӣ»-ро (ки ҳамроҳи Тер-Осипов эҷод қардааст) намоиш медиҳад». Яъне ин ҷо мавриди он буд, ки эзоҳи миёни кавс ба шакли чумлаи пайрав сохта шавад.

Дар мисоли зерин ҳам сухани миёни кавс чунон омадааст, ки чумларо ба тамоми вайрон қардааст:

«Дар мусиқии тоҷикӣ услуби бадахшонӣ, кӯлобӣ, ғармӣ, фарғонӣ, бухорӣ, ленинободӣ (агар гуфтаи ҷоиш бошад)-ро ба хубӣ дарк мекунем».

Ин ҷо ҷоиш бошад-ро ба тоҷикӣ чизест, ки на ба бел меояд, на ба каланд. Пас аз феълӣ тасрифӣ (баъди чумлаи пайрав) омадани -ро тамоман ҳилофи расми сухани тоҷикӣ. Тартибдиҳандаи он чумлаи ноҳинҷор ба қоидаҳои забони русӣ ё шояд ба баъзе навиштаҳои форсии имрӯза, ки низ нусхабардорӣ аз забонҳои Ғарб аст, кӯр-кӯрона тақлид қардааст. Албатта, кавс дар расми хатти тоҷикӣ, чунонки гуфтем, аз забони русӣ омад ва баъзе қоидаҳои низ бо худ овард. Аммо ин қоидаҳои нав бояд ҳилофи қоидаҳои мавҷудаи забони тоҷикӣ набоянд, забони моро аз дарун вайрон накунад. Фақат дар ҳамин сурат қоидаҳои навро қабул метавон қард. Вагарна онҳоро қатъиян рад қардан лозим меояд.

Пас чумлаи болоро чӣ тавр ислоҳ қардан даркор аст? Ба фаҳми мо, онро, масалан, ба ин тарз сохтан беҳтар буд:

«Дар мусиқии тоҷикӣ услуби бадахшонӣ, кӯлобӣ, ғармӣ, фарғонӣ, бухорӣ, ленинободиро (агар таъбир ҷоиш бошад) ба хубӣ дарк мекунем».

Дар ин сурат ҳам чумлаи пайраве, ки чун ибораи туфайлӣ дар даруни кавс омадааст, ба қоидаҳои пештараи забони тоҷикӣ мувофиқат надорад, лекин дар айни замон ҳилофи онҳо ҳам нест ва аз ин рӯ қобили қабул аст. Ҳар навӣ бояд чизе

бо худ орад, ки мо надоштем ё он чиро, ки худ доштем, такмил диҳад. Он гоҳ ин навӣ бояд ба ҷон қабул шавад. Вале дар сурате ки навӣ ҳар чиро, ки худ дорем, зеру забар кунад, ҳаргиз қобили қабул нахоҳад буд.

Дар навиштаҳои солҳои охир аксари эзоҳоти даруни қавсайн ба шакли ҷумлаи пайрав меояд. Лекин аз ҷи сабаб бошад, ки муаллифон дар ин маврид риояи шартҳои ҷумлаи пайравро зарур намедонанд, эзоҳи миёни қавсро чунон месозанд, ки аз алоқамандӣ бо дигар қисмҳои ҷумла маҳрум аст. Дар натиҷа эзоҳи миёни қавс чун ҷумлаи мустақиле аз дигар қисмҳои ҷумла чудо шуда меистад. Ба фикри мо, инро нуқсон шумурдан даркор аст. Ҷумлаи пайрави миёни ду қавс бояд бо аломатҳои зоҳирӣ, чунончи, бо пайвандак ба дигар қисмҳои ҷумла саҳт алоқа дошта бошад. Фақат дар ҳамин сурат фикрноканда ва пай дар ҳам ифода мегардад, мантики ҷумла пурра зоҳир мешавад. Ба ин ҳақиқат, масалан, аз ҷумлаи зерин пай бурдан мумкин аст:

«Дар кишлок ғайри худашу як ҷавон, ки фарзанди ӯ гашта буд (модари ин ҷавон ҳангоми таваллуд кардан ғавтид), касе намондааст».

Ба назари мо, ҷумлаи пайрави миёни қавсайнро хатман бо пайвандаки **зеро** ё **чунки** сар кардан даркор буд. Холо ки пайвандаке нест, робитаи ин ҷумлаи пайрав аз дигар ҷумлаи пайрав (фарзанди ӯ гашта буд) бурида шудааст. Қавс нишонаҳои зоҳирии алоқаи грамматикӣ синтаксисиро иваз карда наметавонад, балки фақат вазъияти яке аз ҷузъҳои ҷумларо дар байни ҷузъҳои дигари он муайян мекунад, чунончи онро ба ҷузъи туфайлӣ табдил медиҳад, вале ҷигунагии муносибати ин ҷузъи туфайлӣ ва ҷузъи дигаре дар мавриди муайян бояд бо як унсур зарурӣ ифода шавад. Дар мавриди боло ҳамин унсур зарурӣ пайвандак аст. Тамоман равшан аст, ки дар ҷумлаи мазкур эзоҳи миёни қавс ба шакли ҷумлаи пайрав омадааст. Пас, ҷумлаи пайрав бояд пайвандаке дошта бошад, ки ҷигунагии робитаи онро бо сарҷумла равшан кунад.

Ҷумлаи пайрав, хоҳ дар миёни ду қавс бошад, хоҳ берун аз он, бояд пайвандаки зарурӣ дошта бошад, бо пайвандаке ташаккул ёбад, он гоҳ тамоми ҷумлаи мураккаб шакли дуруст ва одати мегирад, вагарна ҷумла вайрон хоҳад буд.

Инро Лоик ҳис кардааст ва ҷунин ҷумлае сохтааст: «Агар хоҳем, ки мусиқии мо машҳур бошад ва шеърӣ мо тарғиб шавад (**зеро** сурудро бе тарҷума гӯш мекунанд), бояд эстрада-ро ривочу равақ диҳем».

Агар шоир ҷумлаи даруни қавсро бо пайвандаки **зеро** сар намекард, тамоми ин ҷумлаи мураккаб вайрон мешуд. Аз ҳамин сабаб ҷумлаҳои зерин ба назари камина ҷумлаи вайрон аст:

«Девони шоир (аз 1040 байт иборат аст) дар дасти хешовандонаш маҳфӯз аст».

«Вай латифаҳои халқиро ба Мунҳавзен (дар армияи рус хизмат мекард) нисбат додааст».

«Ин нусхаҳо (с. 1778 наشر шуданд) ҳамчун материал хизмат карданд».

«Бо вучуди сари ҷавонаш (сисола буд) соҳиби мартабаю мақомае гаштааст».

«Рэмани «Саргузашти Сафар-махсум» (бо ҳамкориҳои Х. Назаров эҷод шудааст) синтези юмору ҳаҷв ва таъриху қаҳрамонии хоса аст».

Дар ҳамаи ин ҷумлаҳо чизе намерасад ва он ҳам «ки» мебошад. Фақат дар сурате ки ҷумлаи пайрави даруни қавсро бо ки сар кунем, байни ҷузъҳои ҷумлаи мураккаб робитаи мантиқии табиӣ пайдо мешавад: «Девони шоир (ки аз 1040 байт иборат аст) дар дасти хешовандонаш маҳфуз аст»; «Ин нусхаҳо (ки с. 1778 наشر шуданд) ҳамчун материал хизмат карданд». Ва ҳоказо.

Ҳоло дар навиштаҳои мо бо ки оғоз ёфтани ҷумлаи пайрави миёни қавсайн тамоман дида намешавад. Мо инро нораво мешуморем.

Ё ки ин ҷумларо бинем:

«Толстой дар ин ҷо повести «Кудакӣ»-ро (якумин асари чопии Толстой) офарид».

Ин ҷумла ҳам, ба гумони қавӣ, ба тақлиди ҷумлаҳои русӣ сохта шудааст ва қолиби он қолиби русист. Барои ин ки тоҷикӣ шавад, андак таҳрир карда, иборати миёни қавсро ба ҷумлаи пайрав гардондан даркор буд;

«Толстой дар ин ҷо повести «Кудакӣ»-ро (ки якумин асари чопии ӯст) офарид».

Қолиби ин ҷумла, ба назари мо, тоҷикист. Пайвандаки ки яке аз муҳимтарин унсурҳои тоҷикӣ меорад. Дар солҳои охир аз ки гурехтани қаламкашҳо ва ҷои онро надониستاني онҳо нишонии ин аст, ки дар мулки забон роҳи гум кардаанд ва ба кӯчаҳои бунбасти тақлид бисёр медароянд. Ин ҳақиқатро боз як навъи дигари ҷумлаҳои қавснок тасдиқ менамояд.

Дар навиштаҳои айёми мо ба ҷои ки омадани вай, ӯ, он хеле бисёр ба назар мерасад. Мо инро ҳам номатлуб медонем, зеро қолиби русӣ ва хилофи мантиқии забони тоҷикист. Барои ин ки масъала равшан шавад, чанд ҷумлаеро аз назар мегузаронем:

«Аз дӯсташ (вай боз раис интиҳоб шуда буд) иҷозати сафар талабид».

«Масъалаи мудирӣ шӯъбаи газвор (ӯ пештар барои ҷаллобӣ суд шуда буд) муҳокима шуд».

«Бо талабагон (онҳо нав ба хона даромада буданд) салому алек кард».

Дар ин ҷумлаҳои пайрави даруни қавс вай, ӯ ва онҳо зиёданист. Зеро онҳо ифодаи дуввуми он аъзои ҷумлаанд, ки пеш

аз қавс истодааст: **вай** ифодаи дуввуми «дӯстам», **ӯ** ифодаи дуввуми «мудир» **онҳо** ифодаи дуввуми «талабагон» аст. Ва ҳол он ки ба тоҷикӣ барои чунин ифодаи дубора эҳтиёче нест: ин «вай» «ӯ» ва «онҳо»-ро фуруғузор кунем ҳам, на маънои чумлаи пайрав ва на маънои умумии чумлаи мураккаб зараре намеёбад. Онҳо ягон вазифаи семантикӣ, грамматикӣ ё услубӣ иҷро накардаанд. Ва ҳол он ки ҳар чӣ вазифае надорад, нодаркор аст ва аз он халос шудан лозим аст.

Дар ин навъи чумлаҳои қавсдор ҳодисаи аҷибе рӯй медиҳад: боз он чӣ нодаркор аст, ҳаст, он чӣ зарур аст, нест. Он унсур, ки қаламқашҳо дар чунин чумлаҳо зарурати онро эҳсос намеkunанд, пайвандаки «**ки**» мебошад. Пас, агар чизи нолозимро фуруғузор ва унсури заруриро илова намоем, чумлаҳои боло чунин шакл мегиранд:

«Аз дӯсташ (**ки** боз раис интиҳоб шуда буд) иҷозати сафар талабид».

«Масъалаи мудирӣ шӯъбаи газвор (**ки** пештар барои ҷаллобӣ суд шуда буд) муҳокима шуд».

«Бо талабагон (**ки** нав ба хона даромада буданд) салому алек кард».

Боз як навъи чумлаҳои қавсдор ҳаст, ки боиси эрод мегардад. Гоҳ ҷои қавс дар доҳили чумла нодуруст таъин мешавад, яъне қавсро на дар он ҷое, ки лозим аст, мегузоранд. Чунончи:

«Шоир саргузашти ин духтарро истифода карда (**ӯ чанд самолёти душманро зада ғалтонда буд**), образи як зани вагандустро ба вучуд овардааст».

Дар ин чумлаи мураккаб чумлаи пайрави миёни қавс дар ҷои худ наомадааст. Ин чумлаи пайрав чумлаи муайянкунанда аст, ки ба «духтар» дахл дорад, «духтар»-ро аз як ҷиҳат муайян мекунад. Пас онро баъди «духтар» гузоштан даркор буд: «Шоир саргузашти ин духтарро (**ки чанд самолёти душманро зада ғалтонда буд**) истифода кард...»

Ҳамин ҳолро дар ин чумла ҳам мебинем:

«Ҳамин ки таҳсили Шодӣ ба охир расид (**вай дар синфи даҳум мехонд**), роҳи шаҳрро пеш гирифт».

Боз ҳам чумлаи пайрави муайянкунанда, ки дар миёни ду қавс аст, аз муайяншаванда — «Шодӣ» дур афтадааст. Агар хоҳем, ки алоқаи муайянкунандаю муайяншаванда суст ва ҷаҳда нашавад, онҳоро паҳлуи якдигар гузоштан беҳтар аст. Он гоҳ чумла ба ин шакл мебарояд:

«Ҳамин ки таҳсили Шодӣ (**ки дар синфи даҳум мехонд**) ба охир расид, роҳи шаҳрро пеш гирифт».

Дар ин маврид аз наздик истодани ду «ки» («ҳамин ки» ва «ки»-и даруни қавс) тарсидан лозим нест. «Ки» яке аз ҷаҳл-тарин унсурҳои забони моест ва агар чумла дуруст сохта шуда бошад, ду-се бор ба ҳам наздик омадани он айбе надорад. Ин ҳолатро дар навиштаҳои устодони сухан бисёр дидаем.

Акнун ба ин чумла диққат кунем:

«Падарам гуфтанд, ки ба наздашон (он солҳо волидам дар радио кор мекарданд) равам».

Ба назарам, ин ҳам намунаи нодуруст тартиб додани ҷумла аст Нодурустӣ дар он аст, ки қавс дар ҷои худ нест ва аз ин сабаб ду хабар — кор мекарданд ва равам бидуни тақозои робита паҳлуи ҳам воқеъ гардидааст. Ба ақидаи мо, қавсро ба охири ҷумла гузоштан даркор буд: «Падарам гуфтанд, ки ба наздашон равам (он солҳо волидам дар радио кор мекарданд)».

Ҷумлаи зерин низ гӯе чунин амале хоҳон аст:

«Яке аз аввалин муаллифоне, ки тавсифи географии ноҳияҳои гуногунро боқӣ гузоштааст, Ибни Хурдодбех (асараш с. 646 таълиф ёфта, с. 885 бори дуюм таҳрир шудааст) буд».

Чунин менамояд, ки дар ин маврид ҳам қавсро ба охири ҷумла гирифтанд беҳтар мебуд: «Яке аз аввалин муаллифоне, ки тавсифи географии ноҳияҳои гуногунро боқӣ гузоштааст, Ибни Хурдодбех буд (ки асараш с. 646 таълиф ёфта, с. 885 бори дуюм таҳрир шудааст)».

Ҷумлаи қавснок боз чанд навъи дигар дорад. Мутаассифона, мо ин ҷо ба ҳамаи онҳо таваққуф карда наметавонем. Фақат ҳаминаро таъкид кардан мехоҳем, ки вайрон шудани мутобиқати ҷузъҳои ҷумла дар аксари ин навъҳо ба назар мерасад. Аз ин рӯ хангоми сохтани чунин ҷумлаҳо эҳтиёти махсус зарур аст.

IV

ИСТИЛОҲОТ ВА МАДАНИЯТИ СУХАН

1

• Масъалаи маданияти суҳан ба масъалаи истилоҳоти забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ низ дахл дорад.

Ҳар як соҳаи маданият дорои мафҳумҳои махсус ва терминҳои бисёрест, ки шумораи онҳо рӯз то рӯз меафзояд. Барои ин ки соҳаҳои гуногуни илму маданият дастраси мо гардад, лозим аст, ки муҳимтарин қисми он ҳама истилоҳот дар забони тоҷикӣ низ вучуд дошта бошад. Истилоҳот забони илму техника мебошад ва онро донишмандон ҳар донишҷӯ лозим аст.

Истилоҳоти илмӣ дар забони тоҷикӣ ҳазор сол боз мавҷуд аст. Аввалин касе, ки дар тартиб додани истилоҳоти тоҷикӣ илмҳои гуногун хизмати хеле калон кардааст, Абӯалӣ ибни Сино буд. Ҳарчанд Ибни Сино асосан ба забони арабӣ асар менавишт, «Донишнома» ва «Рисолаи набз» барин китобхоро ба забони модариаш таълиф кардааст. «Донишнома» чандин илмро дар бар мегирад (ҷунончи мантӣ, табиийёт, ҳайат, муסיқӣ) ва Ибни Сино истилоҳоти асосии ин илмҳоро мувофиқи дараҷаи инкишофи ҳамоноқтаи онҳо ба забони тоҷикӣ тар-

тиб додааст. Ибни Сино чунон истеъдоди забоншиносӣ ва истилоҳсозӣ даштааст, ки пас аз нӯҳ сад соли таълифи «Донишнома», яъне дар замони мо устод Айни барин донишманди забони имрузаи тоҷикӣ дар бораи истилоҳоти ин китоб бо ҳайрат ва таҳсину офарин сухан рондааст.

Мутаассифона, бисёре аз истилоҳоти форсии Ибни Сино дар асрҳои баъдина аз тарафи дигар олимони форсу тоҷик қабул нашуда монд ва ба ҷои онҳо асосан истилоҳоти арабӣ гузашт. Дар давоми чандин аср дар илми форсу тоҷик истилоҳоти арабӣ ҷои асосӣ ишғол кард. Дар натиҷа забони асарҳои илмӣ форсӣро тоҷикӣ аз ҳисоби забони арабӣ хеле сарватҳои нав чамъ карда бошад ҳам, имкониятҳои истилоҳсозии худӣ забони тоҷикӣ кам инкишоф ёфт. ♦

Пас аз Революцияи Октябр дар Тоҷикистони Советӣ масъалаи дастрасӣ омма намудани муваффақиятҳои илмӣ имрузае аз масъалаҳои муҳимме гардид. Хисусан рӯз то рӯз афзудани шумораи мактабҳои миёна ва олии чунин вазифае пеш гузошт, ки дар забони тоҷикӣ истилоҳоти илмӣ имрузаи физика, химия, биология ва ғайра ба вучуд оварда шавад. Тарҷумаи рӯзафзунӣ асарҳои Маркс, Энгельс, Ленин, инкишофи хоҷагии халқ ва дар ҳаёти республика то рафт мавқеи калонтаре пайдо кардани техникаи гуногун талаб мекард, ки истилоҳоти фалсафӣ марксистӣ, истилоҳоти сиёсӣ, маъмурӣ ва техникӣ тартиб дода шавад.

Иҷрои ин вазифаи муҳим солҳои бист сар шуда буд ва ҳама рӯз давом дорад.

Дар аввалҳои ин қор баъзе истилоҳоти сунъӣ аз қабилӣ **оташароба** (ба ҷои паровоз ё поезд) низ пайдо шуд ва асосан чунин роҳ пеш гирифта шуда буд, ки кӯшиш менамуданд истилоҳоти русӣ ва интернационалиро навъе карда ба тоҷикӣ тарҷума кунанд. Барои тарҷума бештар калимаҳои арабӣ интихоб мешуд. Чунончи «интернационал»-ро **байналмилал**, «Партияи Коммунистӣ»-ро **фирқаи иштирокион**, «большевикҳо»-ро **аксариян** ва «меншевикҳо»-ро **ақаллион** мегуфтанд.

♦ Тарҷума кардани истилоҳоти нав принципно асосии истилоҳсозии тоҷикӣ дар солҳои бист ва қисман солҳои сӣ буд.

Баъзе рафиқоне, ки имрӯз дар бораи солҳои бисту сӣ асарҳои илмӣ менависанд, ходимони намоёни он солҳоро барои пеш гирифтани он ин принципро саҳт танқид мекунанд ва ҳатто бо гардани онҳо айбҳои сиёсӣ мегузоранд. Ба фикри мо, ин қор чандон дуруст нест. Бешубҳа, дар давраҳои аввал дар истилоҳсозӣ чунин принципро пеш гирифтани ходимони маданияти тоҷик бесабаб набуд. ♦ Барои маълум шудани ин сабаб як мисол меорем. Устод Айни дар он мақолаҳои публицистӣ, ки дар журнали «Шӯлаи инқилоб» (1919 — 1921) ҷоп кардааст, «социализм»-ро **сусиёлизм** ва «Революцияи Октябр»-ро **Инқилоби уктобир** менавишт. Ин навишту ин талаффузро дар он вақтҳо ҳама қабул карда буданд, чунки дараҷаи онвақтаи

инкишофи забони тоҷикӣ, хусусиятҳои онвақтаи талаффузи тоҷикон ҳаминро талаб мекард. Дар он вақтҳо на танҳо мардуми тоҷик, балки ҳуди Айнӣ ҳам калимаҳои «социализм», «революция» ва «октябрь»-ро ба он тарзе, ки мо имрӯз бемалол талаффуз мекунем, талаффуз карда наметавонистанд. Шаклу талаффузи русии ин калимаҳо дар он вақтҳо ба мардуми тоҷик аҷиб менамуд ва риояи он хеле мушкил буд. Ба фикри мо, ин яке аз сабабҳои асосии интиҳоб шудани принципи тарҷума дар истилоҳсозии он давра буд.

Бино бар ин ходими маданияти солҳои бисту сӣ сазовори сарзаниш не, балки лоқи таҳсину офарин ва кадршиносӣ мебошанд. Онҳо аввалин қасоне буданд, ки ба воситаи калимаҳои **шуро**, **сусиёлизм**, **ӯктобир** ғояҳои революция, ғояҳои марксизм-ленинизмро дар байни халқи мо паҳн мекарданд, бо ёрии калимаҳои **муваллидулмоъ** ва **обзо** (ҳидроген), **муваллидулҳумуза** ва **туршизо** (оксиген), **дучарха** (велосипед) ва **оташароба** (поезд) мафҳумҳои нави илмию техникаро ба халқи мо дастрас менамуданд.

Солҳои бисту сиро дар истилоҳсозӣ давраи саҳву хатоҳо ва қачравиро не, балки як давраи қонунии инкишофи терминологияи нави тоҷикӣ ҳисоб кардан лозим аст.

Баъзе рафиқон чун мақолаҳои онвақтаи устод Айнӣ ва дигаронро имрӯз чоп мекунанд ё аз он мақолаҳо иқтибосе меоранд, кӯшиш мекунанд, ки навишти онвақтаро ба навишти имрӯза иваз намоянд. Чунончи, агар Айнӣ солҳои аввали инқилоб «**Болқон**», **Қафқоз**, **полокҳо**, **Фароқия**, **нуёбир** навишта бошад, онҳоро ба тарзи имрӯза ислоҳ намуда, **Балкан**, **Кавказ**, **полякҳо**, **Фракия**, **ноябрь** менависанд. Ва ҳол он ки мо имрӯз ба чунин ислоҳ ҳақ надорем. Ҳамаи навиштаҳои гузаштагон, аз ҷумла навиштаҳои солҳои бисту сӣ ҳуччати таъриҳанд ва ҳуччати таъриҳ ислоҳнопазир аст. Мо онҳоро бояд имрӯз айнан истифода кунем. Агар мақолаю китобҳои солҳои бисту сӣ ва баъдро имрӯз айнан ва бо риояи навишти онвақта (ғайр аз баъзе ҷузъиёт, масалан, аломатҳои китобат ва монанди инҳо) чоп кунем, таъриҳи инкишофи забони адабии ва услубҳои гуногуни он, аз ҷумла таъриҳи таҳаввули принципҳои истилоҳот як-як аз пеши чашми мо хоҳад гузашт. Он гоҳ ҳар хонанда хоҳад дид, ки дар истилоҳоти ҷамъиятиву сиёсӣ ва илмиву техникаии тоҷикӣ, ҳатто дар талаффузу навишти калимаҳои советиву интернационалӣ дар байни сӣ-чил сол чӣ дигаргунӣ рӯй додааст ва мо бо чӣ роҳҳо ба пояи имрӯза расидем.

Он гоҳ равшан хоҳад шуд, ки айнан ё бо андак тағйироти фонетикӣ қабул намудани калимаҳои советиву интернационалӣ ва истилоҳоти аврупоӣ руз то руз бештар зарурат пайдо мекард. Ҳуди ҳаёт барои ин кор тадричан замина тайёр менамуд, ҳуди зиндагӣ он калимаҳоро то рафт бештар ба забон медаровард. Зиёён ва оммаи халқ ҳам ба онҳо тадричан одат мекарданд. Аз ҳамин сабаб анҷумани илмии забоншиносон, ки

соли 1930 дар Душанбе баргузэр гардид, қарор қабул кард, ки дар тартиб додани истилоҳоти нави илмию техники пеш аз ҳама ба имкониятҳои худӣ забони тоҷикӣ такъя бояд кард, вале дар айни замон дар мавриди зарурӣ аз қабули истилоҳоти аврупоӣ худдорӣ қардан лозим нест.

Албатта, ин масъала бе мубориза ҳал нашуд. Дар байни зиёӣён қасоне ҳам буданд, ки дар истилоҳот бештар ба имкониятҳои худӣ забони тоҷикӣ такъя қардан мехостанд ва зарурати қабул қардани баъзе калимаҳои навро фаҳмида наметавонистанд. Дар ҳалли ин мувоҳида ҳам рафти ҳаёт роли асосӣ бозид.

Дар моҳи феврили соли 1938 барои муҳокимаи масъалаҳои истилоҳот ва имло маҷлиси машварат барпо гардид. Ин мушовира барои ба тартиб овардани истилоҳоти тоҷикӣ ва муайян қардани роҳи инкишофи баъдинаи он роли муайян бозид. Принципиҳои асосие, ки ин маҷлис муқаррар кард, то имрӯз дар амаланд.

Дастури асосии ин маҷлис ҳамин буд, ки истилоҳоти тҷикӣ бояд то ҳадди имкон ба истилоҳоти дигар халқҳои СССР наздик ва монанд бошад. Истилоҳоти халқҳои СССР ба он истилоҳоте, ки дар забони русӣ қабул шудааст, бояд то ҳадди имкон наздик бошад, то ки аз комъебиҳои илми советӣ баҳраманд гардидани фарзандони халқҳои гуногуни мамлақати мо осон шавад.

25 — 29 май соли 1959 дар Москва, дар Институти забоншиносии АИ СССР як мушовираи умумииттифоқӣ барпо гардид, ки муҳимгарин масъалаҳои истилоҳоти иҷтимоию сиёсӣ ва илмию техникий халқҳои СССР-ро муҳокима кард. Дар ин маҷлис ҳамон принципи асосӣ — принципи то ҳадди имкон ба яқдигар наздик овардани истилоҳоти забонҳои гуногун маъқул доништа шуд.

Ҳамаи луғатҳои истилоҳӣ, ки то имрӯз дар Тҷикистон ҷоп шудаанд, асосан мувофиқи ҳамин дастур тартиб ёфтаанд. Вақте ки луғати истилоҳоти физика, математика, пахтакорӣ, фалсафа, ҳуқуқшиносӣ ва ғайраро аз назар мегузаронем, мебинем, ки аксари калимаҳои юнонӣ, лотинӣ ва русӣ дар тоҷикӣ айнан гирифта шудаанд ва як қисми мафҳумҳо ба калимаҳои тоҷикӣ ифода гардидаанд. Тартибдиҳандагони ин луғатҳо барои ёфтани шакли тоҷикии бисёр истилоҳот хеле кӯшиш ва хизмат қардаанд.

2

Дар забони тҷикӣ луғати истилоҳоти санъати меъморӣ, мусиқӣ, рассомӣ ва мисли онҳо ҳанӯз вучуд надорад. То ҳол дар китобу мақолаҳои тоҷикӣ доир ба ин илмҳои истилоҳоти аҷибу ғариб мувоҳида мекунем, ки ҳар қас ба сари худ сохтааст.

Ба фикри мо, ҳозир дар соҳаи истилоҳот яке аз муҳимтарин масъалаҳо масъалаи дурустии онҳо аз ҷиҳати қоидаҳои забон мебошад. Аз ин ҷиҳат истилоҳоти имрузаи тоҷикӣ бисёр нуксон дорад.

Принципи тарҷума кардани як қисми истилоҳоти ҷамъиятию сиёсӣ ва илмӣю техникӣ, албатта, принципи дуруст аст. Лекин бисёр истилоҳоте, ки дар китобҳои дарсӣ, луғатҳо ва матбуот тарҷума шудаанд, нуксон доранд. Нуксони асосӣ ин аст, ки бисёр тарҷумаҳо сунъию нотарошида мебошанд ва ҳеле ноухдабароёна анҷом ёфтаанд.

Пеш аз ҳама ҳаминро гуфтан лозим аст, ки дар истилоҳоти имрузаи мо навъи калимасозӣ ҳеле маҳдуд аст.

Хангоме ки китобҳои истилоҳотро аз назар мегузаронем, мебинем, ки танҳо се-чор навъи калимасозии тоҷикӣ истифода шудааст, аммо имкониятҳои бепеёни забони мо аз доираи диққат берун мондааст.

• Шаклҳои асосии калимасозӣ дар луғатҳои истилоҳӣ ва матбуоти мо ин аст: бо «-кунӣ» ва «-шавӣ» (масалан, пайваस्तкунӣ ва пайвастшавӣ), бо калимаҳои, ки аз қабилӣ ба+вучуд+ой мебошанд, бо суффикси -анда (ба мисли гузаранда, сузанда) ва бо -нокӣ (ба монанди давомнокӣ, шиддатнокӣ). Ин чор тарзи калимасозӣ ҳеле бисёр дучор мешавад. Боз чанд тарзи дигар ҳаст, ки нисбатан кам дида шуд.

Истилоҳотро дар соҳаи калимасозӣ то ин дараҷа маҳдуд кардан хуб нест. Рафиқони истилоҳосозӣ мо дар калимасозӣ ва иборабандӣ аз доираи се-чор шакл берун намебароянд ва боз шикоят мекунанд, ки ба забони тоҷикӣ бисёр мафҳумҳои ифода кардан мумкин нест. Нағз донишмандони нозуқиҳои забон, пурра истифода намудани ҳамаи имкониятҳои он ва шаклҳои гуногуни калимасозию иборабандӣ аз шартҳои асосии ҳалли масъалаи истилоҳот аст.

Мисоли ин чор навъи калимасозиро мо дар китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» ҳеле бисёр дидаем ва ба тафсил муҳокима кардаем. Бо вучуди ин меҳоҳем, ки ба масъалаи калимаҳои, ки бо -кунӣ ва -шавӣ сэхта шудаанд, андаке таваккуф намоем.

Солҳои охир паи ҳам якчанд китоби истилоҳот ҷоп шуд, ки ба ботаника, педагогика, механикаи техникӣ, астрономия, тайёрии ҳарбӣ, геология, қароқулпарварӣ, сохтмон, география, геодезия, забоншиносӣ, таърих ва ғ. оиданд. Нашри ин китобҳо муваффақияти калон шуморидан даркор аст. Дар ин китобҳо истилоҳоту мафҳумҳои бисёре гирд оварда ва барои пайдо кардани ҳамтои тоҷикии онҳо кушиши зиёде ба харҷ рафтааст. Ҳар яке аз ин китобҳо натиҷаи ҷустуҷӯҳои доманадори мутахассисони як соҳаи илму техника мебошад ва таҷрибаи ҷандинсолаи онҳоро дар худ ақс додааст. Ин ҷустуҷӯҳо ва таҷриба барои пешбурди сэхҳои гуногуни хоҷагии халқ ва маданият самараҳои намоёне овард ва яке аз он самараҳо ху-

ди ба вучуд омадани ҳамин китобхост. Муаллифон барои кофтану ёфтани бисёр истилоҳоти тоҷикӣ ва сохтани истилоҳоти навро, ки қобили қабул метавондонист, хеле заҳмат кашидаанд. Аз ин ҷиҳат меҳнати онҳо шоёни тақдир аст.

Дар айни замон дар ҳар қадами ин китобҳо кам ё беш нуқсонҳое низ роҳ ёфтааст. Як қисми ин нуқсонҳо дар матбуоти чорӣ, дар тақризҳо нишон дода шуда буд. Қисми дигараш ҳануз гуфта нашудааст. Бешубҳа, муҳокимаи ҳамачонибаи муваффақияту камбудихои ин китобҳо барои пешрафти минбаъдаи кори муҳимми ба вучуд овардани истилоҳоти тоҷикӣ аҳамияти калон хоҳад дошт.

Ба фикри мо, як норасони ҷидди аксари онҳо ҳамон сунифода аз калимаҳоест, ки бо **-кунӣ** ва **-шавӣ** сохта шудаанд.

Бояд таъкид кунем, ки бо **-кунӣ** сохтани калима дар таърихи забони адабии тоҷикӣ ҳеҷ гоҳ шакли асосии истилоҳосозӣ набуд ва дар истилоҳоти классикӣ қариб дида намешавад. Ин бояд бесабаб набошад. Сабаби асосӣ шояд он бошад, ки чунин калимаҳо шаклан лоиқи истилоҳшудан нестанд. Ҳар калима истилоҳ шуда наметавонад. Аз аввал, аз замони Ибни Сино як шарт истилоҳ он буд, ки калима бояд рехта ва зебо, сазовори интиҳобшудан чун номи илмӣ ҳодисае бошад. Илм ба сифати маҳсули инкишофи олии фикри инсон азиз аст ва сухани ҳасак муносиби он нест. Сухани равшану возеҳ ва дақиқ, сухани тавонову зебо ва софу тоза лозим аст, то дастовардҳои муҳимми илм ба шакли олии, ба шакли муносиби худ баён шавад, бо назаррабоӣ ҳам хонандаро ба ҳайрат орад ва ақлу ҳуши ўро ба худ кашад. Бинобар ин ҳар калимаро истилоҳ қарор додан ва аз руи принципи «ҳар чӣ пеш ояд, ҳуш ояд» амал кардан мумкин нест.

Дар китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад» бисёр дидем, ки дар аксари мавридҳо ба калима илова шудани **-кунӣ** хилофи мантиқ аст ва маъниро хароб мекунад. Инро хусусан дар услуби илмӣ ва истилоҳот ба назар гирифта даркор аст. Ғайр аз ин, калимаҳое, ки бо **-кунӣ** сохта шудаанд, услубро ба пастӣ мекашанд ва ба сухан дурушти меоранд. Аз ин рӯ дар бисёр мавридҳо **кардан** аз **-кунӣ** беҳтар аст. Аз ин дидгоҳ агар, масалан, ба китоби истилоҳҳои қароқулпарварӣ (1982) назаре афканем, бояд гӯем, ки **бордоркунӣ**, **дурагакунӣ**, **елимкунӣ**, **бурдоқикунӣ**, **чуфткунӣ** (ки аз ҷи сабаб бошад, ҳамеша ба шакли **чуфтикунӣ** омадааст) ва ғайраро на ба шакли калимаи мураккаб, балки чун масдари таркибӣ, яъне бо **кардан** ифода намудан беҳтар буд: *бордор кардан*, *дурага кардан*, *елим кардан*, *бурдоқӣ кардан*, *чуфт кардан*.

Ҳатто баъзеи инҳоро бо калимаи кор сохтан ҳам шояд мумкин бошад, зеро ҳар қадами ин истилоҳот қореро ифода мекунад. Он гоҳ баъзе аз калимаҳои мазкур чунин шакл мегиранд: **дурагакорӣ**, **бурдоқикорӣ**, **чуфткорӣ**.

Агар ин таклифи мо қобили қабул набошад, истифодаи

фсёли кардан ба матлаб мувофиқтар аст. Дар ин сурат агар аз паси истилоҳе сифате ояд, баъзан «кардан»-ро фуру гузоштан мумкин аст. Масалан, ҳам бордор кардани сунъӣ ва ҳам бордории сунъӣ гуфтан ҷоиз аст ва дуввумӣ ҳам, ба фикри мо, аз ҳар ҷиҳат қобили қабул мебошад. Аз ин қиёс ба ҷои **чуфтикунии гуруҳӣ** ва **чуфтикунии такрорӣ** мумкин аст, ки **ҷуфт кардани гуруҳӣ** ва **ҷуфт кардани такрорӣ** ё ин ки **ҷуфтии гуруҳӣ** ва **ҷуфтии такрор** (дар ин сурат на **такрорӣ**) гуем.

Дар фарҳанги кароқулпарварӣ боз истилоҳову мафҳумҳое ба монанди **ба навъҳо ҷудокунӣ**, **ба районҳо ҷудокунӣ**, **ченкунии чорво**, **парварида зиёдкунии саршумори чорво** (разведение животных) ба назар мерасад. Ин калимаю ибораҳо ҳам аз муҳимтарин шартҳои истилоҳоту мафҳумоти илмӣ — аз рехтагиву суфтагӣ маҳруманд. Ба ҷои онҳо калимаву ибораро, ки ба ин шарт ҷавоб гуфта тавонанд, ёфтан лозим меояд. Чунончи, ба ҷои **ба навъҳо ҷудокунӣ** кайҳе боз калимаи **навъбандӣ** тақлиф шуда истодааст. Ин, ба ақидаи мо, шоян қабул аст, зеро аз ҷумлаи **гурӯҳбандӣ**, **дастабандӣ**, **табақабандӣ**, **даврабандӣ**, **тақсимбандӣ** ва ғайра мебошад, ки ба маънои классификация, периодизация ва монанди инҳо меоянд. Аз ин қиёс ба ҷои **ба районҳо ҷудокунӣ**, чунонки зикраш гузашт, **ноҳиябандӣ** ё **районбандӣ** метавон гуфт.

Агар **навъбандӣ** ва ё **районбандӣ** ё ки **ноҳиябандӣ** ба сифати истилоҳ қабул шавад, он гоҳ **ба навъҳо ҷудо кардан** ва **ба районҳо ҷудо кардан** эзоҳи он истилоҳҳо хоҳад буд. Медонем, ки **чарғи бо газ дар гиранда** (газовая лампа) ҳаргиз номи ҷиз нест ва фақат ҳангоме ки калимаи **газчароғ** ба миён омад, номе ҳосил мешавад, аммо **чарғи бо газ даргиранда** эзоҳи ҳамин ном, шарҳи ҳамин истилоҳ буда, бояд дар маънидоди луғат истифода шавад. Ҳамин тавр **ба навъҳо (районҳо) ҷудо кардан** ҳам ҳанӯз шакли рехтаи истилоҳӣ надорад ва «кардан»-ро ба **-кунӣ** иваз намоем ҳам, чунин шакл ба худ намегирад. Агрегати **ба навъҳо ҷудокунанда** маънои сортировочный агрегат-ро дуруст ифода мекунад, вале **агрегати навъбандӣ** ба эътибори шакл бештар ҳуқуқ дорад, ки ба сифати ном ва истилоҳ қабул шавад. Мақсад ин нест, ки маъниро як навъ карда ифода намоем, балки дар истилоҳот масъалаи шакл, масъалаи рехтагиву мӯҷазии калимаву ибора аҳамияти яқумдараҷа дорад. Фақат агар имкони калимасозие аз қабилӣ **навъбандӣ**, **ноҳиябандӣ** ва **районбандӣ** дар миён намебуд, **ба навъҳо (районҳо) ҷудо карданро** аз ноилочӣ ба сифати истилоҳ ё мафҳуме қабул кардан мумкин мешуд. Ҳоло ки сохтани калимаи рехтаву суфтае аз қабилӣ **навъбандӣ**, **ноҳиябандӣ** ва **районбандӣ** мумкин аст, ин имкониятро истифода бояд кард.

Ба ибораи **парварида зиёдкунии саршумори чорво** низ аз ҳамин дидгоҳ нигоҳ кардан даркор аст. Ба назари мо, ин ибора носуфтаву дурушт буда, сазовори ин нест, ки ба сифати як мафҳуми илмӣ қабул шавад. Албатта, ибораи суфтатаре ёф-

тан мумкин будагист. Чунончи, *шояд парваришу афзоиши чорво* гуфтан мумкин бошад. Он гоҳ *парваришу афзоиши* ба маънои парвариш ва афзоиш ёфтан хоҳад буд, яъне маънои ибораи «разведение животных»-ро на ба шакли фоилӣ, балки ба шакли мафъули ифода менамояд. Лекин аз ин тарсидан лозим нест, чунки *шудан* натиҷаи *кардан* аст ва ба ҷои худ амал натиҷаи онро ифода кардан ҳам ҷои доништа мешавад. Гайр аз ин, *параришу афзоиши чорво* маънои парариш кардан ва афзоиш ёфтаниро низ ифода карда метавонад. Дар ин сурат маънои «разведение» пурра ифода хоҳад гардид.

Чанд гоҳ аст, ки ба ҷои **ченкунӣ** дар баъзе асарҳо **андозагирӣ** ба кор меравад. Ба фаҳмиши мо, ин ду калима қобили қиёс нестанд ва **андозагирӣ** аз ҳар ҷиҳат бартарӣ дорад.

Чунонки дида мешавад, аксари маъниҳоеро, ки дар фарҳанги қароқулпарварӣ бо **-кунӣ** омадаанд, ба тарзи дигаре, ба шакли матлуб ва муносиби илм ифода кардан мумкин аст. **-Кунӣ** ҷои ҳамин воситаи тарзҳои гуногунро гирифта, ба истилоҳот якрангиву дурушті овардааст.

Он ҷӣ дар бораи калимаҳое, ки бо **-кунӣ** сохта шудаанд, гуфтем, бештар аз ин ба калимаҳои дорои **-шавӣ** дахл дорад.

Таъкид карда будем, ки калимаҳое, ки бо **-шавӣ** таркиб ёфта бошанд, дар забони адабии классикӣ мавҷуд нестанд. Ин бояд бесабаб набошад. Сабоби асосӣ шояд ин бошад, ки ба чунин калимасозӣ эҳтиёҷ набуд. Ба назари мо, имрӯз ҳам зарурате пеш наомадааст. Дар ин бора дар китоби «Ҳар сухан ҷоеву хар нукта мақоме дорад» муфассалан сухан рафта буд.

Аз луғатҳои истилоҳоти имрӯза низ ҳамин ҳақиқат маълум мегардад. Барои мисол боз ба истилоҳоти қароқулпарварӣ рӯй меорем. Дар истилоҳу мафҳумҳое монанди **зиёдшавии** вазн, **сафедшавии** мӯй, **чиркиншавии** пӯст, **вайроншавии** гулҳо, **чуфтшавии** ихтиёрӣ, ба ақидаи мо, матлабро бо *шудан* ифода кардан даркор аст: *зиёд шудани* вазн, *ё афзоиши* вазн, *сафед шудани* мӯй, *чиркин шудани* пӯст, *чуфт шудани* ихтиёрӣ (на *чуфтӣ*!) ва ҳоказо. Шакли аслии ифодаи чунин маъниҳо ҳамин аст. Ҳоло табъи мо аз ин шакли аслии дуруст бегона шудааст, вале, ба назарам, вақте расидааст, ки боз ба эн одат кунем.

Ҳангоме ки мафҳумҳои боло дар дохили ҷумла меоянд, гоҳ *фурӯгузошти шудан* ҳам мумкин аст. Чунончи дар дохили ҷумла ба ҷои **вайрон шудани гулҳо** *вайронии гулҳо*, ба ҷои **чуфт шудани ихтиёрӣ** *чуфтии ихтиёрӣ* (ва ин ҷо мавриди *чуфтӣ* мебошад), ба ҷои **чиркин шудани пӯст** *чиркинии пӯст* гоҳ гуфтан ҳам ҷои меояд.

Дар фарҳанги мазкур истилоҳу мафҳумҳое ҳам ҳастанд, ки онҳоро бидуни *шудан* ифода кардан бештар менамояд: **ҷойгиршавии** қаламгулҳо — *ҷойгирии* қаламгулҳо, **номавзун ҷойгиршавии** гулҳо — *ҷойгирии* номавзуни гулҳо, **мутаносиб ҷойгиршавии** қаламгулҳо — *ҷойгирии* мутаносиби қаламгулҳо, **накшу тарзи ҷойгиршавии** гулҳои пӯст (рисунок расположения за-

витков) — нақши *ҷойгириш* гулҳои пӯст, мавсими *ҷуфтишавӣ* (ки боз ҳам на *ҷуфти*, балки *ҷуфт* гуфтан даркор буд) — мавсими *ҷуфтӣ* (мавриди *ҷуфтӣ* ин ҷост), *ҷуфтишавии* ихтиёрий — *ҷуфтиш* ихтиёрий ва ҳоказо.

Истилоҳу мафҳумҳои мазкур дар ин шакл сабуктару равонтар хоҳанд буд ва маънӣ ҳам халал намебинанд.

Ин мисолҳоро аз фарҳанги қароқулпарварӣ гирифтани мо чунин маънӣ надорад, ки калимаҳое, ки бо *-шавӣ* ва *-кунӣ* сохта шудаанд, фақат дар ин фарҳанг бисёр омадаанд. Не, ин гуна калимаҳо дар ҳамаи фарҳангҳои истилоҳоти ҳозира бисёранд. Ин тарзи калимасозӣ хусусан дар фарҳанги истилоҳоти ботаника бисёр ба назар расид.

Ба фикри мо, агар истилоҳоти ҷамъиятиву сиёсӣ ва илмиву техникаро аз якрангӣ ва қолибҳои номатлуби калимасозӣ халос карданӣ бошем, аввало ба калимаҳое, ки бо *-кунӣ* хусусан *-шавӣ* сохта шудаанд, диққат кардан лозим меояд. Аз унсурҳои номатлуб зарар дидани истилоҳот бештар аз ҳама маҳз дар ҳамаи маврид дида мешавад.

Дар фарҳангҳои мазкур баъзе саҳву хатоҳои ҷузъӣ ҳам ба назар мерасанд. Мо аз онҳо қатъи назар карда, фақат ба баъзе чизҳое, ки ба диди мо ҷиддитар менамоянд, диққат ҷалб мекунем.

Масалан, истилоҳоти зеринро бинем: обобщённая координата — *координатаи ҷамъбаст кардашуда*, обобщённая формула — *формулаи умумӣ кардашуда*, возбудитель — *барангезонанда*, передатчик — *фиристонанда*, залежная земля — *замини бекорхобида* ва дигарҳо.

Ба фикри мо, тарҷумаи тоҷикии ин истилоҳот вазнин, носуфта ва дароз аст. Аз мисолҳои боло *координати ҷамъбаст кардашуда* — *координати ҷамъбастишуда* ва *формулаи умумӣ кардашуда* — *формулаи умумишуда* гуфтан мумкин буд. Чунон ки дар ҷумласозӣ аксаран феъли ёвари «кардан»-ро тамоман барзиёд ва нобачо кор мефармоянд, дар калимаҳои мазкур ҳам «карда» зиёд аст.

Аз мисолҳои боло, ба фикри мо, *фиристонанда*-ро *фиристанда* ва *барангезонанда*-ро *ангеза* гуфтан бехтар аст. Дар ин сурат маъно дигар намешавад, вале калима сабуктар, зеботар ва хушоҳангтар хоҳад шуд.

Чанд сол аст, ки дар матбуоти мо истилоҳоти *заминҳои бекорхобида* дида мешавад, вале на интеллигенция ва на деҳқонони колхозӣ ин истилоҳро қабул накарданд ва кор намефармоянд. Чунки «бекорхобида» калимаи сунъии дарозест, ки қобилияти термин шудан надорад. Дар луғати истилоҳоти пахтакорӣ ба ҷои ин истилоҳ истилоҳи *замини партав* омадааст, ки ин бехтар аст. *Замини партов* гуфтан ҳам мумкин будагист.

Истилоҳсозҳои мо гоҳ на танҳо аз безебии калима парвоя надоранд, балки бисёр вақтҳо қоидаҳои забони тоҷикиро ҳам вайрон мекунанд. Дар китобҳои дарсӣ, китобҳои истилоҳот ва

матбуот чун термин калимахооро мебинем, ки нодуруст сохта шудаанд ва ба ягон қоидаи забони тоҷикӣ мувофиқ намеоянд. Чунончи, дар истилоҳоти физика ин гуна калимаҳо ҳастанд: аperiodичность — **ғайридавриятӣ**, безразличность — **бефарқнокӣ**, вероятность перехода — **эҳтимолнокии гузариш**, теплостойкость — **гармиустуворӣ** ва ҳоказо, ки онҳоро калимаи дуруст ҳисоб кардан асло мумкин нест. Ғайр аз ин ибораҳои аҷиборо ба монанди **пайвасти дучоршаванда** (встречное соединение), **сершавии магнитӣ** (магнитное насыщение), **буғи сершуда** (насыщенный пар), **маҳлули сершуда** (насыщенный раствор) ва ғайра дидан мумкин аст. Инҳо тарҷумаи ҳарф ба ҳарф мебошанд, ки ба тоҷикӣ маъно надоранд.

Ё ин ки истилоҳи «художественная самодеятельность»-ро аксаран **ҳаваскорони бадеӣ** мегуянд. Ин чандон дуруст нест. Зеро ҳаваскор одам аст, лекин магар одам ҳам бадеӣ мешавад? Дар забони мо иборати «одами бадеӣ», «шахси бадеӣ» ё «бачаи бадеӣ» ва «марди бадеӣ» мавҷуд нест, пас «ҳаваскори бадеӣ» аз кучо омад?¹ Ба фикри мо, ба ҷои ин ибора, масалан, иборати «**ҳаваскори санъат**»-ро қабул кардан мумкин аст, зеро санъат ҳам аз ҷумлаи бадеӣ буда, ҳам суруд мусиқӣ, ҳам шеърҳои ва ғайраро, ки фаъолияти ҳаваскорони мо аз инҳо иборат аст, дар бар мегирад.

Ҳарчанд ки ин тақлифи муаллифи ин сатрҳо асосан қабул шудааст, иборати «ҳаваскори бадеӣ» ҳанӯз гоҳо дар матбуот дида мешавад.

Ба муносибати калимаи **гармиустуворӣ**, ки дар боло омад, як ҷизро хотирасон кардан мехоҳем. Ин калима тарҷуман **теплостойкость** мебошад. Дар забони русӣ истилоҳоти бисёре ҳастанд, ки бо **стойкость** сохта шудаанд. Агар хато накунам, ба тоҷикӣ шакли ифодаи чунин калимаҳо ҳанӯз дарёфт нашудааст. Ба фикри мо, ин маъниро дар бисёр мавридҳо бо **бардор** ифода кардан мумкин аст. Чунончи **теплостойкость** дар луғати истилоҳоти пахтакорӣ **қобилияти гармибардорӣ** тарҷумаи шуда буд. Ба назар мерасад, ки ин **гармибардорӣ** шаклан ва маънан мувофиқи маврид аст. Намунаи онро дар забони тоҷикӣ бисёр мебинем: **оббардор** (биринчи оббардор), **чиркбардор** (пӯшоки чиркбардор), **гапбардор**, **нозбардор** ва ғ. Як қаҳрамони устод Айни ба дигаре гуфтааст: «Писари падарат шав, ки одами **сахтибардор** аст». Дар ҳамаи ин мавридҳо **бардор** ба калимаи кам ё беш маънои тобоварӣ ва бардоштро илова мекунад. Дар «**Фарҳанги форсӣ ба русӣ**» калимаҳои **таъвилбардор** (сухане, ки онро ба чанд маънӣ шарҳ метавон дод), **таътилбардор** (қоре, ки онро мавқуф гузоштан мумкин аст), **таълимбардор** (таълимпазир, қобилиятнок) ва монанди инҳо

¹ Дар забони русӣ иборати **художественная личность** ҳаст. Агар онро шахсияти бадеӣ тарҷумаи кунем, ба фикрам, нодуруст хоҳад буд. Ин ҷо тарҷумани дигаре ёфтаи лозим аст, чунончи шахсияти бадеақор гуфтаи мумкин будагист.

ба назар расид. Дар баъзе ин калимаҳо ҳам андаке маънии бардошту тобоварӣ ҳаст.

Пас дар баъзе мавридҳо барои тарҷумаи калимаҳои мураккаби русӣ, ки бо **стойкость** сохта шудаанд, истифодаи **бардор** имконпазир менамояд. Вале инро ҳар дафъа ба алоҳидагӣ санҷидан лозим аст, то ки боиси пайдоиши чанд калимаи дигари сунъии гушхарош нагардад.

Тоza кардани истилоҳоти тоҷикӣ аз калимаю ибораҳои хунук, сунъӣ ва нодуруст яке аз вазифаҳои муҳими руз аст. Истилоҳоти нав бояд боиси вайрон шудани забони тоҷикӣ нагардад, балки баръакс сарватҳои забони моро зиёд кунад ва бариктидор афзояд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки тарҷумаи китобҳои дарсӣ ва тартиб додани китоби истилоҳоти илмҳои алоҳидаро танҳо ба уҳдаи мутахассисони як соҳаи илм вогузоштан мумкин нест. Дар тартиб додани истилоҳоти ҳамаи соҳаҳои илму техника ва ҳочагии халқ бояд забоншиносон ва адибон иштирок намоянд. Танҳо дар сурати ҳамкориҳои мутахассисони илм ва касоне, ки дар забондонии онҳо шубҳае нест, дар соҳаи истилоҳосозӣ ба муваффақият ноил шудан мумкин аст.

Тартиб додани истилоҳоти забоне таъҷил ва саросемагиро намебардорад. Иҷрои ин вазифа ҳамкориҳои ҷиддӣ ва дуру дарозии мутахассисони соҳаҳои алоҳидаи илмро талаб мекунад.

3

Истилоҳоти мо бояд комилан асоси илмӣ дошта бошад. Майлу хоҳиш ва таъби шахсии одамони алоҳида не, балки як принципи мукаммали илмӣ бояд дар ҳалли масъалаҳо роли асосӣ бозад.

Таҷриба ҳаминро ҳам исбот кард, ки агар тартибдиҳандагони истилоҳот роҳи осон, роҳи як навъе тарҷума кардани калимаю ибораҳо пеш нагиранд, балки бо як принципи илмӣ амал кунанд, муваффақият ба даст меоранд. Ин ҳақиқат аз «Лугати русӣ-тоҷикии терминологияи философия» (1966), ки М. Осимӣ, М. Бачаев ва М. Диноршоев тартиб додаанд, маълум шуда буд.

Ҳарчанд ки муаллифи ин сатрҳо мутахассиси фалсафа нест ва бино бар ин аз чихати дурустӣ ӯ нодурустии ифодаи баъзе мафҳумҳо чизе гуфта наметавонад, ақида дорад, ки ба эътибори тарзи баён ва маданияти сухан ин луғатро яке аз бехтарин китобҳои истилоҳоти тоҷикӣ ҳисоб кардан лозим аст. Муҳимтарин фазилати ин китоб аз ҳамаи иборат аст, ки тартибдиҳандагони он худро, ба қавли устод Айнӣ, «аз асорати тарҷума озод кардаанд». Ҳангоме ки қисми тоҷикии ин луғатро мехонем, ғайр аз баъзе мавридҳо, аксаран чунин тасаввур пайдо мешавад, ки гӯё ин суханҳо тарҷума нашудаанд, балки дар асл тоҷикӣ будаанд. Муаллифон аз тарзи баёни тарҷу-

монҳои имрӯза қатъиян даст кашида, истилоҳоти фалсафаро бо риояи бисёр нозуқиҳои забони тоҷикӣ тартиб додаанд¹.

Онҳо дар ҳалли баъзе масъалаҳои душвор роҳи ҷустуҷӯҳои ҷиддии эҷодиро пеш гирифта, ба тарзи таҷриба ҳатто калимасозҳои наvero таклиф карда буданд. Чунончи, дар ин китоб барои ифодаи маънои он калимаҳое, ки бо суффикси русиӣ «**ость**» сохта шудаанд, истифодаи суффикси арабии **-ят** таклиф шудааст: **материальность** — *материалият*, **реальность** — *реалият*, **легальность** — *легалият*, **вероятность** — *эҳтимолият* ва ғайра. Баъзан суффикси **-ят** барои ифодаи дигар суффиксҳо низ истифода гардидааст: **историзм** — *таърихият*. Ин аст, ки муаллифон доираи истифодаи ин суффиксро хеле васеъ кардаанд ва сабаби инро дар сарсухан чунин эзоҳ додаанд: «Ин гуна калимасозӣ (ба воситаи суффикси **ат-ят**) дар забони тоҷикӣ хеле маълум аст (мисолҳо: зарурият,¹ имконият, воқеият)».

Ба ин муносибат саволе пеш меояд, ки оё доираи вазифаи ин суффиксро ин қадар вусъат дода, онро ба калимаҳои юнонию латинӣ ва ғайра, инчунин ба он калимаҳои арабӣ, ки пештар ин суффиксро қабул накардаанд, часпондан дуруст бошад ё не? Ба фикри мо, истилоҳсозҳои мо ба ин гуна «худсарӣ» ҳақ доранд.

Ин суффикси арабӣ дар забони тоҷикӣ асосан фақат бо калимаҳои арабӣ кор фармуда мешуд. Лекин ҳоло маълум шуда истодааст, ки дар забони классикӣ баъзе нависандагон ва олимони ин суффикси арабиро бо калимаҳои тоҷикӣ ва ҳатто туркӣ ҳам кор фармуда будаанд. Чуночи, соҳиби «Чомеъ-ут-тавориҳ» аз калимаи **хон** калимаи **хонийят** сохтааст: «таъриҳ ва хикояти Чингизхон аз ибтидои вилодати ӯ то замони хонийяту подшоҳӣ...» Аммо пас аз революция ин суффиксро ба калимаи тоҷикии **раҳбарӣ** часпонда, калимаи **роҳбарият**-ро сохтанд. Ин калима ба ҳама маъқул шуд ва қасе эътирозе накард. Баъд дар селҳои чил адабиётшиносон ин суффиксро ҳатто ба калимаи советию интернационалии **партия** часпонда, калимаи нави «**партиявият**»-ро сохтанд, ки инро ҳам ҳоло ҳама қабул кардаанд. Ғайр аз ин, фаромӯш кардан лозим нест, ки баъзе суффиксҳои дигари арабӣ ҳам ба калимаҳои тоҷикии «**сабза**», «**мева**», «**деҳ**», «**боғ**» пайваста, калимаҳои **сабзавот**, **меваҷот**, **деҳот**, **боғот**-ро ба вучуд овардааст. Ин калимаҳо дар забони тоҷикӣ чандин аср боз мавҷуданд. Модом ки суффиксҳои арабиро ба калимаҳои тоҷикӣ илова кардан мумкин будааст, ба иқтибосоти

¹ Дар омади гап бояд гӯем, ки ин гуна кушиш то андозае дар истилоҳоти пахтакорӣ (Я. И. Қалонтаров ва Х. М. Максудов, 1957), ки онро Раҳим Ҳошим таҳрир кардааст, низ дида мешавад.

¹ Ин ҷо (дар сарсухан ва дар худи луғат ҳам зарурият навишта шудааст ва ҳол он ки зарурат (бо суффикси «**ат**») навишта лозим буд. Шакли аслии ин калима «зарурат» аст ва бо сабаби номаълуме чанд сол боз дар матбуоти мо онро «зарурият» менавиштагӣ шудаанд (Чунон ки муқобилатро ҳоло муқобилият менависанд ва сабаби ин низ маълум нест).

лотиниву юнони ва ғайра, ки низ тоҷикӣ шудаанд, часпондан мумкин аст.

Албатта, ба он калимаҳое, ки муаллифони ин китоб бо суффикси **-ят** сохтаанд, мо хануз одат накардаем ва баъзеи онҳо ба назари мо ачибу ғариб менамоянд. Вале умед аст, ки тадричан одат хоҳем кард. Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки чунин кори онҳо хилофи қоидаи забон нест ва бо ин равиш дар оянда бисёр мушкилҳоро осон кардан мумкин аст.

Ин ҳам муҳим аст, ки бо истифодаи **-ят** дар бисёр мавридҳо аз **-нокӣ** халос шудан мумкин аст. Чунон ки дар китоби «Хар сухан чоеву ҳар нукта мақоме дорад» зикр шуда буд, тарҷумонҳои мо **нокӣ**-ро асосан барои ифодаи **-ность** истифода мекунам ва бисёр калимаҳои вайронӣ хунук ба вучуд меорад. Ин гуна калимаҳо ҳар чӣ камтар бошад, беҳтар аст.

Равияи тамоман нави муаллифони китоби истилоҳоти фалсафа боз дар ин зоҳир шудааст, ки онҳо калимаҳои русии аз қабилӣ **материальное, идеальное, духовное** ва ғайраро бо суффикси арабии **-от, -ёт** ифода кардаанд; **материалиёт, идеалиёт, руҳиёт**. Ба фикри мо, ин таҷрибаи муаллифон низ сазовори диққат ва шойистаи муҳокимаи ҳартарафа мебошад. Ин шакл дар ҳақиқат аксари маънои он шакли русиро ифода карда метавонад.

Лекин агар суффиксҳои «**ат — ят**» ва «**от — ёт**»-ро ба ҳуди калимаҳои араби илова карда, аз онҳо калимаи нави сохтан лозим шавад, хеле эҳтиёт зарур аст, зеро мумкин аст, ки калимаҳои араби (ва қисман тоҷикӣ) бо ин суффиксҳо маънои дигарӣ ғайриматлубе пайдо кунанд. Чунончи муаллифон «идентичное»-ро **мусовот** тарҷума кардаанд. Ва ҳол он ки маънои «мусовот» баробарӣ мебошад. Чунин ҳодиса дар дигар ҳолатҳо низ рӯй додана мумкин аст.

Дигар принципи муҳими тартибдиҳандагони терминологияи фалсафа ин аст, ки онҳо дар роҳи сустҷӯи истилоҳоти пештара (пеш аз революция) хеле хизмат кардаанд ва бисёре аз он истилоҳотро пайдо намуда, кушидаанд, ки як қисми онҳоро то ҳадди имкон барои ифодаи мафҳумҳои имрӯза истифода кунанд. Чунончи истилоҳот: **ҳадди акбар** — больший термин, **ҳадди асгар** — меньший термин, **ваҳйи илоҳӣ** — откровение ва дигарҳо.

Ба ин кори муаллифон аз он ҷиҳат баҳои мусбат додан лозим аст, ки ҳоло ҷамъоварии истилоҳоти пештара ва бо назари танқид санҷида баромадани онҳо, ба фикри мо, яке аз муҳимтарин вазифаҳост. Ин вазифа аз он ҷо сар мезанад, ки дар бисёр мавридҳо истилоҳоти пештара, ки дар давоми чандин аср сайкал дида, суфта шудаанд, аз баъзе тарҷумаҳои дағалу нотарошидаи имрӯзаи мо беҳтар хизмат карда метавонанд.

Ба ин муносибат ҳамин чизро таъкид кардан лозим аст, ки бисёр рафиқони истилоҳсози мо ба масъалаи анъана кам аҳа-

мният медиҳанд. Дар маҷлиси умумиттифоқи соли 1959 махсусан қайд шуда буд, ки дар тартиб додани терминологияи имрӯза аз он аънаҳое, ки дар забоне дар давоми чандин вақт барқарор гардидааст, қатъи назар қардан мумкин нест. Ин таъкидот барои мутахассисони республикаи мо аҳамияти махсус дорад.

Дар забони тоҷикӣ дар давоми чандин аср доир ба илмҳои гуногун асарҳои бисёре навишта шудаанд. Чунон ки гуфтем, дар ин асарҳо истилоҳоти арабӣ бисёр аст. Мо бояд фаромӯш накунем, ки ин истилоҳоти арабӣ ба забони мо дохил шуда буд ва баъзе онҳоро аввалин бор фарзандони халқи мо ба илм дохил кардаанд. Имрӯз аз ҳамаи он калимаҳо даст кашидан дуруст нахоҳад буд. Баъзе онҳо, ки ба талаботи замони ҳозира ҷавоб дода метавонанд, бояд дар илми имрӯзаи мо ҳам истифода гарданд.

Дар баъзе илмҳои ҳозира мо аънаҳаи кам доштем ё тамоман аънаҳаи надоштем. Масалан, ихтиология барои мо асосан илми нав аст. Бино бар ин аксари мафҳумҳо ва терминҳои он низ нав ва калимаҳои советию интернационалӣ мебошанд. Лекин илми астрономия дар забони тоҷикӣ аънаҳаи қадиме дошт ва аз ҳамаи сабаб мумкин аст, ки баъзе истилоҳоти астрономияи пештара ба астрономияи имрӯза айнан ё бо андак тағйирот гузарад.

Вале, мутаассифона, аънаҳа дар истилоҳоти ҳозираи тоҷикӣ на ҳамеша риоя мегардад. Мо фаромӯш накардаем, ки дар гузаштаи наздик—солҳои панҷоҳу шаст дар истилоҳоти илми астрономия ҳатто номи ситораҳо, ки дар забони халқ ва ё китобҳои илмӣ асрҳо боз мавҷуданд, қариб тамоман дигар шуда буд.

Дар китоби дарсии астрономия номи яке аз ситораҳо Бетельгейзе навишта шуда буд. Дар назари аввал гумон рафт, ки ин эҳтимол номи ягон олими Ғарб бошад, ки он ситораро кашф кардааст ва ба онноми ӯро додаанд. Лекин маълум шуд, ки Бетельгейзе шакли вайрони Байтулҷавзо будааст, ки калимаи арабист. Номи Байтулҷавзо натавонанд дар адабиёти илми қадим, балки дар адабиёти бадеии форсу тоҷик ҳам дучор мешавад. Пас барои даст кашидан аз он асосе надоштем.

Дар китоби мазкур яке аз ситораҳо Альголь номида шуда буд. Ин «Альголь» шакли вайрони Алғул аст, ки ба тоҷикӣ онро Ғул меноманд. Ғул низ ҳатто дар забони гуфтугӯ ба маънои дев (ғул, ғули биёбон) мавҷуд аст. Пас маълум нест, ки чаро дар китоби «Астрономия» навишти ин ном қабул нашудааст.

Дар китоби «Астрономия» номи аксари ситораҳо ва бурҷҳои осмон ба ҳамаи тарикҳи навишта шуда буд. Масалан:

дар китоби
«Астрономия» (1967)

дар тоҷикӣ

Альдебаран
Альтохир
Вега
Денеб
Регул
Ригель
Фомальгаут

Дабарон
Насри Тоир
Насри Вокеъ
Занаб
Рачул
Ричл, Ричли Чавзо
Фуммулхут

Агар номҳои ин ду сутунро ба ҳам муқоиса кунем, тамоман равшан мегардад, ки калимаҳои сутуни яқум шакли дигаршудаи калимаҳои сутуни дуввум мебошанд. Вале дар китоби дарсии мо ҳамин шакли тағйирёфтаи вайрон қабул шуда буд. Ва ҳол он ки шакли аслии онҳо ҳатто дар адабиёти бадеии форсу тоҷик мавҷуданд. Чунончи:

Дабарон:

Гар Савр чу Акраб нашуди ноқису бечашм,
Дар кабзаи шамшер нишондӣ Дабаронро.

Анварӣ

Насри Вокеъ:

Умри зоеъшударо салвати чои бозоред,
Насри Вокеъ шударо қуввати пар боздикед.

Ҳоқонӣ

Модомки ин номҳо то ин дараҷа ба забон дохил шудаанд, аз онҳо даст кашидани мо ниҳояти нигилизм, ба маданияти гузашта бо беэътиной назар кардан буд.

Дар он китоби «Астрономия» дар навишти номи ситораву бурҷҳо як принцип ғаро нашуда буд.

Дар наشري солҳои пештар, номи машҳури сайёраҳои **Зӯҳра, Миррих, Аторуд, Муштарӣ, Зӯҳал** аз эътибор соқит ва ба чои онҳо **Венера, Марс, Юпитер, Меркурий** навишта шуда буд. Дар наشري соли 1967 номи асли, яъне **Зӯҳра, Миррих** ва ғ. қабул гардид. Дар ин нашр номи қадимии дувоздаҳ бурҷ низ қабул шуд: **Савр, Акраб, Чавзо, Асад, Сунбула, Далв, Хут, Ҳамал, Чадӣ, Саратон, Қавс, Мизон**. Инчунин номи аслии баъзе бурҷҳои дигар ҳам қабул афтод: **Дубби Акбар, Дубби Асғар, Калби Акбар, Калби Асғар** ва ғайра.

Лекин номи баъзе бурҷу ситораҳо тарҷума шуда буд:

Змея
Змееносец
Дракон
Заяц
Лебедь
Возничий

Мор
Мордор (Морбардор)
Аждаҳо
Харгуш
Ку
Аробакаш

Дар айни замон номи баъзе бурчу ситораҳо аз матни русӣ айнан гирифта шуда буд: Арктур, Капелла, Процион, Сириус, Персей, Волопас, Лира, Орион ва дигарҳо.

Ва ҳол он ки ҳамаи инҳо (ҳам онҳое, ки аз русӣ тарҷума гардиданд ва ҳам онҳое, ки айнан гирифта шудаанд) дар забони мо ном доранд. Чунончи баъзеи онҳо:

Змея	Ҳайё
Змееносец	Ҳаввоъ
Дракон	Тиннин (Аждаҳо)
Заяц	Арнаб
Лебедь	Дачоча
Возничий	Мумсикулъинон
Арктур	Симок ¹
Капелла	Айюк
Процион	Шеърои Шомӣ
Сириус	Шеърои Ямонӣ, ² Шабоҳанг
Персей	Бирсоус
Волопас	Аввоъ
Лира	Санч
Орион	Чаббор

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки номи аксари ситораҳои асосӣ ва бурҷҳо дар забони мо мавҷуд буд. Дар гуфтугун халқ дучор шудани баъзеи ин номҳо ва дар адабиёти бадеӣ зикр гардидани бисёре аз онҳо шаҳодат медиҳад, ки онҳо дар вақташ аз доираи танги илмӣ берун шуда, дар забони тоҷикӣ хеле интишор ёфта буданд. Имрӯз онҳоро ба сифати як қисми мероси бузурги маданияи халқ бояд истифода кунем. Аз онҳо даст кашидани мо носипосӣ дар ҳаққи гузаштагон буд.

Дар илми астрономия нигоҳ доштани номҳои мавҷуда ба он принципи асосии истилоҳоти халқҳои СССР, ки то ҳадди имкон ба ҳам наздик кардани истилоҳоти илмӣ онҳост, муҳолиф нахоҳад буд. Чунки номҳои чуғрофӣ — номи мамлакат

¹ Мисол аз адабиёти классикӣ:

Нарафт бе маҳи рӯят шабе, ки Чомиро
Сиришк то ба самак, нола то Симок нашуд.

Чомӣ

² Дар байти зерин ситораи Шеъро, инчунин Яману Шом, ки қисми дувуми номи он ду ситора аз номи ин ду мамлакат гирифта шудааст, зикр ёфтаанд:

Чун на Шеъро, на Сухайл асту на Мехр,
Яману Шому Хуросон чӣ кинам?

Хоқонӣ

Яке аз ин Шеъроҳо дар байти зерин номбар шудааст:

Шеъри шоир дар баландӣ бартар аз Шеъро шудааст,
То санон ту ба шеър-андар шиори шоир аст.

Муиззӣ

ва шаҳру қишлоқҳо, кӯху даръёҳо ва мисли инҳо, инчунин номи ситораю сайёра ва бурҷҳо аз ин принцип мустасно мебошанд. Ин номҳоро одатан ҳар халқ ба ҳамон тарзе, ки дар забони ӯ анъана шудааст, кор мефармояд. Азбаски номи он мамлақату шаҳрҳо, кӯху даръёҳо ва ғ., ки асрҳо боз ба халқи тоҷик маълум буд, дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ба ҳамон шакли пештарааш қабул шудааст, дар номи ситораҳо ҳам ба ҳамин дастур амал карда, онҳоро ҳам дар забони адабии имрӯза ба шакли пештараи анъанавӣ нигоҳ доштан лозим меояд.

Дар тарҷумаи нави китоби «Астрономия» (1970), ки ба калами А. Турсунов тааллуқ дорад, камбудҳои мазкур ислоҳ гардид ва номи аслии ситораҳо барқарор шуд.

Акбар Турсунов дар ин тарҷума барои ҷамъоварии истилоҳоти мавҷудани ситорашиносӣ ва барои ба истифодаи имрӯза баргардондани онҳо бисёр хизмат кард. Хизмати ӯ барои муайян кардани истилоҳот ва мафҳумҳои баъзе соҳаҳои дигари илм низ кам нест.

Аз ин ҷиҳат «Луғати русӣ-тоҷикии терминҳои астрономия» (1977), ки Н. Абдуллоев тартиб дод, низ ҷолиби диққат аст. Дар ин китоб бисёр номҳо, истилоҳот ва мафҳумоте, ки дар рисолаҳои илмии асрҳои гузашта дида мешаванд, гирд омадаанд ва ҳуди тартибдиҳанда ҳам мувофиқи талаби замони мо истилоҳоте сохтааст, ки аксаран қобили қабул мебошанд.

Гирдоварии истилоҳоти мавҷудани илмҳои гуногун (чуноқӣ тиб, ҷабр ва ғ.) зарур аст. Аз эҳтимол дур нест, ки баъзеи онҳо имрӯз ҳам қобили истифода бошанд. Барои муайян кардани ин ки кадоми он истилоҳот имрӯз хизмат карда метавонанд ва кадомаш наметавонанд, аввал ҳамаи онро ҷамъ карда, санҷида дидан лозим аст. Агар ин кор ба таври ҷиддӣ сар шавад, шояд маълум гардад, ки бисёре аз истилоҳоти илмҳои имрӯза ба тарҷумаи сохтаю сунъии мо эҳтиёҷ надорад.

Ҳар калимае, ки дар забони тоҷикӣ ҳаст — хоҳ калимаи арабӣ бошад, хоҳ муғулӣ, хоҳ ҳиндӣ бошад, хоҳ узбекӣ, хоҳ русӣ бошад, хоҳ тоҷикӣ — мисли як узви бадани халқи мост, ки онро эҳтиёт кардан лозим аст. Агар ногоҳ ба назари мо чунин намояд, ки узве иллат пайдо кардааст, бемулоҳиза онро бурида партофтан хуб нест. Шояд, ки он иллат илоҷе дошта бошад, шояд, ки он узв ҳоло ҳам қобили кор ва хизмат бошад. Бино бар ин мутахассисони гуногунеро ҷамъ карда, мулоҳиза кардан зарур аст, хуб дида ва санҷида ба ҳулосае омадан даркор аст.

Солҳои ҳафтод дар роҳи ба тартиб овардани истилоҳоти баъзе илмҳо, аз ҷумла дар роҳи сохтани истилоҳоти нав қадамҳои ҷиддӣ пеш гузошта шуд. Дар ин кор хизмати баъзе рафиқонро тақдир кардан лозим аст ва яке аз онҳо С. Қодирӣ мебошад, ки ҳамеша дар ҷустуҷӯ буда, таъби салимаш аксаран ӯро ба комёбӣ мебарад.

Азбаски истилоҳоти тоҷикии баъзе аз илмҳои ҳозира кам ӯ беш ташаккул ёфта истодааст, ба фикри мо, як зарурати дигар пеш меояд. Лозим аст, ки ҷавонони донишҷӯӣ муродифи советиву интернационалии ин истилоҳоти тоҷикиро низ нағз донанд, то ки аз адабиёти илмии русӣ баҳра бардоштани онҳо осон шавад. Бехтар мебуд, ки дар охири китобҳои дарсии мактаби миёна ва олии луғати тоҷикӣ ба русӣ ва русӣ ба тоҷикӣ истилоҳоту мафҳумҳои асосӣ илова гардад. Ин вазифаро ҳоло китобҳои истилоҳоти русӣ ба тоҷикӣ, ки солҳои охир бисёр ҷоп шуданд, иҷро карда истодаанд. Вале ин китобҳои махсус на ҳамеша ба донишҷӯён дастрас меоянд. Китоби дарсӣ, ки ҳамеша дар дасти донишҷӯён аст, барои аз худ шудани муродифҳои русиву байналхалқӣ бештар имконият фароҳам меорад.

Ҷгон соҳаи кори илмиро бе ҷустуҷӯӣ ҷиддӣ тасаввур кардан мумкин нест. Истилоҳсозӣ низ ҳамчунин аст. Мо бояд бе бозҷустии махсус аз пеши худ истилоҳ сохтан нағирем.

Ҷке аз шартҳои принципи илмии истилоҳсозӣ ин аст, ки аввал роҳҳои асосии истилоҳсозии халқӣ ва классикиро муайян кардан лозим аст. Мо аввал бояд донем, ки халқӣ тоҷик бо кадом роҳҳои истилоҳ месохт, ҷунуҷи истилоҳоти деҳқонӣ, бинокорӣ, заргарӣ, мисгарӣ ва ғайра ба ҷӣ тарик сохта шудаанд. Албатта, истилоҳсозии мисгарони пештараро ба истилоҳоти илму техникаи имруза айнан татбиқ кардан мумкин нест. Вале бо камоли бовар бояд гуфт, ки дар истилоҳоти хунармандони пештара бисёр ганҷинаҳо пинҳон аст, онҳоро ошкор кардан лозим аст.

Ҷайр аз ин, мо бояд истилоҳотеро, ки Ибни Сино тартиб дода буд, бо камоли ҷиддият биёмузем ва принципҳои онро муайян кунем. Мо бояд донем, ки ин олими бузург дар ҳар илм бо кадом тарзҳои истилоҳ сохтааст. Шояд, ки таҷрибаи у дар замони мо ҳам ба кор ояд.

Ниҳоят, донишмандони мо лозим аст, ки дар дигар забонҳо, ма-салан, дар забони русӣ бо кадом роҳҳои истилоҳ месозанд. Дар забони русӣ ҳар як соҳаи алоҳидаи илму техника принципҳои муайяни истилоҳсозӣ дорад. Шубҳае нест, ки тадқиқоти олимони рус барои муайян шудани принципҳои асосии истилоҳоти тоҷикӣ ёрии муҳим хоҳад расонид.

Албатта, кушиш кардан даркор аст, ки калимае, ки ҷун истилоҳ қабул шудааст, мафҳум бошад, ҷунон бошад, ки дар фаҳмидани маънои он душворӣ пеш наояд. Аз ин ру калимаҳои кӯхнаеро, ки кайҳо аз истеъмол баромадаанд, истилоҳ интиҳоб кардан хавф дорад, лекин агар зарур шавад, аз истифодаи ҷунин калимаҳо худдорӣ кардан лозим нест, аз ин ки баъзеи он калимаҳо шояд имрӯз на ҷандон мафҳум бошанд, набояд тарсид. Баъзе истилоҳоти нав ҳам одатан дар аввал то як андоза номафҳум мемонад ва ӯ шаклан ношинос менамояд, вале баъдтар мардум ба он одат мекунанд.

Бино бар ин, ба акидаи мо, ҳақ ба чониби онҳое нест, ки мегуянд: истилоҳ ҳатман бояд калимаи мафҳуми маълум бошад. Бисёр рафиқон дар ин ақидаанд. Аз ҷумла А. Умаров дар як мақола («Газетаи муаллимон», 14 июли с. 1981) навишта буд, ки ба хонанда аз **шараён** дида **артерия**, аз **варид** дида **вена**, аз **нишаста** дида **крахмал**, аз **ҳаста** дида **ядро**, аз **ҳог** дида **спора** маълумтару мафҳумтар аст ва аз ин рӯ фақат дуввумиҳо қобили қабуланд. Албатта, ба хонандан имруза шояд дуввумиҳо бештар маълуманд, лекин агар **ӯ** якумихоро ҳам донад, зараре намеёбад, балки эҳтимол фоидае бинад. Якумиҳо шуури хонандаро ба таҷрибаи халқ ва анъанаҳои илми классикӣ Шарқ мепайванданд ва ҳол он ки ин пайванд имрузиё зарур аст. Масалан, барои ин ки дари ганчинаҳои илми тибби гузаштаро ба рӯи имрузиён ва фардоиён бидушоём, аз худ кардани истилоҳоти анъанавӣ лозим меояд ва ин корро аз мактаби миёна кам-кам сар кардан бештар аст.

Калимаеро истилоҳ қарор додан чунин маънӣ дорад, ки ғайр аз маъноҳои муқаррарии маълумаш дигар маънои иловагӣ ба **души** он мегузорем ва лозим меояд, ки он калима як як мафҳуми муайяни илмиро нисз ифода кунад. Он мафҳуми илмӣ ва ин маънои иловагӣ истилоҳии калима ҳамеша муҳтоҷи шарҳу эзоҳ аст. Ягон мафҳуми илмӣ ва истилоҳе нест, ки дар китоби дарсӣ ё адабиёти илмӣ шарҳу эзоҳ ва таъриф надошта бошад. Бо ин таърифу маънидод истилоҳи номафҳум мафҳум мегардад. Ба ин сабаб аз номафҳумии истилоҳ набояд тарсид.

Муҳимтар он аст, ки калимае ки истилоҳ қарор додаем, аввалан, моҳияти он мафҳуми илмиро дуруст ифода карда тавонад, сониян, сохту шакли он беуқс бошад. Калимаву иборае, ки шаклан андаке норасоӣ дорад, сазовори истилоҳ шудан нест.

Вақте ки китобҳои дарсии тоҷикӣ, баъзе китобҳои истилоҳот ва матбуоти имрузаи республикаро аз назар мегузаронем, гоҳ чунин тасаввуре ҳосил мешавад, ки ҳозир дар республикаи мо истилоҳсозӣ кори осоне шуда мондааст ва ҳар кас ҳам метавонад, ки ба ихтиёри худ термин созад. Ҳоло дар истилоҳоти мо як худсарӣ мушоҳида мешавад. Ва ҳол он ки тарққиёти илм ба худсарӣ тоб надорад. Истилоҳсозӣ низому тартиботи муайяне меҳаҳад.

Устод Айнӣ гуфтааст: «Истилоҳҳои фанӣ ва илмӣ он қадар чизи ғайри муҳиме нест, ки ҳар як муҳаррир ба ихтиёри худ вазъу қабул намояд». Мутаассифона, он рафиқоне, ки ба ихтиёри худ термин сохтан мегиранд, ин васияти устодро фаромуш кардаанд ва аксаран қиддияти корро ба мулоҳиза намегиранд.

Албатта, ҳар кас ҳақ дорад, ки истилоҳе пешбарӣ кунад, ё дар хусуси истилоҳоти ягон соҳа як ё якчанд тақлиф пеш гузорад. Ба фикри мо, ин пешниҳодхоро аввал барои машва-

рат нашр намуда, пас аз муҳокимаи ҳартарафа ба тасдики Комитети истилоҳот бояд овард.

Яке аз вазифаҳои муҳими мо таъмини якхелагии истилоҳот аст. Ҳозир баъзе мафҳумҳои илму техникаро бо ду-се истилоҳ ифода мекунам, ҳар кас як истилоҳи дигар кор мефармояд. Баъзан ҳатто дар байни китоби дарсӣ ва китоби истилоҳот мувофиқат нест, як мафҳум дар китоби дарсӣ як истилоҳ дорад, аммо дар китоби истилоҳот бо калимаи дигаре ифода шудааст. Ин камбудии ҷиддист, ки онро баргараф кардан лозим аст. Вале масъалаи якхелагии истилоҳотро ба ин маънӣ эзоҳ додан лозим нест, ки гуё ҷамаи истилоҳотро ба маънои луғавӣ ҳам аз синонимҳояшон маҳрум бояд кард.

Баъзан дар забони тоҷикӣ студентро **донишҷӯ**, мактаби олиро **донишкада**, программаро **барнома**, самолётро **ҳавопаймо** низ мегӯянд. Ба фикри мо, бо мақсади таъмини якхелагии истилоҳот истеъмоли калимаҳои дуввум, яъне **донишҷӯ**, **донишгоҳ**, **барнома** ва ғайраро манъ кардан лозим нест. Мо чун истилоҳи калимаҳои «институт», «университет», «программа», «самолёт»-ро қабул кардаем. Агар номи институтро гуфтани бошем, масалан, мегӯем: Институти педагогии давлатии шаҳри Душанбе ба номи Т. Г. Шевченко. Лекин дар дигар мавридҳо бо мақсадҳои услубӣ калимаи «донишкада»-ро низ кор фармудан мумкин аст. «Донишкада», «барнома», «ҳавопаймо», «донишгоҳ», «донишҷӯ» ва мисли инҳо калимаҳои забони тоҷикӣ мебошанд, онҳоро аз забон баровардан дуруст нест.

Аз ин ҷама мулоҳизоти равшан аст, ки дар истилоҳоти тоҷикии ҷамъиятию сиёсӣ ва илмию техники масъалаи ҳалталаб ҳанӯз бисёр аст. Лекин муваффақиятҳои калони ин соҳаро низ инкор кардан мумкин нест. Ин муваффақиятҳо имконияти медиҳанд, ки дар ҳалли масъалаҳои боқимонда низ комёбӣ муяссар шавад.

1964 — 1967 — 1984

«АЗ ҚАЪРИ ГИЛИ СИЁХ ТО АВҶИ ЗУҲАЛ»

Чанд сол аст, ки аз камбудии забони матбуоту нашриёт, радиову телевизион, тарҷумаҳои бадеиву ғайрибадеӣ ва мисли инҳо гуфтугузори ҷиддӣ ба миён омадааст. Дар ин мавзӯ мақолаҳои бисёре — чи муфассал ва чи мухтасар чоп шудаанд. Аз ин мақолаҳо вазъияти умумӣ то андозае равшан ва иллатҳои асосӣ ошкор гардиданд. Аҷобат дар ин аст, ки бисёр иллатҳо ошкор шуда бошанд ҳам, аз ислоҳи кор ҳануз дарак нест.

Дар ин муҳокимаву мубоҳисаҳо бештар аз ҷама забони тарҷумаҳои ТоҷикТА танқид шуда буд. Мо ҳоло мехоҳем, ки

диккати аҳли ҷамъиятро боз як бори дигар ба ин масъала ҷалб намоем.

Пеш аз ҳама бояд таъкид кунем, ки на ҳамаи тарҷумаҳои ТоҷикТА бад аст. Чунончи, 27 сентябри соли 1970 ахбороти ТАСС бо унвони «Марҳалаи муҳими космонавтикаи советӣ» дар газетаҳо ҷоп шуд. Тарҷумаи ин ахборот хуб анҷом ёфтааст. Ҳис мешавад, ки тарҷумон дар асорати матни асл нест, балки кӯшиш кардааст, ки комёбиҳои муҳими илму техника, он қорхоеро, ки станцияи автомати «Луна — 16» анҷом дод, соддаву фаҳмо баён намояд. Дар ин тарҷума низ баъзе ҷизҳои ҳастанд, ки дар бораи онҳо эрод гирифтани мумкин аст. Вале қорӣ ёқодӣ магар бе айбу нуқсон мешавад? Ин нуқсонҳо ба андак мулоҳиза ислоҳ кардан мумкин аст.

Муҳимтарин ҷизе, ки аз ин тарҷума ба ман маъқул шуд (намедонам, ба дигарҳо низ маъқул шуд ё не), ин аст, ки тарҷумон «возвращаемый аппарат»-ро «аппарати бозгард» гуфтааст. Ин ибора, ба назари ман, ибораи рехтаест ва дар ҳама ҷумлаҳо хеле табиӣ омадааст.

Дар давоми чанд рӯзи парвози «Луна-16» тарҷумонҳои ТоҷикТА «возвращаемый аппарат»-ро чанд хел тарҷума карданд. Баъзан онро «аппарати баргарданда» номиданд. Ин «баргарданда» калимаи вазнин аст, ба ибора ва ҷумла сакта меорад, ба ҷумла нағз меғунҷад. Дар омади гап бояд гӯем, ки калимаи «ракетабаранда» низ чунин аст ва онро «ракетабар» ё «ракетақаш» гуфтан беҳтар будагист, то ки сабуқтар шавад ва шакли табиитаре гирад.

Вақте ки мо аз он калимаи «баргарданда» норозӣ шуда истода будем, намедонистем, ки ин ба ҳар ҳол дарди бахайр будааст. Магар моро ношукрӣ гирифт, ки баъди як рӯз дар газетаҳо ба ҷои ин «баргарданда» калимае аз ин бадтар пайдо шуд: кадом тарҷумони «хуштабъ» «возвращаемый аппарат»-ро «аппарати гаштаоянда» тарҷума кард. Ҳама газетаҳо инро ҷоп карданд ва қасе фикр накард, ки охир ин калимаи «гаштаоянда» хеле хунук — оддӣ ва примитив аст ва истилоҳи илмию техникӣ бояд то ин дараҷа дурушту дағал набошад.

Аз бозе ки мамлақати мо ба сун Моҳ станцияҳои автомат фиристода истодааст, яъне чандин сол ходимони ТоҷикТА дар тарҷумаи ахбороти ТАСС ба ҷои «Моҳ» калимаи «моҳтоб»-ро қор фармуданд. Масалан, гуфтанд: «станция ба рӯи моҳтоб нишаст». Ҳангоме ки «Луна-16» аз хоки Моҳ намуна овард, онро «хоки моҳтобӣ» ва ҷинсҳои моҳтобӣ» номиданд. Дар вақти парвози «Аполони П» ибораи «санги моҳтобӣ» низ пайдо шуд.

Ҳарчанд ки дар тоҷикӣ моҳтоб ба маънои моҳ низ меояд, ба фикри мо, дар ин мавридҳо аз истифодаи калимаи моҳтоб худдорӣ кардан лозим аст. Ба ҳар ҳол моҳтоб пеш аз ҳама партави моҳ, рӯшноӣ ва тобиши онро ифода мекунад. Шаби моҳтоб(ӣ) ё моҳтобшаб шабест, ки аз тобиши моҳ равшан

шудааст. Як навъи зардолу маҳтобӣ номидаанд, зеро ранги пусти нозуки он ба ранги партави моҳ, ба ширмаҳтоб монанд аст. Яъне доираи маъноҳои калимаи «маҳтоб» ва «маҳтоби» дар забони тоҷикӣ ба андозае муайян аст ва бештар ба равшани ва ранг алоқа дорад.

Ба фикрам, рафиқоне, ки санги маҳтобӣ, хоки маҳтобӣ ва чинси маҳтобӣ барин ибораҳо сохта истодаанд, аз ҳамин ҷилваҳои нозуки маънои калимаҳои «маҳтоб» ва «маҳтобӣ» ҷашм пушидаанд. Ин ибораҳо он маъноеро, ки тарҷумонҳо мехоҳанд, ифода карда наметавонад, балки дар ин ҷо ҳам калимаи «маҳтобӣ» бештар рангу тобиши он санг, хок ва чинсҳоро пеши назари мо меорад. Ва ҳол он ки асли мақсади тарҷумонҳо ин набуд, балки нисбат ва тааллуқро ифода кардан буд.

Дар ахбороти 27 сентябрь, ки зикраш гузашт, ин ибораҳо дигар хел тарҷума шудааст. Ин тарҷумон ба ҷои ибораҳои «чинси маҳтобӣ» ва «хоки маҳтобӣ» ибораҳои чинси **Моҳ** ва хоки **Моҳ**-ро кор фармудааст. Ба фикри мо, ин тарҷума дуруст аст ва қобили қабул мебошад.

Истилоҳи *мягкая посадка* низ ба чандин ранг тарҷума шуда истодааст. Ибораи «произвёл мягкую посадку»-ро баъзеҳо беозор фурумад, баъзеҳо ба равонӣ фурумад ё ба таври равон фуруд омад, баъзеи дигар мулоим фуруд омад гуфтаанд ва ҳоказо. Албатта як гапро ба чанд ранг гуфтан мумкин аст ва ин кор айбе надорад, баъзан ҳатто беҳтар аст. Лекин ибораи устувор ё истилоҳро аксаран як хел тарҷума кардан ба мақсад мувофиқтар аст. Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки он ҳама тарҷумаҳои тоҷикии «произвёл мягкую посадку» ба назари мо чандон қаноатбахш нестанд.

Ба фикри мо, дар тарҷумаи *мягкая посадка* аз калька нагурехта, онро нишастии нарм ё фуруди нарм гуфтан беҳтар аст. Ин калька, ба пиндори мо, маъниро нағзтар ифода мекунад ва шаклан ба табиати забони тоҷикӣ зид нест. Дар тоҷикӣ на фақат феъли нарм гуфтан, балки ҳатто феъли нарм рафтани (ба маънои нарму охиста роҳ гаштани) ҳаст. Аз ин қиёс мумкин аст, ки феълҳои нарм нишастани, нарм фуруд смадани ва ибораҳои нишастии нарм, фуруди нарм-ро созем. Аз ин ҷо, агар лозим шавад, ҳатто калимаҳои нармнишин ва нармфуруд ҳам сохтан мумкин аст, чаро дар тоҷикӣ калимаи нармрав мавҷуд аст: аспии нармрав — яъне аспии хушрав, аспии хушрафтор.

Агар «*мягкая посадка*»-ро нишастии нарм ё фуруди нарм гӯем, ибораи «произвёл мягкую посадку»-ро ин тавр тарҷума кардан мумкин мешавад: «(ба рӯи Моҳ) фуруд омад ва нарм нишаст» ва ё «ба рӯи Моҳ нарм нишаст...» ва ё ин ки «ба рӯи Моҳ нарм фуруд омад».

Ин мулоҳизаҳои мо гӯё таклифест, ки ба муҳокимаи аҳли ин кор пешниҳод шудааст. Дар рафти муҳокима шояд тарҷуман беҳтаре ёфт шавад.

Истилоҳи *окололунная орбита* ва *околоземная орбита*-ро

аз аввали пайдо шуданаш то имрӯз мадори назди **Мох** ва мадори назди **Замин** тарчума карда истодаанд. Мо ақида дорем, ки ин тарчума дуруст нест. Чаро? Чунки, масалан, мадори **Замин** — хатти давр задани **Замин** дар гирди **Офтоб** аст. «Мадори **Мох**» — хатти давр задани **Мох** дар гирди **Замин** мебошад. Яъне **Мох** на дар назди **Замин**, балки дар гирди **Замин** давр мегардад. Станцияи автомати кайҳонӣ ҳам на дар назди **Мох**, на дар як нуктаи наздики **Мох**, балки гирдогирди он дар ҳаракат аст.

Ва ҳол он ки «мадори назди **Мох**» чунин маънӣ дорад, ки гӯё станция на дар гирди **Мох**, балки дар як нуктаи наздики он ҷарҳ зада истодааст. Ин тарчума тарҷуман ҳарф ба ҳарф аст ва матлабро дуруст ифода карда наметавонад.

Бино бар ин, ба фикри мо, истилоҳоти **околоземная орбита** ва **околонуная орбита** бояд **мадори гирди Замин** ва **мадори гирди Мох** номида шавад. Он гоҳ маънии он истилоҳ дуруст ифода мешавад.

Ба ин қиёс истилоҳоти «околоземное пространство» ва «околонуное пространство»-ро на **фазои назди Замин** ва **фазои назди Мох**, балки **фазои атрофи Замин** ва **фазои атрофи Мох** гуфтаи лозим меояд, зеро дар ин маврид ҳам калимаи «назд» матлабро дуруст ифода карда наметавонад.

Истилоҳи «дальная космическая связь»-ро гоҳо алоқаи дурдасти кайҳонӣ гуфтанд. Ба назарам, ин ҷо мавриди калимаи «дурдаст» нест. «Дурдаст» асосан нисбат ба ҷой ва гоҳо (дар шакли ҷамъ) нисбат ба одам (ба маънои дурафтодагон) гуфта мешудааст. Аз ин вачҳ «дурдаст», ба фикрам, сифати «алоқа» шуда наметавонад. Бино бар ин «дальная связь» ро «алоқаи дур» тарчума кардан, ки низ дар матбуот дида мешавад, беҳтар будагист.

Дигар чизе, ки бар зидди он бояд саҳт эътироз кунем, ҷумлаҳои ба мисли инҳо мебошад: «**Дар болои ракетаи кайҳонӣ** намунаҳои хоки **Мох** мавҷуданд», **Аппарат ба болои вертолёт** гирифта шуд». Бисёр вақтҳо аз газетаҳо мехонем ва аз радиову телевизион мешунавем, ки мегӯянд: **Дар болои самолёт** даҳ **пассажири буд**, «**Дар болои кишти...**» ва ҳоказо.

Дар ин мавридҳо кор фармуда шудани калимаи «боло»-ро дуруст ҳисоб кардан, ба фикри мо, ҳаргиз мумкин нест. Зотан ибораҳои мазкур гӯё дар асоси баъзе ибораҳои, ки дар забони гуфтугӯӣ ҳастанд, сохта шудаанд. Лекин, ба ақидаи мо, ин ибораҳо намунаи сунистифода аз забони гуфтугӯист ва аломати мавридношинист. Фаромӯш набояд кард, ки баъзе гапҳои оддии сабуқвазӣ гуфтугӯиро ба сухани ҷиддӣ, хусусан ба матни ҷиддӣ илмӣ дохил кардан хуб нест. Агар ба ин шарт рӯя накунем, маза аз сухан меравад. Чунончи, ибораҳои болоро андак ба мулоҳиза гирем. Чаро «дар болои ракета» гуфтаанд? Магар ҳок дар болои мушак буд? Не, ҳок дар дохили мушак, дар даруни он буд. Ё магар **пассажири**ҳо дар бо-

лои самолёт нишаста буданд? Не, онҳо ҳам дар даруни самолёт буданд.

Модомки чунин аст, чумлаҳои мазкурро ин тарз таҳрир кардан беҳтар будагист: «*Дар мушаки кайҳонӣ* намунаҳои хоки Моҳ мавҷуданд», «*Аппарат ба вертолёт* гирифта шуд» (беҳтар ин ки «*Аппаратро ба вертолёт* гирифтанд»), «*Дар самолёт* даҳ *пассажир* буд» ва ҳоказо.

Мо ин ҷо дар бораи забони ахбороти фатҳи кайҳон, хусусан баъзе истилоҳоти илми кайҳонӣ фақат баъзе мулоҳиза баён кардем. Ҳоло мехоҳем, ки аз мавзӯҳои кайҳонӣ ба мавзӯҳои заминӣ гузарем ва бо як-ду мисол бинем, ки дар ин ҷо аҳвол чӣ гуна аст. Маълум мешавад, ки «аз қаъри гили сиёҳ то авчи Зуҳал» аҳвол якест.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки ҳамон дарди кӯҳна — нодуруст кор фармудани калимаҳо, маънои онҳоро нафаҳмида ё таҳминан ба кор бурдан ҳануз давом дорад, балки бештар шудааст.

Чандест, ки аз мамлакатҳои гуногун хабари қиматӣ бисёр меояд. Мо ҳар сари чанд гоҳ дар рӯзномаҳо чунин сарлавҳаҳо мебинем: «*Қиматшавии нарху наво*». Дар поёни сарлавҳа, яъне дар ҳуди матн ин қабил чумлаҳоро мехонем: «*Нарху наво* се фоиз қимат шудааст», «*Нархи* озуқаворӣ қимат шуда истодааст». Ҳамаи инҳо низ тарҷумаи ТоҷикТА мебошанд.

Ба ин гуна ибораву чумлаҳо на як, балки чанд эрод ҳаст. Аввал ин, ки *қимат шудани нарх* ибори дуруст нест. Чунки дар асл маънои қимат ва нарх як аст. Аз ин рӯ, нарх қимат намешавад, балки чиз (хӯрок, пӯшок ва ғ.) қимат мешавад. Нарх паст ё баланд, поин ё боло меравад, кам ё зиёд мешавад. Яъне нисбат ба калимаи «нарх» феъли «қимат шудан»-ро кор нафармоем, беҳтар аст, *баланд шудани нарх*, *боло рафтани нарх* ва ҳоказо гуфтан дурусттар менамояд.

Модомки маънои «қимат» дар асл нарх ва баҳост, пас «қимат шудани нарх» мисли «оби обакӣ» ё «гарм шудани ҳарорат» аст, ки маънӣ надорад. *Қимат* ба маънои гаронии нарх ҳам меояд. Масалан, «ин чиз қимат аст» — яъне нархи ин чиз баланд аст. Ин маънои қимат ҳам ба сохтани ибори «қимат шудани нарх» иҷозат намедиҳад.

Эроди дигари мо ба ибори *нарху наво* оид аст. «*Нарху наво*» чӣ маъно дорад? Маънои *наво* хӯроку туша ва сарвату дороист. Модомки чунин аст, мулоҳиза фармоем, ки ибори *нарху наво* чӣ маъно медиҳад. Равшан аст, ки маъно намедиҳад. Ин ибора он гоҳ маъно пайдо мекунад, ки ба ҷои пайвандаки «у» изофат гузорем ва «*нархи наво*» гуем. *Нархи наво* — яъне нархи хӯроку хӯрокворӣ ва чизу мол аст.

Пас чаро дар матбуоти мо ин ибораро на бо «и», балки бо «у» ба кор мебаранд, яъне «*нархи наво*» не, «*нарху наво*» мегуянд? Ин ҷо сабабе ҳаст. Ибори аслии «*нархи наво*» дар гуфтугӯи мардум вайрон шуда, шакли «*нарху наво*»-ро гирифт-

тааст (ба мисли ин ки дар гуфтугӯ рангу рӯ ба ҷои ранги рӯ меояд). Аҳли матбуоти мо ҳамин шакли вайронро қабул кардаанд.

Албатта, ин гуна ибораҳоро, ки дар гуфтугӯи мардум вайрон шудаанд, ба ҳамон шакли вайронашон низ кор фармудан мумкин аст. Вале, чунонки устод Айни тамоман ҳаққонӣ таъкид карда буд, чунин калимаву ибораҳои вайронро бо мақсадҳои муайяне асосан дар адабиёти бадеӣ, масалан, дар забони персонаж овардан ҷоиш аст. Дар дигар мавридҳо бояд шакли дурусти онҳоро истифода кунем, то ки забони адабиёро тоза нигоҳ дорем.

Дар гуфтугӯи муқаррарӣ одатан саҳв бисёр меравад. Вазифаи ходимони матбуоту нашриёт ин аст, ки он саҳвҳоро ислоҳ кунанд, коре кунанд, ки мардум шакли дурусти он калимаву ибораҳои вайронро фаҳманд ва низ дар сухан хатои худро ислоҳ намоянд, маданияти суханашон баландтар шавад.

Забони адабиёро шакли сайқальёфтаи забони халқ ҳисоб мекунанд. Аммо дар забони он тарҷумаҳое, ки мо дар назар дорем, акси ин ҳол мушоҳида мешавад, яъне аз сайқал дараке нест, баръакс ноҳамвориву нотарошидагӣ, дуруштӣ ва дағалӣ ва нодурустӣ вайронӣ бештар аст. Аз ин хусус ғайр аз мисолҳое, ки дар боло овардем, ҷӣ қадар хоҳед. мисол гуфта метавонем. Вале боз фақат ду мисол нақл мекунему бас.

Ба наздикӣ дар «Тоҷикистони Советӣ» як материали ТоҷикТА ҷоп шуд, ки сарлавҳааш ин буд: **Тирпарронӣ ба воситаи Иордан**. Андак мулоҳиза кунем, ки ин гап ҷӣ маънӣ дорад. **Иордан** номи даръё — даръёи Урдун аст. Пас «ба воситаи даръё тир парондан»-ро ба ҷӣ маънӣ бояд фаҳмид? Охир, даръё воситаи тирпаронӣ нест! Воситаи тирпаронӣ тупу туфанг, миномёту танк ва мисли инҳост. Пас саволе пеш меояд, ки тарҷумон ҷаро чунин сарлавҳае сохтааст? Ҷавоби савол ин аст, ки матни русии ин сарлавҳа чунин буд: «Перестрелка через Иордан». Тарҷумон ин сухани русиро айнан тарҷума кардааст. Майна об накарда, ҳеч фикр накарда, мисли тӯтии бешуур такрор намудааст ва беҳабар мондааст, ки ин гап дар тоҷикӣ маъно надорад ва сухани бесаводонаест! Ин магар ниҳоятӣ бемасъулиятӣ нест?!

Мисоли дигар. Дар моҳи сентябри соли ҷорӣ дар Душанбе семинари байналхалқии мутахассисони иктисодиёт баргузор гардид. Дар ин маҷлис ду нафарро — як намоёнди Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳид ва як олими намоёни тоҷикро раис интихоб карданд. ТоҷикТА дар ин хусус хабаре интишор дод. Вале ба ҷӣ ранг? Ба ин ранг: фалонӣ ва фалонӣ «ҳамраисони семинари интихоб шуданд».

Ин ҷо ба калимаи «ҳамраисон» диққат кунед. Тарҷумон ин калимаро дар ин асос сохтааст, ки дар матни русӣ сопредсе-

датель ҳаст. Вай фақат ҳаминро медонистааст, ки ба ҷои префикси русии «со» дар тоҷикӣ «ҳам»-ро мегузоранд: **собеседник** — ҳамсӯҳбат, **сотрудничество** — ҳамкорӣ, **сожитель** — ҳамманзил ва ғ. Вале оё мумкин аст, ки ба ин асос калимае монанди **ҳамраис** низ бисозем?

Калимасозӣ кори ҳар кас нест. Қасоне, ки мисли «гаштаоянда» калимаҳое ва монанди «тирпарронӣ ба воситаи даръе» ибораҳое ба қалам овардаанд, асло ҳақ надоранд, ба ин кор даст зананд. Фақат касе, ки ба табъи салими ӯ шакке нест, ҳақ дорад, ки ба сохтани калимаи навоҷурӯат кунанд ва ӯ ҳам калимаи навоҷурӯат, ки ба сохтани он маҷбур шудааст, аз назари онҳое, ки дар ин кор салоҳият доранд, гузаронда, маслиҳати онҳоро гирифта, пас аз тафтишу санҷиши муайяне ва баъди баргараф шудани шубҳаҳо бояд ба диққати умум ба тақдир расонад. Дар ин сурат ҳам аз саҳуво хато эмин нестем, вале ба ҳар ҳол шартӣ эҳтиёт ба ҷо меояд ва барои муҳокимаву муҳоҷиса замина ҳозир мегардад. Аммо он ҳама саросемагӣ ва бемасъулиягӣ, ки дар калимасозӣ мушоҳида меравад, дар забон ғайр аз харобкорӣ чизи дигар оварда наметавонад.

Медонем, ки ходимони ТоҷикТА ва газетаҳо аксаран барои маслиҳату машварат фурсат надоранд, зеро қарор таъҷилист. Лекин охир парвози «Луна-16» як-ду рӯз не, чандин рӯз давом кард. Ибораи «қимат шудани нарху наво» ва мисли инҳо низ чандин вақт истифода шуданд. Дар ин муддат як дараҷа маслиҳату машварат кардан, ба як қарор омадан ва хаторо ислоҳ намудан мумкин буд. Аммо бесомонӣ то дараҷае расидааст, ки ин рафиқон ҳатто аз бозъёфтҳои як нафар ҳамкору ҳамқалами худ (ҷунонки аз калимаи «бозгард») беҳабар мемонанд ё ба он қимат дода наметавонанд. Ғайр аз ин, дар ихтирои калимаҳое аз қабиле «гаштаоянда», ибораҳое ба монанди «тирпарронӣ ба воситаи даръе» ва амсоли ин на бефурсатӣ ва на ягон чизи дигарро баҳона овардан мумкин нест. Дар ин хусус ҳар чӣ узр пеш оранд, узри бадтар аз гуноҳ хоҳад буд.

Мо дар ин ҷо фақат аз баъзе калимаву ибораҳо сухан рондем ва ба масъалаи ҷумлабандӣ дахл накардем. Вале агар ҷумлаҳоеро, ки дар матбуоти мо воҷеҳуранд, аз назар гузаронем, мебинем, ки қабохат камтар нест. Ҳоло аз он ҷумлаҳо мисоле намеорем, фақат ҳаминро хотирнишон мекунем, ки 4 октябр дар газетаҳо бо сарлавҳаи «Станцияи автоматии «Луна-16» — комъебии нави барҷастан кайҳоннавардӣи советӣ» як сәҳифаи материали ТоҷикТА ҷоп шуд. Тарҷумани ин мақола кори душворе буд, зеро мазмунан мураккаб аст, истилоҳоти сахте дорад ва аз тарҷумон рафтори ҷиддии эҷодӣ талаб мекунад. Вале тарҷумон боз ҳам ба роҳи осон, ба роҳи тарҷумани харф ба харф рафтааст, аксари ҷумлаҳо яш бесару нӯғ буда, аз баъзе онҳо, хусусан аз баъзе ибораҳо чизе фаҳмидан мумкин нест. Ин тарҷумон дар бисёр мавридҳо аз суханронии

дурусти тоҷикӣ очиз аст, тарҷумааш тамоман хом аст ва онро ба ин шакл ба чоп додан ҳеч мумкин набуд. Вале ба чоп додаанд ва газетаҳо ҳам бе ислоҳ чоп кардаанд.

Ҳарчанд пн чо фақат аз фаъолияти тарҷумонҳои ТоҷикТА сухан рафт, аз муҳокимаҳои бисёре, ки дар матбуот давом карда истодааст, маълум аст, ки дар дигар материалҳои газетаву журналҳо ва радиову телевизион, дар тарҷумани адабиёти иҷтимоию сиёсӣ, илмӣ, илмӣ оммавӣ, дар адабиёти бадеӣ ва ғайра низ камбудӣ бисёр аст.

Аз он ҷӣ гуфта шуд, хулоса баровардан мумкин аст, ки дар забони матбуот як навъ бенизомӣ ҳукмрон аст. Ҳар кас ҳар ҷӣ хоҳад, карда истодааст. Қасоне, ки дар забон салиқае надоранд, аз худ калимаву ибора ва истилоҳоти нав месозанд, калимаю ибораҳои мавҷударо мувофиқи фаҳмиши сатҳию тахминӣ ва ҳатто нодуруст кор фармудан мегиранд, ҷумлаҳои аҷибу ғариб тартиб медиҳанд. Ин вазъият чандин сол боз давом карда истодааст ва ба забони адабӣ бисёр зарар овард.

Мо ҳоло ҳамон таклифи худро, ки чанд сол қабл аз ин пеш гузошта будем, такрор кардан мехоҳем: ин ҳолатро чорае кардан лозим аст ва чораи ҷиддие бояд андешид! Агар мо забони модарии худро азиз дорем, ба ин вазъият дигар тоқат кардан мумкин нест.

Дар моҳи сентябри соли 1970 хабар расид, ки Ҳартияи Қоммунистӣ ва ҳукумати Гурҷистон дар масъалаи тозагии забон ва маданияти сухан чораандешиҳои муҳимме пеш гирифтааст. Мо ақида дорем, ки ҳатман таҷрибаи ин республикаи бародарро бо диққати тамом аз ҳар ҷониб омӯхтан лозим аст ва бо илова намудани баъзе чораҳои, ки мувофиқи шароити маҳаллии мост, дар республикаи мо низ татбиқ кардан зарур аст.

1970

ДАР БОРАИ ЧАНД ИСТИЛОҲИ КАЙҲОННАВАРДӢ

Ҷунонки суръати тараққиш кайҳоннавардӣ беназир аст, дар ин соҳа истилоҳоти нав ҳам ба суръати тамом ба миён омада истодааст. Албатта, барои баъзеи ин истилоҳоти нав дафъатан аз забони тоҷикӣ муодил ёфтани душвор аст. Ҳоло тарҷумани истилоҳоти мазкур асосан ба дӯши ТоҷикТА афтадааст, зеро онҳо ба забони тоҷикӣ аввалин бор ба воситаи ахбороти гуногуни ТАСС дохил мешаванд ва ин ахборотро ТоҷикТА ба дастраси мо мегузорад.

Азбаски тарҷумону муҳаррирони ТоҷикТА мутахассиси ин соҳа нестанд, барои ёфтани шакли дурусти тоҷикии ин истилоҳоти мураккаби илмию техникаӣ хеле душворӣ мекашанд. Аммо мутахассисони илму техника ба онҳо дасти ёрӣ дароз накарда истодаанд. Олимони забоншинос ҳам аз ин кори му-

ҳимми бошараф аксаран худро канор мегиранд. Ин ҳолат ба тартиб додани истилоҳоти кайҳоннавардӣ таъсири манфӣ расонида истодааст.

Ба фикри мо, вақти он расидааст, ки истилоҳоти кайҳоннавардиро бо иштироки мутахассисони соҳаҳои гуногуни илму техника ва забондонҳову адибон ҳарҷониба муҳокима намоем. Азбаски худи кайҳоннавардӣ ҳанӯз ҷавон аст, истилоҳоти он ҳам (хусусан дар забони тоҷикӣ) ҳоло бисёр нест. Ҳозир ин истилоҳотро ҷиддан аз назар гузаронидан ва дастурҳои умдаи онро таъин кардан осонтар аст. Мо ақида дорем, ки ин корро ба фардо нагузошта ҳоло ҳозир иҷро кардан лозим аст, то ки фардову пасфардо кори ходимони ТоҷикТА ва дигар аҳли ин кор сабуктар шавад.

Мо ин ҷо дар хусуси баъзе истилоҳоти кайҳоннавардӣ, ки ходимони ТоҷикТА қабул кардаанд, чанд мулоҳиза баён кардан мехоҳем.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки аз бисёр истифода шудани сифати феълӣ одатан сухан вазнин ва аз равонӣ маҳрум мегардад, ранги дурушт мегирад, примитив мешавад. Сифати феълие, ки бо суффикси **-анда** сохта шудааст, бештар фақат ба калимаю ибора вазнини меорад, аммо сифати феълие, ки бо **шуда**, **кардашуда**, **гардида** ва ҳоказо омадааст, хеле вазнин буда, аксаран бори ҷумларо гарон мекунад, ба он дуруст намегунҷад ва боиси носуфтагии ҷумла мегардад.

Бино бар ин дар истилоҳот ба сифати шакли асосии калимасозию иборабандӣ истифода шудани ин навъҳои сифати феълӣ, ба назари мо, чандон мувофиқи мақсад нест. Албатта, аз ягон воситан забон, аз ҷумла аз ягон навъи сифати феълӣ дар истилоҳозӣ ва ё дар дигар мавридҳо тамоман даст кашидан нодуруст мебуд. Лекин аз баъзе шаклҳо суиистифода кардан ҳам, бешубҳа, забонро ба якрангӣ меорад.

Фаромӯш набояд кард, ки сифати феълӣ дар тӯли ҳазорсола таърихи забони адабии тоҷикӣ ба ғоят кам истифода шудааст. Сифати феълӣ ҳеҷ гоҳ мисли имрӯз фаъол набуд. Ин бояд сабабҳои ҷиддӣ дошта бошад, ҳаргиз ба ҳукми тасодуф сурат нагирифтагист. Агар сифати феълӣ як унсури рехтаву мавзунӣ забони тоҷикӣ мебуд, классикони мо ҳамаи навъҳои онро пурра истифода менамуданд. Модомки онро камӣ дар кам ба қор гирифтаанд, шубҳа нест, ки унсури камимконе будааст.

Имрӯз, баръакс, аксари истилоҳотро ба қолаби сифати феълӣ тартиб медиҳанд. Лекин баъзе мисолҳои аз таҷрибаи тарҷумонҳои ТоҷикТА ба хубӣ нишон дод, ки гоҳ даст кашидан аз сифати феълӣ ва ҷустани шаклҳои рехтатари калимасозӣ ба ҷӣ комъебиҳо оварда метавонад. Маълум аст, ки «возвращаемый аппарат»-ро аввал **аппарати баргарданда** гуфтанд ва **аппарати гаштоянда** ҳам гуфта буданд. Ҷунонки ба муносибате қайд карда будем, истифодаи калимае аз қабилӣ **гашта-**

оянда, ба акидаи мо, хатои фоҳишест: калимаи дурушти нотарошидаест, ки ин калимаи мураккаб аз ду сифати феъли — гашта+оянда иборат аст. Мо як сифати феълиро барои истилоҳе борӣ гарон медонем, аммо ин ҷо ду сифати феъли болои ҳам омадааст. Хайрият ки аз ин калима даст кашиданд.

Баъдтар кадоме аз тарҷумонҳо ба ҷои **баргарданда** калимаи **бозгард**-ро кор фармуд ва тарҷумаи **ӯ** **аппарати бозгард** шакле ба худ гирифт, ки муносиби истилоҳ аст.

Ба акидаи мо, **аппарати баргарданда** ба эътибори шакли зоҳир ба истилоҳ монанд нест, аммо **аппарати бозгард** шаклан ба истилоҳ наздиктар аст.

Ба ин қиёс, ба фикри мо, **ракетабаранда**-ро ҳам **ракетабар** гуфтан беҳтар аст. Ё ки **мушаки баранда** гуфтан лозим меояд.

Одатан ҳар унсури забон дар сурате истифода мешавад, ки эҳтиёҷи махсусе дар миён бошад. Дар мисоли поён на фақат суффикс, балки асоси феъл ҳам, яъне нисфи калимаи мураккаб зиёдатист: «Посадочная ступень»-ро **зинаи фурудой** гуфтаанд ва ҳол он ки ба ҷои **фурудой** худи **фуруд** кифоя буд ё **фаромад** гуфтан ҳам мумкин буд. Модомки мақсадро бо як калимаи соддаи **фуруд** ё **фаромад** баён кардан мумкин будааст, чаро бояд калимаи мураккаби **фуруд-о-ӣ** бисозем?

Ҳаминро ҳам хотиррасон кардан лозим аст, ки ҳоло ҷи «посадочная ступень» ва ҷи «трап»-ро «зинаи фурудой» гуфта истодаанд. Яъне ду қисми станцияи автоматии «Луна-17», ду ҷузъи ҷудогонаи он дар тоҷикӣ як ном гирифтааст.

Мо ин ҷо дар хусуси истилоҳоти **многоступчатая ракета, первая ступень ракеты, посадочная ступень станции** ва мисли инҳо як пешниҳоди пештараи худро такрор карданӣ ҳастем. Дар ин таркибҳо калимаи «ступень»-ро **зина** не, балки ба тарзи дигаре, масалан, **табақа** тарҷума кардан беҳтар будагист. Дар ин мавридҳо маънои «ступень» аз «зина» дида ба маънои «табақа», «қабат» ва ғайра наздиктар аст. Ин ҷо чандон мувофиқ наомадани калимаи «зина» пештар он қадар маълум набошад ҳам, вақте ки истилоҳи **посадочная ступень** пайдо шуд, тамоми равшан гардид, ки тарҷумаи мо чандон дуруст нест. Зеро агар «посадочная ступень»-ро **зинаи фуруд** ё **зинаи фаромад** номем, ин таркиби тоҷикӣ фақат он зина ё **нардбон**-норо мефаҳмонад, ки қадам монда аз он фуромадан мумкин аст. Ва ҳол он ки маънои «посадочная ступень» ин нест. Мурод аз ин истилоҳи русӣ на чизе мисли зина ё **нардбон**, балки он қисми станцияи автоматист, ки ба руи Моҳ фуromaдааст. Аз ҳамин сабаб он акидаи мо, ки барои ифодаи маънои **ступень** ба ҷои **зина** ягон калимаи дигар ёфтан лозим аст, ҳоло боз ҳам қавитар шуд.

Агар ин тақлиф маъқул ояд ва барои «ступень» калимаи дигаре қабул шавад, он гоҳ «трап»-ро **зина** ё **нардбон** номидан мумкин хоҳад буд. Лекин дар он сурат ҳам «специальный

трап»-ро зинаи махсуси фурудой тарчума кардани кормандони ТоҷикТА дуруст нест. Зеро «зинаи махсуси фурудой» чунин маъно дорад, ки гуё он зина махсуси фуруд омадан аст, яъне аз он фақат фуруд омадан мумкин аст, аммо боло баромадан мумкин нест.

Ба фаҳми мо, истилоҳи луноход-ро ба тоҷикӣ тарчума кардан лозим аст. Дил мехоҳад, ки ин муъҷизаи нави илму техникаи советӣ ба тоҷикӣ ҳам нома дошта бошад. Чунонки **спутник, космический корабль** ва дигар истилоҳоти кайҳоннавардӣ ва кайҳоншиносӣ ба тоҷикӣ тарчума шуд, аз тарҷумаи луноход ҳам худдерӣ кардан лозим нест.

Акбар Турсунов дар як мақолааш «луноход»-ро моҳгард номида буд. Ин истилоҳ дар рӯзномаи «Маориф ва маданият» ҳам ба назар расид. Ин тарҷума ба назари мо қобили қабул менамояд. Лекин онро моҳпаймо номем, боз ҳам беҳтар будагист.

Албатта, ин пешниҳоди мо чунин маънӣ надорад, ки «луноход»-ро дар ҳамаи мавридҳо моҳгард ё моҳпаймо гуфтан лозим аст. Агар ин калима ба сифати номи як аппарати муайян омада бошад (чунончи «Луноходи 1»), бешубҳа, бояд тарҷума нашавад. Аммо дар дигар мавридҳо, ки ба сифати исми чинс умуман чунин аппаратҳоро ифода кардааст, тарҷума шуданаш мумкин аст.

Дар охир боз як пешниҳод дорем. Ба фикри мо, номҳои «Союз-9», «Луна-17», «Луноход-1», «Аполлон-11» ва мисли инҳоро бо изофат, яъне «Союзи 9», «Луноходи 1» ва ғайра навиштан беҳтар аст. Дар ин сурат он номҳо ба қоидаи тоҷикӣ мувофиқат пайдо мекунад, зеро дар забони тоҷикӣ исм бо шуморае, ки пас аз он омадааст, бо изофат мепайвандад. Мо ҳоло фақат як қисми ин номҳоро тоҷикӣ кардаем, яъне «Луноход-1» навишта, дар талаффуз «Луноход-як» мегӯем, на «Луноход-один». Пас модомки қисми рақамии ин ном тоҷикӣ шудааст, ин қисми тоҷикии онро ба қоидаи забони тоҷикӣ даровардан зарур аст. Вагарна ҳоло он номҳо қисман тоҷикӣ буда, қисман аз қоидаи тоҷикӣ берунанд, яъне дар иборабандӣ дуранг ҳастанд. Ин дурангиро барҳам додан лозим аст: ё онҳоро аз русӣ айнан қабул карда, дар тоҷикӣ низ «Луноход-один» талаффуз кардан даркор аст ва ё агар хоҳем, ки ибора шакли тоҷикӣ гирад, «Луноходи як» гуфтан лозим меояд. Он гоҳ номҳои мазкур ба қолиби тоҷикӣ, масалан, ба қолиби иборайи шаби чордах, шаби ҳафт, рӯзи чил ва дигарҳо дохил хоҳанд шуд.

Аз ин қиёс ибораҳои монанди ҳосил—70, хонум — 68, фестивали «Бўстон —2» ва ғайра низ ба тоҷикӣ бояд ҳосили 70, хонуми 68, фестивали «Бўстони 2» навишта шавад. Инҳо ба тоҷикӣ изофат мехоҳанд. Ҳосил — 70 мухтасари ҳосили соли 70 аст. Чун калимаи «сол» аз ибора афтод, ба тоҷикӣ ба ҷои он

дефис гузоштан лозим нест, монанди моҳи шаби чордах ба тарзи ҳосили ҳафтод талаффуз кардан даркор аст.

1970

УСТОДУ МАСЛИХАТГАРИ МЕҲРУБОН

Камина Носирҷон Маъсумиро аз овони студентии худ — солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ то охири умраш медонистам. Тамоми ин муддат шогирдаш будам, аз илму дониш, одобу услуб ва ёрию маслиҳатҳояш баҳра бурдам.

Солҳои ҷанг мо студент будему аввал А. Мирзоев, Л. Бузургзода, Б. Ниёзмухаммадов, баъдтар проф. Аббос Алиев, Ш. Хусейнзода, Н. Маъсумӣ, М. Исмаилов, Икром Хочаев ва дигарон ба мо дарс мегуфтанд. Дарси Н. Маъсумӣ аз дигар муаллимони хеле фарқ дошт: Ӯ ба донишҷӯён кори мустақил ва эҷодинамо бештар мефармуд. Гоҳ мефармуд, ки дар бораи баҳор, тирамоҳ ё зимистон чизе нависем ва манзараеро тасвир кунем, гоҳ супориш меод, ки барои ҳалқаи адабии факултети маърузае тайёр намоем ва ҳоказо. Боре ба ман супориш кард, ки дар бораи «Саломону Абсол»-и Ҷомӣ чизе нависам. Бо вучуди ин ки дарс бисёр буд ва шабҳо дар идораи гезети «Тоҷикистони сурх» кор мекардам, ин супоришро бо хурсандӣ қабул намудам. Чизе, ки дастрас буд, ёфта, хондам, ҳар чӣ саволе пайдо шавад, бо Н. Маъсумӣ маслиҳат мекардам ва ниҳоят мақолаи калоне навиштам. Бо вучуди он, ки ин мақола аз илм хеле дур буд, Н. Маъсумӣ онро хонда, рӯзе бо ман хеле сӯҳбат кард.

Н. Маъсумӣ ба маҳфили адабии факултети ҳар сари ҷанд тоҳ нависандаеро даъват мекард. Нависандагон бо мо сӯҳбат меоростанд, асари нав мехонданд, ба суолҳои мо ҷавоб мегуфтанд. Ин сӯҳбатҳо ба мо ҷунун таассуроте боқӣ мегузошт, ки баъзан онҳоро ҳанӯз фаромӯш накардаам.

Яке аз корҳои ҷамъиятӣ, ки Н. Маъсумӣ дар факултети анҷом меод ва барои донишҷӯён аҳамияти махсус пайдо кард, ин буд, ки муаллим иҷозат гирифта, моро ба маҷлисҳои Иттифоқи нависандагон мебард. Мо ба бисёр муҳокимаҳои калони масъалаҳои ҷорӣ адабиёт ва асарҳои нави нависандагон иштирок мекардем. Албатта, мо сомеъ будем ва дар як гуша нишаста, ба маъруза ва музокираву мунозираҳо гуш меандохтем, одоби сухан ва тариқи баҳс меомӯхтем, аз муҳимтарин масъалаҳои рӯз ва процесси ҷорӣ адабиёт огоҳӣ меёфтем. Ба шарофати ташаббуси домолло Маъсумӣ имкон пайдо намудем, ки адабиёти ҳозираро на танҳо аз дарс, аз лексияҳои худӣ ӯ омӯзем, балки как-кам ва ноаён ба баъзе нозуқиҳо ва мураккабиҳои процесси ҷорӣ аз дарун, аз муҳити худӣ нависандагон шинос шавем, кам ё беш дар деги адабиёт ҷӯшем. Аз ин

трап»
Точн
маън
аз он
мумк
Ба
дан
ника
ник,
ва к
ход
А
номи
хам
мена
гист.
А
ход»
зм
омад
ма н
чинс
дана
Д
«Сон
хоро
тан
вофи
мора
ло с
ход-
нохс
даас
вард
да,
дур
хоро
оди
шак
гоҳ
раи
ҳан
А
тив
хон
точ
аст.

рӯ ман худ нафаҳмида мондам, ки чӣ тавр мақоланависӣ оғоз намудам ва ба танқид ҳамроҳ шудам. Бешубҳа, як сабаби ин ки ба роҳи танқиди эдабӣ кадам гузаштам, шарофати ҳамон ташаббускорихои домулло Н. Маъсумӣ, шарофати ғамхориву раҳнамоиҳои ин устодам мебошад.

Аз домулло Маъсумӣ гоҳ ғамхорихои падарона медидам. Пас аз он ки институти педагогии Сталинобро тамом кардам, ба кӯшиши домулло маро дар ҳамин институт ба кор гирифтанд. Ман дар хобгоҳи муаллимони институт ба домулло ҳамсоя шудам. Устодам ҳамеша аз аҳволи ман хабар мегирифт, аз хонаву рӯзгорам пурсон мешуд, гоҳ ба хонаи ман даромада ба чашми худ медид, ки зиндагии мани наврӯзгор чӣ гуна аст. Ҳамсараш Вера Понтелеймоновна низ доимо аз аҳволи ҳамсари ман хабардор буд.

Боре устодам маро ба хонаи худ даъват кард. Омадам, ки дар рӯи ҳавлӣ столу стул гузошта дастархон оростаанд ва меҳмонони бисёре чамъ шудаанд. Ҳама меҳмонони иззатманд буданд: М. Турсунзода, А. Дехотӣ, З. Шаҳидӣ, М. Раҳимӣ ва дигарон, ки баъзеашонро ман намешинохтам. Домулло Маъсумӣ маро ба гӯшае шинонд ва А. Дехотиро нишон дода, ба гӯшам гуфт:

— Ин домуллоро мешиносед?
Гуфтам:
— Мешиносам.

Домулло Маъсумӣ гуфт:

— Ба ин кас зехн монда нигоҳ қунед, бинед, ки чӣ тавр менишинанд, чӣ тавр гап мезананд, чӣ тавр хӯрок меҳӯранд. Одобӣ нишастро аз Дехотӣ ёд гиред.

Ман он шаб ду чашм ба Дехотӣ доштам. Барои муқоиса гоҳ ба дигарон ҳам нигоҳ мекардам. Дар ҳақиқат одоби Дехотӣ аз дигарон гоҳ андак ва гоҳ хеле фарқ дошт. Вай ҳамеша ба сӯҳбат ҳамроҳ буд, бетакаллуф гап мезад, гоҳ зери лаб ба сурудҳо қӯр мешуд, лекин ҳангоми сӯҳбат ягон бор баланд гап назад, баланд нахандид, ба сархушӣ ҳам ягон ҳаракати бебокона аз ӯ зоҳир нашуд. Ҳама шаб ҷои худро дигар накард, чанд бор ки аз ҷо хест, боз ба ҷои худ нишаст, ба ҷои ягон каси дигар, ки муваққатан ҳолӣ монда буд, нанишаст.

Баъд аз ин камина ба рафтору гуфтори А. Дехотӣ ҳамеша диққат мекардам, на фақат дар давраҳо, балки дар маҷлисҳо ва сӯҳбатҳои муқаррарӣ, дар кӯча, дар сари кор ҳам ба нишастухез ва муомилаи ӯ бо чашми ибрат менигаристам. Ҳама кори вай дар одоби муошират ҳақиқатан ибратомӯз буд.

Аз Н. Маъсумӣ як умр миннатдорам, ки боз чандин бор барои дидани ҳусни одоби мардуми атроф, барои аз дигарон ёд гирифтани хулқи нек ва одабият ба чашми ман бинӣ бахшидааст. Худи ӯ низ дар одоби муомила намунаи ибрат ва таҷассуи маданияти олии буд. Вай худ ба мо, шоғирдон, ҳар лаҳза як

на нишон медод, бо ҳар кирдору гуфтори худ инсоният ухт. Ушбахтам, ки бо чунин зоте аз ҷавонӣ на як солу ду сол, и як умр наздик будам, ҳамкорӣ ва дидорбинии ҳаррӯза сарам буд.

Ҳарчи устодам ҳамеша серкор буд, кӯшиш мекардам, ки ӯро нависам, аввал аз назари ӯ гузаронам. Аксаран дар интиҳи муваффақ мешудам. Гоҳ агар барои батаанӣ хондаи дастнавис фурсат надошта бошад, ман мехондаму ӯ гӯшард. Дар чунин мавридҳо нисбат ба ӯ гуфтан мумкин нааст, ки «шунидан қай бувад монанди дидан»: бо шунидан ҳам лиҳатҳои пухта медод.

Чун мақолаи «Ҳар суҳан ҷоёву ҳар нуқта мақома дорад» нашта шуд, азбаски дар бораи забон ва маданияти суҳан бисёр хостам, ки аввал Н. Маъсумӣ хонад. Вале чанд т гузашту ӯ фурсати хондан наёфт. Ниҳоят қарор додем, ки ҳар ду як ҷо мехонем. Он вақтҳо Н. Маъсумӣ директори институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ буд. Ҳар рӯзди пешин, дурусттар ин, ки охири кор ба кабинеташ мекардам ва як соат мақоларо мехондаму домулло гӯш мекард. Мақола калон — қариб 150 саҳифаи мошинка буд. Хондани чандин рӯз давом кард, лекин домулло ягон бор серкорӣ мондагиро сабаб нишон надовд ва хондани мақоларо ба рӯдигар мавқуф нагузошт. Ҳамеша бо диққат ва ҳавсалаи мом гӯш мекард, ҳар замон маро аз хондан нигоҳ дошта, зеро ислоҳ мекуноид, саволе медод, эроде мегирифт. Гоҳ ӯни мо саволу ҷавоби доманадоре оғоз ёфта, ба мувоҳида гузашт, фикру мулоҳиза ва мисоли бисёре аз забони халқ, фольклору адабиёти классикӣ, аз нависандагону матбуоти ӯруза ба миён гузошта ва радду бадал мешуд. Фақат баъдаслҳои дуввумдараҷа камтар боиси баҳс гардид, ҳамаи аслҳои асосӣ муфассалан аз муҳокима, аз санҷишу озмоиши мачониба гузашт. Ҳар як суол ё шубҳаи устодам, ҳар як идеша ва маслиҳати ӯ роҳи фикрро мекушод, барои ошкорудани ҷиҳатҳои дигари масъалае сабаб мегардид, масъалаи нав пеш меовард, ба баъзе масъалаҳо андак ранги дигар еод. Ман кӯшиш кардаам, ки натиҷаҳои ин мубодилаи афзорро дар охири таҳрири мақола ба назар гирам, вале намеонам, ки ин кор ба ман то чӣ андоза муяссар шуд.

Носирҷон Маъсумӣ маслиҳатгӯи камназир буд. Дар ҳамаи масъалаҳо — масъалаҳои адабиёт (чи адабиёти классикӣ ва чи советӣ), фольклор, забону лаҳча, луғат, усули таълим ва ғайра, дар масъалаҳои зиндагиву рӯзгор аз ӯ маслиҳат меपुरидам. Домулло мо аз дониши фаровони илмӣ, зиндагидоӣ ва одамшиносӣ маслиҳатгӯи ҳама шоғирдон шуда буд.

МУНДАРИЧА

Унсуре асосии маданияту маърифат (ба чои сарсухан) 3

I

Ду силсилачунбони маданияту тоҷикон 7
 Забони мо ҳастии мост 16
 Устод Айни ва забони халқ 57

II

Забони миллӣ ғамхори махсус хоҳон аст 77
 Забони тоҷикӣ бояд мақоми давлатӣ дошта бошад 90
 Кодекси батафсиле даркор аст 95
 Химоятномаи забони тоҷикӣ 101
 Чанбаи миллӣ ба сари худ арзиш дорад 111
 Сехри сухани модарӣ 120
 Дузабонӣ ё безабонӣ 128

III

139-153
 Маданияти сухан чист 139
 Забони адабии навишт ва гуфтугӯи адабӣ 143
 Маъноҳои гуногуни калима 146
 Маҷозро дуруст кор фармоем 149
 Вазифаи асосии мубориза дар роҳи маданияти сухан 154
 — Аз калимаҳои зиёдагӣ ҳазар бояд кард 159
 На ҳама синонимҳо ҳамсанганд 163
 Часпаки «гар» ва «чи» 167
 Исми амал ва калимаи мураккаб 178
 — Аз «худ» бояд эҳтиёт шуд 184
 — Харчанд — бошад ҳам, аммо 187
 — «Як-ду қамчин намерасад» 193
 Қавсайн ва пайвандак 193

IV

Истилохот ва маданияти сухан 199
 «Аз қабри ғили сиёҳ то авҷи Зӯҳал» 218
 Дар бораи чанд истилоҳи кайҳоннавардӣ 225

V

Устоду маслаҳатгари меҳрубон 229

